

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र प्रथमकाण्डस्थतृतीयप्रपाठकगतनवमानुवाकमारभ्य

सप्तमप्रपाठकस्थनवमानुवाकान्तो

द्वितीयो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

डी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् “महादेव चिमणाजी आपटे” इत्यभिधेय-
महामागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

मकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनाकृतिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६२ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४० ।

(अस्म्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं चतुर्दशाणकमुतं रूपकत्रयम् (३०१४) ।

CENTRAL ARCHIVE OF ONIGAN

LIBRARY, F. J. J. J.

Acc. No. ~~1897~~ 1894

Date. 25. 8. 84.

Cell No 62 2 V22 / ~~Krof~~ Aga Tai / Aga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता—

ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तस्या द्वितीयो भागः ।

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

वाक्त्त आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतां
चक्षुस्त आ प्यायताः श्रोत्रं त आ प्यायतां
या तं प्राणाऽऽहुजगाम या चक्षुर्या श्रोत्रं यत्तं
परुरं यदास्थितं तत्त आ प्यायतां तत्त एतेन
शुन्धतां नार्मिस्त आ प्यायतां पायुस्त आ
प्यायताः शुद्धाश्चरित्राः शमद्भ्यः (१) शमो-
षधीभ्यः शं पृथिव्यै शमहोभ्यामोषधे त्राय-
स्वेन स्वधिते भेन हिंसी रक्षसी भागोऽ-
सीदमह रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्म इदमेनमधमं तमो नयामीषे
त्वा वृतेन द्यावापृथिवी प्रोण्वथिामच्छिन्नो
रायः सुवीरं उर्वन्तरिक्षमन्विहि वायो वीहि
स्तोकानां स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छ-
तम् (२) ॥

(अद्भ्यो वीहि पञ्च व) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

अष्टमोऽनुवाके संज्ञापनमुक्तम् । संज्ञापितस्य पशोर्वपोत्सेदनमभिधीयते ।

वाक्त इति । बौधायनः—“ सानुपूर्वं पशोः प्राणानाप्याययति वाक्त आ
प्यायतामिति वाचं, प्राणस्त आ प्यायतामिति प्राणं, चक्षुस्त आ प्यायतामिति
चक्षुः, श्रोत्रं त आ प्यायतामिति श्रोत्रं तानेव पुनः संमृशति या ते प्राणाञ्छु-
ग्जगाम या चक्षुर्यां श्रोत्रं यत्ते कूरं यदास्थितं तत्त आ प्यायतां तत्त एतेन
शुन्धतामिति नाभिस्त आ प्यायतामिति नाभिं, पायुस्त आ प्यायतामिति पायुं,
संमृगृह्य पदः प्रक्षालयति शुद्धाधरित्राः शमद्वयः शमोषधीभ्यः शं पृथिव्या
इति, शमहोभ्यामिति शिष्टा इक्षिणतोऽनुपृष्टं निनयेत् ” इति ।

आपस्तम्बोऽत्र कंचिद्विशेषमाह—“ या ते प्राणाञ्छुग्जगामेति हृदयदेशं
शुद्धाधरित्रा इति पावानेकैकमाप्याय्य जपति शमद्वय इति पुरा स्तोकाणां भूमेः
प्रापणाञ्छमोषधीभ्यः शं पृथिव्या इति भूम्यां शेषं निनीय ” इति ।

हे पशो त्वदीमं वाग्निन्द्रियं गोलकपरित्यागशोकं संत्यज्य स्वकिरिष्यमाण-
देवतादेहे सुखेनाऽऽप्यायतां वर्धताम् । एवमन्यत्रापि । किंच निर्योणकाले हृदय-
पुण्डरिके संकुचितास्तव प्राणवायुश्चक्षुरादीन्ध्रियाणि च यः शोको जगाम, यच्च
बन्धनमुखनिरोधनादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं, यदपि छेदादिकमास्थितं कर्तुमुप-
स्थितं तव तत्सर्वमाप्यायतां शाम्मतु । किंच तव तत्प्राणादिकमेतेन जलेन
शुन्धतां भाषिदेहप्रवेशाय शुद्धं भवतु । चरत्येमिरिति चरित्राः पादास्तेऽपि
शुद्धाः सन्तु । याभिरग्निः मोक्षणं क्रियते, याधौषधयो बहिःस्वरूपेण पशोरधः
स्थापिताः, या च पृथिवी म्रियमाणं पशुं विभार्ति, यौ चाहोरात्रौ पशुमारण-
काले उपस्थितौ, तेषां सर्वेषां शं सुखं भवतु ।

शोकप्रसर्कं दर्शयन्त्याचष्टे—

“ पशोर्वा आलब्धस्य प्राणाञ्छुगृच्छति वाक्त आ प्यायतां प्राणस्त आ
प्यायतामित्याह प्राणेभ्य एवास्य शुचिरे शमयति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ९] इति ।

शुग्जगाम विभक्ते—

(संज्ञापितस्य पशोर्वपोत्वेदनम्)

“ सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवीः शुक्म विशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहो-
रात्राभ्यामेव पृथिव्यै शुचः शमयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

प्राणेभ्योऽपनीता शुक्लपृथिवीमधिष्ठाय तदीयदेवताशरीरे पविशति । एवं
कालादौ प्रवेशः । पविष्टायाः शुचः शान्तिर्निनयनेन भवति ।

ओषध इति । कल्पः—“ ओषधे त्रायस्त्वेनमित्युपाकरणयोरवशिष्टं दक्षिणेन
नाभिगन्तर्धाय स्वधिते मेनः हिःसीरिति स्वधितिना पार्श्वतस्तिर्यगाच्छ्रयति ”
इति ।

या हिःसीरित्येतस्याभिप्रायमाह—

“ओषधे त्रायस्त्वेनः स्वधिते मेनः हिःसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

विधत्ते—

“पार्श्वत आच्छ्रयति मध्यतो हि मनुष्या आच्छ्रयन्ति तिरस्त्रीनमाच्छ्रय-
त्यनूचीनः हि मनुष्या आच्छ्रयन्ति व्यावृत्तैः ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९]
इति ।

वपोत्वेदनार्थं दक्षिणपार्श्वे छिन्द्यात् । मांसाहारास्तु मनुष्या नाभिदेशे
छिन्दन्ति । तत्राप्यनूचीनं पशोर्देह्यमनुसृत्य तदुभयैवलक्षण्यामिह कार्यम् ।

रक्षसामिति । बौधायनः—“ अथैतस्यैव बर्हिषोऽग्निमत्स्रचते स्थविमदुभ-
यतो लोहितेनाङ्क्त्वेमां दिशं निरस्यति रक्षसां भागोऽसीदमहः रक्षोऽध्वं तपो
नयामि योऽस्मान्हेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमेनमध्वं तपो नयामीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ बर्हिषोऽग्नं सव्येन पाणिनाऽऽदत्तेऽथ मध्यं यत आच्छ्रयति
तुभयतो लोहितेनाङ्क्त्वा रक्षसां भागोऽसीत्युत्तरमपरमवान्तरदेशं निरस्यथै-
नत्सव्येन पदाऽधितिष्ठतीदमहः रक्ष इति ” इति ।

विधत्ते—

“ रक्षसां भागोऽसीति स्थविमतो बर्हिरक्त्वाऽप्रास्थत्यस्मैव रक्षांसि निरव-
दयते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

स्थूलस्थ भावः स्थविमा तस्मात्सप्तम्यर्थे तसिष्ठ । स्थविमतः । स्थविमश-
ब्देन बर्हिषो मूलभागः स्थूलत्वादुपलक्ष्यते । तस्मिन्भागे रक्तेन बर्हिरङ्क्त्वा
निरस्येत् । तथा सत्यसृजैव रक्षांसि निःशेषेण भागवन्ति कृत्वाऽप्यनयति ।

द्वितीयमन्त्रं व्याचष्टे—

“ इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तावुभावधमं तमो नयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अधमं तमो महद्दुःखम् ।

इषे त्वेति । कल्पः—“ इषे त्वेति वषामुत्खिदति घृतेन द्यावापृथिवी प्रो-
ण्वार्थामिति वषया विशृलां प्रच्छाद्य ” इति ।

हे वषे यजमानस्य देवतायाश्चेज्यमाणाऽसिद्धयर्थं त्वामुत्खिदामि । हे शूलह-
यरूपे द्यावापृथिवीतुल्ये वषाभषण्यौ घृतसमानया वषया भवदीयस्वरूपं प्रोण्वार्-
थामाच्छादयतम् ।

विधत्ते—

“ इषे त्वेति वषामुत्खिदतीच्छत इव शेष यो यजते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अत्र शूलाद्येण वर्षां भिन्द्यान्न वेति विचारं हृदि निधाय पक्षद्वयेऽपि वृषण-
मुपगम्यति—

“ यदुपतृन्धाद्द्रोऽक्ष्य पशून्वातुकः स्पाद्यन्नोपतृन्धादयता स्यात् ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

भेदनमन्तरेण धृताऽपि नियन्तुमशक्यत्वादितस्ततः पतेत् ।

दोषद्वयास्पृष्टं पक्षान्तरं विधत्ते—

“ अन्ययोपतृणत्यन्यया न धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

एकया शास्त्र्यां भिन्द्यादितरया न भिन्द्यात्तथा सति धृताऽपि भवति रुद्रश्च
न हिनस्ति ।

वषाशब्दशूलशब्दौ परित्यज्यं घृतशब्दप्रयोगस्य द्यावापृथिवीशब्दप्रयोगस्य
च तात्पर्यमाह—

“ घृतेन द्यावापृथिवी प्रोण्वार्थामित्याह द्यावापृथिवी एव रसेनानकि ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

(संज्ञापितस्य पशोर्वपोत्सेदनम्)

अच्छिन्न इति । कल्पः—“अधस्तात्परिवासयत्यच्छिन्नो रायः सुवीर इति ” इति ।

अयं वपाभागविच्छद्यमानोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन व्यथानुत्पत्तेर्न च्छिन्नः । कीदृशो भागः । शोभना वीरा यजमानस्य पुत्रपौत्रादयो यस्य स सुवीरः । तादृशो रायो धनानि प्रयच्छतु ।

स्पष्टार्थतामाह—

“अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

उर्विति । कल्पः—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजति ” इति ।

हे वपे त्वमुत्सेदनरूपस्य कौर्यस्य शान्तये विस्तीर्णमन्तरिक्षमनुप्रविश्याऽऽहवभीयदेशं गच्छ ।

इममेवार्थं दर्शयति—

“कूरमिष वा एतत्करोति यद्वपामुत्सिदत्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्तये ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

वपाश्रपण्योः स्पर्श विधत्ते—

“य वा इषोऽस्माह्लोकाञ्च्यवते यः पशुं मृत्यवे नीयमानमन्वारभते वपाश्रपणी पुनरन्वारभतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

वपायाः पुरतः पशोरिव बहानि विधत्ते—

“अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्या अथो देवता एव हव्येनान्वेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वात्तस्य पृष्ठतो वपानयने सर्वा अपि देवता हव्येनानुगता भवन्ति ।

वायविति । कल्पः—“आहवनीयस्यान्तिमेव्यङ्गारेषु वपायै प्रतितप्यमानायै बर्हिषोऽग्नमुपास्थति वायो वीहि स्तोकानामिति ” इति ।

द्विश्रुत्या शास्त्रया धार्यमाणाया वपाया उपरि त्वामु ते दधिर इति मन्त्रेणाऽऽज्ये हुते सति वत्सकाशात्पतन्तो बिन्दवः स्तोकाः । हे वायो वान्स्तोकान्वीहि विभक्तान्कुरु पिबेत्यर्थः ।

(संज्ञपितस्य पक्षोर्वपोत्सेदनम्)

अतिरेकमुखेणाऽऽहवनीयस्योत्तरपार्श्ववर्तिवृद्धगरेषु वपायाः श्रपणं विधत्ते—

“ नाम्नममङ्गनरमतिहरेद्यदन्तममङ्गनरमतिहरेदेवता अति मन्वेत ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अङ्गनरस्य सर्वं देवतात्मकत्वेन तदवज्ञया देवता एवावज्ञाता भवन्ति । तस्मादस्मिन्नेवाङ्गनरे वपां श्रपयेत् ।

वीहीत्यत्र विशब्दस्यार्थं दर्शयति—

“ वायो वीहि स्तोकांनामित्याह तस्माद्विभक्ताः स्तोका अव पश्यन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

पतन्तीत्यर्थः । वपाया अधस्ताद्वर्हिर्मग्नस्थापनविधिमर्थवादेनोजयति—

“ अग्रे वा एतत्पशूनां यद्वपाऽग्नमोषधीनां बर्हिर्मग्नैवाग्नं समर्धयत्यथो ओषधीष्वेव पशून्मतिं द्यापयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अग्नं भेदम् । ओषध्याग्रेण बर्हिषा पञ्चमरूपाया वपायाः समृद्धयर्थमोषधीषु पशुमतिद्वापनार्थं बर्हिर्मग्नं वपाया अधः स्थापयेदित्यर्थः ।

अथास्तिममयाजार्थं भैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः भैत्रमग्नमुत्पादयति—

“ स्वाहाकृतीभ्यः प्रेक्ष्येत्याह यज्ञस्य सम्पिष्ट्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

स्वाहाशब्दबहुला कृतिर्मन्त्रमयोगो यासांस्तिममयाजदेवतानां ताः स्वाहाकृतयस्तदर्थं हे भैत्रावरुण होतारं मेरय । भैत्रावरुणस्तु होता यज्ञदग्निं स्वाहाऽऽग्न्यस्येयमादिमग्नेण होतारं प्रेक्ष्यति । स च होता सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमित्यादिकां याज्यां पठति । ततोऽध्वर्युरन्तिममयाजं यजति । एवमयं प्रेक्षो यज्ञस्य सम्पिष्ट्यै संपद्यते ।

प्रयाजशेषेण हविरभिचारणं विधत्ते—

“ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यमात्मा वपा पृषदाज्यमभिचार्यं वपामभि चारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

दधिभिश्चमाज्यं पृषदाज्यम् । पृषदाज्यस्य वपायाश्चाभिचारणेन वपारूपे पश्चात्तमनि पृषदाज्यरूपौ पशूनां प्राणापानौ स्थापयति ।

स्वाहेति । कल्पः—“ मतिमस्थाताऽऽहवनीये वपाश्रपणी महरति स्वाहोर्ध्वनमसं मारुवं गच्छतमिति प्राचीं विशूलां प्रतीचीमेकशूलां ” इति ।

(वसाहोमः)

हे वषाभपण्यौ युवां स्वाहुते सत्यावूर्ध्वनभःसंज्ञकं मरुतुत्रं गच्छतम् ।

तस्मात्तावुपयोगं दर्शयति—

“ स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतमित्याहोर्ध्वनभा ह स्म वै मारुतो देवानां
वषाभपणी म हरति तेनैवैनं म हरति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९]
इति ।

व्यत्यस्ताग्रतां विधत्ते—

“ विपुषी म हरति तस्माद्विष्वश्चौ प्राणापानौ ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ९] इति ।

प्राण ऊर्ध्ववृत्तिरपानोऽधोवृत्तिरित्युभयोर्व्यत्यासः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वागह्वाऽऽध्यायने शेषं वामहो निनयेद्भुवि ।

ओष स्वधि यथापूर्वं रक्ष दर्मं सलोहितम् ॥ १ ॥

तपनेदिदं वाधनीयमिव उत्स्विद्यते वषा ।

घृते भ्रपण्यावाच्छाद्ये अच्छि सा कृत्यते वषा ॥ २ ॥

उरु पूर्वांनलं गत्वा दायो दर्ममधः क्षिपेत् ।

स्वाहा भ्रपण्युपक्षेपो मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ ३ ॥ ” [इति] ॥

अत्र गीर्मांसाच्छन्दसी न स्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं
देवेभ्यो हव्यं घृतघत्स्वाहैन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे
नि देव्यदैन्द्रोऽपानो अङ्गेअङ्गे वि वोभुव-
देव त्वष्टर्भूरिं ते सस्समेतु विप्ररूपा यत्स-
लक्ष्माणो भवथ देवत्रा यन्तमवसे सस्यायोऽ-

नु त्वा माता पितरौ मदन्तु श्रीरस्यमिस्त्वा
 श्रीणात्वापः समरिणन्वातस्य (१) त्वा
 ध्रज्यै पुष्णो र* ह्या अपामोषधीना* रोहि-
 ष्यै घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः
 पिबतान्तरिक्षस्य हविरासि स्वाहा त्वाऽस्त-
 रिक्षाय दिशः प्रदिश आदिशो विदिश
 उदिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो दिग्भ्यः (२) ।

वातस्याष्टाविरञ्जतिश्च ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके वषाप्रयोगोऽभिहितः । दशमे तु वसाहोमोऽभिधीयते ।

सं त इति । कल्पः—“ शमितुर्हृदयशूलमादाय तेन हृदयमुपतुष्टं तं
 शमित्रे प्रदाय पृषदाज्येन हव्यमभिधारयति सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो
 जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत्स्वाहेति ” इति ।

हे हृदय ते मनस्थानीयेन पृषदाज्येन देवानां मनः संगतमस्तु । एवं प्राणेऽपि
 योज्यम् । हव्यं त्वां देवानां प्रियं घृतवद्यथा भवति तथा स्वाहाऽभिधारयामि ।
 सोऽयं मन्त्र उपेक्षितः ।

अभिधारणं विधित्सुरादौ वपोत्स्वेदप्रयुक्ताच्छिद्राविधानरूपं पथङ्गं पुरोडाशं
 विधत्ते—

“ पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमा लभते ” [सं० का० ६
 प्र० ३ अ० १०] इति ।

मेधः सारः । पुरोडाशस्य व्रीहिसारत्वात्सारोपेतं पशुमालब्धवान्भवति ।

(वसाहोमः)

निरुप्तस्य होमकालं विधत्ते—

“ वषथा पचयं पुरोडाशेन प्र चरत्पूगैर्वै पुरोडाश ऊर्जमेव पशूनां मध्यतो दधात्यथो पशोरेव छिद्रमपि दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

जाववेदो वषथा मच्छ देवानिति मन्वेण वषां हुत्वा पश्चात्पुरोडाशहोमः । वषाहृदयादिहोमयोर्मध्यं पशूनामुदरस्थानमतस्तत्रैवोर्जं पुरोडाशरूपमर्चं स्थापित-
वान्भवति । किंच वषाच्छेदेन यत्पशोश्छिद्रं तत्पिहितं भवति ।

उत्तरदेशे हृदयादिहविः पचन्तं शमितारं प्राति ब्रश्ममन्त्रमुत्पादयति—

“ पृषदाज्यस्योपहत्य त्रिः पृच्छति श्रुतं हवीः३ः शमितरिति त्रिषत्या हि देवाः ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

पृषदाज्यस्य पात्रगतस्यांशं सुवेणोपहत्य पृथक्स्वीकृत्य मन्त्रेण त्रिः पृच्छेत् । श्रुतं पक्वम् । प्लुतिः प्रश्नार्था । त्रिरुक्तं सत्यमिति बुद्धिर्येषां ते त्रिषत्याः । व्यतिरेकमुखेणोत्तरविधिमुच्यति—

“ योऽश्रुतं श्रुतमाह स एनसा ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

युज्यत इति शेषः । तस्माच्छ्रुते सत्युत्तरं ब्रूयादिति विधिः ।

अत्र सूत्रम्—“ अथ प्रतिपस्थाता पृषदाल्थं विहत्य जुह्वां समानीयान्तरेण चात्वा लोत्करावुदङ्कुपनिष्क्रम्य पृच्छति श्रुतं हवीः३ः शमितरिति शमितैष उत्तरतो हृदयशूलं धारयंस्तिष्ठति स श्रुतमिति प्रत्याह तं तथैव द्वितीयमुत्क्रम्य पृच्छति तं तथैवेतरः प्रत्याह तं तथैव तृतीयमुत्क्रम्य पृच्छति तं तथैवेतरः प्रत्याह ” इति ।

अत्र सं ते मनसा मन इत्यस्य मन्त्रस्यार्थमुपेक्ष्याभिधारणं विधत्ते—

“ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं पशोः स्वस्तु वा आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति यत्पृषदाज्येन हृदयमभिधारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

अभिसमेत्याभिमुख्येनाऽऽत्मा हृदयदेशमागच्छति ।

अथ पृक्षनामकस्य शाखामवदानाधारत्वेन विधत्ते—

“ पशूना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽबन्धन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति तस्य शिरश्छित्त्वा मेधं प्राक्षारयन्तः पक्षोऽभवत्तत्पक्षस्य पक्षत्वं यत्पक्षशास्त्रो-
त्तरमर्हिर्भवति समेधस्यैव पशोरेव सति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

पशुना सह स्वर्गं गच्छन्तो देवा मनुष्याणां स्वैः सहाऽऽगमनं मा भूदित्य-
भिप्रेत्य तद्वारयितुं पशोः शिरश्छित्त्वा मेघं रक्ष प्राक्षारयन्स्रावयन् । स रसो
भूमौ पतित्वा वृक्षवृक्षोऽभवत् । तस्मात्क्षरणादुत्पन्नस्य वृक्षनाम संपन्नम् । त-
च्छात्वा बर्हिष ऊर्ध्वं स्थापनादुत्तरवर्हिरित्युच्यते । तदवस्थापनेन सरसस्यैव
पशोर्हविरवत्तं भवति ।

अथ सूत्रम्—“ जुहूपभृतोर्हिरण्यककलमयधाय बर्हिषि वृक्षणास्वायामव-
दानान्यवधन्संमेध्यति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुव्रूहीति, हृदयस्याग्नेऽवध-
त्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यथाकामयितरेषां मध्यतो गुदस्यावधतीत्युक्तम् ”
इति ।

पक्षस्य हृदयादिहविष आहवनीयं प्रयानयने मार्गविशेषं विधत्ते—

“ पशुं वै ह्रियमाणः रक्षाःस्यन्तु सन्धनेऽन्तरा यूपं चाऽऽहवनीयं च हरति
रक्षासामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

अनुसन्धनेऽनुगच्छन्ति । यूपस्याऽऽहवनीयस्य च रक्षोघातिस्वात्तयोरन्तराले
भयं नास्ति ।

होतारं भति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—

“ पशोर्वा आलम्बस्य मनोऽप क्रामति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानु
व्रूहीत्याह मन एवास्याव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

अभिदेवता मनोता । त्वं हृदये मध्यतो मनोतेतिमन्त्राभ्यानात् । मनस्पृता
संबन्धेति मनोता ।

संख्याविशिष्टान्यवदानानि विधत्ते—

“ एकादशावदानान्यव द्यति दश वै पशोः पाणा आत्मैकादशो धावानेव
पशुस्तस्याव द्यति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

नाभिसहितानि दश च्छिद्राणि पाणा देह आत्माऽत एकादशसंख्यया
कृत्स्नोऽपि पशुस्त्वतो भवति । तान्येकादशाङ्गानि सूत्रेऽभिहितानि—“ हृदयं
जिह्वा वक्षो यकृद्वृक्षौ सव्यं दक्षिणे पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिर्गुदवृत्तयमिति देव-
तानि ” इति ।

कर्म विधत्ते—

“ हृदयस्याग्नेऽव यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यदै हृदयेनाभिगच्छति

(वसाहोमः)

तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्वथापूर्वम् ॥

[सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

लोके प्रथमं हृदयेन यन्निश्चिनोति तत्पश्चाज्जिह्वया वदति । पुनरपि तदेव निःशेषेणोच्चध्वनिना यदा वदति तदानीमुरस ऊर्ध्वदेशगतबलेन वदति । तस्मादधुदयादीनां यथाणामंशक्रमेणावद्येत् । एतदेव क्रमावदानं पशोरङ्गेषु यथापूर्वं भवति । यथा लोकेऽभिवदनव्यवहारः पूर्वं प्रवृत्तस्तथैव भवति ।

उत्तरेष्वङ्गेषु हृदयादिवत्प्रसक्तं क्रमं वारयति—

“ मस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवदति यथापूर्वमेवास्थ पशोरवत्तं भवति ॥ ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

उक्तप्रकारेण यस्य पशोर्हृदयादीनि त्रीण्यङ्गान्यवदायोत्तरेषामैच्छिकक्रमेणैव पूर्वं हृदयाद्यङ्गं यथा न दोषकारि तथैवोत्तरमपि भवति ।

एकादशस्वङ्गेषु गुदकाण्डरूपमङ्गमुत्तममध्यमाधममग्नैस्त्रेधा विभज्य त्रिषु तेषु भागेषु मध्यमोत्तमभागयोर्विकल्पेनावदानं विधत्ते—

“ मध्यमो गुदस्याथ द्यति मध्यमो हि प्राण उत्तमस्याथ द्यत्मुत्तमो हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि ॥ ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

प्राणवामुर्मुखमध्ये वर्तते, स्वयं जीवनहेतुत्वाच्चक्षुरादिषु सर्वेषूत्तमश्च । अतो यदीतरं मध्यमभागं स्वी कुर्यात्, यदीतरमुत्तमभागं तदुभयमपि जामिच्छ भवति, किंत्वनालस्यं दोषरहितमित्यर्थः ।

हृदयाद्यवदानानि प्रशंसति—

“ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भागवा जायते ब्रह्मचर्येण कथिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यथा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव द्यते तदवदानानामवदानत्वम् ॥ ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

ब्रह्मचर्येण वेदाभ्यासेन ब्रह्मचारित्वेन गुरुगृहे वसतीति ब्रह्मचारिवासी वेदाभ्यासादिभिरपाकर्तव्यं यद्वृणो तद्धृदयाद्यवदानैरेवापाकरोति । अथमवदयत एमिरिदं त्यवदानत्वम् ।

स्विष्टकृदर्थं त्र्यङ्गवदानं विधत्ते—

“ देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा अग्निमब्रुवन्त्ववा वीरेणासुसंभमिमेवमिति सोऽब्रवीद्वरं वृणो मत्केरुक्वास्वयसं इति स एतमुवास्वोऽहं तदीऽ पूर्वादिस्वगुहं

मध्यतः श्रोणिं जघनार्धस्य ततो देवा अभवन्पराऽशुरा यत्पञ्चगोणाः समवद्यति
घ्रातुव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य घ्रातृव्यो भवति ” [सं० का० ६ प०
३ अ० १०] इति ।

उद्धारमुत्कृष्टं धियमाणमुत्तमं मागमुखैरे स्वी करवाणि । पशोः पूर्वार्धस्थ
संबन्धि वोर्हस्तम् । मध्यतः पशुमध्यभागसंबन्धि गुदम् । अपरार्धस्थ संबन्धिनीं
श्रोणिम् ।

वक्रगतिं विधत्ते—

“ अक्षण्याऽव घति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि म हरन्ति पतिष्ठित्यै ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

गवादयः शयनकालेऽङ्गानि पादानक्षण्या वक्रत्वेनावस्थापयन्ति । अत्र
वक्रगतिः सूत्रे दर्शिता—“ दक्षिणं दोः सव्या श्रोणिर्गुदतुतीयमिति सौविष्टक-
तानि ” इति ।

विधत्ते—

“ मेदसा सुचौ मोर्णोति मेदोर्ह्या वै पशवा रूपमेव पशुषु दधाति ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

जीर्णपटस्तद्वत् हवयवेष्टनं मेदः । सुचौ जुहूपभूतौ । उभयं मेदसाऽऽच्छा-
दयेत् । सति मेदोबाहुल्ये पशवो रूपवन्तो भवन्ति ।

वष कंषिद्विशेषं विधत्ते—

“ यूषन्नवधाय मोर्णोति रसो वा एष पशूनां यद्यु रसमेव पशुषु दधाति ”
सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

यूषशब्देन मासेन सह पक्वं जलमुच्यते । तस्मिञ्जले मेदः प्रक्षिप्य तेनाऽऽच्छा-
दयेत् ।

इन्द्र इति । कल्पः—“ अथ पशोरवदानानि संमृशत्यैन्द्रः प्राणो अङ्गे-
अङ्गे नि देभ्यदैन्द्रोऽणानो अङ्गेअङ्गे वि नोभुवद्देव त्वष्टर्भूरि ते सः समेतु विषु-
रूपा यत्सलक्षमाणो भवथ देवता यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मद-
न्तिवति ” इति ।

इन्द्रदेवताकः प्राणोऽस्य पशोस्तस्मिस्तास्मिन्हृदयाद्यङ्गे नि देभ्यभितरां धीय-
तां स्थाप्यताम् । यद्वद्वानोऽपि विनोभुवद्विशेषेण भवतु । हे देव त्वष्टस्ते तवा-

(वसाहोमः)

नुग्रहेण भूरि सर्वमङ्गजातं संसेमन्तु षष्ठेदनेन विश्विष्टमपि समवेतं भवतु । हे हृदयाद्यवयवा यूयं विपुरुषा विलक्षणरूपा अपि सलक्षमाणो हविष्पूवेन समान-
लक्षणा भवथ । यद्यस्मात्पूर्वं विपुरुषास्तस्मादित ऊर्ध्वं सलक्षमत्वं संपादनीयम् ।
हे पशो देवमा देवेषु यन्तं गच्छन्तं त्वां सखाय इतरे पशवो माता पितरश्चानु-
मदन्तु । किमर्थम् । अवसे त्वन्मुखेन स्वर्गधाप्या स्वकुलं सर्वं सेवितुम् ।

श्रीरिति । यौधामनः—“ अथ दक्षिणेन पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति कुम्भवतः
श्रीरस्मिन्निस्त्वा श्रीणात्वापः समरिणन्दावस्य त्वा ध्रज्यै पूष्णो रश्सा अपामो-
पधीनाः रोहिण्या इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ श्रीरसीति पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति वातस्य त्वा ध्रज्या
इति तेनैवापि वधाति ” इति ।

मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा । सा च हूयत इति
होमशब्दाभिधेया । पार्श्वशब्देन तत्रत्यमस्थि विवक्षितं, तस्यास्थनोऽग्रभागः स्थूलः
कुम्बशब्दाभिधेयः । तेन वसारूपं होमद्रव्यं पात्रे गृहीतं प्रयौत्पालोदयेदिति
यौधामनवाक्यार्थः ।

मन्त्रार्थस्तु—हे वसे श्रीरसि आश्रयणीयाऽसि । तस्मादाहवनीयोऽग्निस्त्वां
श्रीणात्वाश्रयतु स्वी करोतु । आपश्च त्वां समरिणन्तस्म्यकप्राप्नुवन्तु तव शोषो
मा भून् । हे वसे त्वापिदधामि । किमर्थम् । वातस्य ध्रज्यै बाधोर्मतये । पूष्णो
रसै, आदित्यस्य गतये । अप्संबन्धिनीनामोपधीनां रोहिण्यै प्ररोहार्थम् । त्वमि
विधानेन सुरक्षितायां त्वदीयहोमसुकृतेन वायुगमनादित्स्वो जगद्व्यवहारः
सुस्थितो भवतीति स्तूपते ।

आलोढनं विधत्ते—

“ पार्श्वेन वसाहोमं प्र यौति मध्यं वा एतत्पशूनां यत्पार्श्वं रस एव पशूनां
यद्वसा यत्पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यत एव पशूनां रसं वधाति ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

अवदानसंमर्शनमन्त्रस्य पूर्वभागे श्रुत ऐन्द्र इत्यसौ तद्धितो देवतावाची-
त्याह—

“ षन्ति वा एतत्पशून् यत्संज्ञपयन्त्यैन्द्रः खलु वै देवतया प्राण ऐन्द्रोऽपान
ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देभ्यदित्याह प्राणापानादेव पशुषु वधाति ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

संज्ञापनं हेननेन गलनिरोधनाद्युपघातेन संपद्यते । तेनोपद्रवेणापनीतयोः प्रस्था-
पानयोः पुनः स्थापनं कर्तव्यम् ।

द्वितीयभागे त्वष्टशब्दाभिप्रायमाह—

“ देव त्वष्टर्भूरि ते सस्समेत्वित्याह स्वाहा हि देवतया पशवः ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

तृतीयभागे हृदयाद्याकारेण वैलक्षण्यं हविष्वेन सालक्षण्यं च प्रसिद्धमि-
त्याह—

“ विपुरुषा यत्सलक्ष्माणो भवथेत्याह विपुरुषा ह्येते सन्तः सलक्ष्माण
एतर्हि भवन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

चतुर्थभागेऽनुमदन्तुशब्दस्याभिप्रायमाह—

“ देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पित्रो मदन्वित्याहानुमतमेवैनं
माता पिता सुवर्गं लोकं गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११]
इति ।

भीरसि वातस्य त्वेत्येतौ मन्त्रावुपेक्षितौ ।

घृतमिति । बौधायनः—“ सोऽर्धर्चे याज्यायै वसाहोमं जुहोति घृतं घृत-
पावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वाऽन्तरि-
क्षाय स्वाहेति षड्दृष्टे हविर्जुहोत्येतस्य होममनु पतिमस्थाता वसाहोमोदेकेण
दिशो जुहोति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो
दिग्भ्य इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ याज्याया अर्धर्चे प्रतिमस्थाता वसाहोमं जुहोति घृतं
घृतपावानः पिबतेत्युद्रेकेण दिशः प्रदिश इति पतिदिशं जुहोति मध्ये पञ्चमेन
प्राञ्चमुत्तमं संस्थाप्य नमो दिग्भ्य इत्युपतिष्ठते ” इति ।

उद्रेकः शेषः । हे घृतपावानो देवा अन्नार्थं घृतं पिबत । एवमुत्तरत्र । हे एशो
त्वमन्तरिक्षवासिनो देवगणस्य हविरस्यतोऽन्तरिक्षवासिने त्वां स्वाहा जुहोमि ।
दिशः प्राच्यै दिशे स्वाहेति शेषः । प्रदिशः, दक्षिणायै । एवमन्धत्राणि । षष्ठे
तु मन्त्रे सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्वाहेति योज्यम् । मन्त्रा उपेक्षिताः ।

विधत्ते—

(वसतहोमः)

“ अर्धर्चं वसतहोमं जुहोत्यसौ वा अर्धर्चं इयमर्धर्चं इमे एव रसेनापाक्ते दिशो जुहोति दिश एव रसेनानक्त्यथो दिग्भ्य एवोर्जं रस्मय रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

याज्यायाः पूर्वोत्तरयोरर्धर्चयोरभिमानिना देवौ धावापृथिव्याविति मध्ये हो-
मेनोमे अपि रसेनाक्ते भवतः । उद्रेकहोमेन दिग्देवतास्तुप्यन्ति । यजमानस्यापि
दिशां सकाशादन्तरसंप्राप्तिर्भवति ।

अवदानपूर्वकं द्वौ पेषमन्त्रौ मैत्रावरुणं प्रत्युत्पादयति—

“ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं वानस्पत्याः स्वरु वै देवतया
पशवो यत्पृषदाज्यस्योपहृत्याऽऽह वनस्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणा-
पानावेव पशुषु दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

पृषदाज्यस्योपहृत्य पात्रगतं पृषदाज्यं सुवेद्य जुह्वायवदायेत्यर्थः । पेष्योस्य-
मर्थः—हे मैत्रावरुण वनस्पतिदेवतायै त्वमनुब्रूहि पुरोनुवाक्यां पठ, ततो याज्यां
पठितुं होतारं प्रेरयेति । एवं सति वनस्पतिदेवताकेषु पशुषु पृषदाज्यरूपौ प्राणा-
पानौ दधाति ।

अथेदार्थं वस्यः वस्य इत्याद्यङ्गस्यांशमेकैव समवद्यतीति विधत्ते—

“ अन्यस्थान्यस्य समवत् र समवद्यति । यस्मान्नान्यतरूपाः पशवः ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

समवत्तमन्नहोमम् । अवदेयानामङ्गानां बहुविधत्वाद्धोमसंख्याः पशवोऽपि
बहुविधाः ।

सर्वेष्ववदानेषु मांसानिःसृतजलेनोपसेचनं विधत्ते—

“ गृष्णोप सिञ्चति रसो वा एष पशूनां सद्यु रस्ममेव पशुषु दधाति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

हविःशेषस्येडाभागस्य भक्षणायेदोपाह्वयं होतुर्विधत्ते—

“ इडामुप हवयते पशवो वा इडा पशूनेवोप हवयते ऋतुरप हवयते चतु-
ष्पादो हि पशवः ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

इडादेवताभागेनैकपत्वात्पशव इहेत्युक्तम् । सद्यप्येतच्चेदकादेव प्राप्तं तथाऽऽ-
प्याधारवदिष्टिविहितत्वद्योतनाय पुनर्विधायकम् ।

अचेडावदाने मेहसोपस्वरूपमभिज्ञास्यो मिधार्तुं तद्व्यभिचरेकं विन्दति—

“ यं कामयेतापशुः स्यादित्यमेदस्कं तस्मा आ दध्मान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवैनं पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

स्निग्धद्वरहितं मांसममेदस्कम् । एनं यजमानं पशूनां (शुभ्यो) निर्भजति निरस्याति । अतो यजमानः पशुराहितो भवति ।

विधत्ते—

“ यं कामयेत पशुमान्त्वादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्मान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्मै पशून्व रुन्धे पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ मेदसोपस्तीर्य मेदसाऽभिचारयति ” इति ।

पृषदाज्येनानुयाजहोमं विधत्ते—

“ यजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यं पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात्तस्मादाज्येन यथाजा इज्यन्ते पशूना मध्यवः पृषदाज्येनानुयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात्सृष्टं हि ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

यथा प्रथमसृष्टेनाऽऽज्येन प्रथमभाविनः यथाजा इज्यन्ते, यथा वा मध्यतः सृष्टेन पशुना मध्यतो यजते, तथा पश्चात्सृष्टेन पृषदाज्येन पश्चाद्भावनोऽनुयाजा यष्टव्याः । यस्मादेकं द्रव्यं न पर्याप्तमिति बुद्ध्या पश्चाद्द्रव्यान्तरेण सहैतद्विहितं तस्मादेतत्पृषदाज्यं दधिभिश्चमेव चोदकमाप्तम् ।

चित्त्वसंख्यामपोद्य संख्यान्तरं विधत्ते—

“ एकादशानुयाजान्यजति दश वै पशोः याणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तपनु यजति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

पृषदाज्यं प्रशंसति—

“ क्षन्ति वा एतत्पशुं यत्संज्ञयन्ति याणापानौ खलु वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं यत्पृषदाज्येनानुयाजान्यजति याणापानवेव पशुषु दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ सं तेऽभिचार्यं हृदयमैन्द्रोऽवज्ञाभिमर्शनम् ।

श्रीः पार्थेन वसां यौति वात पार्श्ववृता वसा ॥ १ ॥

घृतं वसाहुतिः षड्भिर्दिग्घोमा नम इत्यतः ।

दिशुपस्थानमत्रैते मन्वा द्वादश वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पश्वर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विध्यभावात्तो × सत्यवार्थत्वतोऽध्यवत् ” इति ।

अग्नीषोमीयस्य पशोर्यानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन्प्रज्जनन्यनुष्ठितानि तैः पशुपुरोडाश उपकारो नास्ति । कुतः । तदुपकारबोधकस्य विधेरभावात् । चोदकस्तु दर्शपूर्णमासवत्पशुरनुष्ठेय इत्येवंरूपत्वात्पशावेव तदुपकारं बोधयति । ननु पशुपुरोडाशस्थापीष्टिविकृतित्वात्तत्रापि चोदकोऽस्तीति चेद्वाडम् । अत एव भिन्नचोदकबलात्पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि पश्वर्थैः पुरोडाशस्योपकार इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाऽप्ययमुपकारोऽर्थतः प्राप्तो न वारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिप्रकाशार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यं तथा पशुतन्त्रमध्येऽनुष्ठेयमानस्य पुरोडाशस्य पश्वर्थैरङ्गैरुपकारः केन वार्येत । तस्मादन्यार्थैरस्तूपकारः ।

तत्रैवान्वञ्चिन्तितम्—

“ आज्यभागौ पुरोडाशे न स्तः स्तो वाऽस्य चोदकः ।

लुप्तस्ततो न तौ मैवं प्रयोगांशस्य लोपनात् ” इति ॥

तौ न पशौ करोतीति निषेधादाज्यभागयोः पशावभावेन पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति । ततस्तौ विचार्येते । तत्र पुरोडाश आज्यभागौ न स्त इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानापत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः—न तावत्पुरोडाशे चोदको लुप्यते । चोदक (वाध) काभावात् । पशोः प्रसङ्गसिद्धिस्तु प्रयोगवचनमेव बाधते न चोदकम् । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावेन प्रसङ्गसिद्धेरप्यवक्तव्यत्वात् । ननु प्रयोगबाधेऽप्याज्यभागौ न स्त इति चेन्न । आज्यभागौ मति बाधिता(कां)याः प्रसङ्गसिद्धेरभावात् । ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगांशस्यैव बाधादबाधितेन प्रयोगवचनांशेनाऽऽज्यभागवानुष्ठाय्येते । यथा देवदत्ते यज्ञदत्तमानमारूढे देवदत्तधानं निवर्त्यते न तु वस्त्रालंकारादि तद्वत् ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

× जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तु “ अर्थतस्त्वस्तु लोकवत् ” इति पाठः ।

“ प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिभिर्युते ।

पथादौ सप्तधेन्वादिविध्यन्तो नास्त्युतास्त्यसौ ॥

विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्थाप्रवृत्तिरिति ।

लाघवाद्गुणमात्रस्य विधेः साऽ(सोऽ)स्त्यतिदेशतः ” इति ॥

अग्नीषोमीयपञ्चावेकादश प्रयाजाः श्रुताः, चानुर्भास्मेषु न च प्रयाजाः, वाय-
व्यपक्षौ हिरण्यगर्भ इत्याम्नास्यन्त्र इत्यादिभिर्युतेषु पथादिषु प्राकृतैकिकर्तव्यता
सप्तधेन्वादिरास्ति । कुतः । संख्यामन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाधाराद्यङ्गस्य
प्रत्यक्षविधौ सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पथादौ चोदकस्थाप्रवृत्तेरिति पूर्वः
पक्षः । पथादिविधिस्तावदितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । तत्र प्राकृत्याङ्गान्यतिदेश्य वा
तवाकाङ्क्षा पूर्वतां विधिरूपमानमन्यङ्गान्तराण्युपविश्य वेति विवक्षायां क्ततोप-
काङ्क्षतमः प्राकृत्याङ्गतिदेश एव न्याय्यः । तत्प्रातिदेशतः प्राप्तप्रयाजाद्यङ्ग-
मनूद्य गुणमात्रविधौ लक्षणं भवति । गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवं स्यात् ।
तस्मात्संख्यान्तस्मन्त्रान्तराभ्यां पूर्वयोः संख्यामन्त्रयोर्बाधेऽङ्गि प्रयाजाचारसामि-
धेन्यादीतिकर्तव्यता प्राप्नोत्येवातिदेशादिति राखान्तः ।

दशमाध्यायस्य समये पादे चिन्तितम्—

“ पशुः कृत्स्नो हविः किंवा प्रत्यङ्गं हविरग्न्यता ।

आद्यश्चोदनया भेदपवदानपृथक्कृतः ” इति ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्वं युक्तम् । कुतः ।
अग्नीषोमीयदेवतां प्रति अव्यत्वेन पशोश्चोदितत्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात्प-
शुर्भवतीति प्राप्ते ब्रूमः—“ हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः ” “ दो-
ष्णोरवद्यति पार्श्वोरवद्यति ” इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगाग्न्या-
यन्ते । अवदानं च हविष्वपयोजकः संस्कारः । पुरोडाशादौ होतुमवदीयमानत्व-
दर्शनात् । हविःशब्दश्च कर्मव्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । पश्चात्कृतिचोदना
तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण देवतासंबन्धादुपपद्यते । तस्मात्प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ एकेनाङ्गेन सर्वेषां यद्वैकादशभिर्याजिः ।

एकेन यागसंसिद्धेर्हविषां भेदतोऽखिलैः ॥

एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेद्यतः ।

न त्रिदोषी गत्यभावादशुतोक्तेष्व सौचिता ” इति ।

(वसाहोमः)

मत्पङ्कं हविर्भेदे स्थिते सति वेधा यागे संशयः । तत्रानिर्दिष्टविशेषेण येन केनाप्यङ्गेन यागः कर्तव्यस्तावतैव यागस्य सिद्धेरित्येकः पक्षः । चोदि-
तपथङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिष्वङ्गेषु चांसशिरःप्रभृतिषु समानम् । ततो हृद-
यादिवदंसादीनां हविर्भेदत्वाद्यागमन्तरेण ह्यमानत्वलक्षणहविष्वस्यापर्ववसाना-
त्सर्वैरङ्गैर्न्याग इति द्वितीयः पक्षः । हृदयादिभिरेकादशभिरेदाङ्गैर्न्यागः कर्तव्यः ।
कुतः । अन्येषामंसादीनां परिसंख्यातत्वात् । कुतः, चोदकेन सर्वेषामङ्गानाम-
वदाने प्राप्ते हृदयादिवाक्येनांसादयः परिसंख्यायन्ते । ननु परिसंख्यायां विधिः
स्वार्थं ज्ञप्तात्परार्थः कल्पेन प्राप्तं च बाधेतेति दोषत्रयं मत्तज्येत । मत्तज्यतां
नाम । सति हि गत्यन्तरे तेषां दोषत्वम् । परिसंख्यायास्तु ते त्रयः स्वरूपमिति
कृत्वा न दोषतां भजन्ते । किंच द्वयानि मांसान्यभिमृशन्ति दृताशुत्वानीति
केषां चिन्मांसानामपकत्वमुच्यते । पाकस्तु हविषो मांसस्य प्रतिनियतः । तस्मादशु-
तत्त्वोक्तिरंसद्विपरिसंख्यां गमयति । एतदेवाभिमेत्यांसादिप्रतिषेधः श्रुत्या वर्ण्यते—
“ चांसयोरवद्यति न शिरसः ” इत्यादिना । तस्मादेकादशभिरेव यागः कर्तव्यः ।
तत्रैषाम्यच्चिन्तितम्—

“ इज्याशेषैरशेषैर्वा ऋङ्गैः स्विष्टकृतो हुतिः ।

आधः पशुतिवन्मैवं पूर्वाधैर्बुकिशेषतः ” इति ॥

पशौ भूयते—“ ऋङ्गैः स्विष्टकृतं यजति ” इति । तन्नेज्यार्थानां हृदया-
द्येकादशाङ्गानां मध्ये वैः कैश्चित्पङ्क्तेरिज्याशेषभूतैः स्विष्टकृत्योतम्यः । कुतः ।
पशुताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वात्मापि चोदकेन तथात्वादिति
प्राप्ते ज्ञमः—“ दोष्णः पूर्वाधादग्नये समवद्यति गुदस्य मध्यतः ओज्या जघनतः ”
इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽभ्यानि त्रिपङ्कानि स्विष्टकृते समा-
न्वयन्ते । न च हृदयादिष्वपि गुदादीन्माम्नातानीति शङ्कनीयं, तद्विशेषस्य
कल्पसूत्रकारेण दर्शितत्वात् । “ हवयं जिह्वा वक्षो यक्ष्मयुक्थौ सव्यं दोरुमे
पार्थे दक्षिणा ओणिर्गुदतृतीयमिति दैवतानि, दक्षिणं दोः सव्या ओणिर्गुदतृती-
यमिति सौषिष्टकृतानि ” इति ।

तस्मादनेज्याशेषैस्त्यङ्गैः स्विष्टकृत्योमः ।

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(गृध्रकाण्डकरणकोषयत्तुसंज्ञको हिमाः)

“ पुरोडाशस्य सांनाय्यस्य वा धर्मः पशौ यतः ।

देवैक्यमाद्यस्तस्मान्नो हविर्जन्माविसाम्यतः ” इति ॥

अग्नीषोमीये पशवग्नीषोमीयपुरोडाशस्य धर्मः कार्यः । कुतः । देवैक्यवादिति चेन्नैवम् । सांनाय्यं पशोरुत्पन्नं, पशुरपि पशोरुत्पन्नः, अपणार्थमुखा सांनाय्यपशोः समा । हविःसाम्यं च बलीय इत्युक्तम् । तस्मात्सांनाय्यस्य धर्मः ।

अत्र ऋग्वेदो नास्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

[अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः] ।

समुद्रे गच्छ स्वाहाऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा
 देवस्य संवितारं गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे गच्छ
 स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ
 स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा छन्दारसि गच्छ
 स्वाहा आर्वापृथिवी गच्छ स्वाहा नभो विश्वं
 गच्छ स्वाहाऽग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहाऽद्भ्य-
 स्त्वौषधीभ्यो मनो मे हारिं यच्छ तनू त्वयं
 पुत्रं नसारमक्षयि शुर्मसि तमभि शोच योऽ-
 स्मान्द्वेष्टि यं च यं द्विष्मो धाम्नो धाम्नो राज-
 जितो वरुण नो मुञ्च यदापो अधिनया वरुणोति
 शर्पामहे ततो वरुण नो मुञ्च (१) ।

(असि षड्विंशतिथ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(गुदकामदकाण्डोपयदसंज्ञका होमाः)

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके वसाहोमो वर्णितः । एकादशे गुदकाण्डेनोपयदसंज्ञका होमा उच्यन्ते ।

कथम्:—“ आग्नीधादौषयजानङ्गरानाहरवि होत्रीय उपयज उपयजति शामिधानिस्त्वदपशुबन्ध उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां गुदकाण्डमेकादशधा त्रिर्धक्छिन्त्वाऽसंभिन्दन्वपयवर्तयन्नुयाजानां वषट्कृते वषट्कृत एकैकं गुदकाण्डं पवि-
मस्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रं सर्वाणि हुत्वाऽद्भ्य-
स्सौवर्धीभ्य इति बर्हिषि लेपं निमुष्यं मनो मे हार्दिं यच्छेति जपति ” इति ।

समुद्रमिति । हे हविस्त्वं समुद्राविनामकान्देवान्गच्छ । हे लेप त्वामप्का-
र्यौषधिसिद्धयर्थं बर्हिषि निमार्षिम् । हृदये भवो हार्दो ह्रयः सोऽस्मास्तीति हार्दिं ।
हे समुद्रादिवेवतासमूह मे हार्दिं मनः प्रयच्छ । त्वत्प्रसादात्समुत्तमजातियुक्तं
शरीरं त्वत्वं कान्तिप्रद्वपं तथा गुणवन्तं पुत्रं तत्पौत्रं वाशीय माम्नुयाम् ।

उपयजो विधत्ते—

“ यज्ञेभ वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयद्भिरेवासृजत यदुपयज उप-
यजति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

ज्योतिष्टोमपञ्चस्य सृष्टिसाधनत्वेऽपि साक्षात्साधनत्वमुपयजामेव । अनुयाज-
समीपे इष्यन्त इत्युपयजः ।

पशोः पाश्चात्यभागं ब्रुवत्येन विधत्ते—

“ जघनार्धादव द्यति जघनार्धाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते [सं० का० ६ प्र० ४
अ० १] इति ।

वेधा विभक्ते गुदकाण्डे स्थूलभागं विधत्ते—

“ स्थविमतोऽव द्यति स्थविमतो हि प्रजाः प्रजायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ४
अ० १] इति ।

निर्गन्तुं सुकरात्स्थूलाच्छिद्वात्मजा इत्ययन्ते ।

क्रमेण छिन्नानां भागानां सांकर्यं वारयति—

“ असंभिन्दन्वव द्यति माणानामसंभेदाय ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ०
१] इति ।

अग्रभागं प्रथमतोऽवदाय पश्चान्मूलभागमित्येतादृशं विपर्यासं निषेधति—

४२० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—

(गुह्यकाण्डकरणकोषयत्संज्ञका लोकाः)

“ न पर्यावर्तयति यत्पर्यावर्तयेदुदावर्तः प्रजा ब्राह्मकः स्यात् ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

उदावर्तो रोगविशेषः ।

समुद्रादिमन्त्राणां सर्वेषां प्रजोत्पत्तावुपयोगं विवक्षुः समुद्रजलस्य रेतःसाम्य-
मभिधेत्याह—

“ समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव तदधाति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

अन्तरिक्षं शब्दस्यावकाशप्रदानोपयोगं दर्शयति—

“ अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै प्रजाः य जनयत्यन्तरिक्षं
हनु प्रजाः प्रजामन्ते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

धेरकत्वेन सवितुरुपयोग इत्याह—

“ देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितुप्रसूत एवास्मै प्रजाः य जनयति ”
[सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

उत्पत्तिकालत्वेनाहोरात्रोपयोगमाह—

“ अहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहहोरात्राभ्यामेवास्मै प्रजाः य जनयत्यहोरात्रे
हनु प्रजाः प्रजामन्ते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

माणाषाणप्रदत्वेन मिश्रावरुणयोरुपयोगमाह—

“ मिश्रावरुणौ गच्छ स्वाहेत्याह प्रजास्वेव प्रजातासु माणाषानौ दधाति ”
[सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

देवतात्वेन सोमोपयोगमाह—

“ सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया प्रजाः ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

प्रजोपदत्वेन यज्ञस्योपयोगमाह—

“ यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

पशुप्रदत्वेन छन्दास्युपयोगमाह—

“ छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दांसि पशून्नेवाव रुन्धे ”
[सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

(गुत्तकाण्डकरणकोपयज्ञसंज्ञका होमाः)

धारणाय धावापृथिव्योरुपयोगमाह—

“ धावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह मजा एव मजाता धावापृथिवीभ्यामुभ-
यतः परि गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

वृष्टिप्रदानेन नभस उपयोगमाह—

“ नभो दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह मजाम्य एव मजाताभ्यो वृष्टिं नि यच्छति ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

प्रतिष्ठाप्रदानेन वैधानरस्योपयोगमाह—

“ अग्निं वैधानरं गच्छ स्वाहेत्याह मजा एव मजाता अस्यां प्रति ठापय-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

अग्न्यस्तवौषधीभ्य इति मन्त्र उपेक्षितः ।

मनो मे हार्दि यच्छेति मार्यनामाः प्रसङ्गमाह—

“ प्राणानां वा एषोऽव यति योऽवयति गुदस्य मनो मे हार्दि यच्छेत्याह
प्राणानेव यथास्थानमुप हव्यते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

गुदस्य प्राणाधारत्वेन तदवदाने सति स्थानप्रस्थाः प्राणाः पुनर्यन्त्रेण यथा-
स्थानं स्थापिता भवन्ति ।

शुगसीति । कल्पः—“ अग्रेण मूर्धं स्पृशेन्नोऽवत्यावोक्ष्य शुष्कस्य चाऽऽर्द्ध-
स्य च संधौ हृदयशूलमुद्वासयति शुगासि तमाभि शोच योऽस्मान्द्वेष्टि यं च यमं
द्विष्म इत्यथान्निर्माणयन्ते धाम्नो धाम्नो राजन्नितो वरुण नो मुञ्च यदापो अ-
ग्निया वरुणोति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति ” इति ।

हे हृदयशूल त्वं शुगासि शोकरूपमसि । अतो द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं चाभि शोचाभि-
प्राप्य शोषय । हे वरुण त्वमितो धाम्नो धाम्नस्तत्तद्द्वेष्टृद्वेष्ट्यस्थानाच्छोकप्राप-
कादस्मान्शोषय । किंच हे आपो हेऽग्निया हे वरुणेत्येवं ययं तदाऽस्माकमि-
ष्टप्राप्त्यनिष्ठनिवारणार्थं देवं त्वां शपामहे वाचामहे । महतां मत्पशं नामग्रहणमे-
व तावन्महान्दोहः । तथा च श्रूयते—“ यो वै वसीयात्तं यथानाममुपचरति
पुण्यातिं वै स तस्मै कामयते ” इति । न केवलमत्र नामग्रहणं किंत्वस्म-
दपेक्षितवत्तत्कार्यसाधनमप्यासथ । तेनोभयेन जन्यं यत्पापमस्ति हे वरुण ततः
पापादस्मान्शोषय । मन्त्रावेतामुपेक्षितौ ।

शूलोद्वासनं विधत्ते—

(सोमाभिषवोपशुक्लवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादात्तम्)

“ पशोर्वा आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूलभाषि समेति यत्प्राक्षि-
 म्पाः हृदयशूलमुद्धात्तयेत्प्राक्षिणीः शुचाऽर्पयेद्यदप्स्वपः शुचाऽर्पयेच्छुष्कस्य चाऽऽ-
 र्द्रस्य च संधावुद्धासमयुभयस्य शान्त्यै” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

उद्धासनकाले ध्यानं विधत्ते-

“यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“समुद्रं गुदकाण्डस्य होमा अद्भ्यस्तु बर्हिषि ।

लेपे भार्हि मनो अप्यः शुक्लसंधावार्द्धशुष्कयोः ।

त्यक्त्वा शूलं धाम्नो मृज्यं भवेत्पञ्चदशोदिवाः ॥ १॥ ” इति ।

अत्र मीमांसालन्दसी न स्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान्देवो अंघ्वरो
 हविष्माः आ विंदासति हविष्माः अस्तु
 सूर्यः । अमेवोऽपन्नगृहस्य सदासि सादयामि
 मुन्नायं सुमिनीः सुप्ते मा धत्तेन्द्राग्निशोर्मा-
 गधेयीः स्थ मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थ
 विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ यज्ञे
 जागृत (१) ॥

(हविष्मतीभृतस्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(सौमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशोऽनुवाके मुदकाण्डहोमो वर्णितः । एतावताऽभिषोमयिः पशुः समाप्तः । अथ सौमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानं द्वादशोऽनुवाकेऽभिधीयते ।

हविष्मतीरिति । कल्पः—“ अथ यो धीहितः कुम्भस्तं याचति तमादा-
यान्तरेण चात्वालोत्करावुदङ्कुपनिष्क्रम्य यथाऽऽपस्वदेति नान्तमा बहन्तीरत्येति
न स्थावराणां गृह्णाति प्रतीपं तिष्ठन्गृह्णाति प्लाययै चाऽऽपश्च संचौ गृह्णाति
हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान्देवो अध्वरो हविष्मा आ विधासति हविष्मा
अस्तु सूर्य इति ” इति ।

वीडितो दृढः । इमा गृह्यमाणा वसतीवरीसंज्ञका आपः स्वसंस्कारेण सोमेन
हविष्मत्यो भवन्तु । देव इन्द्रोऽपि हविष्मानस्तु । अध्वरो पांगोऽपि हविष्माना-
विधासति समन्ताद्विशेषेण प्रवर्तताम् । वसतीवरीणां प्रकाशकत्वेन सूर्योऽपि
हविष्मानस्तु ।

विधत्ते—

“ देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यद वदन्नुवन्वसन्तु नु न
इदमिदं वदस्तीवरीणां वसतीवरित्वं तस्मिन्प्रातर्न समश्नन्नुवन्तदप्सु प्रावेश-
यन्ता वसतीवरीरभवन्वसतीवरीर्गृह्णाति यज्ञो वै वसतीवरीर्यज्ञमेवाऽऽभ्य-गृही-
त्वोप वसति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

पुरा कदाचिद्देवा आर्षाध्रमण्डले स्थित्वा यज्ञशालामंशेनदं ममेदं यजेत्येवं
व्यभजन्त । ततः सर्वैः स्वस्वभागेषु यदवशिष्टं तदुद्दिश्य परस्परस्वयुयस्विदमवशि-
ष्टमिदानीं साधारण्येनास्माकमेव तिष्ठतु प्रातर्विभागं करिष्याम इति । अस्याहस-
त्विति देवैरुक्तं तस्मात्तस्यांशस्य देवोक्तिभोगाद्वसतीवरीरिति नाम संपन्नम् ।
वसंतित्युक्त्या यच्छेदभूतं तद्वत्य आपो वसतीवर्यः । ततः यज्ञः काले पुनः
समागत्य तस्मिन्निविष्टे विभागं कर्तुं नाशक्नुवन् । तस्याल्पत्वेन बहूनामपर्या-
प्तत्वात् । तस्य साधारणस्यैकेन ग्रहीतुमशक्यत्वादप्सु परित्यक्तवन्तः । तावदा-
पो वसतीवर्योऽभवन् । ततो यज्ञांशत्वाद्वसतीवरीर्गृहीयात् । तद्यज्ञेन यज्ञमे-
वोपक्रम्य दृढं धारयित्वा तत्समीपे वसति ।

४२४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता- [१पथमेकाण्डे-

(सोमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

तस्य ग्रहणस्य सूत्रास्तमयात्पूर्वकालं व्यतिरेकमुखेन(ण) विधत्ते-

“ यस्यागृहीता अभि निप्रोचेदनारब्धोऽस्य यज्ञः स्याद्यज्ञं वि च्छिन्द्यात् ”

[सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

अगृहीता एता अभिलक्ष्य यन्निम्नोचेदस्तमित्यात्तदा पूर्वदिने यज्ञोऽनुपकान्तो भवेत् । तदाऽपरेद्युरनुष्ठितोऽपि विच्छिन्न एव स्यात् ।

कथंचिदस्तमये सति वेधा प्रतीकारं विधत्ते-

“ ज्योतिष्मा वा गृहीयाद्विरण्यं वाऽवधाय सशुक्राणामेव गृह्णाति यो वा ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृहीयात्स हि गृहीतवसतीवरीकः ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

उत्कया धोतिता इत्याद्यः पक्षः । कुम्भे हिरण्यमवधाय तत्सहिता इति द्वितीयः पक्षः । सोमयाजिगृहे कुम्भगता इति तृतीयः पक्षः ।

उक्तमेव विधिमनूय प्रशंसति-

“ वसतीवरीगृह्णाति पशवो वै वसतीवरीः पशूनिवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

पशुमग्निहेतुतया पशुत्वम् ।

ग्रहणकाले प्रवाहाभिमुख्यं विधत्ते-

“ यदन्वीपं तिष्ठन्गृहीयाज्निर्मागुंका अस्मात्पशवः स्युः प्रतीपं तिष्ठन्गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्यै पशून्गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

प्रवाहो यन्मुखस्तन्मुखत्वेनावस्थानमन्वपित्वं, तद्वैपरीत्यं प्रतीपत्वं, निर्मागुंका विनश्वराः, प्रतिरुध्य विनाशं निवार्य ।

प्रवाहगतोदकं विधत्ते-

“ इन्द्रो बृजमहन्तोऽयोऽभ्यधियत तासां यन्मेध्यं यस्मिन् सदेवमासीत्तद-
त्यमुष्यत ता वहन्तीरमवन्वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यज्ञिषाः सदेवा
आपस्तासामिव गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

प्रवाहेष्वत्यन्तसमीपस्थं जलं व्यतिरेकमुखेन विधत्ते-

“ नान्तमा वहन्तीरतीयाद्यदन्तमा वहन्तीरतीयाद्यज्ञमिति मन्येत ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

अन्तमा अन्तिकतमाः । अतिमन्येतावजानीयात् ।

(सोमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

वहन्तीष्वपि नदीषु या हृदवर्तिन्यः स्थावरा आपो यश्च तटाकादिस्था-
श्वत्सां ग्रहणं निषेधति—

“ न स्थावराणां गृह्णीयाद्वरुणगृहीता वै स्थावरा यत्स्थावराणां गृह्णी-
याद्वरुणेनास्य यज्ञं ग्राहयेत् ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

अपाम् ग्रहणाय ऋद्धायावपयोः संधिदेशं विधत्ते—

“ यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्र विशति तस्मात्ताम्रा आपो दिवा वहश्चे
यत्तत्कं भवत्यपोऽहः प्र विशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं वहश्चे छायायै चाऽऽ-
तपवश्च संधौ गृह्ण्यात्यहोरात्रयोरेवासौ वर्णं गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र०
४ अ० २] इति ।

अहर्गदा वर्तते तदानीमप्सु रात्रिः प्रविशति । तत्र जलवर्णस्य शुक्लस्य
रात्रिवर्णस्य ऋण्यस्य च भेदनादीवत्ताम्रा इवाऽऽपो दिने दृश्यन्ते । यथा राहु-
ग्रस्ते चन्द्रै तावत्त्वं तद्वत् । यदा तु रात्रिः प्रवर्तते तदानीमहोऽप्सु प्रविशति ।
तत्र शुक्लवर्णयोर्मेलनादापो रात्रौ चन्द्रवदतिथेता दृश्यन्ते । तस्माद्वर्णद्वयोपेतौ
संधिदेशे गृह्णीयात् ।

जलविशेषेण मन्वगतहविःशब्देन इविःसंपादकत्वं विवक्षितमित्याह—

“ हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानामेव गृह्णाति ” [अं० का० ६
प्र० ४ अ० २] इति ।

सूर्यशब्देनापाम् प्रकाशोपेतत्वं विवक्षितमित्याह—

“ हविष्मा अस्तु सूर्य इत्याह सशुक्राणामेव गृह्णाति ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० २] इति ।

मन्वगतस्य च्छन्दस उपयोगमाह—

“ अनुष्टुभा गृह्णाति वाग्वा अनुष्टुग्वाचैवैनाः सर्वया गृह्णाति ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

अग्नेरिति । कल्पः—“अग्नेर्वोऽप्यनृगृहस्य सदासि सादयाम्नीत्यपरेण शाला-
मुत्थियमुपसादयति, सुम्नाय सुन्निनीः सुन्ने मा धत्तेति सर्वेषु वसतीवरीणां
सादनेषु यजमानो जपति, निशायां वसतीवरीः परिहरत्यन्तर्वेद्यासीने यजमाने
पत्न्यां च नादीक्षितमभिपरिहरेत्सर्व्वेऽसेऽप्याध्यापरेण प्राजिहितं परिक्रम्य पूर्व्वया
द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जालीयं धौंणिगं परीत्य दक्षि-

(सोमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

णस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति—इन्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थेति, दक्षिणेऽ-
सेऽत्याधाय यथेतं गत्वा पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्योत्तरेण वेदिं गत्वोत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं
धिष्णिग्यं परित्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थेति,
सव्येऽसेऽत्याधाय यथेतं गत्वाऽपरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्णिग्यमुपसादयति विश्वेषां
देवानां भागधेयीः स्थेति, यज्ञे जागृतेति सन्ना अनुमन्त्रयते ” इति ।

हे वसतीवर्धो युष्मानविनश्वरगृहस्य शालामुखीयस्थानेः सदसि सादयामि
समीपस्थाने स्थापयामि । हे आपः सुध्नाय सर्वप्राणिसुखाय प्रवृत्ताः सुभिनीः
स्वयमपि सुखवत्यो यूयं मां यजमानं सुध्ने सुखे घ्नत स्थापयत । यूयं यक्ष्यमा-
णानामिन्द्रादिदेवानां भागरूपाः स्थ । तस्माद्यज्ञे जागृत रक्षोनिवारणाय साव-
धाना भवत । अग्नेर्वः सुम्नायेति द्वौ मन्त्रावुपेक्षितौ ।

हविष्मतीरितधारभ्य ऋचः पादेषु या चतुःसंख्या या च शालामुखीयोत्तर-
वेद्याग्नीध्रीयस्थानत्रयविशिष्टा सादनसंख्या तदुभयं पशंसति—

“ चतुष्पदयर्चा गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त संपद्यन्ते सप्तपदा शक्ररी पशवः
शक्ररी पशूनेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

शालामुखीयोत्तरवेद्योः सादनं विधत्ते—

“ अस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो यद्गार्हपत्य
उपसादवेदस्मिँल्लोके पशुमान्स्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मिँल्लोके पशुमान्स्यादुभयोरुप
सादयत्युभयोरैवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति ” [सं० का० ६ प० ४ अ०
२] इति ।

स्थानत्रये यत्सूत्रोक्तं परिभाषणं तद्विधत्ते—

“ सर्वतः परि हरति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

मन्त्रचतुष्टये स्पष्टार्थतां दर्शयति—

“ इन्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थेत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प०
४ अ० २] इति ।

विधत्ते—

“ आग्नीध्र उप वासमत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव यज्ञस्यापरा-
जितं तद्वैना उप वासयति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २ इति ।

(सोमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

तदेव तस्मिन्नेव ।

यद्विद्विं बहन्तीनां गृह्णातीति तदेव प्रशंसति—

“ यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च रक्षास्य चरन्ति यद्बहन्तीनां गृह्णाति कियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

विततस्य विस्तीर्णस्य यज्ञस्य यतो यदङ्गं विमुश्य न क्रियते तदेव च्छि-
द्रयनुप्रविश्य रक्षास्य चरन्ति अपकुर्वन्ति । बहन्तीग्रहणेन तदङ्गं कियमाणमेव
शये शेते भवति ।

आग्नीध्रे सादितानां तृतीयसवनगताभिषवपर्यन्तं धारणं विधत्ते—

“ न हेता ईलयन्त्या तृतीयसवनात्परि शेरे यज्ञस्य संतन्यै ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० २] इति ।

एता आपो न ह्यपगमयन्ति, × किंतु परिशेरेऽवतिष्ठन्ते, स्थापयेदित्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हविर्गृह्णाति वसतीवरीरग्रेस्तु सादयेत् ।

शालामुखीयतः पश्चात्सुम्ना स्वामी जपेत्पुनः ॥ १ ॥

इन्द्रमित्रद्वयाद्देदिश्रोण्यारासादयेत्कमात् ।

विश्वे ह्याग्नीध्रद्विष्ण्यस्य पश्चादासादयेत्पुनः ।

यज्ञेति मन्त्रयेत्सन्वाः सप्त मन्त्रा इहोदिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अत्र न मीमांसा ।

अथ च्छन्दः ।

हविष्मतीरित्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय
 त्वोर्ध्वमिममध्वरं कृधि दिवि देवेषु होत्रा
 यच्छ सोमं राजन्नेह्यवं रोह मा मेमां सं
 विख्या मा त्वां हिंसिषं प्रजास्त्वमुपावरौह
 प्रजास्त्वामुपावरौहन्तु गृणोत्वग्निः समिधा
 हवं मे गृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः । गृणोत
 आवाणो विदुषो नु (१) यज्ञः गृणोतु देवः
 संचिता हवं मे । देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मि-
 र्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा
 यत्त शुक्रः शुक्रपेभ्यो येषां भामः स्थ स्वाहा
 कार्ष्णिरस्यंपापां मृत्रः समुद्रस्य वोऽक्षित्या
 उक्षित्यै । यममे पृत्सु मर्त्यमावो वाजेषु यं
 जुनाः । स यन्ता द्वाश्वतीरिषः (२) ॥

(नु सप्तचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशेऽनुवाके सोमाभिषवार्थानां वसुषीवरीणां ग्रहणमुक्तम् । अभिषोतव्यस्य
 सोमस्य शकटादुपावरौहस्योद्देशोऽनुवाकेऽभिधीयते । अथ महारात्रे मनुष्य
 सोमपात्राण्यासाद्य सोममवरोहयेत् ।

कल्पः—“ अथैतच्चर्यफलकयोः प्राचीनमीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति यज्ञ प्रति-
 तिष्ठेति वा वृष्णीं वा वस्मिन्संमुखान्प्राण्यः कृत्वा दक्षिणस्य हविर्धर्मैस्त्यान्वरेषे

(अग्निषीतव्यस्यै सोमस्य शकटादुपावरोहः)

सोमं राजानमुपावहरति हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजन्नेक्षवरोहेति द्वाभ्याम् ॥
इति ।

मन्त्रः त्वेवमाज्ञातौ—

हृदे त्वेति । हे सोम त्वां हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यो मनसे मनस्विभ्यः
पितृभ्यो दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय चोपावहरामि । त्वमिदं
प्रवृत्तमध्वरं विनाशरहितमूर्ध्वमुखतः सनाप्यं कृषि कुरु । दिविष्ठेषु देवेषु होवा
अस्मदीयान्याह्वानानि स्तोत्ररूपाणि यच्छावस्थापय । हे सोम राजन्नेक्षविष्व-
स्थाने समामच्छ । शकटादवरोह । मा भेषीः । मा व संविधाः कम्पिषाः ।
अहं तु त्वां मा हिंसिषन् । अतस्त्वं देवलोके गत्वा देवीः यजा उपावरोह मा-
प्नुहि । यजाथ त्वामुपावरोहेन्तु याम्नुवन्तु ।

अत्रोपावहरोदिति विधिं सूषयन्हृदयादिशब्दानां यथोक्तार्थं दर्शयति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अप्वर्युः स्याद्यः सोममुपावहरन्सर्वाभ्यो देव-
ताभ्य उपावहरोदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पि-
तृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै
देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य उपावहरति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

यो हृदे त्वेति मन्त्रेण सर्वदेवतार्थमुपावहर्तुं जानाति स एव मुख्योऽध्वर्युरिति
ब्रह्मवादिनामुक्तिः । सोम राजन्निति मन्त्र उपेक्षितः ।

विधत्ते—

“ पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाकमव रुन्धे ॥
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

रात्रौ निद्रां कुर्वन्तो मनुष्या उषःकाले प्रबुध्य परस्परं वाक्यमंतरं कुर्वन्ति ।
पक्षिणः शब्दं कुर्वन्ति । तद्धि वाचः प्रवदनम् । प्रातःकालात्पूर्वं होवाऽनुवक्तव्य
ऋक्समुहः प्रातरनुवाकः । उपाकरणं नाम होतारं प्रति मैषोक्तिः । अत्र सूत्रम्—
“ पुरा वाचः पुरा वा ययोभ्यः प्रातर्धाविभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि ॥ इति । प्रवदितोः
प्रवदनाव् ।

प्रातरनुवाकस्य प्रथमामृचं विधत्ते—

“ अपोऽज्योऽभिध्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवामि वाचं वि कृण्वति” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

(अभिषिक्तस्य सोमस्य शकटादुपावरोहः)

अपोऽभिलक्ष्य तत्प्रतिपादिकामृचमध्ये प्रथमं व्याहरेत् । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इत्येतामृचमित्यर्थः ।

तत ऊर्ध्वं वक्त्र्या कचो विधत्ते—

“ सर्वाणि छन्दास्स्यन्वाह पशवो वै छन्दांसि पशून्वाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

तत्तच्छन्दोयुक्ता ऋग्विशेषा ग्रन्थबाहुल्यभयाद्ब्रह्मवृचनालणे स्पष्टत्वाच्च नात्र प्रदर्शयन्ते ।

प्रातरनुवाकसमाप्तौ पठन्तोषामृचं कामनाभेदेन विकल्पितां विधत्ते—

“ गायत्र्या तेजस्कामस्य परि दध्यात्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्यानुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य षड्क्त्या यज्ञकामस्य विसजाऽञ्चकामस्य ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

परिदध्यात्समापयेत् ।

कल्पः—“ यत्राभिजानात्यभूदुषा रुशत्यशुरिति तत्प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निः समिधा हवं म इति ” इति ।

अभूदुषा इत्येषा प्रातरनुवाकस्य परिधानीया तां होत्रा पठ्यमानां यदाऽध्वर्युर्जानाति तदा जुहुयात् ।

मन्त्रस्त्वेवमाप्नायते—

शृणोत्विति । सम्यगिष्यतेऽनयाऽऽज्याहुत्येति समिदाहुतिस्तया समिद्धोऽग्निर्मे हवं मदीयमाह्वानं शृणोतु । हे आपो महीष्यमाणा यूयमपि शृणुत । कीदृश्यः । धिषणा विद्योपेताः । देव्यो देवतारूपाश्च । हे ग्रावाणोऽभिषवार्थमिहोपास्थिता यूयं विदुषो नु विद्वांस एव सन्ती यज्ञं शृणुत । सविता देवो मदीयमाह्वानं शृणोतु ।

अग्न्यादिश्रवणप्रयोजनमाह—

“ शृणोत्वग्निः समिधा हवं म इत्याह सवितुमसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छेति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

एकघनसंज्ञकाः पञ्चेजनीसंज्ञकाश्चाऽऽप आनेतव्याः । अतो मन्त्रेण देवताभ्यो विज्ञाप्य ता अपः प्राप्नुं गच्छति ।

प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—

(अग्निषोतन्यस्य सोमस्य शकटावुपावरोहः)

“ अप इष्य होतरित्पाहेषितः हि कर्म क्रियते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

हे होतरानेतव्या अप उद्दिश्य प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्वित्यादिका ऋष इष्य पठेत्यर्थः । लोकेऽपीषितमभीष्टं कर्म सम्यक्क्रियते ”

मैत्रान्तरमुत्पादयति—

“ मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ताम्यामेवैना अच्छैति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

चमसिनामृत्विजां परिचारकाश्चमसाध्वर्यवः । तत्र मैत्रावरुणनाम्न काल्विजो यश्चमसाध्वर्युस्तं संबोध्याऽऽगच्छेति ब्रूयात् । तदनेन मैत्रेणोदकप्रवर्तकमित्रावरुणदेवद्वयेन सहैवैना अपः प्राप्तुं गच्छति ।

देवीरिति । कल्पः—“ अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा बर्हिःरादाय संप्रैषमाह—
अप इष्य होतर्मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्वैकधनिन आद्रवत नेष्टः पत्नीमुदा-
नयाग्नीक्षोत्तुचमसेन वसतीवरीभिश्च चात्वाले प्रयुपलम्बस्वेति यथासंप्रैषं ते
कुर्वन्ति यत्राऽऽपस्तद्यन्त्यथाप्सु बर्हिः प्रास्याभिजुहोति देवीरापो अपां नपाद्य
ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्पदिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा धत्त शुक्रः शुक्रपेभ्यो येषां
भागः स्थ स्वाहेवि ” इति ।

न पातयत्युदकमध्ये गूढतया स्थितोऽपि तदुदकं न विनाशयतीति नृपात् ।
अपां नपादिति बह्विविशेषस्य संज्ञा । हे आपो देव्यो हे वहे युषं य ऊर्मिर्यु-
ष्मदीयस्तं देवत्रा देवेषु धत्त स्थापयत । किमर्थम् । देवेभ्यो देवार्थमस्माभिदवानु-
द्दिश्य होतुमित्यर्थः । कीदृश ऊर्मिः । हविष्यो हविषे सोमरूपाय हितः । इन्वि-
यावान्मी(पी)तः सान्निन्द्रियवृद्धिकारी । मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी । कीदृशं
तम् । शुक्रं दीप्तिमन्तम् । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः । येषां युषं भागभूताः स्थ तेभ्यः
शुक्रपेभ्यः सोमपेभ्यः । इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु ।

ग्रहीष्यमाणानामपां मूल्यत्वेन हविष्वसंपादनेन घेयमाहुतिरुपयुज्यत इत्याह—
“ देवीरापो अपां नपादित्याऽऽहाहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हविष्छ-
तानामेवाभिधृतानां गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

कल्पः—“ कार्षीरसीति दमैराहुतिमपञ्चाव्य ” इति ।

कार्षीरिति । हे आज्य त्वमप्सु हुतं सत्कार्षीः कर्षणीयमपनेतव्यमासि ।
अपां मुञ्च मुञ्जोपलक्षितानिष्ठरूपं त्वामपनयामि ।

एतमर्थं दर्शयति—

“ कार्ष्णिरीसीत्याह शमलमेवाऽऽसामप ह्नावयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

शमलं मलिनं शम् ।

समुद्रस्येति । कल्पः—“ समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्यभिहितानां मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति ” इति ।

हे आपः समुद्रवद्युष्माक्रमक्ष्णित्वाय पूर्वैद्युर्वसतीवरीर्गृहीत्वाऽपि पुनरिदानी-
मुपवसि ।

वोऽक्षितिं विस्मदयति—

“ समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादधमानाः किर्यमाणा आपो न क्षीयन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

मथा चमसेन जलं गृहीतं तथा विभिः कुम्भैरेकधना गृह्णीयात्तन्नेजनीथ मृह्णीमात् । तथा च सूत्रम्—“ अथैकधना गृह्णीयात्तन्नात्र वो जुष्टान्गृ(गृ)-
ह्णात्कीमि वा वृष्णीं वाऽथ एकेजनीर्गृह्णात्कीमि ” इति ।

नियमे—

“ योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो वसतीवरीर्होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च सःस्पृश्यं वसतीवरीर्व्यानयति यज्ञस्य स्योनिस्त्वामाथो स्वाद्वैयैना योनेः प जन्मयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

इत्यरेदिनिष्पादकत्वा चात्वालो यज्ञयोनिः । देवविभक्तयज्ञवशेषत्वाद्दसती-
वरीणां यज्ञत्वम् । व्यानयति व्याप्ता अधिकाः करोति । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—
“ होतृचमसे वसतीवरीभ्यो निषिध्यदरिचात्वालं होतृचमसं च मैत्रावरुण-
चमसं च सःस्पृश्यं वसतीवरीर्व्यानयति न्यग्वा यन्तीत्याभिज्ञाय होतृचमसान्मै-
त्रावरुणचमस आनयति मैत्रावरुणचमसाद्वोतृचमसे ” इति ।

प्रश्नोत्तरमन्त्रावुत्पादयति—

“ अग्नयोर्यज्वरेषां इत्याहोतेमन्त्रमुत्तेषाः पश्येति वावैतदाह ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

प्लुतिः प्रश्नार्था । हेऽध्वर्यो, अपः किमवलम्बवानसि । सोऽयं होतुः यज्ञः ।
उतेमन्त्रपुरीत्यध्वर्योरुत्तरमन्त्रः । लब्धवानस्मिन्मन्त्रावदेव न भवति उतापि तु ई-
ता अनजपुरुपसंप्राप्ताः । दूस्वर्तिस्त्वेऽपि सन्धमन्त्रेण लाभो भवति वदुपसंप्राप्ति-

(अभिषेकस्थ सोमस्य शकटादुपावरोहः)

ऊर्ध्वादतिरिच्यते । उतेमा इति वाक्यं मन्त्रस्य व्याख्यानम् । हे होतर्न केवलं यद्वचनमात्रेण विश्वसिहि किंत्विमाः पुरोवर्तिनीः पश्येत्येवमेव सर्वमन्त्रेणा-
ध्वर्युर्गते ।

कल्पः—“ अध्वर्योऽवेरपा३ इति होताऽध्वर्युं पृच्छत्युतेमनन्नमुरिति मत्सुक्त्वा मचरणीशेषात्क्रतुकरणं जुहोति यममे पृतसु मर्त्यमिति ” इति ।

यमम इति । हेऽमे यं मर्त्यं पृतसु संग्रामेषु आवो रक्षसि, किंच वाजे-
ष्वन्ननिमित्तं यं मर्त्यं जुता गच्छसि हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः ।
स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्वतीरिषो नित्यान्वजाहि धनरूपाणि यन्ता मियंस्पति
प्राप्स्यतीत्यर्थः । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ।

अस्य च क्रतुकरणाख्यस्य होमस्य विषयविशेषव्यवस्थितिं विधत्ते—

“ यद्यभिष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ नि मार्ष्टि यद्यतिराजो यजुर्वदन्म
पद्यते यज्ञक्रतूनां व्यावृत्तये ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ३] इति ।

अनुष्ठीयमानस्य कर्मणोऽभिष्टोमत्वे मन्त्रेण क्रतुकरणं जुहुयात् । उक्थ्यत्वे
परिधावाज्यछेपं निमृज्यात् । अतिराजत्वे मन्त्रं पठन्हविर्धानं प्राप्नुयात् । एवं
सत्याभिष्टोमादीनामनुष्ठास्यमानानां परस्परं व्यावृत्तिरिदानीमेवावगता । सक्रतुं
कुर्वति मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्युपनिषदि तत्कत्विति वैयासकसूत्रे
चोपास्तिष्वपि क्रतुशब्दस्य प्रयोगाच्चक्ष्यवच्छेदार्थं यज्ञशब्दः । अव्ययज्ञास्तपो-
यज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपर इत्यादौ तपःप्रभृतिष्वपि यज्ञशब्दप्रयोगाच्चक्ष्यवच्छे-
दाथ क्रतुशब्दप्रयोगः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हदे सोमद्वयात्सोमं शकटादवरोहयेत् ।

घृणोऽग्नौ जुहुयाद्वीरप्सु हुत्वाऽथ दर्भकैः ॥ १ ॥

अप्सूप्लावयेत्कार्षीः समुद्रो गृह्यते जलम् ।

यममे क्रतुलब्धोमो मन्त्राः सप्तेह वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ चमसाध्वर्यवो नान्य अस्विग्न्योऽन्वेऽथवाग्निमः ।

यौगिकया संज्ञया येषं यद्व्याग्नेभ्यो विभेदनात् ” इति ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

व्योतिष्ठोमे श्रूयते— “ चमसाध्वर्युं नृणीति ” इति । ये पूर्वं त्वन कार्या-
नुसारेणाध्वर्युममुखा नृत्विज उक्तास्तेभ्यो न व्यतिरिक्ताश्चमसाध्वर्यवः । कुतः ।
यौगिकसंज्ञया तदभेदप्रतीतेः । यथा देवदत्त एव पचिक्रियायोगात्पाचको
भवति तद्वदध्वर्युममुखा एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यव इति चेन्नैवम् । मध्यतः
कारिणां चमसाध्वर्यवो होत्रकाणां चमसाध्वर्यव इति पृथग्य भेदावभासात् ।
मध्यतः कारिणो होत्रादयः । होत्रकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणादयः । तस्माद्वि-
गम्योऽन्ये ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ तान्वृणीतेति बहुता नास्ति वाऽस्ति ग्रहैक्यवत् ।

नैवेति चेन्न वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रयेः ” इति ॥

चमसाध्वर्युं नृणीति इति यद्वहुत्वं श्रुतं तन्न विवक्षितं, ग्रहैक्यवदुद्देश्यगत-
त्वादिति चेन्नैवम् । ग्रहैक्यम्यात् । ग्रहं समार्ष्टित्येतन्न ग्रहाणामुत्पत्तिवाक्यं,
चमसाध्वर्युणां त्वेतदेवोत्पत्तिवाक्यं, ततस्तेषामुपादेयत्वात्तद्गतं बहुत्वं विव-
क्षितम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ नेपत्ताऽस्त्यस्ति वा तेषां न मिथामकवर्जनात् ।

चमसानां दशात्वेन चमसाध्वर्यवो दश ” इति ॥

सप्तोऽर्थः ।

अथ च्छन्दः—

शृणोत्वग्निरिति त्रिष्टुप् । यमग्रे पृत्स्विति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥१३॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्व० शधो

मारुतं पृक्ष ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्योमि शंग-

(काम्यथाज्यापुरोक्तमर्थः)

यस्त्वं पु॒न वि॒धतः पा॒सि नु त्मना । आ
 वो रा॒जा॒नम॒ध्वर॒स्य रु॒द्र* हो॒ता॒र* स॒त्यय॒ज*
 रोद॒स्योः । अ॒भिं पु॒रात॑नयि॒त्नो र॒चि॒त्ता॒द्धि॒र॒-
 ण्यरू॒पम॑वसे कृणु॒ध्वम् । अ॒भिर्हो॑ता निष॒-
 सादा यजी॒यानु॑प॒स्ये भा॒तुः सु॒रमा॑त्रु लो॒के ।
 युवां क॒विः पु॒रु॒नि॒ष्ठः (१) ऋ॒तावा॑ ध॒र्ता
 कृ॒ष्टि॒नामु॒त म॒र्ष्य इ॒न्द्रः । सा॒ध्वीर्म॑क॒र्दे॒वधी॑तिं
 नो अ॒य य॒ज्ञस्य॑ जि॒ह्वाभ॑वि॒दाम॒ गु॒ह्याम् । स
 आ॒युरा॒ऽगो॒त्सुर॑मि॒र्वसा॑नो भ॒द्राम॑क॒र्दे॒वदू॑तिं नो
 अ॒य । अ॒र्क॒न्द॒द॒ग्निः स्त॒नय॑न्नि॒व द्यौः क्षा॒मा
 रे॒रि॒हृ॒दीरु॑धः स॒म॒ज्जन् । स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि॒-
 ही॒मि॒द्धो अ॒स्य॒दा रो॒द॒सी भा॒नुना॑ भा॒त्यन्तः ।
 त्वे व॒सूनि॑ पु॒र्वणी॑क (२) हो॒त॒र्दोषा॑ व॒स्तो॒-
 रे॒रि॒रे य॒ज्ञिया॑सः । क्षा॒मे॒व वि॒श्वा भु॑व॒नानि॑
 यस्मि॒न्स* सौ॒भ॒गानि॑ दधि॒रे पा॑व॒के । तु॒भ्यं
 ता अ॒ङ्गि॒रस्त॑म॒ विश्वाः॑ सु॒क्षित॑यः पृ॒थक् ।
 अ॒ग्ने का॒माय॑ येमि॒रे । अ॒श्याम॑ तं का॒मम॑ग्ने
 तवो॒त्य॒श्याम॑ र॒यि* र॒यि॒वः सु॒वीर॑म् । अ॒श्याम॑
 वा॒ज॒म॒भि वा॒जय॑न्तोऽश्याम॑ द्यु॒न्नम॑जरा॒ज॒रं ते ।
 श्रेष्ठं यवि॑ष्ठ भा॒रता॑ग्ने द्यु॒मन्त॑या भ॒र (३)
 वसो॑ पु॒रु॒स्पृ॒ह* र॒यिम् । स श्वि॒ता॒नस्त॑न्यतु
 रो॒च॒न॒स्था अ॒ज॒रै॒भि॒ना॒न॒द॒ग्नि॒र्यवि॑ष्ठः । यः
 पा॒व॒कः पु॒रु॒त॒मः पु॒रु॒णि पू॒थ्य॒भिर॑नु॒याति॑

भर्वन् । आयुष्टे विश्वतो दधद्यमधिवरेण्यः ।
 पुनस्ते प्राण आऽयति परा यक्ष्म सुवामि
 ते । आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको
 घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं
 पितेव पुत्रमभि (४) रक्षतादिमम् । तस्मै
 ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्यणे । अग्ने
 जनामि सुष्ठुतिम् । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे
 अग्निरस्मदद्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीय-
 मप्सु नमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते
 स्वाधीः । शुचिः पावक वन्द्योऽग्नौ बृहद्वि-
 रौषसे । त्वं घृतेभिराहुतः । हृशानो रुक्म
 उर्व्या व्यधौददुर्मर्षमायुः अग्ने रुचानः । अग्नि-
 रमृतो अभवद्वयोभिः (५) यदेनं यौरजम
 यत्सुरेताः । आ यदिषे नृपतिं तेज आनद-
 शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीकं । अग्निः शर्म-
 नवद्यं युवान् स्वाधिर्यं जनयत्सुदयञ्च । स
 तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य
 शिक्षोः । अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भुयाम
 ते सुष्ठुतयश्च वस्यः । अग्ने सहन्तमा भर
 शुम्नस्य प्रासहा रयिम् । विश्वा यः (६)
 धर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत । तर्मभे पुत-
 नासह रयिः सहस्व आ भर । त्वः हि
 सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोर्मतः । उक्षा-
 न्नाय वशाज्ञाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमै-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

विधमा॒भवे । व॒ग्ना हि सू॒नो अ॒स्य॒स्र॒सद्वा च॒क्रे
 अ॒ग्नि॒र्ज॒नुषाऽज्मा॒जम् । स त्वं न ऊ॒र्ज॒स॒न ऊ॒र्ज
 था रा॒जैव जेर॒वृके क्षे॒प्यन्तः । अ॒ग्न आ॒यू॒र॒षि(७)
 प॒व॒स आ सु॒वो॒र्ज॒मि॒षं च नः । आ॒रे ना॒प॒स्व
 दु॒च्छ॒नुनाम् । अ॒ग्ने प॒व॒स्व स्व॒पा अ॒स्मे वर्चः
 सु॒वी॒र्यम् । द॒ध॒त्पोष॑ र॒यिं म॒रि॒ । अ॒ग्ने पा॒व॒क
 रो॒चिषा म॒न्द्र॒या दे॒व जि॒ह्वा॒या । आ दे॒वा॒म्ब॒क्षि
 य॒क्षि च । स नः पा॒व॒क दी॒दिवोऽग्ने दे॒वाः
 इ॒हाऽऽ ब॒ह । उप॑ य॒ज्ञ॒ ह॒विश्च॒ नः । अ॒ग्निः
 शु॒चि॒व्र॒त॒त॒मः शु॒चि॒र्वि॒प्रः शु॒चिः क॒विः । शु॒ची
 रो॒च॒त आहु॑तः । उ॒द॒ग्ने शु॒च॒य॒स्तव॑ शु॒क्रा
 भ्रा॒जन्त॑ ई॒रते । तव॑ ज्योती॒र॒प्य॒र्चयः॑ (८) ॥

(पुरुनिष्ठः पुर्वणिक भराभि वषोभिषे आयूरषि विप्रः शुचिश्चतुर्दश च) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(दे॒वस्य॑ र॒क्षो॒ह॒णो वि॒भू॒स्व॒ सौ॒मा॒त्य॒न्धा॒न॒गो पु॒थि॒व्या इ॒षे त्वाऽऽ द॒दे वा॒के
 सं ते॑ स॒मु॒द्र॒ ह॒वि॒ष्म॒ती॒र्ह॒दे त्व॒मग्ने॑ रु॒द्रश्च॒तुर्द॒श) ॥ १४ ॥

(दे॒वस्य॑ ग॒म॒ध्ये ह॒वि॒ष्म॒तीः प॒व॒स ए॒क॒भि॒र॒जत्) ॥ ३१ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमा-
 ष्टके तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशोऽनुवाके हविर्धानशकटादाधिवदनफलकथोरुपरि सोमोऽवरोहितः ।
अथाभिषवो वक्तव्यः । तथाऽप्यध्यापकसंप्रदायेन प्रपाठकसमाप्तिरूपत्वाच्चतुर्विंशोऽ-
नुवाके काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः क्रमप्राप्ता अभिधीयन्ते ।

तत्र काम्येष्टिकाण्डे राक्षोघ्नेष्टेः पूर्वमिष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन्नेषा वा अस्य घोरा
तनूर्यद्विद्वस्तस्मा एवैनमा बृधति ताजगार्तिमाच्छति ” [सं० का० २ प्र० २
अ० २] इति ।

रुद्रवते घोरतनूयुक्ताय । अभिचरन्नाशुं मारयन् । तस्मै रुद्रवतेऽग्नये । एनं
शशुमाबृधति समन्ताच्छित्त्वा ग्रथच्छति । ताजक् तदानीमेव ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

त्वमग्ने इति । हेऽग्ने त्वं रुद्रो घोरतनूयुक्तोऽसुरः शत्रूणां निरसिता ।
दिवो द्युलोकस्य मह जरसवत्स्यो हविर्वहेनेनोत्सवकारित्वात् । त्वं मारुतं शत्रौ
मरुतां संबन्धि बलं बलवत्त्वेन मसिद्धानां मरुद्गणानामपि त्वदनुग्रहेणैव बलं
भवति । अतः पुंश इति शिवे मरुद्भिः संपृक्तस्तदपि सैन्धवं निधमय । किंच त्वं
शंगयः सुखं प्राप्तो वायुवेगैररुणवर्णैरश्वैर्यासि । किंच षोडशसत्त्वं तु त्वना
स्वयमेव पासि । कान्, विधतो हविषा परिचर्यां विदधतो पजमानान् ।

अथ याज्या—

आ च इति । हे कतिग्यजमाना वो मुष्माकमवसे रक्षणायाभिमाकृणुध्वं
वशी कुरुत । कदा, तनयितोरश्चित्तात्, न विद्यते चित्तं यस्मिन्मरणे तदचित्तं
शत्रुणा विस्तारिताद्भवदीयमरणात्पूर्वमेव । कीदृशमग्निम् । अश्वरस्य राजानं
यज्ञस्वामिनं, रुद्रं शत्रून्पतिं वरुणं, होतारं फलदानाय भक्तानामाह्वातारं, रोद-
स्योः सत्ययज्ञं द्युलोके भूलोके च सत्यमवश्यं कर्मफलं यजति ददातीति सत्य-
यज्ञस्तं, हिरण्यरूपं तत्सदृशम् ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये सुरभिगते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा वा
प्रमीयेरन्यो वा विभीषादेवा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत्सुरभिगती तथैवास्मै भेषजं
करोति सुरभिगते भवति पूतीगन्धस्यापहत्यै ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

(कान्यचाज्यापुरोनुवाक्याः)

सुरभिमे भेषज्यतनूयुक्ताय । यस्य यजमानस्य गावो वा भूत्वा वा दैविकरोगबाहुल्येन बहवो भियेरन्स्वयं वा कदाचिदपमृत्योर्भीतो भवेत्तादृशो निर्वपेत्युत्तीगन्धस्य शवगन्धस्य निवृत्तये सुगन्धयुक्ताय कुर्यात् ।

तथ पुरोनुवाक्या—

अग्निहोतेति । अयमाग्निर्मानुरुपस्थे वेदेः समीपवर्तिनि सुरभाषु लोके सुरभिगन्धयुक्त एवाऽऽहवर्नीयस्थाने निषसादोपविष्टः । कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वाता । यजीयान्मानुषाद्योतुरतिशयेन यज्ञा । युवा नित्यं वरुणः । कविर्मधावी । पुरुनिष्ठः पुरुषु गार्हपत्यादिस्थानेषु स्थितः । कृतावा सत्यवान् । छष्टीनां धर्ता मनुष्याणां षोडशकः । अपि च मध्ये मनुष्याणामुदर इज्यो जाठराग्निरूपेण दीप्तः ।

अथ याज्या—

साध्वीमिति । अयमग्निरथ नो देववीतिमस्माभिर्देवेभ्यो इत्तां भक्ष्वां पुरोडाशाहुतिं साध्वीमकः स्वादुमकरोत् । अतो यज्ञस्य जिह्वास्थानीयां गोप्यामग्निदेवतामविदाम वयं छन्ध्वन्तः । सुरभिः पुरोडाशाज्यादिसुगन्धोपेतः सोऽग्निरायुर्वसानोऽस्मदीयमायुराच्छादयन्गोपामन्नागादागच्छतु । अथ नोऽस्मदीयां देवबहुतिं मद्रामकः, देवार्थं होमं यथाशास्त्रं करोतु ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्संग्रामे संयत्ते भागधेयेनैवैनं शमयित्वा परानग्निं निर्दिशति यमवरेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां न स मीयते जयति तं संग्रामम्” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

क्षामवते क्षुधायुक्ताय । युद्धे प्रत्यासत्ते सति जयार्थी निर्वपेत् । स्वदत्तेनाग्निभागेन स्वविषयमग्निं शान्तं कृत्वा पराञ्जशत्रुन्वह्नेरामिमुखेन निर्दिशति इन्तुं प्रदर्शयति । तथा सत्यवरेषां स्वसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषं शत्रवो विध्यन्ति स जीवति । परेषां शत्रुसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषमितरे विध्यन्ति स म्रियते । ततो यजमानो जयति ।

यथा जयार्थिन एषेष्टिस्तथा बहुबन्धुभरणनिवारणार्थिनोऽप्येतामिष्टिं विधत्ते—

“अभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रपीयन्ते पुरुषाहुतिर्हस्त्य धियतमाऽग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं शमयति तेषां पुराऽऽयुषोऽपरः स मीयते” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

(काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याः)

पूर्वापरा ज्येष्ठाः कनिष्ठाश्च । अन्वञ्चो विच्छेदवर्जिताः । येषां बन्धूनां मध्ये बह्वो विच्छेदमन्तरेण त्रियन्त एतानभिलक्ष्यैव क्षामयानभिरुच्यति सम्-
वैति । कुतः, पुरुषाहुतेरेतत्प्रियत्वात्पुरोडाशेनाग्निः क्षाम्यति । तत एषां बन्धूनां मध्ये ज्येष्ठे जीवति सत्यपरः कनिष्ठ जायुःसंपूर्तैः पूर्वमपमृत्युना न त्रियते ।

गृहदाहादि निमित्तीकृत्यापि तामेवोर्द्धं विधत्ते—

“ अग्नि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान्दहत्यग्नये क्षामयते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं क्षामयति नास्यापरं गृहान्दहति ” [सं०
का० २ प० २ अ० २ इति ।

अपरं यथा भवति तथा न दहति । न पुनर्दहतीत्यर्थः ।

अस्यां निविधायां क्षामयतेष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

अक्रन्ददिति । अयमभिरक्रन्दस्मदनिष्ठनिवारणार्थं गर्जतु । किमिव ।
स्तनमभिव धीर्यथा घुलोकस्थो मेघो गर्जन्सस्यसोऽवभीर्ति निवारयति तद्वत् ।
किं कुर्वन् । क्षाम दाहकमस्मद्विरुध्यं रेरिहृल्लिहानो वीरुधः समञ्जस्पुष्पलतावद-
स्पदनुकूलानि सम्यगभिव्यञ्जयन् । हि यस्माज्जज्ञान उत्पद्यमानः सद्य ईभिदा-
भीमेवेष्टो दीप्तो व्यरुमद्विविधं जगत्प्रख्यापयति । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तर्भा-
नुना रश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते ।

अथ याज्या—

त्वे वसूनीति । हे पूर्वणीकात्यन्तबहुल होतर्देवानामाहवातर्देवा रात्रौ वस्तो-
र्दिवा च पशियासो यज्ञार्हाणि वसूनि हवींश्च एरिर आगच्छन्ति ।
त्वदनुग्रहात्पूर्वं क्षामेव दग्धं पटादिकमिव विधा भुवनानि निःसाराणि भूत्वा
पावके त्वय्यनुगृह्णाति सति पश्चात्सौभागानि संदधिरे सौभाग्यं प्राप्नुवन् । तादृ-
शास्त्वमस्माननुगृह्णाणेत्यर्थः ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदग्निमेव काम-
स्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमति ” [सं०
का० २ प० २ अ० ३] इति ।

कामाय कामपदाय, कामितार्थो यं यजमानं न प्राप्नुयात्त निर्वपेत् ।

(काम्यकर्मणापुरोनुवाक्याः)

तत्र पुरोनुवाक्या—

तुभ्यमिति । हेऽग्निरस्तमाविशयेनाङ्गसरोपेताभे सुक्षितयो वेदिरूपशोभन-
श्रुमियुक्ता विश्वः सर्वस्वाः यज्ञाः पृथक्कामयमाना विविधकामितार्थसिद्धिप्रदाय
तुभ्यं येमिरे नियमं स्वीकृतवन्तः ।

अथ याज्या—

अस्त्वामेति । हेऽग्ने तपोती त्वदीयरक्षया तं काममभीष्टफलमशयाम व्याप्नु-
यान् । किञ्च, हे रायिवो हे वनवन्तुषीरं शोभनपुष्पौषाद्युपेतं रथिं वनमशयाम ।
किञ्च, वाजयन्तोऽभामिच्छन्तो वयं वाजमभ्यभिषोऽशयाम । किञ्च, हेऽजर
तव प्रसादादजरमक्षयं द्युम्नं यशोऽशयाम ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्स्वर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु
प्राग्निमेव यविष्ठस्त्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य
युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।
यविष्ठायातिशेन वियोगकारिणे, युवते वियोजयति । यजमानः पापिना
वैरिणा विमुक्तो जयति ।

एतामेवेष्टिं परमयुक्ताभिचारनिवारणाय विधत्ते—

“ अग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचर्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठस्
त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्वक्षांसि यवयति नैनमभिचरन्स्तुणुते ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

यवयति वियोजयति । अभिचरन्वैर्येनमिष्टिकारिणं न स्तुणुते हन्तुं न
शक्नोति ।

एतस्यां द्विविधायामिष्टी पुरोनुवाक्यामाह—

क्षेत्रमिति । हेऽग्ने रायिमाभर धनमाहर । यविष्ठातिशयेन वियोगकारिन् ।
भारव फाल्गुनिर्मरणीय । वसो, आहुतिनिवासभूय । कीदृशं रथिं, क्षेत्रं प्रश-
स्ततमं द्युम्नं दीप्तिमन्तं पुरुस्पृहं पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयं यजिमुकादिरूपम् ।

अथ याज्या—

स श्वितान इति । योऽग्निः पावकः शोधयिता पुरुषम आहवनीयगार्हपत्या-
दिनाभभिर्बहिष्ठादिविशेषजैश्चात्यन्तं बहुविधः पुरुषि बहूनि पृथूनि विस्तृतानि

(काम्ययज्ञ्यापुसेनुवाक्याः)

पुरोडाशादिहवींषि भवन्भक्षयन्नुयाति यजमानगृहमनुदिनं गच्छति सोऽग्निर्वक्ष्यमाणगुणोपेतः । शितानो दीप्यमानः । तन्यतुः फलानां विस्तारयिता । रोचनस्था दीप्तिमत्सु देवयजनेष्ववस्थितः । अजरेभिर्जरारहितैर्नानदद्भिः स्तुतिं कर्वाणैर्देवैः संयुतः । याविष्ठोऽदिशयेन वैरिवियोगकतां ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः क्रात्रयेत् सर्वेनापुरियाग्नि-
त्यग्निमेवाऽऽयुष्मन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्थिनामृद्वधाति सर्वमायु-
रेति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

आयुष्मत् आयुष्पदाय ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

आयुष्ट इति । हे यजमान ते तुभ्यं वरेण्यः भेष्टोऽयमग्निर्विश्वत आयुर्धरसं-
पूर्णमायुर्वधातु । अपमृत्युना गृहीतोऽपि ते माणः पुनरस्थानुमहेणाऽऽभ्यासि त्वदेहे
समागच्छतु । ते तव यक्ष्यं व्याधिं परासुवामि विनाशयामि ।

अथ याज्या—

आयुर्दा इति । हेऽग्ने त्वमायुर्दा एषि यजमानस्याऽऽयुष्पदो भव । कीदृ-
शस्तवम् । इविषो जुषाणः पुरोडाशां सेवमानः । घृतप्रतीको घृतोपक्रम आचारम-
याजादीनां घृतेन हूयमानत्वान् । घृतयोनिरवसानेऽयन्नुयाजादौ घृतमेव योनिर्ज-
न्मीत्यतिकारणं यस्यासौ घृतयोनिः । तादृशस्तवं मधु स्वादुतमं चारु शोभित-
त्वेन निर्मलं गन्धं घृतं पीत्वा पिता पुत्रमिवेमं यजमानमभितो रक्ष ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमेव जातवेदसस्त्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं भगयति भवत्येव ” [सं० का० २
प्र० २ अ० ३] इति ।

जातवेदस उत्पन्नधनाय भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

तस्मा इति । विविधाश्वर्षणयो मनुष्या यजमाना यस्यासौ विचर्षणिः । हे
विचर्षणे जातवेदोऽग्रे प्रतिहर्षते प्रतिदिनं यजमानगृहं गच्छते तस्मै ते शोभनां
स्तुतिं जनाभि जनयामि ।

(काम्ययज्ञ्यापुरोनुवाक्याः)

अथ याज्या—

दिवस्परिति । अग्निः प्रथमं दिवस्परि शुलोकस्थोपरि अग्ने सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयस्य मनुष्यलोकस्थोपरि जातवेदा द्वितीयं अग्ने मसिद्धमग्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्नोति । अप्सु समुद्रे तृतीयं अग्ने बहवानलरूपेणोत्पन्नः । अजस्रं भिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु यजमानेषु मनोऽनुग्रहनुद्धिर्धन्यस्तौ नृमणाः । एनभीदृशमग्निभिन्वानः पुरोडाशादिभिर्दीपयन्स्वाधीः स्वायत्तचित्तो अरवे धीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्वृक्कागोऽग्निमेव रुक्मन्त्स्वेन भागधेयेनोष धावति स एवास्मिन् रुक्मं दधाति रोचत एव ” [सं० का० २ म० २ अ० ३] इति ।

रुक्मते कान्तिमते । रोचते कान्तिमान्भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

शुचिरिति । हे पावक शोधयितरग्ने शुचिर्वन्द्यम् त्वं द्रुतप्रभुविमर्ह्यैः समन्ताद्भुतः सन्बृहद्विरोचसे ।

अथ याज्या—

इदं ज्ञान इति । इदं ज्ञानं दर्शनीयरूपो रुक्मः सुवर्णसदृशोऽग्निरुच्यो महत्या दीप्या व्यद्यौद्विद्योतते । किं कुर्वन् । दुर्मर्षमितैरतिरस्कार्यमायुर्जीविनं भिये अयितुं रुचानो वाञ्छन् । तथाविधोऽग्निर्वयोभिरजैर्हविर्भिरमृतोऽभवत् । यद्यस्यादेनमग्निं द्यौर्गुलोकवासी देवगणः सुरेताः सञ्जनयन्तस्मादस्यामृतत्वं युक्तम् ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्तेजस्कागोऽग्निमेव तेजस्वन्त्स्वेन भागधेयेनोष धावति स एवास्मिन्तेजो दधाति तेजस्व्येव भवति ” [सं० का० २ म० २ अ० ३] इति ।

तेजस्वते प्रभावे नियमनसामर्थ्यवते वा ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

आ यदिति । यत्तेज इवेऽभीष्टसिद्धये नृपतिं यजमानपालकमग्निं समन्तादनिह्वयाम्नोद्, यदपि शुचि रेतः शुद्धं बीजं यथापि नृषां निषिक्तं तेन तेजसा

(अजन्मस्य जन्मस्योक्त्याः)

मेवावस्थानं स्वेन भ्रमभयेनोप धावति स एवैनमनवन्तं करोत्यन्वानेव भवति ।
[सं० का० २ म० २ अ० ४] इति ।

अजन्मस्य वक्ष्ययुक्ताय ।

तत्र पुरोमुवाक्या—

उक्षात्रायेति । अमये स्तोमैः स्तोत्रैर्विधेम परिवर्षां कुर्याम । कीदृक्षात्र ।
उक्षात्राय वषात्राय । उक्षा वृषभः । वषा वन्ध्या । तत्पशुद्वये कृत्रिघाते
इमिष्ट्वेन भूयते—“ यो अतृव्यघान्तस्यात्स स्वर्धमानो वैष्वावरुर्जी वक्ष्यामात्रमे-
वेन्ममसाधम् ” इति । यद्यप्यत्र देवताऽन्या तथाऽपि हविरभावेन नृपस इत्यभि-
रुक्षात्तो वक्ष्यामभ । एतदन्त्यान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् । सोमयुक्तानि वृक्षस्तोम-
णि यस्यासौ सोममृष्टः । अनेकस्तोनसकृतदेववांसंयुक्तः सोमोऽन्यस्यान्नामित्यर्थः ।
वेधसेऽन्नस्य विधाये ।

अज्ज वाण्या—

वक्ष्या इति । हे सुतो पुषवदभिमतकारिन्ममे त्वं वक्ष्याऽसि वदत्यनयेति
वक्ष्या वाकदभिमनिदेवत्वेन तद्वृषोऽसि । अस्मिन्नर्थे भृत्यन्तरमसिद्धिद्योतमाक
हिशब्दः । “ अभिर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ” इति भृत्यन्तरम् । सोऽभिरस्वद-
र्धेनमयर्णं च चक्रे । [अज्ज गृहम्] । तन्नामसु पाठात् । विवाहाभिर्णमनान
एव गृहान्नं कारयति । कीदृशोऽभिः । अन्नसद्वा, अद्यत इत्यन्नानं तस्मिन्सी-
इतीत्यन्नसद्वा, मुकमन्नं जरयितुं जठराभिरूपेणात्र सीदति । केन व्यापारेणो-
न्नमज्ज [च] चक्रे जनुषा जन्मभावेण न तु व्यापारान्तरेण । न हि संकल्पसिद्धत्वा
व्यापारापेक्षाऽस्ति । हे ऊर्जसने रसमद त्वं नोऽस्मभ्यमूर्जं रसं वा देहि । राजे-
न वेऽ, सप्ता मथा जयति तद्वज्रम् । वृकवदिसको वृकः । अनुके हिंसादि-
दोषरहिते कर्मभावे त्वमनुग्रहीतुमन्तः क्षेपि निवससि ।

इदमन्तरं(रे) विधत्ते—

“ अग्नयेऽन्वादाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नदः स्वाभित्वाभि-
मेवावस्थानं स्वेन भ्रमभयेनोप धावति स एवैनमन्वाकं करोत्यन्वाद् एव अत्य-
ग्नयेऽन्वादाये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नदः स्वाभित्वाभिमेवावस्थानं

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

पविस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नपतिं करोत्यन्नपतिरेव भवति ”

[सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अन्नमत्तीत्यन्नादस्तिविदीपनयुक्तः । अन्नपतिर्वैद्वज्रस्वाधी । अन्नयोरपीष्टयोर-
न्नमाभिलिङ्ग-साधारण्यादेव याज्यापुरोनुवाक्यायुगलं द्रष्टव्यम् । यद्वा शास्त्रान्त-
रेऽन्नादलिङ्गकमन्नपतिलिङ्गकं चान्वेषणीयम् ।

इष्टयन्तरं हविस्त्रयोपेतं विधत्ते—

“अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये
व्योगामयाधी यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये पा-
वकाय वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये शुचये आयुरेवास्मिन्तेन दधात्युत यदी-
तासुर्मवति जीवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

पवमानाय पापानां शोधयित्रे । पावकाय पापानां शुद्धिहेतवे । शुचये, औ-
ज्ज्वल्यहेतवे । द्वितीयतृतीयवाक्ययोरपि पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यनुवर्तते ।
व्योगामयाधी दीर्घरोगयुक्तः । उतापि च यद्यर्पातासुर्गतमाणो भवेत्तथाऽपि जी-
वत्येव, तत्र निरोगो भवतीति किमु व्यक्तव्यम् ।

पुनरपि तामेवोर्ध्वं फलान्तराय विधत्ते—

“एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन
दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मि-
न्तेन दधात्युत यद्यन्धो भवति त्रैव पश्यति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४]
इति ।

तत्र फलभेदेन द्विविधायामस्यामिष्टौ प्रथमहविषः पुरोनुवाक्या—

अग्न इति । हेऽग्न आयूंष्यस्मदीषजीवनानि पवसे यथा वर्धन्ते तथा शो-
धयसे । कर्जं क्षीरादिरसमिषमर्चं च नोऽस्माकमासुवाऽऽभिमुख्येन प्रेरय । दुच्छु-
शामुपद्रवमारे दूरे नीत्वा वाधस्व विनाशय ।

अथ याज्या—

अग्ने पवस्येति । हेऽग्ने शोभनमपः कर्म यस्यासौ स्वपाः । तादृशस्त्वमस्मे
अस्मदीयं वर्चो ब्रह्मवर्चसं सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यं च पवस्व शोधयस्व वर्धयेत्यं-
र्थः । पुष्टिं रयिं धनं च मयि दधत्स्थापय ।

द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

अग्ने पावकेति । हेऽग्ने पावक शोधक देव द्योतनात्मक रोचिषा दीप्ति-
मत्या मन्द्रया ऋक्षया जिह्वया वाचा देवानादक्षि यक्षि आवह यज च ।

अथ याज्या—

स न इति । हे पावक शोधक दीदिवो दीप्यमानाग्ने नोऽस्मदर्थं देवानिह
कर्मण्यावह, अस्माकमिमं यज्ञं हविर्धोष देवसमीपे प्रापय ।

तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—

अग्निः शुचीति । अयमाग्निः यथमं तावच्छुचिमततमः स्वत एव शुचि-
मतमोऽतिशयेन शुच्यं व्रतमाचरणं दाहपाकमकाशरूपं यस्यासौ तादृशः । तव
ऊर्ध्वं विद्यामिमानित्वादपि शुचिः । तव ऊर्ध्वं विद्वदभिमानित्वेन शुचिः । ततोऽ-
प्यूर्ध्वमाभिमुख्येन हुतः शुचिर्दीप्तिमान्रोचते शोभते ।

अथ याज्या—

उदग्न इति । हेऽग्ने शुषयः शुद्धास्तव शुका रश्मयो आजन्तः प्रकाश-
माना उदीरत उद्गच्छन्ति । तथाऽर्चयः पूजका ऽधोर्गाणि भासकानि देवतारूपा-
णि प्राप्नुवन्ति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ त्वं याज्या रुद्रवद्याग्ने ह्यग्निः सुरमिसंयुते ।

अक्रन्क्षामयुजे तुभ्यं कामिनि श्रेष्ठमित्यसौ ॥ १ ॥

यविष्ठयुत आयुष्टे आयुष्मति तथोपरि ।

जातवेदयुते तस्मै शुची रुक्मयुते तथा ॥ २ ॥

आ यत्तेजोयुते ह्यग्ने साहन्त्यगुणसंयुते ।

उक्षान्तसंयुते ह्यग्ने पवमानयुते तथा ।

अग्ने पावकवत्याग्निः शुचावष्टौ च विंशतिः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अत्र भीमांसा नास्ति ।

अथ च्छन्दः—

त्वमग्ने रुद्र इत्यादयः षट् । अश्याम तं सं भिवान आयुदौ अग्ने दिवस्परि

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपायकृतस्य सोमस्याभिषेकः)

हवधनो रुक्म आ मदिषे स तेजीयसा वज्रा हि सुनो, इति च निवृत्तः । तुभ्यं
वाः मेष्ठ मदिष्ठ तस्मै ते शुविः पावकोक्षाच्चायेत्येता अम आयुंषीत्यावयन् पद
गायन्त्यः । अयुष्टेऽग्रे सहन्तं तमग्रे घृननासहमित्येता अनुवृत्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहितामाध्यै प्रथमकाण्डे तृतीयमपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तनो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेधरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेधरस्य

श्रीवीरभुक्तमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितामाध्यै

प्रथमकाण्डे तृतीयः पपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आ देवे आवाऽस्य ध्वरुष्टहेभ्यो गम्भीरमि-
ममध्वरं छंयुत्तमेन पविनेन्द्राय सोम* सुपुतं
मधुमन्तं पर्यस्वन्तं वृष्टिवनिमिन्द्राय त्वा वृत्रघ्न
इन्द्राय त्वा धृत्रतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न
इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्या-
वते श्वाजाः स्म धृत्रतुरो रथोगूर्ता असृतस्य
पत्निस्ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं धत्तोपहृताः सोमं-
स्य पिचतोपहृतो वृष्णकम् (१) सोमः पिचतु

(पात्रेष्टु रसमहणाय पूर्वमुपावहतस्य सोमस्याभिषवः)

यत्तं सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्त-
रिक्षे तेनास्मै यजमानायोरुराया कृध्यधि वा-
त्रे षोथो धिषणे षड् सती षीडयेथामूर्जं द-
धाथामूर्जं मे धत्तं मा वाक् हिंसिषं मा मा
हिंसिषं प्रागपागुदगधराक्तास्त्वा दिश आ
धावन्त्वम्ब नि ष्वर । यत्तं सोमादाभ्यं नाम
जामृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा (२) ॥

(युष्माकं स्वर यत्ते त्वं च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥ १ ॥

तृतीयप्रपाठके प्राधान्येनाधीपोमीषपशुः प्रतिपादितः । तत ऊर्ध्वं वसतीर्वरी-
ग्रहणी चोक्तम् । तावता सुत्यादिषसात्पूर्वदिवसेषु यत्कर्तव्यं तत्समाप्तम् । तत
उपरितनेनानुवाकेन सुत्यादिषसकर्तव्यप्रारम्भाय सोमोपावहरणमुक्तम् । अथ च-
तुर्थप्रपाठके सुत्यादिने कर्तव्या ग्रहाः प्राधान्येन प्रतिपाद्यन्ते । तत्रानुवाकार्था
विनियोगसंग्रहे दर्शिताः—

“ ग्रहप्रश्नेऽनुवाकास्तु *चत्वारिंशदिहोदिताः ।

सोमाभिषव एकस्मिन्श्चार्धिशत्सु (ति) तद्ग्रहाः ॥

*चत्वारिंशदित्युक्त्या तरणिरित्यादिषदनुवाकानामस्मिन्प्रपाठके भाष्यकारेणैतत्प्रपाठका-
न्तर्गतेकोनविंशानुवाके त्रिंशद्विंशेऽतिप्राच्यान्मूलातीत्यादिकल्पसुजगतसौर्यग्रहोपशुक्ततरणिरि-
तिमन्त्रस्य व्याख्यानावसरे तृतीयमन्त्रप्रपाठस्तु तरणिरित्यादिरारण्यके समाभ्यासत्वाच्च व्या-
स्येव इति भाष्यकारोक्त्या च तरणिरित्यादिषदनुवाकानामस्मिन्प्रपाठके पाठो भूष्यकारा-
संमत इत्यनुमीयते ।

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहत्तस्य सोमस्याभिषवः)

दाक्षिणानि समिष्टास्त्यजंष्यवभृथस्तथा ।

काम्ययाज्या इति श्लोका अर्था अत्रानुवाकगाः ” इति ॥

प्रथमानुवाके पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहत्तस्य सोमस्याभिषवोऽभिधीयते ।

आ दद् इति । कल्पः—अथैषां आज्यां योः सजन्तुरिष तमावृत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽभिनोर्बाहुभ्यां पूणो हस्ताभ्यामा दद् इत्यादायाभिमन्थयते आवाऽस्त्यध्वरक्षेदेवेभ्यो गम्भीरमिममध्वरं छद्भ्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमं सुषुतं मधुमन्तं पयस्वन्तं वृष्टिबनिमिति ” इति ।

आदद् इत्याम्नातो मन्त्रो देवस्य त्वेत्यनेन पूरितः । हे^१ आवाभिववसाधनं त्वं यज्ञनिष्पादको दृढः पाषाणोऽसि । तत इमं यज्ञं देवार्थं गहनं कुरु । उत्कृष्टेन वज्रसदृशेन त्वयाऽहं सोममीदृशं करोमि । कीदृशं, सुषुतं सम्यगभिषुतं मधुमन्तं स्वादुत्वोपेतं पयस्वन्तं क्षीरवज्रसोपेतं वृष्टिबनिमाहुतिसूर्यद्वारा वृष्टिमदम् ।

तथा च स्मर्यते—

“ अग्नौ मास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदिरयाज्यायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ” इति ॥

इन्द्रार्थमेव सोमं करोमि ।

विधत्ते—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति आवाणमा दत्ते प्रसूत्या अभिनोर्बाहुभ्यामित्याहाभिनौ हि देवानामध्वर्यु आस्तां पूणो हस्ताभ्यामित्याह मत्पै ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।

आवाऽस्तीति मन्त्र उपेक्षितः ।

इन्द्रायेति । कल्पः—“ अथैनं प्राञ्चं मभित्य विस्रस्य राजानं आवाणमुषां-शुसवन्मभिमिमीत इन्द्राय त्वा वृषन्न इन्द्राय त्वा वृषत्तुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावत इति ” इति ।

हे सोम त्वामिन्द्रार्थं मिमे । कीदृशायेन्द्राय । वृषत्ने मेघविदारयित्रे, वृष-तुरे वृषासुरघातिने, अभिमातिघ्ने पापघातिने, आदित्यार्थं तृतीयसवने गृहमा-णत्वादादित्यवते, प्रातःसवने विश्वान्देवानादिस्थ गृहमाणत्वाद्विश्वदेव्यावते ।

विधत्ते—

अपा० ४ अनु० १]

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४५१

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहत्तस्य सोमस्याभिषवः)

“ पशवो वै सोमो व्याम जपाश्शुसवनो यदुपाश्शुसवनमपि मिमीदे व्याममेव पशुषु दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

पशुप्राप्तिहेतुत्वात्सोमस्य पशुत्वम् । “ प्राणापानौ वा एतौ यदुपाश्शुसव-
र्यमौ व्याम जपाश्शुसवनः ” इति रूपकं वक्ष्यति । अतोऽस्य व्यामत्वम् । उपा-
शुनामकग्रहार्थं सोमः सूयते येन पाषाणेन स जपाश्शुसवनः । तत्रभित्तव्यं सोमो
मातव्यः ।

सर्वमन्त्रेष्विन्द्रशब्दयोगस्य तात्पर्यमाह—

“ इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत इन्द्राय हि सोम आह्रियते ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

सौमिकदेवेष्विन्द्रस्य प्राधान्यमिन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्रस्य च प्रसिद्धिं हिशब्दो
घोतयति ।

विषये—

“ पञ्च कृत्वा यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा षड्विकः षाड्विको यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे
पञ्च कृत्वस्तूर्णीं दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडञ्च विराड्विराजैवाञ्चाद्यमव
रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

सोमो यथा कीतस्तद्वदयमपि मातव्यः ।

श्वाम्ना इति । कल्पः—“ अथ मितं राजानं होतृचमसीयाभिरुपसृजयि
श्वामाः स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीस्ता देवीर्देववेमं यज्ञं धवापहृताः
सोमस्य पिबतोपहृतो युष्माकं सोमः पिबत्विति ” इति ।

हे आपो यूयमेवंविधाः स्थ । कीदृशः । श्वामाः शीघ्रकारिण्यः । वृत्रतुरो
वृत्रघातिन्यः । राधोऽञ्च गूर्ताः संपादयितुमुद्यताः । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः
पालयिन्यः । तास्तथाविधा यूयं देवीर्देवतारूपा देवता देवेषु इममस्मदीयं यज्ञं
स्थापयव । किञ्च, उपहृता अनुज्ञाताः सत्यः सोमस्यांशं पिबत । सोमश्वानु-
ज्ञातो युष्माकमंशं पिबतु ।

उपहृताः सोमस्य पिबतेत्यस्याभिप्रायमाह—

“ श्वामाः स्थ वृत्रतुर इत्याहैष वा अपाश्च सोमपीथः ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० ४] इति ।

अस्मिन्मन्त्रे पिबतेति यदुच्यत एतदेवान्देवतानां सोमपानम् ।

(पात्रेषु रसग्रहणाद्य पूर्वमुपावदतस्य सोमस्याभिषवः)

वेदनं पशंसति—

“य एवं वेद नाप्स्वार्तिमाच्छेति” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।
जले मरणं न प्राप्नोति ।यत्त इति । वीधायनः—“अथैनं संपयौति यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्घृतपृथिव्यौ
मंदुरावन्तरिक्षे तेनास्मै यजमानायोरु राया रुध्यधि दात्रे वोच इति” इति ।

आपस्तम्बः—“यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति राजानममिमन्वयते” इति ।

हे सोम त्रिषु लोकेषु त्वदीयं यज्ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषाऽस्मै यजमानाय
राया ध्विनोरु समृद्धं विस्तीर्णी स्थानं रुधि कुरु । किंच—अधिकीर्ष्य यजमानो
भक्त्येति दात्रे फलप्रदायेन्नाय ब्रूहि ।

विधीत्यादेस्तात्पर्यमाह—

“यत्ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैभ्य एवेनं लोकेभ्यः सं भरति” [सं०
का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।

लोकत्रयेणैनं सोमं सम्यक्पोषयति ।

धिषण इति । कल्पः—“तिरश्चर्मकलके अभिमृशति धिषणे वीडू सती
वीडयेथामूर्जं दधाथामूर्जं मे धत्तं मा वा२ हि२सिषं मा मा हि२सिष्ठमिति” इति ।हे धिषणे सोमस्य चर्वणो वा धारायिष्यौ वीडू सती विष्टन्धे सत्यौ वीड-
येथौ पुनरप्यभिषवादिघातेन विष्टेषो मा भूदिति दृढं स्तम्भयतम् । ऊर्जं सोम-
सस्तं दधाथां युवां धारयतम् । ऊर्जं मे मह्यं धत्तं प्रयच्छतम् । अहं युवां मा
हिसिषम् । युवामपि मा मा हिसिष्ठम् । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ।कल्पः—“एकग्रहायाऽऽप्त२ राजानमुपरे न्युप्य होतृचमसेऽ२ शूनवधाय कस्मि-
न्प्राधानमुपा२ शुसवनमुपेनिधाय विः मवक्षिणमुपरि परिष्ठावधमिग्राममुपैक्षि
क्तागशशुद्धमधरागिति, यां भार्या कामयेत तां मनसा ध्यायेदम्ब नि ध्वरेति”
इति ।प्रागपागिति । प्रागादयो या दिशस्ताः सर्वा हे सोम त्वां प्रत्याभिमृष्येयं
धावन्तु । हेऽम्ब मातृस्थानीय सोम निध्वरांशुभ्यो रसात्मना निर्गच्छ । प्रागा-
दिमन्त्रः सोममिग्रहणहेतुत्वाभिग्राम इत्युच्यते । उपरोऽभिषवाधारः प्राधानस्त-
स्मिन्सोममवस्थाप्य निग्राममन्त्रं पठेत् ।

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहतस्य सोमस्याभिषेकः)

दिशामाधावनोक्तेस्तात्पर्यमाह—

“सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत्स निशेऽजु प्राविशत्पातपशुमूर्ध्वरागि-
त्याह दिग्भ्य एवैनं सं भरत्यथो दिश एवास्मा अब रुन्धे ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

अम्ब मातरित्यादयः शब्दाः स्त्रीणामुपलालनाय प्रयुज्यन्तेऽतोऽम्बशब्दमयीगे-
र्णात्र ध्यानविधिः सूच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—

“अम्ब नि ध्वरेत्याह” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

यस्मादम्बेत्युपलालनमाह तस्मादध्यायेदित्यभिप्रायः ।

वेदनं प्रशंसति—

“कामुका पुनः स्त्रियो प्रवन्ति य एवं वेद ” [सं० का० ६ प्र० ४
अ० ४] इति ।

यत्त इति । कल्पः—“पतिप्रस्थाता राजन्मेवांशू द्वौ द्वावपि कुजति यचे
सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति ” इति ।

यः सोम उपांशुग्रहाय पर्वात उपरे व्युप्तः धावाः स्येति मन्त्रेण वसतीवरी-
भिरुपसृष्टस्तस्मात्सोमावपादाय षडंशवः स्थापिताः । तथा चोक्तम्—“उप-
सृष्टस्य राज्ञः षडंशुनार्द्रानसंस्त्रिष्टानादाय चर्मणि निधाय ” इति । त्रिष्वपि
सर्वनेषु महाभिषवे' तेषां षण्णामंशूनां मध्ये द्वौ द्वावंशू संसृजेत् । हे सोम ते
त्वदीयं यन्नाम शत्रुभिरुदाभ्यमतिरस्कार्यं जागृवि जागरूकं हे सोम तस्मै सोमाय
ते तादृक्सोमनामधारिणे तुभ्यमिदं सोमांसुद्वयं स्वाहा हृतमस्तु ।

सोमापेत्युक्तेरभिप्रायमाह—

“यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्याहिय वै सोमस्य सोमपीथः ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

यथाऽग्नौ होममन्तरणैवापां सोमवानमुक्तं तथा सोमस्थाप्येष एव मन्त्रेणां-
शुद्वयप्रक्षेपः ।

सोमवानवेदनं प्रशंसति—

“य एवं वेद न सौम्यामार्तिमाच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४]
इति ।

सोमयागविनाशं न प्राप्नोति ।

वृणामंशूनां संघातात्पृथक्करणं विधत्ते—

“अग्निं वा एतत्सोमं पदभिषुण्वन्त्यश्नप गृह्णाति आयत एवेनम्”

[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

अंशूनामपनयनेनाभिष्वरूपाद्वधादेनं सोमं पालयति ।

महाभिषवे तत्संसर्गं विधत्ते—

“माणा वा अश्नवः पशवः सोमोऽश्नुनुरपि सृजति माणानेष पशुषु
दधाति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

विषु सवनेषु पृथगंशुसंसर्गं विधत्ते—

“द्वौद्वावपि सृजति तस्माद्द्वौद्वा माणाः” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४]
इति । चक्षुःश्रोत्रघ्राणेन्द्रियरूपाः माणाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भूत्वा तत्तच्छिष्टेषु
वर्तन्ते ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“आवदेऽमानमादाय आवाऽसीत्यभिमन्त्रयेत् ।

इन्द्रा सोममिति पञ्च आवा निग्राम्यसेवमम् ॥ १ ॥

यत्ते सोमं मन्त्रमिवा धिपेति फलके स्मृशेत् ।

प्राक्विः प्रदक्षिणाप्लावो ह्यम्ब पत्नीं विचिन्तयेत् ॥

यत्ते महत्यभिषवे संशुयोगो नवेरिताः ॥ २ ॥” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वा॒धस्व॒तये॒ प॒दस्व॒ वाजि॒न्व॒षा वृ॒णो अ॒-

शु॒भ्यां ग॒र्भस्ति॒पूतो॒ दे॒वो दे॒वानां॑ पा॒वित्रं॒मसि॑

येषां॑ मा॒गोऽसि॑ तेभ्यस्त्वा स्वा॑कृतोऽसि॑ मधु॒-

मती॒र्न इ॒षस्त्व॒धि वि॒श्वेभ्य॑स्त्वेन्द्रि॒येभ्यो॑ दि॒व्ये-

भ्यः॑ पा॒थि॒वेभ्यो॑ मन॑स्त्वाऽध्व॒न्तारि॒क्षम॒न्विहि॑

(उपांशुग्रहामिधानम्)

स्वाहा त्वा सुभधः सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरी-

चिपेभ्य एष ते योनिः प्राणाय त्वा (१) ॥

(वाचः समर्चत्वारिंशत्) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाक उपांशुग्रहणाद्य सोमाभिषवसंनाहोऽभिहितः । अथ द्वितीये
तूपांशुग्रहोऽभिधीयते ।

वाचस्पतय इति । बौधायनः—“ अन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता प्रथमाम्यामं-
शुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्वित्यन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता मभ्य-
माम्यामंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वषा वृष्णो अशुभ्यां गर्भस्तिपूत इत्यन्तर्दधाति प्रति-
प्रस्थातोत्तमाम्यामंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्देवो देवानां पवित्रमसि येषां भागोऽसि तेभ्य-
स्त्वेति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रमाह—“ अष्टौ(६)कृत्वोऽमेऽमिषुणोत्यथ प्रतिप्रस्थातो-
पांशुपात्रं धारयेत्तुपात्तानामुपरि द्वावंशू अन्तर्दधाति तस्मिन्मिषुतमध्वर्युरञ्जलिनां
गृह्णाति वाचस्पतये पवस्व वाजिन्वित्येवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चापि दैकादशक-
त्वा द्वितीयममिषुणोति द्वादशकृत्वस्तृतीयम् ” इति ।

हे वाजिन्वन्प्रद सोम पतये पाळकदेवार्थं वाचः संवन्धिना मन्त्रेण पवस्व
शुद्धो भव । वृषा रसरूपत्वेन वर्षणसमर्थस्त्वं गर्भस्तिपूतः पूर्वप्रणये सूर्यराशिभिः
पूत इदानीं तु वृष्णो वर्षणसमर्थस्य सोमस्यांशुभ्यामन्तर्धापिताभ्यां पवस्व । किंच
त्वमपि देव एव सन्देवानां सोमपां पवित्रं शुद्धिहेतुरसि । येषां देवानां भागोऽसि
तेभ्यस्त्वा गृह्णामि ।

विधत्ते—

“ प्राणो वा एव यदुपांशुर्यदुपांशुमा गृह्णाते प्राणमेवानु प्रयन्ति ”

[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

यज्ञस्य प्राणस्थानीय उपांशुः । अपानवागादिस्थानीयास्त्यन्तर्धामैन्द्रवाय-
वादयः । अतः प्राणत्वेन मुख्यत्वात्प्रथमतस्तद्ग्रहणं युक्तम् ।

त्रिषु पर्यायेषु विलक्षणसंख्याविशिष्टमभिषव विधत्ते—

“अरुणो ह स्माऽऽहौषवेशिः प्रातःसवन एवाहं यज्ञं सः स्थापयामि तेन तवः सः स्थितेन वरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्नेऽभिषुणोत्पष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातः-सवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽमोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशाक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽमोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽमोत्येकार ह वाच स यज्ञस्य सः स्थितिमुवात्रास्कन्दापास्कन् हि तद्यद्यज्ञस्य सः स्थितस्य स्कन्दति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

उपवेशस्य पुनः कश्चिदरुणनामा यथोक्तत्रिविधाभिषवस्त्वामेव यज्ञस्य समा-प्तिमुवाच । तदेतदविनाशाप संघटते । समाप्तस्य यज्ञस्य संबन्धि मद्वस्तु नश्य-ति । तदविनष्टमेव ।

किंत्वपि पर्यायेष्वष्टसंख्यैवेति पक्षान्तरं विधत्ते—

“अथो खल्वाहुर्गायत्री वाच प्रातःसवने नातिवाद इत्यनतिवादुकः एनं भ्रातृभ्यो भवति य एवं वेद तस्मादष्टाधष्टौ कृत्वोऽभिषुत्पम्” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

अतिवादो गायत्र्येव न वर्तते । त्रिष्टुब्जगत्यौ तु वर्तते । अधिकाक्षरमुक्तत्वा-पक्षमभ्यस्तवतिवादः । न चासावल्वाक्षरोऽयं गायत्र्या संभवति । यद्यपि यज्ञ-सवने छन्दोन्तराण्यपि संभवन्ति तथाऽपि गायत्र्येवाभिमानिदेवता । गायत्वा-अतिवादाभावं यो वेद तं मति शत्रुरप्यनतिवादुको भवति, अनिन्दको भवती-त्यर्थः । यस्माद्गायत्र्येष्वष्टसंख्येयं तस्मात्तदीयैव संख्यया प्रातःसवने किंत्वपि पर्यायेष्वभिषोत्पम् ।

मन्त्रस्य प्रथममार्गे वाक्यशब्दार्थमाह—

“वसवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्ते किंपवित्र उपाश्श्रुरिति वाक्पवित्र इति ब्रूयाद्वाचस्पते पवस्व वाणिञ्जित्याह वाचैवेनं पवयति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

उपानिषदतिरिक्ता ग्रहा दशापवित्रनामकेन वस्त्रेण शोधिता गृह्यन्ते, न तूपां-शुः । तस्य किं शोधकमिति प्रश्नः । मन्त्र एव शोधकमित्युत्तरम् ।

(उपांशुग्रहाभिधानम्)

मागान्वराणामर्थः प्रसिद्ध इत्याह—

“ वृष्णो अशुभ्यामित्याह वृष्णो ह्येतावशू यौ सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह गभस्तिना ह्येनं पवयति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो ह्येष सन्देवानां पवित्रं येषां गभोर्जसि तेभ्यस्त्वेत्याह येषां ह्येष भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ५] इति ।

स्वाकृत इति । बौधायनः—“ अथ प्रतिप्रस्थातुर्ग्रहमादत्ते स्वाकृतोऽसी-
त्यथैनमवेक्षते मधुमतीर्न इवस्कधीत्यथैनमूर्ध्वमुन्माष्टि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्ये-
भ्यः पार्थिवेभ्य इति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्वतामाह—“ स्वाकृतोऽसीत्यथैवग्रहमादाय ” इति ।

हे उपांशुग्रह त्वं स्वाकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि । मधुमतीरिषो मधुराण्व-
भानि नोऽस्मदर्थं कृधि कुरु । देवजन्मनि मनुष्यजन्मनि च स्थितेभ्यः सर्वेभ्य
इन्द्रियेभ्यो हिताय त्वां स्वी करोमि । स्वाकृतशब्देन प्राणरूपस्य ग्रहस्य स्वा-
धीनत्वं विवक्षितम् । मधुमतीशब्देन स्वादुत्वम् ।

दिव्यपार्थिवशब्देन जन्मद्वयमिति दर्शयति—

“ स्वाकृतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमकृत मधुमतीर्न इवस्कधीत्याह सर्वदेवा-
न्मा इन्द्र इत्येवमिति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोमयेभ्येव
देवमनुष्येषु प्राणान्वधाति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ५] इति ।

ग्रहस्त्विति । बौधायनः—“ उपोषिष्ठति मनस्त्वाऽष्टवित्युर्वन्तरिक्षमन्त्रिही-
त्येत्याऽऽहृष्टमीसे जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ उर्वन्तरिक्षमन्त्रिहीति दक्षिणेन होतारमतिक्रामति येन वा
होता प्रतिपादयेन्मनस्त्वाऽष्टविति दक्षिणतोऽवस्थाय दक्षिणपरिधिसंभिनन्दयत्य
स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति दक्षिणतः प्राञ्चमुष्णं संततं दीर्घं कृत्वा देवेभ्यस्त्वा-
मरीचिषेभ्य इति मध्यमे परिधौ लेपं निमाष्टि ” इति ।

इ प्राणरूपोपांशुनामकं ग्रहं त्वां मनोऽङ्गु व्याप्नोतु । विस्तीर्णमन्तरिक्षमनु-
सृत्य त्वमाहवनीयदेवो गच्छ । हे सुभवः शोभनं भवः सज्जितो मध्यावस्थि-
तिलक्षणो यस्य प्राणस्य सोऽयं सुभवाः । हे प्राण त्वा त्वद्वृषं ग्रहं सूर्याय बहि-
ष्प्राणरूपाय स्वाहा जुहोमि । सूर्यस्य प्राणरूपत्वमाधर्वजैराम्नातम्—“ आ-
दित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयरथेन ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णाति नः ” इति ।
हे लेप त्वां मरीचिपालकदेवार्थं परिधौ यार्ज्मि ।

क्रमेण मन्वान्याचष्टे-

“ भगस्त्वाऽष्टवित्याह मन एवाश्रुत उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः स्वाहा त्वा सुभयः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा मरीचिभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपा- स्तेषां तद्भागधेयं दानेष तेन मीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

स्वभवसः स्वशरीरेऽवस्थिता देवाः प्राणधायकः । तत्र प्राणेभ्यः स्वाहेत्युक्ते षेषां प्रत्यक्षहोमो भवतीति तत्परित्यज्य सूर्यायेत्युक्तत्वाद्यं परोक्षहोमः । यद्वा स्वभवस इति वक्तव्ये सति सुभवस इत्युक्त्या परोक्षत्वम् । रश्मिनामकाभ्येतना देवा अचेतनानां मरीचीनां पालकाः ।

लेपमार्जने हस्तस्याधोमुखत्वमूर्ध्वमुखत्वं च फलभेदेन विधत्ते-

“ यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीषा हस्तेन नि मृज्याद्वृष्टिमेव नि पच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन नि मृज्याद्वृष्टिमेवोद्यच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

वैरिणं सत्यभिचरता पुरुषेण होमात्पूर्वं पाठये मन्त्रविशेषमुत्पादयति-

“ यद्यभिचरेदमुं जलथ त्वा होष्यामीति ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेक्षन्हन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

हे प्राणरूप सूर्यामुं देवदत्तनामकं वैरिणं प्रथमतो मारय पश्चात्त्वां मति होष्यामीति ब्रूयात् । एतन्मन्त्रं श्रुत्वा देव आहुतिमपेक्षमाण एनं वैरिणं मारयत्येव ।

वैरिणो दूरदेशधर्तित्वे सत्यभिचरतोऽनुष्ठानविशेषं विधत्ते-

“ यदि दूरे स्यादा तमितोस्तिष्ठेत्प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

आ तमितोरा ग्लानेर्धावन्तं कालं निरुच्छ्वासः स्थातुं शक्नोति तावत्तिष्ठेत् । ततोऽयं निरोधोऽस्य वैरिणः प्राणमनुगत्य मारयत्येव ।

एष त इति । बौधायनः-“ अथ प्रदक्षिणमार्गवर्त्याऽऽग्नयणस्थाल्यां ग्रहस्य संज्ञावमनयति एष ते धोनिरित्यथैतस्मिन्नुपांशुपात्रेऽशुं प्रास्याथैनं दक्षिणव उपांशुसवनेन संस्पृष्टं सादयति प्राणाय त्वेति ” इति ।

(अन्तर्यामग्रहाभिधानम्)

आपस्तम्बः—“ सर्वयाग्रयणस्थार्या संपातमवन्तिय, एष वे योनिः प्राणाय त्वेति रिक्तं पात्रमायतने सादययित्वा तस्मिच्चंशुमवाप्त्य तं तृतीयसवनेऽपिसुष्याभिवृणुयात् ” इति ।

हे संस्त्राय संपात, एष आग्रयणारूपस्ते तव योनिः स्थानम् । अथवा हे उपांशुपात्रैष स्वरस्य दक्षिणांसप्रदेशस्ते स्थानम् । अतः प्राणदेवतासंतोषार्थं स्वामय सादयामि । स्वरो नाम दक्षिणस्य हविर्धानस्य पुरस्तान्मृदं पक्षिष्वनिष्पादितो देशः पात्रप्रयोगार्थः । तथा च सूत्रम्—स्वरे पात्राणि प्रयुज्यमानाग्निर्देवतेति दक्षिणोऽस्य उपांशुपात्रं सोमो देवतेत्युत्तरेऽसेऽन्तर्यामस्य बृहन्नसीति ते अन्तरेण ग्रावाणमुपांशुसवनं दक्षिणामुखं संस्पृष्टं पात्राभ्यां तमपरेण ग्रयश्च द्विदेवत्यपात्राणि ” इत्यादि । एष ते योनिः प्राणाय त्वेत्येव मन्त्र उपेक्षितः ।

अभिचरतः पात्रासादनाय मन्त्रान्तरमुत्पादयति—

“ यद्यभिचरेदमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसन्नो वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

हे उपांशुपात्र प्राणरूपं स्वाममुष्य वैरिणः प्राणे स्थापयामीत्युक्ते सत्यसन्नो विनाशरहितो यजमानप्राणो वैरिणः प्राणं सादयति विनाशयति ।

अभिषुतः सोमरसः पतिप्रस्थातृहस्तगत उपांशुपात्रे मदा गृह्यते तदा ग्राहान्तरयद्वलेण शोधनं न भवति किंत्वंशुभिरिति विधत्ते—

“ षड्भिरंशुभिः पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

नात्र षण्णामंशूनां युगपरपयोगः किंतु त्रिषु पर्यायेष्विति विधत्ते—

“ त्रिः पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

नात्र वक्ष्यमाणग्रहेष्विव दशापवित्रनाभिसुतया धारया ग्रहणं किंतु त्रिष्वपि पर्यायेष्वप्ययोरञ्जलिचेति विधत्ते—

“ अस्रवादिनो वदेन्ति कस्मात्सत्याग्रयः पशूनां हस्तादाना इति यन्निरुपाशुः हस्तेन विगृह्याति तस्मात्त्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो हस्ती मर्कटः ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

गौमहिषादयः सर्वे पशवो मुखादानाः । एते तु त्रयो हस्तादानाः । पुरुषोऽ-
पि “ब्रह्मणो ब्राह्मणमात्मने ” इत्यादावात्म्यत्वात्पशुः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाचो सुपाशुग्रहणं स्वामादत्तेऽभ्यहस्ततः ।

उरु गत्वा मनस्वेति वेदेर्दक्षिणतः स्थितिः ॥ १ ॥

स्वाहा जुहोति देवेभ्यो मध्यमे परिधौ तथा ।

तेषां निमाष्टर्येष पार्श्वं सादयेत्सप्त वर्णिताः ” ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उपयामर्गहिनोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन्पाहि सोम-

मुरुष्य शयः समिषो यजस्वान्तस्ते दधामि

यावापृथिवी अन्तर्यन्तरिक्षं सजोषा देवै-

रधरैः परैश्चान्तर्यामि मघवन्मादयस्व स्वांक-

तोऽसि मधुमतीर्न इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रि-

येभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाऽध्वन्त-

रिक्षमन्विहि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवे-

भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य एष ते योनिरपानाय

त्वा (१) ॥

(देवेभ्यः सप्त च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अन्तर्यामिग्रहामिधानम्)

(अथ मथ्यमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

विस्तीर्णमनुवाकं सर्वाशुग्रहोऽभिहितः । अथ तृतीयमारम्भ पदविशान्तेष्वनुवा-
केष्वन्तर्धामादिकाः षोडशमन्ता ग्रहा अभिधीयन्ते । तत्र पौर्वाषरे पाठ एव
नियामकः ।

उपयामिगृहीत इति । कल्पः—“ उदित आदित्येऽन्तर्यामं गृह्णात्यतिपवमा-
भरत राक्ष उपयामगृहीतोऽस्थन्तर्यच्छ मधवन्पाहि सोमबुरुध्य रायः समिधो यज-
स्वामिस्ते दधामि घावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षः सजोषा देवैरवरैः परैश्चान्तर्यामे
मधवन्मन्त्रिष्वेति ” इति ।

अतिपवमामस्य दशापविधिजातस्तशुक्षस्य । हे सोमरस त्वमुपयागृही-
तोऽसि । उपयामः पृथिवी । “ इयं वा उपयामः ” इति श्रुतेः । पृथिव्यामुत्पन्नं
व्याकुलपमन्तर्धामसंज्ञकं पार्श्वमन्तर्धामशब्देनोच्यते । हे मधवन्मन्तर्यच्छ, इदं
पाथमस्माकं भ्रातृव्येभ्योऽन्तर्धानं यथा भवति तथा नियमय । ततः सोमं पाठय ।
रायो धनानि उरुष्य रक्ष । समिधः समीचीनान्यन्त्राणि यजस्व देहि । घावापृथिव्यौ
स्वामिभ्योऽन्तर्धामि ध्वमवायिके करोमि । विस्तीर्णमेन्तरिक्षमप्यन्तर्धामि । हे
मधवन्वरैः परैश्च सैवैर्वैः सजोषाः सह [प्रीयमाणः सेवमानो वा] अस्मि-
नन्तर्यामग्रहे पाठयस्व । त्वं हवः सन्नन्यान्पि हर्षय ।

अन्तर्यामवाणि सीमरसग्रहणं विधत्ते—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा उपाश्रयौ यज्ञः सश्रया-
व्यमपश्यन्तमुपाश्रयौ संमस्थापयन्तेऽसुरा बज्रमुद्यत्य देवानभ्यास्यन्त ते देवा निभ्यत
इन्ममुपाश्रयावन्तानिन्द्रोऽन्तर्यामेणान्तरधत्त तदन्तर्यामस्यान्तर्यामत्वं वदन्तर्धामौ गृ-
ह्णन्तं भ्रातृव्येनैव तद्यजमानोऽन्तर्धत्ते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

इवयद्यज्ञमनुतिष्ठतामसुराणां व्यामोहार्थमुपाशुग्रहे यज्ञी समापनीयं कथा
रहसि देवारसं तथा चक्रुः । तं मकारमज्ञात्वा क्रुद्धामसुरानिन्द्रोऽन्तर्यामग्रहेणा-
न्तर्हितामकरोत् । ततो भ्रातृव्यान्तर्धानायान्तर्यामो ग्रहीतव्यः ।

मन्त्रमग्निं घावापृथिव्युक्तेः प्रदीजनमाह—

“ अन्तस्ते दधामि घावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षमित्याहेमिरव लोकैर्वि-
धानी भ्रातृव्यामन्तर्धत्ते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

सजोषा इत्यादेः मयोजनमाह—

“ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो वा इदमभ्युद्यद्मर स्म इति तेऽब्रुवन्मघवन्ननु न आ
मजोति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यब्रवीधे चैव देवाः परे ये चावरे तानुभवानन्वा-
मजत्सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभवानन्वा-
मजति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

यदैश्वर्यं प्राप्तुं मयमिच्छावन्तः स्म इदं सर्वमिन्द्र एवाभूत्प्राप्तवानिति मत्वा
ते देवा अभ्युवन् । हे मघवंस्त्वामस्वस्मानपि भागिनः कुर्विति । तत इन्द्रः सजो-
षा इत्यादि वाक्येनानुजज्ञौ । तयाऽनुज्ञया ये चोच्छ्रष्टा देवा ये च निच्छ्रष्टास्वा-
न्सर्वान्भागिनोऽकरोत् । अतोऽत्रापि सजोषा इत्याद्युक्त्या सर्वान्भागिनः करोति ।

माद्यस्वेत्यत्र यथा भागलाभेन देवानां हर्षस्तथा यज्ञविघ्नाभावेन यजमान-
स्यापि हर्षं द्योतयति—

“अन्तर्यामि मघवन्माद्यस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्तरेति ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

मन्त्रोपक्रमगतस्य गृहीतशब्दस्य मयोजनमाह—

“उपयामगृहीतोऽस्तित्याहापानस्य धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

अपानदेवताया अन्तर्यामाभिधानितया तस्मिन्गृहीते प्राणिनामपानो धृतो
भवति ।

नाभोपांशोरिवाञ्जलिना ग्रहणं किंतु दशपवित्रेनाभिस्रुतया धारयेत्यभि-
प्रेत्याऽऽह—

“यदुभावपवित्रौ गुह्येयातां प्राणमपानोऽनु न्युच्छेत्पश्चाद्युक्तः स्यात्पवित्रवा-
मन्तर्यामो गुह्यते प्राणापानयोर्विधृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

प्राणवृत्तिः स्वभावतो बहिर्गच्छत्यतः प्राणरूपस्योपांशोः पवित्रेण नियमनं
नापेक्षितम् । यद्यन्तर्यामोऽपि तद्वदपवित्रः स्यात्तर्ह्यनियमितत्वात्तदुपांशो-
नोऽपि निर्गच्छन्तं प्राणमनु निर्गच्छेत् । ततः प्राणापानयोरभावाच्चिन्त्येत । पवि-
त्रेण नियमिते त्वपानेऽग्रे तदविनाभूतः प्राणो निर्गच्छन्नपि नात्यन्तं देहं परि-
त्यजेत् । तस्मादुभयोर्धारणाय दशपवित्रेणान्तर्यामं गृह्णीयात् । तत्प्रकारः सूत्रेऽ-
भिहितः—“अदाभ्यांशुमु(भ्यो)पांशुपा(स)वनौ चापिसृज्य सर्वेऽध्वर्यवो दिग्भ्यो
महाभिषवमभिषुण्वन्ति अभिषुतमध्वर्युरञ्जलिना संसिञ्चति तमुन्नेताऽन्तरेवेणो-

[ऐन्द्रवायवमहाभिधानम्]

(चो)द्धृत्योत्तरव आधधनीयेऽवनयति उद्धातारो द्योणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदी-
चीनं दशापवित्रं वितन्वन्ति पवित्रस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्होतृचमसेन
धारां सावयत्युदञ्चनेनोन्नेताऽऽधवनीयाद्धोतृचमस आनयति संतता धारा साव-
यितव्या धोराया अन्तर्यामं गृह्णाति सर्वाश्वातो ग्रहानाधुवात् ” इति । ग्रह-
णादूर्ध्वमन्तर्यामस्योपांशुवत्स्वांकृतादिमन्त्रयोगः कर्तव्यः ।

स्वांकृत इति । एते मन्त्रा उपेक्षिताः ।

उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरासादने मध्यगतेनोपांशुसवननेन सह स्पर्शं विधत्ते—

“ प्राणापानौ वा एतौ यदुपांश्वन्तर्यामौ व्यान उपांशुसवनो यं काम-
येत प्रमायुकः स्यादित्यसंस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्थ प्राणापानौ विच्छि-
नन्ति ताजकम् गीयते यं कामयेत सर्वमायुरियादिति संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्या-
नेनैवास्थ प्राणापानौ सं तनोति सर्वमायुरेति ” [सं०का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ सर्वमाग्रयणस्थाल्यां संपातमानीयैष ते योनिरपानाय त्वेदि-
रिक्तं पात्रमायतने सादयति व्यानाय त्वेति ते अन्तरेण आवाणमुपांशुसवनं दक्षि-
णामुत्वं संस्पृष्टं पात्राभ्याम् ” इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ उपान्तर्यामकस्तत्र स्वांकृतादि तु पूर्ववत् ” ॥ १ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहितामाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आ वा॒यो भूष शुचि॒पा उ॒र्प नः सह॒स्रं ते
नियु॒तो विश्व॒वार । उ॒र्पो ते अ॒न्धो म॒र्द्यम॒यामि
यस्य॑ दे॒व दधि॑षे पु॒र्वपे॒यम् । उ॒प॒याम॒गृही॒तोऽसि
वा॒यवे॒ त्वेन्द्र॑वायू ह॒मे सु॒ताः । उ॒प प्र॒योभि॒रा
म॒तमि॒न्द्रो वा॒मुश॒न्ति हि । उ॒प॒याम॒गृही॒तोऽ-

॥६॥ श्रीसत्सावधान्वार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—
[ऐन्द्रसमवसावमिधानम्]

शीन्द्रवायुभ्यां त्वैव ते योनिः सज्जोमाभ्यां
त्वा (१) ॥

(आ वायो त्रिवैत्वारिःशब्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

कृष्णः—“ ऐन्द्रवायव्यं गृह्णात्या वायो भूष शुजिषा इत्यनुदुत्तोपसासगृही-
तोऽस्ति सामवे वेति गृहीत्वोपसामेन्द्रवायु इमे सुता इत्यनुदुत्तोपसासगृहीतोऽस्ति-
न्द्रवायुभ्यां त्वेति गृहीत्वा पवित्रदद्यामिः परिसृज्यैव ते योनिः सज्जोमाभ्यां त्वेति
समवसि ॥ इति ।

मन्त्रस्त्वेषं पठन्त्येते—

आ वायो इति । हे वायो त्वमागत्य ग्रहान्भूषासंकुलः । हे शुजिषाः
शुद्धसोमपासकं नोऽस्मानुपागच्छ । हे विश्ववार विश्वव्यापक के सहस्रं त्रिपुतः
सन्ति । त्रिपुतश्चेन वायुवाहनभूषा अथा उच्यन्ते । तत्रान्धः सोमसत्त्वमर्षं
मर्षं हर्षकरं तस्मादुपो समीपे त्वामयामि प्रज्जोमि । हे देव यस्य सोमस्य संप-
न्धि रसवर्च्यं पूर्वपेषं प्रथममेव पातव्यमिति मनो दूषिषे भूतव्रानसि तादृशेन
सोमेन त्वामुप(पा)यामीत्यन्वयः । हे सोमरस त्वमुपयामेन पृथिवीरूपदारुपात्रेण
गृहीतोऽसि । त्वां वायवे गृह्णामि । हे इन्द्रवायु इमे सोमाः सुता अभिषुता अतो
युवां पयोभिरेतैः सोमरसरूपैरनौर्निमित्तभूतेरुप समीप आगतमागच्छतम् । हि यस्मा
विन्दवः सोमरसा वायुयुज्जति युवां क्यममन्ते । हे सोम वारुपात्रेण गृहीतोऽसि ।
इन्द्रवायुभ्यां त्वा गृह्णामि । हे पुनैव अरक्षैकदेशस्ते सोमिन्नव स्थानम् । अ-
तोऽयं सज्जोमाभ्यां सम्मानपीतिन्द्रामिन्द्रवायुभ्यामिन्द्रवाम्बर्थं त्वां सादयामि । एते
मन्त्रा उपेक्षिताः ।

द्विदेवत्यग्रहेष्वस्य प्राथम्यं विधत्ते—

“ वाग्वा इषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्वा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानु य
यन्ति” [सं० ब्रा० ६ प्र० ४ अ० ७] इति ।

(ऐन्द्रवायव्यहोमिधानम्)

ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाभिनग्रहाणांमभिमानिदेवता वाक्चक्षुःश्रोत्राभिधाः ।
तस्मादैन्द्रवायवो वागित्युच्यते । तस्य प्राथम्यं सति वाचं पुरतः प्रयतीं चक्षुरा-
दयोऽभु प्रयन्ति ।

तत्प्राथम्यं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ वायुं देवा अब्रुवन्सोमं राजानं हनानेति सोऽमवीद्वरं वृणौ मदग्रा एव
वो ग्रहा गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवायवामा ग्रहा गृह्यान्ते तमघ्नन् ” [सं० का०
६ प० ४ अ० ७] इति ।

अभिषवः सोमदेवताया हननम् ।

तदेव प्राथम्यं दृढयितुं पुनरपि वायुं प्रशंसति, अथवा वायुस्तुर्यौ वायवे
गृह्णीयादिति विधिरुच्येयः ।

“ सोऽप्युक्तं देवा नोपाधुष्णुवन्ते वायुमब्रुवन्मिमं नः स्वदयेति सोऽमवीद्वरं
वृणौ मदेवत्यान्येव वः पाषाण्युच्यन्ता इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्या-
न्युच्यन्ते तमेभ्यो वायुरेवास्वदयत्तस्माद्यत्पूयति तामवाते वि वजन्ति वायुर्हि तस्य
पवायिता स्वदयिता ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

अयं सोमो हतः सक्षप्यकुदुर्गन्धोऽभवत् । नोपाधुष्णुवन्स्वायुं कर्तुं नाशकमुबन् ।
मैत्रावरुणाभिनादीन्मपि महपात्राणि वायव्यानीत्युच्यन्ते । अत एवाऽऽज्ञातम्—
“ आग्राण आवायव्यानि ” इति । लोके मद्वस्तु द्वाधिक्यात्पूतिगन्धोपेतं
भवति तच्छोषयितुं प्रकृष्टे वायौ विवजन्ति प्रसार्य स्थपयन्ति । अतस्तादृशस्य
वस्तुनो वायुः शोधयिता स्वादुकर्ता च ।

सर्वग्रहसाधारणमुपयामगृहीतोऽसीत्यमुं मन्त्रं ध्याच्छे—

“ तस्य विग्रहणं नाविन्दन्ताऽदितिरववीद्वरं वृणा अथ मया वि गृह्णीष्व
मदेवत्या एव वः सोमाः सन्ना असन्नित्युपयामगृहीतोऽसीत्याह्वादितिदेवत्यास्तेन
यानि हि दारुमयाणि यान्नाण्यस्थैतानि योनेः संभूतानि यानि मृन्मयानि साक्षा-
तान्यस्यै तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

विविधदेवसार्थत्वेन गृह्यते येन मन्त्रेण तादृशं मन्त्रं नालमन्त । अदितिः
पृथिवी । मया भूमिप्रतिपादकमन्त्रेण । ये मुष्पाकं सोमास्ते सर्वेऽपि होमकाले
मुष्मदेवत्यत्वेऽप्यासादनकाले मदेवत्याः सन्निवसि भूमेर्वचः । उपयामगृहीतोऽसी-

(ऐन्द्रवायवग्रहाभिधानम्)

येत्यादृशं मन्त्रं भूमिराह । उपयामेन भूमिसंवात्थिपात्रेण गृहीत इति मन्त्रार्थः ।
 मेरुतन्मन्त्रमयोगेण पूर्वोक्तद्वारेण च सोमा अदितिदेवत्याः । द्विविधानि सीमपा-
 त्राणि दारुभयाणि ग्रहरूपाणि मृन्मयानि चाऽऽद्यमणस्थात्यादीनि । वज्रास्थ्य
 भूमेः संवन्धिनी या वृक्षरूपा योनिस्तस्याः संभूतामि महादीनि, स्थान्यादीनि
 तु साहज्येव भूमेः कार्याणि । तस्मादुपयामगृहीत इत्येवं मन्त्रो ब्रूते ।

ऐ(इ)न्द्रवाय्वोरेकस्मिन्पात्रे सह ग्रहणं विधत्ते—

“ वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत्ते देवा इन्द्रममुषन्विना नो वाचं व्याकृर्विती
 सोऽब्रवीद्वरं पुणै मशं चैव च वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मादेन्द्रवायवः सह
 गृह्णते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते ” [सं०
 का० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

येरं वैदिकमन्त्ररूपा वाक्सा पूर्वं पराची समुज्जघोषकदैक्यरूपेण दृष्टायमाना
 तस्माद्वाच्येतावदेकं वाक्यं तस्मिन्वाक्येऽप्येतावदेकं पदं तस्मिन्पदेऽपीयं प्रकृति-
 र्गमं भूयस्य इत्येवं विभक्त्यं सर्वतः करणं व्याकरणं । तद्वद्विज्ञत्वाद्वाक्यैवावदत्त-
 वृत्ता । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य वाक्यपदादिरूपेण एव तत्र विच्छिद्य विच्छि-
 न्नां कृतवान् ।

ऐन्द्रवायवग्रहणमुपसंहरति—

“ तस्मात्सकृदेन्द्राव मध्यतो गृह्णते द्विर्वायवे द्वौ हि स वरावधणीह ” [सं०
 का० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

यस्मादिन्द्र एकमेव सहग्रहणरूपं वरमवृणोत्तस्मात्सकृदेवेन्द्रस्य सोमग्रहणम् ।
 यस्माच्च वाचं मध्यतो विभक्तवांस्तस्मादुभयोर्वायव्यग्रहणयोर्मध्य इन्द्रार्थं ग्रह-
 णम् । आ वायो भूवेति केवलस्य वायोरादौ ग्रहणम्, इन्द्रवायु इमे सुता इत्यत्र
 वायुः पश्चात्तद्व्यति । तस्मादिन्द्रस्य मध्ये स्थानम् । तस्माद्वायोर्महाभारवसेको
 वरः । सुवपात्राणां वायव्यत्वं द्वितीयो वरः । तस्मात्तस्य द्विः सोमग्रहणम् ।

इत आरभ्य विनियोगसंग्रहः षड्विंशानुवाकस्यान्त उदाहरिष्यते ।

अथ भीमांसा ।

वराभ्यामस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ पुरोर्पाशोरुत स्वस्य स्थाने स्यादेन्द्रवायवः ।

आद्योऽश्वविधेर्मैवं धारार्थुकाग्रतोक्तिवः ” इति ।

(ऐन्द्रवायवग्रहामिधानम्)

ज्योतिष्मिन् श्रूयते—“ ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते ” इति । पञ्चकाण्डवि-
धिकण्डयोर्ग्रहाणामयं पाठक्रमः—उषाशुक्राः प्रथमः । अन्तर्यामिर्ग्रीहि द्वितीयः ।
ऐन्द्रवायवग्रहस्तृतीयः । मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थः इत्यादि । तत्रैन्द्रवायवस्यामि-
विधानादुषाशुक्राहात्पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तम् । अग्रत्वस्य पा-
राग्रहापेक्षत्वात् । ऐन्द्रवायवादयो धाराग्रहाः, तद्वाक्ये धारेया गृह्यन्तीति श्रुत्या-
त् । एवं सति पाठक्रमो न बाध्यते । तस्मादैन्द्रवायवः स्वस्थेव स्थाने ग्रहतिष्ठः ।

सर्ववान्यच्चिन्तितम्—

“ सर्वोदो स्वस्थं वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः ।

पुनर्विधेरादिमोऽन्यः कामधैतद्विधानतः ” इति ॥

ज्योतिष्मिन् एव श्रूयते—“ ऐन्द्रवायवाग्रहान्ग्रहान्गृहीयाद्यः कामधैतं यथापु-
नः कल्पेत् ” इति । सोऽयं काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुषाशुक्रमृतीनां ग्रहा-
णामावो स्यात् । कुतः । धाराग्रहादित्वस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्या पुनरप्यग्रवा-
धानादिति याते नूनः—नाम सर्वोदत्वं विधातुं शक्यम् । धाराग्रहाणां मरुतत्वात् ।
अतो यथामाप्ताग्रत्वोपेतानां धाराग्रहाणां कामसंयोगोऽन विधीयत इति स्व-
स्थान एवायमैन्द्रवायवग्रहः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ रथंतरं साम सोमे भेषसद्बृहज्जगत् ।

ऐन्द्रवायवशुक्राग्रयणाग्राश्च ग्रहाः भुताः ॥

रथंतरादिसंयुक्तमन्यत्कर्माथवा गुणः ।

गार्यत्रादियुतात्पूर्वादिन्यद्भ्यावृत्तितो गुणैः ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्ठोमसमर्पके ।

ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ” इति ॥

ज्योतिष्ठोमप्रकरणे श्रूयते—“ यदि रथंतरस्तामां सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रा-
[मृतीनां] गृहीयाद्यदि बृहत्तामा शुक्राग्रान्यदि जगत्तामाऽऽग्रयणाग्रान् ”
इति । तत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागोऽभिधीयते । तस्मिन् यागे
माध्यन्दिनसवने पृष्ठस्तोत्रे रथंतरबृहज्जगज्जामकानि सामानि विकल्पेन विहि-
तानि । अभि त्वा शूरेत्यस्यां योनावुत्पन्नं रथंतरम् । त्वामिच्छि हवामह इत्य-

(ऐन्द्रवायव्यग्राभिधानम्)

स्थामुत्पन्नं बृहत् । जगतीछन्दस्कायामुत्पन्नं जगत् । ऐन्द्रवायवः, मैत्रावरुणः, प्राथिनः, शुक्रः, मन्थी, आग्रयणः, उक्थ्यः, ध्रुव इत्यादयो ग्रहाः प्रातःशुक्ले गुह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोमरसस्य ग्रहणाद्ग्रहा भवन्ति । सोमयागस्य रथं-
 इतरसामोपेतत्वपक्षे तेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः मथ्यं ग्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्वपक्षे
 शुक्रः प्राथमिकः । जगत्सामोपेतत्वपक्षे आग्रयणः प्राथमिक इति विषयवा-
 क्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तद्व्यावृत्त्यर्थमिह
 रथंतरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवाम्रत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराणि
 विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः—यदि रथंतरसामा सोमः स्यादित्युक्तौ यः सोम-
 शब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते । तस्मिन्समर्पिते ग्रहाग्रत्वं गुणो
 विधीयते । न च रथंतरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति । तस्य
 प्रातःशुक्लनादौ गायत्रादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथंतरादियोगस्यापि संभवात् ।
 किं तर्हि व्यावर्त्यत इति चेत्, रथंतरपृष्ठजगतां परमार्थतो व्यावृत्तिरिति वक्ष्यामः ।
 रथंतरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः । तत्र रथंतरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्येते ।
 एवमितरत्रापि । तस्मादयं गुणविधिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां
 सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं साम विहितमस्ति । अतः
 एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिकरणे मथ्यमवर्णके ‘यदि जगत्सामो’
 इतिवाक्योक्तमाग्रयणाग्रत्वं विरुद्धौ विषुवनामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम् ।
 वादं, तथाऽपि नात्र कश्चिद्विरोधः । आग्रयणाग्रत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकं,
 किंत्वन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम संभवति तत्र गुणविधायकमित्ये-
 तावत् एवात्र प्रतिपाद्यत्वात् ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ ऐन्द्रवायव्यशेषस्य सख्यक्ष उतासखत् ।

पूर्वन्यायासख्यक्षो द्विर्भक्षो वचनाद्भवेत् ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायव्यग्रहस्तत्र संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात्सखदेव
 शेषकार्यमिति चेन्नैवम् । द्विदैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्भक्षस्तस्य वषट् करोतीति
 वचनाद्विर्भक्षणम् ।

अथ छन्दः—

आ दायो भूवेति त्रिष्टुप् । इन्द्रवायू इति गायत्री ॥

(मित्रावरुणग्रहामिधानम्)

इति श्रीमत्सामग्राचार्यविरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋता-
वृधा । ममेदिह श्रुतं हव्यम् । उपयामगृही-
तोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वेष ते योनिर्ऋतायु-
भ्यां त्वा (१) ॥

(अयं वा विश्रुतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“अयं वा मित्रावरुणेति मित्रावरुणं गृहीत्वा श्रुतशीतेन पयसा
श्रीत्वा, एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति सादयति ” इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

अयं वामिति । हे ऋतावृधा सत्यस्य वधंकी मित्रावरुणौ युवयोः सोमः
सुतोऽभिषुतः । इदिति हेतौ । यस्मादाभिषुतस्तस्मादिह कर्मणि मम हव्यं मदीय-
माज्जानं श्रुतं युवां शृणुतम् । ऋतायुभ्यां सत्यमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाभ्याम् ।
स्पृष्टमन्यत् ।

मन्त्रानुपेक्ष्य गृहीतस्य सोमरसस्य क्षीरमेखनं विधित्सुः प्रस्तौति—

“मित्रं देवा अनुवन्त्सोमं राजानं हनामेति सोऽब्रवीन्नाहं सर्वस्य वा
अहं मित्रमस्मीति तमब्रुवन्हनामेवेति सोऽब्रवीद्दरं वृणौ पयसैव मे सोमं श्रीण-
न्निति तस्मान्मित्रावरुणं पयसा श्रीणान्ति तस्मात्पशवोऽपाक्रामन्मित्रः सन्क्रूरमकरि-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

हनाम त्वया संहिता वयमित्यर्थः । नाहं सोमं हन्मीति शेषः । सर्वमित्रत्व-

महन्ने हेतुः । अथ एवास्माकमपि मित्रत्वात्कनोमैवास्मदीयं कार्यं हेमनरूपं त्वया सहैव कुर्यात् । श्रीगन्धिभयेयुः । क्रूरं सोमवधं कृतवतस्तस्मान्मित्राद्भिताः पश-
वोऽपक्राम्ताः ।

विधत्ते—

“ कर्त्तरमिव खलु वा एषं करोति यः सोमेन यजते तस्मात्पशवोऽप क्रामन्ति
मन्मैवावरुणं पश्यस्य श्रीणादि पशुभिरेव तन्मित्रं समर्थयति पशुभिर्यजमानम् ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

तत्तेन अयमेन मित्रदेवयजमानयोः पशुसमृद्धिर्भवति ।

अस्तु यजमानस्य पशुसमृद्धिर्भवति तु कुतस्त्येत्याशङ्क्य तदर्थमेव च तस्य
वृत्त्यादित्याह—

“ पुरा खलु वावैवं मित्रीऽवेदप मत्क्रूरं चक्रुवः पशवः क्रमिष्यन्तीति तस्मा-
देवमवृणति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

क्रूरं सोमवधं कृतवतो मत्तोऽपक्रामिष्यन्तीत्यमुमर्थं मित्रः सोमवधात्पुरेव खल्व-
वेदिविवक्षान् । तस्मादेव कारणात्पशुसमृद्धिहेतुं क्षीरमिभ्रणमवृणति ।

अथ मित्रावरुणयोरिकेनैव पात्रेण ग्रहणं विधत्ते—

“ वरुणं देवा अङ्गुषम्वर्षाऽऽशभुवा सोमं राजानमं हनोमिति सोमं देवा
वृणे महं चैवैव मित्राय च सह गृह्णाता इति तस्मान्मैत्रावरुणः सह गृह्णाते त-
स्माद्वा राजानमशभुवा अन्ति वैश्येन वैश्यः शूत्रेण शूत्रम् ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

अंशं ग्रहेयमेति भवते शमोतीत्यंशभूदायादः । सोमो वरुणश्च परस्परं द-
दादौ । इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इत्यादिनां बृहदारण्यके क्षत्रियत्वेनैककुलवर्ति-
त्वस्य समान्नातत्वात् । यस्मादशभुवा वरुणेन सह सोमं हनोमिति देवैरुक्तं तस्मा-
च्छोकेऽपि तथा कुर्वन्ति । तद्यथा रामो विभीषणेनोशभुवा सहितो रावणं जघान ।
वैश्यश्चाप्यीत्युदाहरणम् ।

मैत्रावरुणस्यैवैवामवानन्तर्यं विधत्ते—

“ न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा मित्रावरुणादेवबुधभिर्दो नो
वि वासयतमिति तावज्ज्ञातां वरं वृणावहा एक एवाऽऽवत्पूर्वो महो गृह्णाता इति
तस्माद्दिन्द्रयोर्वः पूर्वो मैत्रावरुणादृहते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

इदं कालस्वरूपमव्यावृत्तमाविभक्तं पूर्वमासीत् । एतावदहरिति दिवा नाऽऽ-

(तैत्तिरीयसंहितासंविधानम्)

सीत् । एतावती रात्रिरिति नक्तं नाऽऽसीत् । इदमविभक्तं कालस्वरूपं नोऽस्म-
दर्थं विवासयत् विभज्य स्थापयत् । आवदावाभ्यामस्मदीयग्राहादित्यर्थः ।

ननुर्पाश्वन्तर्यामावपि भैत्रावरुणात्पूर्वमेव गृहीतावित्याशङ्क्याऽह—

“ माणाप्रानौ ह्येतौ यदुपाश्वन्तर्यामौ ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ०
८] इति ।

माणापानयोः सतोः पश्चादितरेन्द्रियास्थितिरिति तयोः पूर्वभावित्वमविवादम् ।
इतरेषु तु महेश्वैत्रवायव एक एव भैत्रावरुणात्पूर्वः । वरं लब्ध्वाऽहोरात्रयोर्वि-
भागजनयद्यमित्याह—

“ पित्रोऽहरजगत्पुरुषो रात्रिं सतो वा इदं व्योच्छिद्यभैत्रावरुणो गृसते
व्युत्थये ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

सूर्योदयसारभ्य तदुत्तमपर्यन्तं कालोऽहरित्येवं मिथः कल्पमात्रात् । तदूर्ध्वं
पुनः सूर्योदयपर्यन्तं रात्रिरित्येतद्वरुणस्य कल्पनम् । तत आरभ्योभयत्तत्त्व-
त्वं व्योच्छिद्यमकमासीत् । व्युत्थया अहोरात्रविभागात् ।

अथ छन्दः—

आमं वापित्तेषा गृयनी ॥

इति श्रीपञ्चासणात्रार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमंकाद्ये कृष्णयजुर्वेद-
दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

या वां कक्षा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।

तया यज्ञं विमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्याश्वि-

भ्यां त्वैष ते योनिर्मर्ध्वीभ्यां त्वा (१) ॥

(या वां पक्षादंश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

प्रातर्युजौ पि मुञ्चेथामश्विनावेह मञ्छ-
तम् । अस्य सोमस्य पीतये । उपर्यामंगुही-
तोऽस्यश्विभ्यां त्वेष त योनिरश्विभ्यां
त्वा [१] ॥

(प्रातर्युजावेकान्वविशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठसप्तमानुवाकौ) ।

कल्पः—“ आश्विनं गृह्णामि या वां करोति ग्रहणसादनौ द्रोणकलशाद्-
धाराग्रहाः परिष्ठवया गृह्यन्ते वचनादम्यतः ” इति ।

पाठस्तु—

या वां करोति । हेऽश्विनाऽश्विनौ देवौ वां भुक्थोर्या कशा या वाक्थया
यज्ञे भिमिक्षतं सेक्तुमिच्छतं निष्पादयतमित्यर्थः । कशासमानया जिह्वेक्षेत्य-
त्वाद्वागेवात्र कशा । कीदृशी । मधुमती परुषशब्दरहिता । सूनुतावती प्रियवचनो-
पेता । यधुना पूर्णा(र्णो) इतिमाध्वी । तादृशीभ्यामश्विभूतिभ्यां त्वां सावयामि ।

आश्विनग्रहाभ्यां विकल्पितो मन्त्र एवमान्नायते—

प्रातर्युजाविति । हेऽश्विनौ युवां प्रातर्युजौ प्रातःकाल एवानेन यजमानेन युक्ता
सन्तावितरैर्यजमानैर्विमुञ्चेथाम् । इह कर्मण्यामञ्छतम् । किमर्थम् । अस्य
सोमस्य पीयते पानाय । स्पष्टमन्यत् ।

एतामन्वानुपेक्ष्याऽऽश्विनग्रहणं विधत्ते—

“ यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन्मिषजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य
शिरः प्रति धत्तमिति तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रह एव नावयापि गृह्यतामिति
ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्तवो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते
यज्ञस्य निष्कृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

यज्ञपुरुषः पुरा कदाचिद्देवानां वस्तु गृहीत्वा देवैः सह योद्धुं सज्यं धनुर्वाम-

(आश्विनग्रहाभिधानम्)

हस्ते धृत्वा धनुष एकं कोटिं भूमौ द्वितीयं कोटिं गले प्रविष्कम्यातिष्ठत् । तदाभीमुपर्दीकानामभिर्जन्तुभिर्भूमिष्ठे व्यामगे भक्षिते सति मुटितव्या-
कस्य धनुष ऊर्ध्वकोटिः स्वयमुदच्छन्ती यज्ञस्य शिरोऽपि स्थित्वा स्वात्मना सहोर्ध्वमुदगमयत् । सोऽयं वृत्तान्तः प्रवर्ग्यब्राह्मणे समाम्नातः—“ तस्य धनुर्विमेवमाणश्चिर उदघर्तयत् ” इति । तदिदमत्र संगृह्यते—यज्ञस्य शिरोऽ-
स्थित्यतेति । अत्राप्यग्निष्टोमेऽप्यावयोर्ग्रहे एव ग्रहीतव्यः । यद्यप्याश्विनं द्विक-
पालमाश्विनं ध्रुवल्लालमालभेतेतीटिपञ्चोरस्त्यावयोर्हविस्तथाऽप्यग्निष्टोमे पूर्वं नास्ति । तत्रापि लेपमार्जनादिना नाऽऽवयोः परितोषः, किंतु ग्रहेणैवैत्यभिप्रायः । तस्मा-
दाश्विनग्रहणं यज्ञस्य विष्कृत्यैव भवति ।

आश्विनग्रहणस्य स्तोत्रादूर्ध्वकालं विधत्ते—

“ तौ देवा अमुवन्नपूतो वा इमौ मनुष्यवरौ भिषजाविति तस्माद्ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतो ह्येषोऽमेभ्यो यो भिषको बहिष्पवमानेन पदयित्वा ताभ्या-
मेतमाश्विनमगृह्णन्तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनौ गृह्यते ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० ९] इति ।

छन्दोगानामुत्तराग्रन्थोपक्रमे शुक्लत्रयमुपास्मै गायता पर इत्यादिकमान्नातं
तच्च गायवत्ताम्ना गातव्यम् । तदिदं बहिष्पवमानस्तोत्रम् । आश्विनौ चिकित्सा-
रूपेण मनुष्यचारित्वेन शुक्लत्वादपूतौ तयोः स्तोत्रेण शुश्रूत्वात्तत्तोत्रादूर्ध्वं वदी-
यमग्रहस्य कालः ।

विधत्ते—

“ तस्मादेव विदुषा बहिष्पवमान उपसंघाः पविष्य दे बहिष्पवमान आत्मा-
मेव पदयते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

एवं विदुषा स्तोत्रस्य शुद्धिहेतुत्वं जायतीपस्योऽभ्युदयः ।

तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ उदञ्चः ब्रह्मा बहिष्पवमानेषां पञ्चाश्विनः सर्व-
न्वारन्धा सर्वन्त्यभ्यर्च्य प्रसीताब्जनाम्भवे प्रसीधारं प्रतिहृतां प्रतिहृतांमुद्गातो-
द्गातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं वज्रमानः ” इत्यादिः ।

अत्र प्रसङ्गान्तोक्तिकचिकित्साब्रह्मोपकरणमर्थं किंचिदर्थं विधत्ते—

“ तयोस्तोत्रा भेषजं वि न्यदधुरग्नौ तृतीयमन्तु कृतं च ब्राह्मणे कृतं च तस्मा-

दुदपात्रमुपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य भेषजं कुर्याद्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्धुकमस्य कृतं भवति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ९] इति ।

अग्न्युदकब्राह्मणेण्वदृष्टद्वारेणोपकारकं यज्ञैषज्यं त्रेधा स्थितं तद्देवास्तपोर-
श्विनोः स्थापितवन्तः । तस्मादश्विनोरनुग्रहाय लौकिको भिषग्दकुम्भं समीपे
निधाय ब्राह्मणमुपवेश्याग्निं चोपसमिध्य भेषज्यं कुर्यात् । तथा सति यावदङ्गजा-
तमावस्यकं तेन सर्वेण सह कृतत्वात्समृद्धं भेषज्यं भवति ।

अत्र द्विदेवत्यानमिन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनग्रहाणां तत्तत्प्रतिनिद्यासपात्रैः सह
होपविधिमर्थवादेनोन्नेतुकामः प्रश्नमुत्थापयति—

“ यज्ञवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यदेकपात्रा द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा
हूयन्ते इति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ९] इति ।

ग्रहणकाले सोमानमेकैकपात्रत्वमुक्तरीत्या ब्रह्मव्यम् । होमकाले द्विपात्रत्वं
शूत्रे दर्शितम्—“ हविर्धानं गच्छन्संप्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहीति, उप-
यामगृहीतोऽसि वाक्षसदसीत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाता द्रोणकलशादैन्द्रवा-
यवस्य प्रतिनिग्रहं गृहीत्वा सादयत्यैन्द्रवायवमादायाध्वर्युर्द्रोणकलशाच्च परिष्क-
यमा राजानमुभौ निष्क्रम्य दक्षिणतोऽवस्थाप्य दक्षिणं परिभिसंधिमन्ववहत्याध्वरो
यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिष्ठवधाऽऽवारम्पवारयत्याश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति
वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेष्येति वषट्कृते जुहुत एवमुत्तराभ्यां ग्रहाभ्यां पच-
रतः ” इति ।

प्रश्नस्योत्तरं दर्शयति—

“ यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरसः प्राणो - द्विपात्रा हूयन्ते तस्माद्द्वौ द्वौ
• बहिष्प्राणाः ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ९] इति ।

वक्षुरादिप्राणानामन्तरेकात्मकत्वाद्बहिर्द्वारभेदेन द्वित्वात्तत्साम्यायैकपात्रत्वं द्वि-
पात्रत्वं च कुर्यादित्यर्थः ।

अत्र सप्तमीयपुरोडाशानां स्विष्टकृति हुते सवि द्विदेवत्यग्रहमचारो विहितः ।
पुरोडाशसंयन्धिन इडोपाह्वानस्यापि स्विष्टकृदनन्तरमावी चोदकप्राप्तः कालस्तं
वाधित्वा द्विदेवत्यशेषमक्षणादूर्ध्वमुपाह्वानस्योत्कर्षं विधत्ते—

“ प्राणा वा एते यद्द्विदेवत्याः पश्य इडा यदिडा पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उप-

(आश्विनग्रहभिधानम्)

हवमेत पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद्द्विदेवत्यान्मक्षयित्वेद्वागुप हव-
यते प्राणान्नेवाऽऽत्मन्धित्वा पशूनुप हवयते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

द्विदेवत्यशेषमक्षणेभ्यः प्रागिडायाः पशुरूपाया उपहव्याने प्राणानां व्यवहि-
तत्वाद्यजमानो ज्ञियेत, पश्चादाहव्याने तु नायं दोषोऽस्ति ।

मक्षणे विशेषे विधत्ते—

“ वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं मक्षयति
तस्मात्पुरस्ताद्वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुणं तस्मात्पुरस्ताच्छक्षुषा पश्यति सर्वतः
परिहारमाश्विनं तस्मात्सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

पुरस्तादग्रतो यथागृहीतमेवेत्यर्थः । सर्वतः परिहारं शिरः प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ।

पात्राणां सादने पुरोडाशशकलादिसहितत्वं विधत्ते—

“ प्राणा वा एते यद्द्विदेवत्या अरिक्तानि पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता
अन्तरतः प्राणा यतः त्वलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञ रक्षा-
स्य च रश्मि यदरिक्तानि पात्राणि सादयति क्रियमाणमेव यज्ञस्य शये रक्षसा-
मनन्वध्वचाराय ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

शकलादियोगः सूत्रे दर्शितः—“ पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रेऽवदधाति
पयस्यां मैत्रावरुणस्य धाना आश्विनस्य ” इति । अन्तरतः प्राणानामरिक्तत्वं
नामाऽऽर्द्धस्थानोपेतत्वम् । पात्राणामरिक्तत्वेन यज्ञे विस्मृतमप्यङ्गं क्रियमाणमेव
संतिष्ठत इति रक्षसां संचारद्वारं नास्ति ।

सावनस्थाने विधत्ते—

“ दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्या च सादयति वाच्येव वाचं दधाति ”
[सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

उत्तरस्य चक्रस्य मार्गे सादयेत् । वर्तनरूपायां वाच्येव ग्रहरूपां वाचं
स्थापयति ।

सावित्तानां ग्रहाणामवस्थानावधिं विधत्ते—

“ आ तुतीयसवनात्परि शेरे यज्ञस्य संतत्ये ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९]
इति ।

शेरे वसन्तीत्यर्थः ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमः प्रमाणम् चतुर्थपाठे विवक्षितम्-

“ आधिनो दृश्यः पादो यवाग्रा दृष्टिकः कमः ।

निष्पद्ये वाधिमः पादभूयस्यानां समत्वतः ।

पाठात्कमः कल्पनीयः पद्यस्तु भूतेः कमः ।

कत्तर्हि न किमुल्लङ्घ्य भूतार्थो पद्यलौ वदः ” इति ।

अथोपलक्षणम्- हेनृत्तमन्त्रिप्रहसोपनिषद्भाष्येनानुसृत्यैव पठितः । तस्य च दृश्यत्वात्पादार्थं वाच्येनेव उच्येता-उच्येता-“ आधिनो दृश्यो गृह्यते ” इति ।

तत्र कमस्योक्त्योः भूतार्थोक्तौ समत्वोक्तौ । तत्राधिकोक्त्येवमादृश्यं यवाग्राकः पादिकः । तत्र चतुर्थकस्यार्थं प्राकः । कत्तर्हि न किमुल्लङ्घ्ये । तस्मादुभयवैच्छिकः कम इति भावे भूतः-पादो हि न कस्यचित्प्राधिकायकः, किंत्वन्यथाऽनुपपत्त्या कर्म कल्पयति । दृश्यम् इत्येवम् भूतिसु साक्षदेव कममिदन्ते । ततः पाठादपि भूतिः पद्यलौ । अतः पादः कर्म कल्पयन्तस्तुतामर्थमनुसृत्यैव कल्पयति । अतस्तमर्थं च कल्पयन्तः पूर्वमर्थोक्त्यैव निष्पत्तुं, कल्पमन्तरेण होमासंभवात् । तस्मात्पाठेन वस्तुतामर्थलक्षणार्थं उपलब्धम् इत्यर्थस्य सदात्मावत्यम् । भूतार्थो पादं वाधिमः कर्म निबन्धकः ।

[अथ सप्तमः-]

या वा कशः अर्धमृगमिद्वेदे गामच्ये ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवसमीक्षा वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्च-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थपाठके

पञ्चमप्रमाणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमपाठके चतुर्थपाठकेऽहोऽनुवाकः) ।

अयं वेनश्चोदयत्पृथ्निगर्भा ज्योतिर्जरायू
रजसो विमाने । इममपाः सैगमे सूर्यस्य
शिष्टं न विप्रा मतिभी रिहन्ति । उपयामगृ-
हीतोऽसि शण्डाय त्वैव ते योनिर्वीरतां
पाहि (१) ॥

(शुक्लामन्त्रिग्रहयोरभिधानम्)

(अयं वेनः पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

तं प्र॒त्न॒था पू॒र्व॒था वि॒श्व॒थे॒म॒था ज्ये॒ष्ठ॒ता॒तिं
व॒हि॒ष॒दं सु॒व॒वि॒दं प्र॒ती॒ची॒र्न वृ॒ज॒नं दो॒ह॒से
गि॒राऽऽशुं ज॒य॒न्त॒म॒नु या॒सु व॒र्ध॒से । उ॒प॒या॒-
म॒गृ॒ही॒तोऽसि॒ म॒क॒रि॒षि त्वै॒ष ते यो॒निः प्र॒जाः
पा॒हि (१) ॥

(त० षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमनवमानुवाकौ) ।

कल्पः—“ अयं वेनश्चोदयति शुक्रं गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्वैष ते योषिर्वी-
रतां पाहीति सावयति ” इति ।

पाठस्तु—

अयं वेन इति । अयमित्यन्वो निर्दिश्यते । वेनः कान्तोऽभीष्टः । विन
कान्तावित्यस्माद्धातोरुत्पत्तत्वात् । पृश्निरादित्यस्तस्य गर्भभूता आपः । तथा
चान्यत्र प्रश्नोत्तराभ्यामयमर्थः श्रूयते—“ केना आपो निविशन्ते । यदितो यान्ति
संप्रति ” इति प्रश्नः । “ आपः सूर्ये समाहिताः । अन्नाण्यपः पपद्यन्ते ”
इत्युत्तरम् । अयं वेनः पृश्निगर्भाश्चोदयत् । अपो वर्षतीत्यर्थः । कीदृशोऽयम् ।
ज्योतिर्जरायुः । विद्युल्लक्षणं तेजो जरायुवद्देष्टनं यस्मात्तौ ज्योतिर्जरायुः । कुम्भस्य
वर्षति । रजसो विमाने । धूलेर्विशेषेण निर्माणं यस्मिन्नाष्टके भूषदेशे तत्र वर्षति ।
अपां सूर्यगर्भाभावः कथं संपन्न इति चेत् । अत्रोच्यते-विषा प्रातिजः सूर्यस्यापां च

संगमे निमित्तभूते सत्तमामिन्द्रं शिशुं स्तनंधयं शिशुमिव लालयन्ते (न्तो) भविभिर्मन्त्रसंहिताभिराहुतिभ्यो रिहन्ति यजन्तीत्यर्थः । आहुतिदेवताभिरिमा आपो नीयन्ते । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—“भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्रयः ” इति । हे शुक्रग्रह दारुपात्रेण गृहीतोऽसि । शुक्रपुत्राय शण्डाय त्वां गृह्णामि । एष स्वरैकदेशस्ते घोनिः स्थानम् । तादृशस्त्वं यजमानस्य वीरतां कर्मशूरत्वं पालय ।

कल्पः—तं प्रत्नयेति मन्थिनं गृहीत्वा सक्तुभिः श्रीणाति एष ते घोनिः प्रजाः पाहीति सादयति ” इति ।

पाठस्तु—

तं प्रत्नयेति । इन्द्रायाजुहवुरिति जालणादयं मन्त्र ऐन्द्रः । तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः । प्रत्नयेत्यादौ धाप्रत्यय उषमार्थः । प्रत्नाः पुरातना भुम्वादयो यथा त्वामस्तुवंस्तथा वयमपि त्वां स्तुमः । पूर्वथा पित्रादय इव । विश्वथाऽजीताः सर्वे यजमाना इव । इमथा वर्तमाना इमे यजमाना इव । कीदृशमिन्द्रम् । ज्येष्ठतातिम् । स्वार्थे तातिप्रत्ययः । बर्हिषदं यागे संनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् । सुवर्षिदं यजमानाय दातव्यत्वेन स्वर्गं वेत्तीति सुवर्षितम् । हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलं वृजनं वर्जनीयमालस्याभ्रजादि दोहसे रिक्ती करोषि विनाशयसि तादृशं त्वां स्तुमः । क पुनः स्तुमः । यासु क्रियासु त्वमाशु क्षिप्रकारिणं जयन्तं सम्पद्गनुष्ठानेन यजमानान्तराद्विशयेनोपेतं यजमानमनु सोमपात्रेण स्तुत्या च वर्धसे तासु क्रियासु तमिन्द्रं स्तुमः । हे मन्थिग्रह त्वमुपमामगृहीतोऽसि शुक्रपुत्राय मर्कनामकाय त्वां गृह्णामि । एष स्वरपदेशस्तव स्थानम् । त्वं यजमानस्य प्रजाः पालय ।

मन्वानुपेक्ष्य ग्रहौ विधत्ते—

“बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन्ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तेऽन्योन्यं नाशकनुवचभिभवितुं ते देवाः शण्डामर्कावुषामन्त्रयन्त तावज्ज्ञातां वरं वृणावहै ग्रहावेव नावत्रापि गृह्येतामिति ताम्भामितौ शुक्रामन्थिनावगृह्णन्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः शुक्रामन्थिनौ गृह्येते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

(शुक्लामन्त्रिग्रहयोरभिधानम्)

अस्मन्वन्तः पुरोहितानुष्ठितमन्त्रसामर्थ्येपेताः । उपामन्वन्त रहस्यपञ्च-
न्दितवन्तः । यद्यप्यन्यत्र शण्डामर्कयोरावधोर्मज्ञभागो नास्ति तथाऽप्यभाष्य-
मिष्टोमे सोऽस्तु । तत्रापि ग्रहविव न तु लेपादिः । अत्र गृह्येतामित्येताव-
देव शण्डामर्काभ्यां घृतं न तु हूयेतामिति । ततो देवा ग्रहणमात्रेण स्वकार्यं
साधितवन्तः ।

अथार्थवादेन ग्रहयोरधस्तात्तमानां पांसूनामपध्वंसनं विधातुं विधिमुच्यति—

“ तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्रायाजुहवुरपनुचौ शण्डामर्कौ सहामुनेति
हूयाद्यं द्विष्माद्यमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहाप नुवते ” [सं० का० ६ म० ४
अ० १०] इति ।

देवाः स्वकार्यसिद्धेरर्थं तौ शण्डामर्कावपसार्य स्वकीयायेन्द्राय तौ शुक्लाम-
न्त्रिग्रहावजुहवुः । तस्माद्ग्रहयोरधोलभां धूलिमपध्वंसयन्त्यत्र समाप्नोतमपनु-
चाविति मन्त्रं हूयात् । अमुनेत्यत्र द्वेष्ट्यस्य द्वेष्टुश्च नाम ध्यायेत् । अत्र सूत्रम्—
“ तौ प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यामपिधायाप्रोक्षिताभ्यामधस्तात्पांसूनपध्वंसयतोऽप-
नुचौ शण्डामर्कौ सहामुनेत्यपनुचः शण्ड इति वाऽध्वर्युर्द्वेष्ट्यं मनसा ध्यायन्-
पनुचो मर्क इति वं प्रतिप्रस्थाता ” इति ।

अन्यत्राऽऽम्नातेन मन्त्रेण ग्रहहोमस्य विधिमर्थवादेनोच्यति—

“ स प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मेत्येवैनाथात्मन इन्द्रायाजुहवुरिन्द्रो ह्येतानि
रूपाणि करिऋदचरत् ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १०] इति ।

मन्त्रपाठस्तु—“ स प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मा । स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्निः ।
स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वान् । तस्मा इन्द्राय सुतमा जुहोमि ” इति ।

स इन्द्र प्रथमो देवानां मुख्यः सर्वाधिपतित्वात् । सपीचीना कृतिर्निर्माणं
यस्यासौ संकृतिः । तादृशो विश्वकर्मानामको देवोऽपि स इन्द्र एव । मित्रो
वरुणोऽग्निः स एव । चिकित्वानभिज्ञो बृहस्पतिरपि स एव । तादृशायेन्द्राया-
भिषुतं सोमं सर्वतो जुहोमि । यस्मादिन्द्र एतानि विश्वकर्मात्वादीनि रूपाणि करि-
ऋद्व्यर्थं कुर्वन्नागदचरत्तस्मात्तत्प्रतिपादकैतानेनैव मन्त्रेण होमो युज्यते ।

होमापुरा ग्रहावादायाऽऽच्छायाध्वर्युमपिप्रस्थातारौ माहमुखौ निर्गच्छेता-
मिति विधत्ते—

४८० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—
(शुक्रामन्थिग्रहयोरभिधानम्)]

“असौ वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपिगुह्यं प्राञ्चौ निष्कामतस्तस्मा-
त्प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

पश्चिमदिश्यस्तं गत्वा पुनरुदयाय ग्राह्यमुखतया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ द्रष्टुं
केऽपि न शक्नुवन्ति । तस्माद्ग्रहयोराच्छादनं युक्तम् ।

होमाय प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते—

“मत्पञ्चावावृत्त्य जुहुतस्तस्मात्प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति” [सं० का० ६-
प्र० ४ अ० १०] इति ।

उदयावूर्ध्वं प्रत्यङ्मुखतया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सर्वे पश्यन्ति । अतो म-
हयोराच्छादनमपनीय प्रत्यङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तिर्होमार्था युक्ता ।

उत्तरवेदेरभितः परिक्रमणं विधत्ते—

“चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुक्रामन्थिनौ नासिकोत्तरवेदिरभितः परिक्रम्य
जुहुतस्तस्मादभितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते सर्वतः परि-
क्रामतो रक्षसामपहत्यै” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

अत्र सूत्रम्—“उत्तरवेदिं परिक्रामतः सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्परीहि । शुक्रः
शुक्रशोचिषेति दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि । मन्थी
मन्थिशोचिषेत्युत्तरेण प्रतिपस्थाता” इति । तदेतत्सर्वतः परिक्रमणं रक्षोवधाय
संपद्यते ।

अत्र चमसहोमे ग्राह्यमुखत्वं ग्रहहोमे प्रत्यङ्मुखत्वं च विधत्ते—

“देवा वै याः प्राचीराहुतीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्तास्ताभिः प्राणु-
दन्त याः प्रतीचीर्ये पश्वादसुरा आसन्तास्ताभिरपानुदन्त प्राचीरभ्या आहुतयो
हूयन्ते प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो धातूव्यान्पणुदते
तस्मात्प्राचीः प्रजाः प्रवीयन्ते प्रतीचीर्षायन्ते” [सं० का० ६ प्र० ४ अ०
१०] इति ।

अत्र सूत्रम्—“पुरस्तात्प्रत्यञ्चावध्वर्यु जुहुः पश्चात्प्राञ्चश्चमसैश्वमसाध्वर्यवो
जुह्वति” इति । वाक्यं तु धिष्यप्रस्तावेऽपि गतम् ।

सूत्रकारेणोदाहृतौ परिक्रमणमन्त्रौ प्रदेशान्तर आभ्युपगम्य विह व्याचष्टे—

“शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजाः प्रजायन्तेऽनीश्वाऽऽद्याश्च सुवीराः प्रजाः
प्रजनयन्परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि मन्थी मन्थि-

(शुक्रामन्थिमहयोरभिधानम्)

शोचिषेत्याहेता वै सुवीरा या अधीरेताः सुप्रजा या आद्याः ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

अग्नीर्भोक्त्र्य उत्तमजातयो ब्राह्मणादय आद्या भोग्या नृषिजातयो भृत्य-
कर्मकरादयः । मन्त्रार्थस्तु—शोभना वीरा उत्तमा यासां ताः सुवीराः । शोभन्ताः
सेवाकुशलाः प्रजाः पुत्रादयो यासां ताः सुप्रजाः । हे शुक्रमह त्वं यजमानस्य
शोभनभोक्तृयुक्ताः प्रजा उत्पादयन्नुत्तरवेदेर्वक्षिणतः परीहि । शुक्रमहस्त्वं शुक्र-
देवतासंबन्धिना तेजसा रक्षसामपघातं कुर्विति शेषः । हे मन्थिमह त्वं यजमानस्य
शोभनसेवकत्वाः प्रजा उत्पादयन्नुत्तरवेदेरुत्तरतः परीहि । मन्थिमहस्त्वं मन्थिदेवता
संबन्धिना तेजसा रक्षांस्यपणहि । एता वै सुवीरा इत्यादिकं मन्त्रव्याख्यानम् ।

वेदनं प्रशंसति—

“ य एवं वेदान्यस्य प्रजा जायते नाऽऽद्या ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

मन्थिपात्रस्य विकल्बन्तवृक्षत्वं सक्तुमेखनं च विधत्ते—

“ प्रजापतेरक्षयश्चयत्तपराऽपतत्तद्विकल्बन्तं माविशत्तद्विकल्बन्ते नारमत तद्यव
माविशत्तद्यवेऽरमत तद्यवस्य यवत्वं यद्वैकल्बन्तं मन्थिपात्रं भवति सक्तुभिः शी-
णाति प्रजापतेरेव तच्छक्तुः सं भरति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

सक्तवो यवपिष्ठानि ।

आहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सवसि मक्षयन्तीति वचनादितरपात्रवन्म-
न्थिपात्रस्यापि सदःपवेशः प्राप्नोति तन्निषेधं प्रश्नोत्तराभ्यामुच्यति—

“ ब्रह्मवादिनो षदन्ति कस्मात्सत्यान्मन्थिपात्रं सदो नाश्रुत इत्यार्तपात्रं
हीति ब्रूयाद्यवश्चुधीतान्धोऽध्वर्युः स्यादार्तिमान्छेत्तस्मान्नाश्रुते ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

आर्तपात्रं रोगयुक्तचक्षुःस्वरूपमिदं पात्रम् ।

अथ भीमांसा ।

दृष्टमाध्यायस्य पञ्चमे पादे चिन्तितम्—

“ स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत् ।

स्थाने मैवं तदभ्रत्वापसिः स प्रतिकृष्यताम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ शुक्राग्रान्गृहीयादभिचरतो मन्थग्रान्गृहीयादभिचर्ये-

(शुक्रामन्यग्रहयोराभिधानम्)

माणस्य ” इत्यादि । ऐन्द्रवायव्यायेन शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राये
ज्ञम्—ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तम् । शुक्रादीनां तु
मेति वैषम्यम् । तथा सति विधीयमानमग्रत्वं पाठक्रमबाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात्—
तिरुह्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ स सर्वादैवैन्द्रवायवादौ वाऽत्राविशेषतः ।

सर्वादावाभ्यदैन्द्रवायवादौ धृतेरपि ” इति ॥

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपग्राहादीनां ग्रहाणामादौ युक्तः । कुतः । विशेष-
वाश्रवणात् । सामान्यतः श्रुतमग्रत्वमनपेक्षितत्वात्सर्वादौ मुख्यम् । नैतदेवम् ।
प्राक्तान्धारामग्रहानाश्रित्य फलाय शुक्रैराग्रत्वविधानात् । किंच “ धारयेमुस्तं
यं कामाय गृहीयुरैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् ” इति श्रूयते । तत्र काम्यस्य
शुक्रादेर्धारणाद्वाऽनन्तरैन्द्रवायवग्रहणं विवक्षितार्थे लिङ्गम् । तस्मान्दैन्द्रवायवादौ
प्रतिकर्षः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ नापकर्षोऽपकर्षो वा सादनस्याश्रुतत्वतः ।

न मैवं ग्रहशेषत्वाच्चचाशक्तेर्ग्रहान्तरे ” इति ॥

सर्वत्र ग्रहो गृहीत्वा सादयेत् । तथा सति यत्र काम्यस्य ग्रहस्यापकर्षस्तत्र
सादनस्यापकर्षो न शङ्कनीयः । अश्रुतत्वात् । शुक्राग्रानित्यत्र (ग्र) शब्देन तथा
ग्रहस्यापकर्षः श्रूयते न तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति ।
तस्मात्सापकर्षः । नैतद्युक्तम् । सादनस्य ग्रहशेषत्वात् । तच्च शेषत्वमशक्तेरव-
गम्यते । न हि पूर्वं ग्रहमसादयित्वा ग्रहान्तरं ग्रहीतुं शक्यम् । अतोऽन ग्रहा-
णामपकर्षे तच्छेषभूतं सादनमप्यपकृष्यते ।

अथ छन्दः—

अयं येन इति त्रिष्टुप् । तं मन्त्रेति अगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

हमनवमानुवाकौ ॥ ८ ॥ ९ ॥

(आग्रयणग्रहानिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ये दे॒वा दि॒व्येका॑द॒श स्थ॑ पृथि॒व्याम॑ध्येका॒-
द॒श स्था॑प्सुषदो॒ महि॑नैका॒दश॑स्थ ते दे॒वा
य॒ज्ञमि॒मं जुष॑ध्वमु॒पया॒मगृ॑हीतोऽस्याग्रय॒णोऽसि॑
स्वा॒ग्रय॒णो जिन्व॑ य॒ज्ञं जिन्व॑ य॒ज्ञप॑तिम॒भि
सर्व॑ना पाहि॒ विष्णु॑स्त्वां पातु॒ विशं॑ त्वं पा॒ही-
न्द्रि॒येणै॒ष ते॒ योनि॑र्वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा दे॒वेभ्यः॑ (१) ॥

(ये दे॒वास्त्रि॑व॒त्वारि॑५ शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

त्रि॒५श॒अग्र॑य॒श्च ग॒णिनो॑ रु॒जन्तो॑ दि॒वश् रु॒द्राः
पृथि॒वीं च॑ स॒चन्ते॑ । ए॒का॒द॒शासो॑ अप्सुषदः
सु॒तश् सोमं॑ जुषन्ता॒ सर्व॑नाय॒ विश्वे॑ । उ॒पया॒-
मगृ॑हीतोऽस्याग्रय॒णोऽसि॑ स्वा॒ग्रय॒णो जिन्व॑
य॒ज्ञं जिन्व॑ य॒ज्ञप॑तिम॒भि सर्व॑ना पाहि॒ विष्णु॑-
स्त्वां पातु॒ विशं॑ त्वं पा॒हीन्द्रि॒येणै॒ष ते॒ योनि॑-
र्वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा दे॒वेभ्यः॑ (१) ॥

(त्रि॒५श॒द्वि॑व॒त्वारि॑५ शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमैकादशानुवाकौ) ।

कल्पः—“ ये देवा दिवीद्युपरिष्ठादुपयामया पुरस्तादुपस्थापेन वा यजुषा
द्वाभ्यां धाराभ्यां स्थापयामाग्रयेणं गृह्णाति एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
इति सादयित्वा ” इति ।

पाठस्तु—

ये देवा इति । अप्सुषदोऽनुपलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्तीत्यप्सुषदः । महिना स्वम-
हिम्ना तत्र सीदन्ति । हे देवा ये यूयं जिषु लोकेषु मत्प्रेकमेकादशवस्थितास्ते
सर्वे यज्ञमिमं सेवध्वम् । हे सोम त्वमुपस्थापेन स्थालीरूपेण पार्थिवपात्रेण गृही-
तोऽसि । आग्रयणनामाऽसि । सुष्टु अयं श्रैष्ठ्यं तस्य प्रापकः स्वाग्रयणः ।
तादृशस्त्वं यज्ञं प्रीणय यजमानं च प्रीणय । सवनान्याभिमुख्येन पालय ।
विष्णुना रक्षितस्त्वं धजमानस्य प्रजामिन्द्रिदेण सामर्थ्यप्रदानेन पालय । एष
स्वरेस्ते तव स्थानं, विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वां सादयामि । ये देवा आग्रयणोऽ-
सीत्येतौ मन्त्रावापस्तम्बमते विकल्पितौ । बौधायनमते ये देवा इति ग्रहणम् ।
आग्रयणोऽसीत्यधिवदेत् ।

ये देवा इत्येतस्य स्थाने भ्रातृव्यवतो मन्त्रान्तरमाम्नायते—

त्रिंशत्त्रयश्चेति । एकादशात्मकास्त्रयो गणा एषां सन्तीति गणिनः । ते
च त्रयस्त्रिंशत्संख्याका रुजन्तः शत्रून्विनाशयन्तो रुद्राः शत्रुनारीणां रोदधि-
तारः । तन्मध्ये केचन दिवं सचन्ते सेवन्ते । केचन पृथिवीं सेवन्ते अवाशिष्टास्ते-
कादशसंख्याका अनुपलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्ति । ते विश्वे सर्वे सुतमभिषुतमिषं
सोमं सवनाय तृतीयसवने सेवन्ताम् ।

मन्त्रान्याचिख्यासुराग्रयणस्य ग्रहणं विधत्ते—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा आग्रयणाग्रान्ग्रहानपश्य-
न्तानगृह्णन्त ततो वै तेऽग्रं पर्यायन्वस्यैवं विदुष आग्रयणाया ग्रहा गृह्यन्तेऽग्र-
मेव समानानां पर्येति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

आग्रयणमग्रं (गोरग्रः) मथनं (मो) येषां त आग्रयणाग्रः । अत्र
सूत्रम्—“ यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयाद्यदि बृहत्सामा
शुक्राग्रान्मादि जगत्सामाऽऽग्रयणाग्रान्बहुमयसामा याथाकाशी ” इति । माध्यं-

(आश्रयणग्रहाभिधानम्)

दिने सवने पृष्ठस्तोत्राभ्यामाद्ये स्तोत्रे रथंतराख्यं साम यस्मिन्सोमयागे स आगो रथंतरसामा । एवमन्यत्रापि योज्यम् । एकस्मिन्भागे रथंतरं भागान्तरे बृहदित्येवमुभयसामत्वम् । अग्रे पर्यायन्, श्रैष्ठ्यं पर्याधाः ।

त्रिंशन्नयश्चेति मन्त्रस्य विषयं दर्शयति—

“ रुग्णवत्त्वां भ्रातृव्यवतो गुह्णीयाद्भ्रातृव्यस्यैव रुक्त्वाऽग्नः समानान्तं पर्येति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

रुग्णे रुजिधातुः, सोऽस्थामस्तीति रुग्णवती । गणिनो रुजन्त इति रुजिधातुर्मन्त्रे दृश्यते । रुक्त्वा रोगमुत्पाद्य ।

तयोर्मन्त्रयोर्देवसंख्योक्तिस्तान्सर्वानुद्दिश्य ग्रहीतुमित्याह—

“ ये देवा दिव्येकादश स्थेत्याहैतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनः सर्वाभ्यो गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्याभिधानं युक्तमित्याह—

“ एष ते धोनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येष देवतया ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

वाग्विसर्गं विधत्ते—

“ वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना ते देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्यत साऽमन्यत वागन्तर्यन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत्तदाग्रयणस्याऽऽग्रयणत्वम् । तस्मादाग्रयणे वाग्विसृज्यते यत्तूष्णीं पूर्वं गृह्णाते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

केनापि निमित्तेन वाग्देवता यज्ञार्थं स्वकीयं रूपमप्रकाशयमाना देवेभ्योऽपक्रम्य देवैर्विगृहीतैस्तूष्णीमेव गृहीतेषु सा वाग्विस्थममन्यत—एते देवा वरदानादिना मां न समादधते किंतु मयि निरपेक्षा एव स्वकार्यं कुर्वन्तो मामन्तर्यन्ति परित्यजन्त्येवेति । ततो देवैरनाहूता सा वागाग्रयणं प्रति स्वयमागच्छत् । तस्मादग्रमभिमुखमेति गच्छति वाग्वित्यग्रायणं (ग्वस्थ सोऽग्रायणः) । तत्र द्विर्व्यत्ययादाग्रयणं (ण) नाम संपन्नम् । यद्यस्मात्पूर्वं तूष्णीं गृहीता वाक्चेदानीमागता तस्माद्वाचोऽस्मिन्काले समागमादाग्रयणे गृहीते वाचं विसृजेज्जु पूर्वग्रहवदुत्तरग्रहांस्तूष्णीं गृह्णीयात् । ननु पूर्वग्रहेऽपि प्रतिग्रहं मन्त्राणामान्नतत्वात्कथं तूष्णीं ग्रहणम् । एवं तर्हि तूष्णींशब्दवाग्विसर्गशब्दाभ्यामुपांशून्ही स्वनी

विवक्ष्येयाताम् । अत एवोषानुवाक्यकाण्डे समाम्नायते—“ यान्प्राचीनमाग्रय-
णाद्ग्रहान्गृहीयानुषांशु गृहणीयाद्यान्ध्वान्स्तानुपबिन्दतः ” इति ।

ध्वनिद्वयं लौकिकदृष्टान्तेन विशदयति—

“ यथा त्सारीयति स आस्र इयति नाम रात्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव तद-
ध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञधारभ्य वाचं वि सृजते ” [सं० का० ६ प्र० ४
अ० ११] इति ।

त्सारी छद्मगतिन्यासः । त्सर च्छद्मगताविति धातुः । स व्याधौ मनस्यादौ
विचार्य पश्चाद्वाणानुपावसृजति मुञ्चति । वराहान्गजान्पातयितुं मार्गे यो गर्तं
आयमेन स्तन्यते स आस्रः । समैतावति दूरमास्रस्तिष्ठति अहं त्वीषत्पुरोगव
इयति दूरे रिधतो नापरात्स्थामि । वराहादिभिः स्वस्य मारणमेकोऽपराधः ।
स्वात्मानं दृष्ट्वा वराहदेः पलायनमन्योऽपराधः । स्वेन मुक्तस्य बाणस्य स्तलन-
मपराधान्तरम् । एतत्सर्वमियति दूरे मम न भविष्यतीति निश्चित्याऽऽगतिस्तत्र
स्थित्वा पश्चादवसरे सति पश्चादुद्भूतो यथा बाणान्मुञ्चति तथैव तत्राध्वर्युर्गृह्णानिः
कांश्चिद्ग्रहान्गृहीत्वा यज्ञं दृढमवष्टभ्य पश्चाद्ध्वनिं प्रकटी करोतीत्येतदुपपद्यते ।

विधत्ते—

“ त्रिहिं करोत्युद्धातृनेव तद्वृणीते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११]
इति ।

हिंकारस्य सामसु प्रसिद्धत्वात्सामगानां तेन वरणं युक्तम् ।

हिंकारस्य कालं विधत्ते—

“ प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति प्रजापति-
रेव तत्प्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्वत्सं आतं गौरभि जिघ्रति ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० ११] इति ।

आग्रयणहिंकारयोः पौर्वापर्यं यदस्ति तत्तेन प्रजापतिरेव यजमानस्य प्रजा-
नां मूर्धन्याघ्राणं करोति । अत एव पशुष्वप्येतद्वीक्ष्यते ।

सवनत्रयेऽप्याग्रयणं विधत्ते—

“ आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः सवनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मनेव यज्ञं
सं तनोति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

(आग्रयणमहाभिधानम्)

दशापविषस्योपरि सोमरसस्याव(स्याऽऽ)नयनं विधत्ते—

“ उपरिष्ठादानयति रेत एव तदधाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ०

११] इति ।

दशापविषस्याधस्तात्सवन्त्या धारया(यो) [५] ग्रहणं विधत्ते—

“ अधस्तादुप गृह्णाति प्र जनयत्येव तत् ” [सं० का० ६ प्र० ४

अ० ११] इति ।

सवनत्रयममाग्रयणं प्रशंसति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याङ्गायत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती स-
र्वाणि सवनानि बहतीत्येव वै गायत्रियै वरसो यदाग्रयणस्तमेव तदभिनिवर्तः स-
र्वाणि सवनानि बहति तस्माद्भस्मपाकृतं गौरभि नि वर्तते ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० ११] इति ।

अल्पाक्षरत्वात्कनिष्ठा । मातःसवने बहिष्पवमानसूक्तानामुपास्मै गायतेत्यादी-
र्णां छन्दो गायत्री । माध्यंदिनसवने माध्यंदिनपवमानसूक्तस्योच्चा ते जातमन्वस
इत्यस्य गायत्री । तृतीयसवनस्याऽऽर्धपवमानसूक्तस्य स्वादिष्टयेत्यस्य गायत्री ।
एवमुदाहर्तव्यम् । यथा गौरपाकृतं स्वीयं वरसमभिलक्ष्य पुणादिकमपि परित्यज्य
निवर्तते तथा गायत्री स्ववत्समाग्रयणमभिलक्ष्य पुनः पुनर्निवर्त्य(वृत्त्य) सवनानि
निर्वहति । ये देवास्त्रिंशच्चवेत्येते त्रिष्टुभौ ॥

इति श्रीमत्सामाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

दशमैकादशावनुवाकौ ॥ १० ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उपयामर्गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वर्य-
स्वत उक्थायुवे यत् इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा
विष्णावे त्वैष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्था-
युवे (१) ॥

(उपयामर्गृहीतो द्वाविंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ स्थात्योक्थं गृह्णाति उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्व-
त इति ग्रहणसादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

उपयामगृहीत इति । हे सोमोपयामेन स्थात्या गृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वां
गृह्णामि । कीदृशाय । बृहद्वते बृहत्तामप्रियाय । तत्तामयोन्वामुचि त्वां वृषे-
ष्विन्न सत्यमिति हि श्रुतम् । वयस्वते वयोऽन्नं सोमरूपं तद्वते तत्प्रियाय ।
उक्थं शस्त्रं तदात्मन इच्छतीत्युक्थायुस्तस्मै ते । इन्द्र धत्ते तव बृहद्वयो महदर्चं
सोमरूपं तस्मै पानार्थं त्वां, पार्थय इति शेषः । हे सोम विष्णवे त्वां गृह्णामि ।
एष स्वरप्रदेशस्तव स्थानम् । उक्थशस्त्रप्रियायेन्द्राय त्वां स्वरे सादयामि ।

मन्त्रव्याख्यानायाऽऽदातुक्थग्रहणं विधत्ते—

“ इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्स वृत्रो वज्रादुद्यतादविमेत्तोऽन्नवीन्मा मे प्र
हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थमेव प्रायच्छत्तस्मै
द्वितीयमुदयच्छत्तोऽन्नवीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामी-
ति तस्मा उक्थमेव प्रायच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्तं विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति
सोऽन्नवीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थमेव
प्रायच्छत्तं निर्मायं भूतमहन्त्यशो हि तस्य मायाऽऽसीद्यतुक्थो गृह्णात इन्द्रियमेव
तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

मा मे महा मां मा महर्षीः । वीर्यमुक्थरूपं श्रेष्ठं वस्तु, उक्थस्थात्यां म-
न्त्रेण गृहीतः सोम इत्यर्थः । तस्य सवनत्रयापेक्षया त्रिः प्रदानम् । अग्निष्टोमे
तृतीयसवन उक्थ्याभावेऽपि संस्थान्तरेषु विद्यते । अथवा प्रातःसवन एवोक्थ-
स्थात्यामुक्थपात्रे जिग्महीतव्यं, तदपेक्षया त्रिः प्रदानम् । तृतीयपर्याये विष्णु-
र्जहीत्येवं वदन्निन्द्रमन्वतिष्ठत सहकारी सन्नवस्थितः । उक्थरूपो यज्ञो वृषस्य
माया । यस्मादुक्थलोमेन मोहित इन्द्रो वृत्रं न जवान्, त्रिष्वप्युक्थेषु दत्तेषु
निर्मायं मोहयितुमसमर्थं वृत्रं हतवांस्तस्मादिन्द्रवद्वैरिगतमिन्द्रियसामर्थ्यं विनाश-
यितुमुक्थं गृह्णीयात् ।

वृत्रेणेन्द्राय दत्तत्वान्मन्त्रेऽपीन्द्रायेत्युक्तिर्युक्तेर्याह—

“ इन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत् ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

(उक्थ्यग्रहाभिधानम्)

विष्णोरपि सहकारित्वेन भागित्वात्तन्मन्त्रोऽपि युक्त इत्याह—

“ तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेवं विष्णुरन्वतिष्ठत जहति तस्माद्विष्णुमन्त्राभजति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

स्थात्यां गृहीत्वा सादितस्य सोमस्य होमकाले पुनर्दाकृपात्रे त्रिवारं द्रव्यं विधत्ते—

“ निर्निगृह्णाति त्रिर्हि स तं तस्मै प्रायच्छत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

स पुनस्तमुक्थ्यं तस्मा इन्द्राय त्रिः प्रायच्छत् । तस्मात्स्थास्तीगतं सोमं वेधा निष्कृष्य पर्यायवधेन गृह्णीयात् ।

दाकृपात्रे गृहीतस्थाऽऽसादनमन्त्रं स्थात्यभिमर्शनमन्त्रं चोत्पाद्य व्याचष्टे—

“ एष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनः पुनस्तस्माच्चिर्गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

हे दाकृपात्रे गृहीत सोम तवैव स्वरपदेशः स्थापयम् । अनेन मन्त्रेण सादयेत् । हे स्थास्तीगत सोम त्वं गृहीतशेषोऽपि पुनर्गृह्यमाणत्वाच्च विरेवासि । अस्मात्स्थास्तीगतात्सोमादग्रहीष्यमाणं पर्यायद्वयमपेक्ष्य पुनः पुनरित्युक्तिः । अत्र सूत्रम्— “ उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा जुहं गृह्णामि देवेभ्यो देवायुर्वमुक्थ्येभ्य उक्थ्यायुर्वमित्युक्थ्यात्तृतीयं गृहीत्वैव ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेति सादयित्वा पुनर्हविरसीति स्थास्तीमभिमृशति, एवं विहितावुत्तरौ पर्यायौ ताभ्यां प्रतिपस्थाप्य चरति ” इति ।

उक्थ्यहोमवमसहोमान्विधत्ते—

“ चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यः हुतः सोमा अन्वामन्ति तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनुयन्ति तस्मादेको बहूनां भवति तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दते यदि कामयेताभ्वर्मुरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेदात्मानमेव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदोहविर्धाने तिष्ठन्नव नयेद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

चक्षुःस्थानीय उक्थ्ये हुते सत्यमन्तरमेवेतरस्थानीयाश्चमसा होतव्याः । आत्मा सर्वावयवसंघातरूपः पुरुषः । अवयवेषु मुख्यस्य चक्षुषो दृष्टिः पुरतो योग्यं

(ध्रुवग्रहामिधानम्)

पञ्चरवि । ततः संपातरूप आत्माऽनुगच्छति । एकं मुख्यं परिगच्छन्तं बहवो भृत्या अनुगच्छन्ति । एको मुख्यश्चक्षुरिव ज्ञापक आचार्यो बहूनां शिष्याणां मध्ये भद्रः पूज्यो भवति । एको मुख्यः स्वतन्त्रः पुरुषः परतन्त्रा बह्वीजायां समेते । एभिर्हृष्टान्तैश्चमसानामुक्थ्यानन्तरं होमो युक्तः ।

अत्र सूत्रम्—“ग्रहमध्वर्युरादत्ते चमसांश्चमसाध्वर्यव आश्राव्य प्रत्याश्राविते संदेष्यति उक्थशा यज सोमानामिति वषट्कृतानुषट्कृते जुह्वति भक्षान्हरन्ति” इति ।

मुख्यचमसे संपातस्थावनयनं विधत्ते—

“यदि कामयेत सदस्याम्यज्ञयशसेनार्पयेमिति सद आलभ्याव नयेत्सदस्या-
नेव यज्ञयशसेनार्पयति” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

यज्ञयशसं यज्ञफलम् । आलभ्य प्रविश्य । अत्र सूत्रम्—“दधेभ्यस्त्वा देवा-
युवं पृणाप्मि यज्ञस्याऽऽयुष इति मुख्ये संपातमवनयति यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं
यज्ञयशसेनार्पयेमिति युक्तम्” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वे-

दीधतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

मु॒र्धा॒नं दि॒वो अ॒रतिं पृथि॒व्या वैश्वान॒रमु-
तायं जा॒तम॒ग्निम् । क॒विः स॒म्राज॒मार्ति॒र्यं ज-
ना॒नामा॒स॒न्ना पात्रं॑ ज॒नय॒न्त दे॒वाः । उ॒प॒या॒म॒गू-
हीतोऽस्य॒अ॒र्ये त्वा वैश्वान॒राय॑ ध्रु॒वोऽसि॑ ध्रु॒व-
क्षि॒तिर्ध्रु॒वाणां॑ ध्रु॒वत॒मोऽच्यु॒ताना॑म॒च्युत॒क्षि॒त्त-
म॒ एष॒ ते योनि॑र॒अ॒र्ये त्वा वैश्वान॒राय॑ (१) ।

(मु॒र्धा॒नं पञ्चत्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(ऋक्महाभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थात्वा ऋवं पूर्णं गृह्णाति
एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराग्रेति हिरण्ये सादयेत् ” इति ।

पाठस्तु—

मूर्धानमिति । अत्र गृहीत्वा ध्रुवोऽसीत्यादिकं पठेत् । तदुक्तं बौधायनेन—
“ अथैनमधिवदते ध्रुवोऽसीति ” इति । मूर्धानमिति मन्त्रे स्तुम इति षदमध्याह-
त्याग्निं षयं स्तुम इति योजनीयम् । कीदृशमग्निम् । दिवो मूर्धानं शिरोवदुभयतदेशे
सूर्यरूपेणावस्थाय द्युलोकस्य भासकम् । अरतिं पृथिव्या रतिरुपरतिस्तद्वहितम् ।
नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदग्निरुपरमते किंतु बाह्यपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन्त-
र्वदा वर्तते । स चाग्निर्वैश्वानरनामकः । यथा दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहेत्या-
म्नातं तथा पृथिव्यां वैश्वानरः । तथा पृथिव्यामुत्ताय जातं यज्ञार्थमाहवनीया-
दिरूपेणोत्तन्नम् । कविं स्वमक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञम् । सज्जानं सभ्यगदीप्स्यमानम् ।
जनानां यजमानानामतिार्थं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् । आत्तन्, ईदृशस्याग्रेरास्ये
होतुं देवाः एषं सोमग्रहचमसरूपमाजनयन्त सर्वत ऐन्द्रवायवादिस्थानेषूत्सादित-
वन्तः । हे सोम स्थालीरूपेणोपयामेन गृहीतोऽसि । वैश्वानराग्रामये त्वां गृह्णामि ।
हे ग्रह त्वं ऋवोऽसि ऋवनःपकोऽसि । ऋवक्षितिः स्थिरनिवासः । आद्वैश्व-
देवशंसनमवस्थानात् । ऋवाणामादित्यस्थात्वादीनां मध्येऽतिशयेन ऋवः ।
तस्यैव व्याख्यानमच्युतानामच्युताक्षितम् इति । एषोऽनुषोतदेशस्तव स्थानं तत्र
वैश्वानराग्रामये त्वां सादयामि ।

ऋवग्रहे विषये—

“ आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्वृह इत्यमो ग्रहाणां गृह्यते तस्मादायुः प्राणाना-
मुत्तमम् ” [सं० का० ६ म० ५ अ० २] इति ।

ऐन्द्रवायवादयो यथा यज्ञस्य प्रागादिप्राणरूपास्तथा ऋवोऽयुःस्वरूपः ।
स च ऋवोऽन्तर्यामैन्द्रवायवादीनां धाराग्रहाणामुत्तमश्चरमो यथा भवति तथा
ग्रहीतव्यः । अत एव ऋवग्रहप्रस्तावे सूत्रकारेणोक्तम्—“ अत्र धारा विरमति ”
इति । यस्मादायुःस्थानीयो ऋवो ग्रहाणामुत्तमस्तस्माद्वागादीनां प्राणानां मध्ये
जीवनरूपमायुरुत्तमम् । सति हि जीवने प्राणाः शोभन्ते ।

मध्ये मूर्धान्नक्त्यादिशब्दप्रयोगेण ज्ञातीनां मध्ये यजमानं श्रेष्ठं करोती-

त्याह-

“मूर्धानं दिवो अरारिं पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैनः समानानां करोति”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

आयुषो वैश्वानराभिमानिदेवत्वादायुःस्थानीयध्रुवस्य ग्रहणे वैश्वानरशब्दो
मुक्त इत्याह-

“वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरः हि देवतयाऽऽयुः” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

अस्मादृष्युपरितने यजुषि च वैश्वानरशब्दप्रयोगो नाभिरुर्ध्वाधोवर्तिप्राणसा-
म्ययेत्याह-

“उभयतोवैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

यथा वाक्चक्षुरादय उपरिवर्तिनो मूकत्वान्धत्वबहिरत्वादिकृतानल्पान्यवहा-
समिरोन्नाम्पारप्रन्तो देहस्पर्धं कृत्यं निर्वहन्ति अधोभागवर्ती तु प्राणो मलमूत्र-
मिरोक्षं महान्तं निवारयन्धकृत्यं निर्वहति तथैवान्ये ग्रहा यज्ञस्पर्धं निर्वहन्ति
ध्रुवस्त्वर्धमिति प्रशंसति-

“अधिनोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्धं ध्रुवस्तस्मादध्वंवाङ्प्राणोऽन्येषां प्राणानाम्”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

अर्धित्वमिति शेषः ।

ध्रुवस्येतरविलक्षणं सादनस्थानं विधत्ते-

“उपोदेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोदे ध्रुवस्तस्मादस्थनाऽन्याः प्रजाः प्रतिविष्ठन्ति
वाःसेनान्याः” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

मृदुमुपोष्य खरीकृते प्रदेशे ग्रहान्तरसादनं, केवलभूम्यां ध्रुवस्थ सादनम् ।
अस्मादेवं वैलक्षण्यं तस्माद्वोकेऽपि अन्या गवादिरूपाः प्रजा अस्थिवत्कठिनतु-
र्येण भूमौ तिष्ठन्ति, अन्यास्तु मनुष्यरूपाः प्रजाः पादतलमतेन मांसेनावतिष्ठन्ते ।

भूमौ साद्यमानस्य ध्रुवस्योत्तरग्रहविधानसमीपदेशं विधत्ते-

“असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन्तां देवा ध्रुवेणाहः हन्तद्भ्रुवस्य

(चतुर्थहाभिधानम्)

ध्रुवत्वं यद्भ्रुव उत्तरदः साधते धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।
पर्याचिकीषन्पर्याकर्तुमुत्तरत आकहुमैच्छन् । ध्रुवस्थोत्तरदेशे सादनेन धृतिवी धृता
भवति । अत्र सूत्रम्—“ उत्तरस्य हविर्धानस्याग्नेपोपस्तम्भमनुपोते ध्रुवस्था-
सीम् ” इति ।

ध्रुवेऽवस्थितस्य सोमस्य होतुचमसेऽवनयनं विधत्ते—

“ आयुषां एतद्यज्ञस्य यद्भ्रुव आत्मा होता यज्योतुचमसे ध्रुवमवनयस्या-
श्मन्नेव यज्ञस्याऽऽयुर्वधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

अवनयनस्य कालं विधित्सुमेतान्तराण्युपन्यस्यति—

“ पुरस्तादुक्तस्यावनीय इत्याहुः पुरस्ताज्चायुषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहु-
र्मध्यमेन सायुषो भुङ्क्ते उत्तरार्धेऽवनीय इत्याहुस्तमेन सायुषो भुङ्क्ते ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

उक्तं शास्त्रम् । तच्च वेधा विमज्ज्य पूर्वभागे द्यस्यमानेऽवनयेत् । एवमितर-
योऽपि । आयुषः पूर्वभागे बाले बहुकृत्वी भुज्यते । मध्यमे भागे बह्वर्त्तं भु-
ज्यते । उत्तमे भागे शक्त्यभावेऽपि बहु भोक्तुमिच्छति ।

इदानीं विधत्ते—

“ वैश्वदेव्यामुचि द्यस्यमानायामव नयति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजास्वेषाऽऽ-
युर्वधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

उत्त नोऽहिर्बुध्नियः शृणोतिर्वशेषा वैश्वदेवी ।

मूर्धानं दिव इत्येषा त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतौत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

मधुश्च माध्वश्च रुक्श्च शुचिश्च नभश्च
नभस्यश्चेषश्चोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च तपश्च
तपस्यश्चोपयामगृहीतोऽसि स॥सर्पोऽस्य॥ह-
स्पत्याय त्वा (१) ।

(मधुस्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

कल्पः-“ ऋतुग्रहैः प्रचरतो द्रोणकलशाद्गृह्यन्ते न साद्यन्ते पूर्वेषां शेवे-
पूत्तरानामिगृह्णीतः पूर्वोऽध्वर्युर्गृह्णाति जघन्यः प्रतिप्रस्थातोपयामगृहीतोऽसि मधु-
श्वेत्येतैः प्रतिमन्त्रं संसर्पोऽस्य हस्पत्याय त्वेति त्रयोदशचतुर्दशौ गृह्येते ”
इति ।

मन्त्रपाठस्तु-

मधुश्वेति । अत्र मध्वादिशब्दाः क्रमेण चैत्रादिमासानां वाचकाः । संसर्पो-
हस्पतिशब्दयोरर्थोऽन्यत्र दर्शितः-

“ असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत्संसर्प आदिमः ।

क्षयमासो द्विसंक्रान्तः स चाहस्पतिसंज्ञकः ” इति ॥

मन्त्रादावुपयामेति प्रयुज्जीत । हे सोम त्वमुपयामगृहीतो मधुश्चासि । एवमन्य-
त्रापि योज्यम् ।

ऋतुग्रहं(हान्)विधत्ते-

“ यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति
ते संवत्सरेण योपायित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुग्रहेरेवानु प्राजानन्यदतु-
ग्रहा गुह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३]
इति ।

संवत्सरेण योपायित्वा कालाविलम्बेन मोहयित्वा । यत ऋषयो मनुष्येष्वभिज्ञाः ।

संस्पर्शं विधत्ते-

“ द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

त्रयोदशचतुर्दशयोरप्येतदुपलक्षणम् । अत एव सूत्रकार आह-“ द्वादश
त्रयोदश चतुर्दश वा गृह्यन्ते ” इति ।

आदायन्ते च द्वयोर्महर्णं विधत्ते-

(अतुमहाभिधानम्)

“ सह प्रथमौ गृह्यते सहोत्तमौ तस्माद्द्वौ द्वावुत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १] इति ।

पधुश्च पाध्वश्चेत्येतौ प्रथमौ । तपश्च तपस्यश्चेत्येतावुत्तरौ । यस्माद्द्वयोः साहित्यमथ विहितं तस्माद्द्वौद्वौ मासावुत्सवयवौ ।

पात्रस्थसोमं वक्षी सावयितुं यिलस्य पार्श्वयोर्द्वे मुखे विधत्ते—

“ उभयतो मुखमृतुपात्रं भवति को हि तदेदं यत् अतुनां मुखम् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

अतुनां मुखमृतुधर्ममवृत्यारम्भो यतो यस्मात्कैलादारभ्य भवति तत्को नाम वेद । तस्मादृतुपात्रस्य मुखद्वयं कुर्वात् ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातोः पेषमन्त्रावुत्पादयति—

अतुना प्रेष्येति वदकृत्य आह वद्वा अतव अतुनेव पीणारयुतभिरिति चतु-
श्चतुष्पद एव पशून्पीणाति द्विः पुनर्कृतुनाऽऽह द्विपद एव पीणाति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

हे मैत्रावरुण अतुना निमित्तेन होतारं प्रेष्य तमिदं मन्त्रं प्रथमतः प्रीयपक्षमे-
ष्वध्वर्युर्जयात् । द्वितीयचतुर्थपक्षेषु प्रतिप्रस्थाता ब्रूयात् । एवं वदकृत्यस्तद्वचनम् ।
तेन भवत्यतुनां प्रीतिः । अतुभिः प्रेष्येति सप्तममवमयोरध्वर्युर्जयात् । अष्टमदश-
मयोः प्रतिप्रस्थाता । तेन चतुरावर्तनेन पशूनां प्रीतिः । अतुना प्रेष्येत्तदध्वर्यु-
रेकादशे ब्रूयात् । प्रतिप्रस्थाता द्वादशे । तेन द्विरावर्तनेन मनुष्याणां वक्षिणां
च प्रीतिः ।

पूर्वोक्तमेव वदकृत्यद्विसंख्यामुपजीव्योपजीवकभावेन प्रशंसति—

“ अतुना प्रेष्येति वदकृत्य आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशव अतुन्यु-
पजीवन्ति द्विः पुनर्कृतुनाऽऽह तस्माद्विपादश्चतुष्पदः पशून्प जीवन्ति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

गवादयश्चतुष्पादः क्षीतोष्णादीन्नुधर्मानुपजीवन्ति । मनुष्याश्च द्विपादः पशु-
मतस्तीरादीनुपजीवन्ति ।

स्वर्गारोहणसोपानरूपेण प्रशंसति—

“ अतुना प्रेष्येति वदकृत्य आहर्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्कृतुनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव

वत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

आक्रम्यते प्राप्यते स्वर्गोऽनेनेत्याक्रमणः सेतुः । यथा सेतोरधोभागो विशाल ऊर्ध्वभागः संकुचितस्तथैवात्र षट्चतुर्द्विसंख्या ब्रह्मव्या । सोपानेष्वप्येतत्समानम् ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्युगपद्गमनं निषेधति—

“ नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत यदन्योऽन्यमनुप्रपद्येतर्तुं कृतुमनु प्र पद्येतर्तवो मोहकाः स्युः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां प्रथमाद्वितीयौ महौ सह गृहीतौ । ततो हविर्धाना-
न्निष्क्रम्य गत्वाऽऽहवनीये हुत्वा पुनः प्रत्यागत्य हविर्धाने ग्रहान्तरं ग्रहीतव्यम् ।
तत्रैकः पुरतोऽन्यः पृष्ठत इत्येवं युगपन्न गन्तव्यं किंतु पर्यायेण । यद्यृतुमहे
तयोः सहगमनं स्यात्तदानीमेकमृतुमन्योऽनुप्रविशेत् । तदा सांक्रियादवतो मोह-
हेतवो भवेयुः ।

कालभेदवदुभयोर्मार्गभेदं विधत्ते—

“ प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः
पश्मासौ दक्षिणेनैवि षट्त्तरेण ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

प्रथमतः सिद्धं प्रसिद्धमादित्य आरम्भेत्यर्थः । यस्माददित्वोर्दक्षिणोत्तरौ द्वौ
मार्गौ तस्मादादित्यस्यापि दक्षिणायनोत्तरायणे भवतः । अत्र सूत्रम्—“ ग्राहा-
वादायोपनिष्क्रामतो दक्षिणमेवाध्वर्युर्द्वावाहुं निश्रयमाण उपनिष्क्रामत्युत्तरं
प्रतिप्रस्थातो द्वावाहुं निश्रयमाण उपनिष्क्रामत्यध्वर्युराश्रावयति आश्राववास्तु
श्रौषड्कृतुना पेक्ष्येति षड्छले जुहोति निष्क्रामत्येवं प्रतिप्रस्थाता प्रपद्यते
तथाऽध्वर्युः ” इति । यदा हविर्धानात्प्रतिप्रस्थाता निष्क्रामति तदाऽध्वर्युर्हवि-
र्धानं प्रविशतीत्येवं व्यत्ययेनोभयोरगमनम् ।

मधुध्वेत्यादिमन्त्रैरेव द्वादशमासानां पीतत्वात्सर्वमन्त्रस्य निर्विषयत्वमाशङ्क्य
व्यावष्टे—

“ उपयामगृहीतोऽसि सःसर्पोऽस्यः सहस्रत्याय त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास
इत्याहुस्तमेव तत्पीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

अधिकमासस्तयोदशः ॥

(यजुर्वेदसंहितायां प्रथमाहके)

इति यजुर्वेदसंहितायां प्रथमाहके मृगवीथे वेदार्थमकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहके चतुर्थप्रपाठके
अष्टदशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमाहके चतुर्थप्रपाठके अष्टदशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रा॒ग्नि आ ग॑त॒ सुतं गी॒र्मिर्न॒भो नरे॒-
य॒म् । अ॒स्य पा॑तं धि॒येषि॒ता । उ॒प॒या॒म॒गृही॒-
तोऽसी॒न्द्रा॒ग्निभ्यां त्वै॒ष त॒ योनि॑रिन्द्रा॒ग्निभ्यां
त्वा (१) ॥

(इन्द्रा॒ग्नि॒वि॒श्वातिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहके
चतुर्थप्रपाठके अष्टदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाहके चतुर्थप्रपाठके अष्टदशोऽनुवाकः) ।

ओमा॑स॒श्चर्ष॑णीधू॒तो वि॒श्वे दे॒वांस॒ आ ग॑त ।
वा॒श्व॒रा॒सो दा॒शुषः॒ सुत॒म् । उ॒प॒या॒म॒गृही॒तोऽसि॒
वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा दे॒वेभ्य॑ ए॒ष ते॒ योनि॑र्वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा
दे॒वेभ्यः (१) ॥

(ओमा॑सो वि॒श्वातिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहके
चतुर्थप्रपाठके अष्टदशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमाहके चतुर्थप्रपाठके अष्टदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“अभक्षितेन पात्रेणाभ्यर्चयन्द्वाग्रं गृह्णातीन्द्राग्नी आ गत॒ सुतमिति
महणसादनैः” इति ।

पाठस्तु—

इन्द्रा॒ग्नि इति । हे इन्द्रा॒ग्नि सुत॒मभिषु॑तं सोमं प्रत्यागतमागच्छतम् । की-
दृशं सोमम् । कीर्धिः स्तुतिभिर्युक्तमिति शेषः । नभो नमोवस्थितैः स्वर्गनिवा-

सिभिर्देवैर्वरेण्यं पार्थनीयम् । अस्थ सोमस्य संवन्धिन् स्वकीयैर्षशं पातं युवां
पिषतम् । कीदृशौ युवाम् । धिया बुद्ध्येषिता पार्थितौ । स्पष्टमन्यत् ।

कल्पः—“वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णात्योमासश्रवणीधृत इति ग्रहणसादनौ”
इति ।

पाठस्तु—

ओमास इति । हे विश्वे देवा आगताऽऽमच्छत । कीदृशाः । ओमासो
रक्षितारः । श्रवणीधृतो मनुष्यपोषकाः । अनिष्टनिव्धारणं रक्षणम् । इष्टमापणं
पोषणम् । सुतमभिपुतं दाशुषो दत्तवतो यजमानस्य दाश्वंसः फलं पूर्वं दत्तवन्तः ।
स्पष्टमन्यत् ।

मन्वानुपेक्ष्यैन्द्राग्रहं विधत्ते—

“सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यदतुग्रहा ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रमृतु-
पात्रेण गृह्णाति ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठादधाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै”
[सं० का० ६ प० ५ अ० ४] इति ।

यदेतदतुपात्रमभ्वर्युहस्ते भक्षणीयेन सोमेनोपेतं तेनैन्द्राग्रं गृह्णीयात् । तथा
सत्यतुग्रहैः प्राप्तः स्वर्गं इन्द्राग्निज्योतिषा प्रकाशितो भवति ।

मलप्रदत्वेनैन्द्राग्रं प्रशंसति—

“ओजोमृतौ वा एतौ देवानां यदिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रौ गृह्यन्ते ओज एवाव
रुन्धे” [सं० का० ६ प० ५ अ० ४] इति ।

ग्रहान्तरं विधत्ते—

“वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः शुक्रो
यद्वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावादित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदेति
तस्मात्सर्व एव मन्यन्ते मां प्रत्युदगादिति” [सं० का० ६ प० ५ अ० ४] इति ।
शुक्रग्रहस्य यत्पात्रं तेन वैश्वदेवं गृह्णीयात् । वैश्वदेवीः सर्वाः प्रजाः प्रति शुक्रग्र-
हाभिमान्यादित्यः प्रत्यङ्मुख्येकमभिमुख उदेति । तदेतत्सर्वस्याप्यनुभवासीद्धम् ।

तजःप्रदत्वेन वैश्वदेवं प्रशंसति—

“वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यद्वैश्वदेवं
शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्तेव तेजो दधाति” [सं० का० ६ प० ५ अ० ४] इति ।
इन्द्राग्नी ओमास इत्येते गायत्र्यौ ॥

(मरुत्वतयिमाहेन्द्रग्रहामिषजम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
पञ्चदशषोडशावनुवाकौ ॥ १५ ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

मरुत्वन्तं वृषभं त्रावृधानमकवारिं दिव्यं
शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोअ
सहोदामिह तं हुवेम । उपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
मरुत्वते (१) ॥

(मरुत्वन्तं षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याति
अपिबः सुतस्य । तव प्रणीती शूर शर्मन्ना
विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा मरुत्वते (१) ॥

(इन्द्रं मरुत्व एकात्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(मरुत्वानेकान्विशोऽनुवाकः)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

मरुत्वाः इन्द्र वृषमो रणाय विधाः सौम्यः
मनुष्वधं मदाय । आ सिञ्चस्व जठरे मध्वं
ऊर्मिं त्वं राजाऽसि प्रदिवः सुतानाम् । उप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत पूष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा मरुत्वते (१) ॥

(मरुत्वानेकान्विशोऽनुवाकः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

महा इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमा
इव । स्तोमैर्वत्सस्यं वाधुधे । उपयामगृही-
तोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय
त्वा (१) ॥

(महानेकान्विशोऽनुवाकः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

महा इन्द्रो नृवदा र्षणिर्वा उत द्विवहो
अमिनः सहोभिः । अमद्रियैर्वावृषे वीर्य-
योरुः पृथुः सुकृतः कर्तुमिष्टम् । उपयामगृही-
तोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय
त्वा (१) ॥

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहाभिधानम्)

(महान्नुवत्सङ्घिर्ऋतिः) ।

इति छणायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशतैकविंशानुवाकाः) ।

कल्पः—“ मरुत्वन्तमिति स्वेनर्तुपात्रेणाध्वर्युः पूर्वं मरुत्वतीर्थं गृह्णातीन्द्र मरुत्व इति स्वेन प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ” इति ।

पाठस्तु—

मरुत्वन्तमिति । इहास्मिन्कर्मणि तमिन्द्रमाह्वयाम । कीदृशम् । मरुद्रूपै-
रूपेतं जलस्य वर्षितारं कामानां वर्षयितारमकुत्सितारिं वृषादीनां शत्रूणामतिप्र-
थलत्वान्, दिशि भवं दुष्टानां शासितारं विश्वं पालयितुं सहिष्णुमनलसमित्यर्थः ।
अवसे रक्षणाय । नूतनायोग्रम्, इदानीन्तनेभ्यो वैरिभ्यो यजमानं रक्षितुं सर्वैरि-
भूग्रमित्यर्थः । सहोदां थलप्रदम् । हे मरुद्रणयुक्तेन्द्र त्वमिहास्मिन्कर्मणि सोमं
पाहि विश्व । यथा शा(श)र्पातिनामकस्य यजमानस्य संबन्धिनि कर्मण्यभिषुतस्य
सोमस्याशमपिषस्तद्वच्छूर सव प्रणीती प्रणयनेनानुश्रया सुयज्ञाः पूर्वं कवयस्तव
शर्मणि सुखे निमित्तभूते सत्याभिमुख्येन विवासन्ति परिचैय(र)न्ति तद्दयमापि
यजमान इत्यर्थः । स्पष्टमन्यन् ।

कल्पः—“ अभक्षितेन पात्रेणाध्वर्युस्तृतीयं मरुत्वतीर्थं गृह्णाति मरुत्वाः इन्द्रे-
ति ग्रहणसादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

मरुत्वाः इन्द्रेति । हे इन्द्र मरुद्रियुक्तो वर्षिता च त्वं रणाय कीदार्थं
सोमं पिब । कीदृशम् । अनुष्वधम् । स्वधागन्दोऽज्यवाची सवनीयपुरोडाशाना-
चष्टे । तौमनुसृत्य वर्तमानम् । किंघ । यदाय हर्षाय मध्वो मधुरस्य पीतस्य सो-
मस्योर्भि सारंस्त्वदीये जठरं अस्मिन्नास्व स्थापय । त्वं मदिदः प्राप्यस्य स्वर्गस्य
सुतानां सोमानां च राजांसि । अत एव प्रार्थयसे । स्पष्टमन्यन् ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहामिधानम्)

कल्पः—“ माहेन्द्रं शुक्रपात्रेण गृह्णाति महान् इन्द्रो य ओजसेति ग्रहण-
सादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

महा* इन्द्र इति । वृद्धिमान्पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा बलेन महान्स
इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे वर्धताम् । स्पष्टमन्यत् ।

अस्मिन्नेव माहेन्द्रग्रहे विकल्पितं मन्वान्तरेभवमान्मायवे—

महा* इन्द्र इति । अयं महानिन्द्रो नृबन्धनुष्यवदाचर्षणिप्राश्चर्षणीन्मनु-
ष्यान्पति अभीष्टभोगैः पूरयतीति चर्षणिप्राः । यथा राजामात्यादिर्मनुष्यः
सेवकानभीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् । अपि चार्चं द्वयोः प्रकृतिर्विकृतिरूपयोः सोम-
बागयोर्बर्हो वृद्धिर्यस्मेति द्विवर्हाः । सहोभिर्बलैरमिनोऽमित उपमानरहितः ।
अस्मादियमस्मत्सदृशो वावधे वृद्धिं प्राप्नोति । यथा वयमस्यानुग्रहाद्वृद्धिं प्राप्ता-
स्तथैवायमप्यस्मदीयैर्हविर्भिविवृद्धः । एतदेव प्रपञ्च्यते—वीर्याय सामर्थ्यसिद्धये
कर्तुर्भिर्यजनैरयं सुकृतो भूत्सुष्ठु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्य वृद्धिः । उरुय-
शसा विपुलः पृथुर्बलेन विस्तृतः । स्पष्टमन्यत् । मन्वा उपेक्षिताः ।

श्रीन्मरुत्वतीयग्रहान्विधत्ते—

“ इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन भार्ग्यदिने सवने वृत्रमहन्यन्मार्ग्यदिने सवने मरु-
त्वतीयाः गृह्णन्ते वार्वश्वा एव ते यजमानस्य गृह्णन्ते ” [सं० का० ६ प्र०
५ अ० ५] इति ।

सांविद्येन संप्रतिपत्तिरैकमत्यम् ।

तेषां ग्रहाणां पात्रं विधत्ते—

“ तस्य वृत्रं जघ्नुष ऋतवोऽगृह्णन्तस् ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात्ततो वै
स ऋतून्प्राजानाद्यद्वतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्णन्त ऋतूनां प्रज्ञात्यै ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

ग्रहत्रयं वज्ररूपेण प्रशंसति—

“ वज्रं वा एतं यजमानो आतुव्याय म हरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथ-
मेन गच्छति प्र हरति द्वितीयेन स्तृणुते तृतीयेन ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ५] इति ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहाभिधानम्)

स्तृणुते हिनस्ति ।

धनुःसंपादनरूपेण पुनः प्रशंसति—

“ आयुधं वा एतद्यजमानः स२ स्फुरुते यन्मरुत्वतीया धनुरेव पथमो ज्या द्वितीय इषुस्तृतीयः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

संपादितस्य धनुषः प्रयोगरूपेण पुनः प्रशंसति—

“ मत्थेव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्वितीयेन विध्याति तृतीयेन ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

प्रतिधत्त एव शार्णं संदधात्येव ।

प्राणादिप्रीणयितृत्वरूपेण पुनः प्रशंसां कर्तुंमारुधायिकामाह—

“ इन्द्रो वृत्र२ हत्वा परां परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमानः स हरितोऽभवत्स एतान्मरुतीयामात्मस्पर्णानपश्यत्तानगृह्णीत प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापार्णं द्वितीयेनाऽऽत्मार्यं तृतीयेन ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

प्रबलेनारिकुलेन सह विरोधरूपमपराधं कृतवानस्मीति भीत्या परां परावतमत्यन्तदूरं पलाय्य स हरितो विषणोऽभवत् । आत्मस्पर्णान्स्वस्य भीतिनिवारणेन प्रीणयितुं प्रतिजग्राह प्राणापानक्षेत्रज्ञानां प्रीतिरभूत् ।

इदानीं प्रशंसति—

“ आत्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपार्णं द्वितीयेनाऽऽत्मार्यं तृतीयेन ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

अथ माहेन्द्रग्रहं विधत्ते—

“ इन्द्रो वृत्रमहन्तं देवा अनुचन्महान्वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्माहेन्द्रस्य माहेन्द्रत्व२ स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत् वृत्र२ हत्वाऽन्यासु देवतास्वधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽन्यासु प्रजास्वधि ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

उद्धयियते गृह्यत इत्युद्धारो ग्रहस्तमुदहरतागृह्णात् । वृत्रहननेनोद्धारेणैवायमन्यासु देवतासु मध्येऽध्यधिकोऽभवत् ।

माहेन्द्रस्य पार्श्वं विधत्ते—

“ शुक्रपत्रेण गृह्णाति यजमानेदमव्यो वै माहेन्द्रस्वेजः शुक्रो यमाहेन्द्रः
शुक्रपत्रेण गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति ” [सं० का० ७६ प्र० ५
अ० ५] इति ।

मरुत्वन्मिन्द्र मरुत्वा मरुत्वान्महा इन्द्रो नृवदित्यतास्त्रिष्टुभः । पहा इन्द्रो
य ओजसेति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं भाष्यं वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंश-

विंशैकविंशानुवाकाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

२० ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशानुवाकः) ।

कदा च न स्तरीरंसि नेन्द्रं सश्वसि दाशुषे ।
उपोषेक्षु मघवन्भूय इक्षु ते दानं देवस्य पृच्यते ।
उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा । कदा च न
प्र युञ्जस्सुभे नि पासि जन्मनी । तुरीयाऽऽ-
दित्य सर्वानं त इन्द्रियमा तस्थावमृतं दिवि ।
यज्ञो देवानां प्रत्येति सुभमादित्यासो भवता
मृदयन्तः । आ वोऽर्वाचीं समतिर्विवृत्यादः हो-
श्विद्या वरिवोविचरासन् । विवस्व आदि-
त्येष ते सोमपीयस्तेन मन्दस्व तेन तृप्य
तृप्यास्मं ते धयं तर्पयितस्त्रो या दिव्या वृष्टि-
स्तयां त्वा श्रीणामि (१७) ॥

(वः सप्तविंशतिष्वर्थः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशानुवाकः ॥ २२ ॥

(आदित्यग्रहाभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ आदित्यपात्रेण य आदित्यस्थान्यां द्विदेवत्तमग्रहसंपातोस्तेभ्यः सोमं गृह्णाति कदा चन स्तरीरसीभि कदा चन य शुच्छसीति श्रुतातद्ध्वं दधि यज्ञो देवानामिति पुनः सोमं गृहीत्वा विवस्व आदित्येति तस्मिन्प्रावाणमुपांशु-
सवनमवधाय तेनैनं मेलयित्वा या विव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति श्रुतात-
द्ध्वेन दध्ना पयसा वा वृष्टिकामस्य श्रीत्वा तद्प्रावाणमुदगृह्णाति यद्युदगृहीतस्य
ताजग्निन्दुः भस्कन्देदधुर्गुः पर्जन्यः स्याद्यदि विरमवर्णुको न सादयति ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

कदा चनेति । हे इन्द्र त्वं कदाचिदपि स्तरीर्हस्तको न भवसि । किंतु दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय फलप्रदानार्थं सन्धति मन्त्राति । कुष । उपोषेत्तु यज-
मानस्यात्यन्तसमीप एव । हे मघवन्भूय इन्नु पुनरेव देवस्य तव दानं देयं हविः
पुन्यते संवध्यते यजमानेन हविर्दीयत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

कदा चन प्रेति । प्रशब्दो निषेधार्थः । शुच्छिधातुः प्रमादार्थः । हे इन्द्र
कदाचिदपि न प्रमाद्यसि किंतु वर्तमानप्रागापि चेत्युभे यजमानस्य अम्नी
निपासि नितरां पालयसि । तृतीयमित्यस्मिन्वर्थे वर्णान्मत्ययेन तुरीयशब्दः
प्रयुक्तः । हे आदित्य तृतीयस्तवनं ते त्वदीयं, तस्मिन्स्तवन इन्द्रियाभिवृद्धिकार-
णममृतसमामं दधि दिवि द्युलोकसमाने हविर्धान आभिमुख्येन स्थितम् ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

यज्ञ इति । अयं यज्ञपुरुषो देवानां तुभ्यं सुखं प्रत्येति जानात्युत्पादयती-
त्यर्थः । हे आदित्या अस्मान्मृदयन्तः तुल्यन्तो भवथ (त) । शुष्माकं सुम-
तिरनुग्रहवुद्धिर्वाचीनेष्वस्मासु पवतां सत्यावदुत्पादावर्तताम् । या सुप्रतिरेवांहो-
भिदस्मदीयपापावृत्त्यावर्तते (त) । पापं विनाशयतीत्यर्थः । सा सुप्रतिर्वरिनोविच-
राऽस्तदतिशयेन परिचर्यामिज्ञा भवतु ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

विवस्व इति । हे विवस्वो विशिष्टनिवासाऽऽदित्य विवस्वनामक एष तृती-
यस्तव सोमस्तेन सोमदर्शनेन मन्वस्य दृष्टो भव । तेन सोमदानेन तुष्टो भव । तव
वर्षविवासे ययपि तुष्टा भूयास्व ।

(आदित्यग्रहाभिधानम्)

“ देवा वै यज्ञाद्गुप्सन्तरायन्तस् आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विदेवत्वान्प्रापद्यन्त ता-
ज मसि ग्रामच्छन्तस्मादपि वध्ने प्रहन्ते न मति म यच्छन्ति ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

देवा यज्ञं कुर्वन्तस्वास्मिन्यज्ञे रुदं विस्मृतवन्तः । स च रुद्र आदित्याननुप्रा-
प्यावाधत । तेन बाधिता आदित्या ऐन्द्रवायवादिग्रहाञ्छरणं प्रपन्नाः । ते च
ग्रहदेवास्तानादित्यान् रुद्राय नैव प्रत्यर्पितवन्तः । तस्माच्छोकं परैर्वभ्योऽपि चोरादि-
र्यदि शरणं प्राप्नुयात्तदा ते परेभ्यो नैव प्रत्यर्पयन्ति ।

आदित्यग्रहं विधत्ते—

“ यस्माद्विद्वेदेवत्येभ्य आदित्यो निर्णीयते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ०
६] इति ।

यस्मादादित्या द्विदेवत्वग्रहान्मन्वास्त्वस्माद्विदेवत्यग्रहेभ्यो निषिष्याऽऽदित्यग्रहं
गृह्णीयात् ।

आदित्यानां हुतशेषेण ब्रह्मौदनेनोत्पन्नात्वात्तेषां द्विदेवत्यशेषाद्ग्रहो मुक्त इत्याह—

“ यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ६] इति ।

ग्रहणे कदा चनेत्यादिमन्वान्विनियुङ्क्ते—

“ तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुत्वं गर्भा जरायु
तदेव तन्मिथुनम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

मातापितृत्वं मिथुनं पुत्रेण सह तदेकं (व) त्रयात्मकम् । गर्भवेष्टनोदकमुत्वं,
तद्वेष्टनं पट्टसदृशो जरायुनामकम् । तदुभयं रूपं मिथुनं गर्भेण सह त्रयात्मकम् ।
तेन सप्तशमिदमृत्त्रयात्मकम् ।

अस्मिन्ग्रहे दधिमेष्टनं विधत्ते—

“ वशवो वा एते यदादित्य ऊर्दग्धि दध्ना मध्यतः श्रीणात्यर्जमेव पदूर्ना
मध्यवो दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

आदित्यस्य दृष्टिद्वारा दृशूपकारित्वात्पशुत्वम् । दध्नो भोज्यत्वात्तद्वपत्वम् ।
तेन दध्ना सोमं मध्ये मेष्टयेत् । प्रश्नमन्त्रेण सकृत्सोमं गृहीत्वा तृतीयमन्त्रेण
पुनर्महीष्यमाणो मध्यममन्त्रेण दधि प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

इध्मः किं(कं)विद्गुणं विधत्ते—

“ यदातद्भवेन वैध्मत्वाय तस्मादना पक्वं दुहे ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

श्रुतिं बुध्मयातमकीति वचनात्तानाम्यमाण्डे क्षीरे सम्पदधीति सति पञ्चा-
दातश्चनीयम् । इह तुष्ण एव क्षीरे यदातश्चनेन निष्पन्नं दधि तेन भेद्यनीयम् ।
यस्मादत्र तर्ष क्षीरं तस्माद्वोकेऽपि आया पाकरहिता गौः पक्वं धारोण्यात्तर्ष
क्षीरं दुहे दुग्धे प्रयच्छति ।

ग्रहस्याऽऽच्छादनं विधत्ते—

“ पशवो वा एते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिक्रुध्यैवास्मै पशून्गृह्णाति ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति] ।

अन्यतः पशून्क्रुध्य यजमानार्थमेव तान्गृहीतवान्भवति । अत्र तुषम्—
“ दमैर्हंस्तेन वाऽपिषायोत्तिष्ठति ” इति ।

तदेतदेवाऽऽदित्यग्रहपरिभयणमनूय प्रशंसति—

“ पशवो वा एते यदादित्य एव रुद्रो यदग्निः परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव
पशून्तत्तर्षाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

अनेन ग्रहत्प्राणां पशूनां घातकाद्गृह्णाद्व्यवधानं भवति ।

मन्त्रमादित्यपरं ब्राह्मणतया व्याचष्टे—

“ एष वै विवस्वानादित्यो यदुपाश्रुतवनः स एतमेव सोमपीथे परि शय
आ तृतीयसवनद्विवस्व आदित्यैव ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्तमेवाऽऽदित्य
सोमपीथेन समर्पयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

विवस्वभ्रामकस्याऽऽदित्यस्य ग्रहाभिमानित्वाद्ब्राह्मणस्तद्वृत्त्यम् । स च ब्राह्म-
णमेवाऽऽदित्यग्रहगतं सोमं तृतीयसवनसमाप्तिपर्यन्तं परिवः शेते । अतो ब्राह्म-
णवत्वं मन्त्रस्य युक्तम् ।

काम्यदधिअयणं समन्त्रकं विधत्ते—

“ या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयाद्वृष्टिमेवाव
रुन्धे यदि ताजकयस्कन्देद्रुक्कः पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवर्षुकः ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

(आविस्त्वब्राह्मिषानथ)

अस्यार्थः पूर्वमेव तुत्रे स्वहमुदाहृतः ।

ग्रहान्तरवत्सादनादिमत्तकौ मतिषेधवि-

“ न सादयत्यतन्नाद्धि मजाः मजायन्ते नानु क्वदकरोति यदनुवषदकृषांशुर्न मजा अन्यवनुषेच हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुक् स्यात्तस्मान्नान्वीक्ष्यः ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

एव ते योनिरिति मन्त्रस्यानाम्नात्तत्त्वान्नात्र गृहीतस्य सादनं सिद्धम् । किन्तु तथैव मचारः । असन्नाद्गर्भाशयम्यतिरिक्तस्थानेऽपतितात् । यथा ग्रहान्तरवषदकारानुवषदकारयोर्मिन्नं हूयते नात्र तथा किन्तु सकृदेव । अनुवषदकारे तु मजा अनुलक्ष्य रुद्रं कूरं प्रेरयेत् । अन्वीक्षणेऽभ्यव्युरन्धो भवेत् । इत आरभ्य ऋन्दो लक्षणग्रन्थादुन्नेतव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

वाममद्य संवितर्वामसु श्वो दिवेर्दिवे वाम-
मस्मभ्यः सावीः । वामस्य हि क्षर्यस्य देव
भूरैरया धिया वामभार्जः स्याम । उपयाम-
गृहीतोऽसि देवार्य त्वा सवित्रे (१) ॥

(वामं चतुर्विंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अदंभेभिः सवितः पायुमिष्टः शिवेभिरेय
परि पाहि नो गर्यम् । हिरण्यजिह्वः सुवि-

(सावित्रकौशवेकप्रश्नवाक्य)

ताय नव्यसे रक्षा मार्किनो अवशस्स कृतात ।

उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे (१) ॥

(अदब्धेभिस्त्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

हिरण्यपाणिभूतधे सवितारमुप ह्वये । स

चेत्ता देवता पद्म् । उपयामगृहीतोऽसि देवाय

त्वा सवित्रे (१) ॥

(हिरण्यपाणि चतुर्दश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे नम एष

ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः (१) ॥

(सुशर्मा द्वादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशचतुर्विंशपञ्चविंशद्विंशानुवाकः)

कल्पः—“ वामपथ सवितरित्यन्तर्यामपात्रेण सावित्रपात्रमणाद्गृहीत्वा न सादयति ” इति ।

पाठस्तु—

वाममद्येति । हे सवितरद्यात्मभ्यं वामं वतनीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देही-
त्यर्थः । श्रोऽपि वामं सावीः । तत ऊर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हे देव वामस्य

(सावित्र्यैवेत्येवमहाभिधानम्)

वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्थ क्षयस्थ स्वर्गनिवासस्येच्छयाऽयाऽनया अद्यायुक्तया
मुक्षया धामभाजो वननीयकर्मानुष्ठातवन्तः स्याम । स्पष्टमन्यत् ।

अत्रैव विकल्पितो द्वितीयो मन्त्र एवमान्नायते—

अद्व्येभिरिति । हे सवितस्त्वमद्व्येभिरहिंसितैः पायुभिः पालकैः शिवेभि-
र्मङ्गलैरनुग्रहविशेषैर्नोऽस्माकं मयं गृहं परिपाहि सर्वतो रक्ष । हिरण्यजिह्वो
हिता रमणीया जिह्वा यस्य सोऽस्माकं हितं प्रियं च वदतीत्यर्थः । तादृशस्त्वं
सुविताय सुष्टुगमनाय स्वर्गप्राप्तये नव्यसे नूतनाय तदिदं कर्म रक्ष । नोऽस्माक-
मघशंसः पापापवादिनिन्दको भवान्माकिरीशत शको मा भूत् ।

तृतीयो मन्त्रो विकल्पित एवमाभ्यायते—

हिरण्यपाणिमिति । अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणौ यस्य स हिरण्यपाणिः ।
सादृशं सवितारमुपगम्य ह्य आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय । स
सविता देवतत्त्वः पद्मस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता ।

कल्पः—“ एतेनैव संशेषेण वैश्वदेवं पूतभूतो गृह्णाति उपयाजशूरीकोऽसि
सुशर्माऽसीति ग्रहणसादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

सुशर्मेति । हे वैश्वदेवग्रह शोभनं शर्म यस्य तव स त्वं सुशर्माऽसि । सुष्टु
प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्यासौ सुप्रतिष्ठानोऽसि । उक्षे शस्ते शस्यमानाय तुभ्यं
ब्रूहज्यमोऽस्तु ॥ स्पष्टमन्यत् ।

सावित्रग्रहं विवले—

“ अन्तर्धामपात्रेण सावित्रमाश्रयणाद्गृह्णाति मजापतिर्वा एष मदाश्रयणः
मजानां मजननाय ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७.] इति ।

आश्रयणग्रहस्य कर्मानुष्ठापिद्वारेण मजापालकत्वात्प्रजापतित्वादाश्रयणाद्ग्रहणं
प्रजोत्पत्तये भवति ।

“ सादनादिकं पूर्ववन्निषेधवि—

“ न सादयत्यसन्नादि मजाः मजायन्तै नानु वषट्करोति यदनुवषट् कुर्या-
दुर्द्ध मजा अन्ववसुजेत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७.] इति ।

विहितं सावित्रमहं प्रशंसति—

“एष वै गायत्री देवानां यत्सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते यदाग्रयणो यद-
न्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति स्वादेवैत्रं योमेभिर्गृह्णाति ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

यत्सवितुर्वरेण्यमित्याम्नातत्वादेवानां मध्ये सविता गायत्रीसंबद्धः । आग्रय-
णञ्च गायत्र्याः स्थाने प्रातःसवने गृह्यते । अनेन संबन्धेनाऽऽग्रयणः सावित्रस्य
स्वकीयो योनिः ।

सावित्रस्य तृतीयसवनसंबन्धं विधत्ते—

“विधे देवास्तृतीयसवनं नोदयच्छन्ते सवितारं प्रातःसवनभागं सन्तं
तृतीयसवनमभि पर्यणयन्ततो वै ते तृतीयसवनमुदयच्छन्त्यतृतीयसवने सावित्रो
गृह्यते तृतीयस्य सवनस्योद्यत्तै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

विधे देवाः स्वकीयं तृतीयसवनमुद्बोद्धुं नाशक्नुवन् । प्रातःसवने भागः सावि-
त्र्युक्तस्तस्य गायत्र्यात् । तादृशमपि सहकारित्वेन समानीय तृतीयसवनमुदवहन् ।
अतोऽत्र सावित्रो युक्तः ।

वैश्वदेवमहं विधत्ते—

“सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः
सविता मसवानामीशे यत्सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृमसूत एवास्मै
प्रजाः प्र जनयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

अथपि पूर्वमन्तर्यामपात्रं तथाऽग्नीदानीं सवितृपात्रं संपन्नम् । कलशाद्बोण-
कलशात् । प्रजानां विधेदेवैः पाल्यत्वेन वैश्वदेवत्वम् । सर्वदेवसाधारणसोमाधा-
रत्वात्कलशास्य वैश्वदेवत्वम् ।

सावित्रशेषे सोमे वैश्वदेवं विधत्ते—

“सोमे सोममभि गृह्णाति रेव एव तदधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ७] इति ।

अथ एव मन्त्रे सुप्रविष्टान इत्येतदुपपन्नमित्याह—

“सुप्रमांसि सुप्रविष्टान इत्याह सोमे हि सोममभिगृह्णाति मविष्ठित्यै ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

अन्तर्यामिं किंचिद्विशेषविषयत्वं दर्शयति—

(पालीवतग्रहाभिधानम्)

“ एतस्मिन्वा अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनः सर्वाभ्यो गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

अपि वैतस्मिन्नेव वैश्वदेवग्रहे मन्त्रपदैर्धनुष्यादीनां सूचितत्वात्सर्वार्थमिदं ग्रह-
णम् । तत्र सुशर्मशब्देन सन्निधीनसुखार्थिनो मनुष्याः सूचिताः । बृहच्छब्दे-
नाधिकमहिमोपेता देवाः । नमःशब्देन नमस्कारमिदाः पितरः ।

सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्येतात्सर्वार्थत्वाद्युक्तमित्याह—

“ एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ज्ञेयः ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ७] इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीयं वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशच्चतु-

विंशषष्ठविंशषड्विंशानुवाकः ॥ २३ ॥

२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिसुतस्य त इन्द्रो इन्द्रियावतः

पत्नीवन्तं अहं गृह्णाम्यग्ना ३ इ पत्नी वा ३ः

सजुर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा [१] ॥

(बृहस्पतिसुतस्य पञ्चदश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ उपयागगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य त इत्युपांशुपात्रेण पालीवत-
माश्रयणाद्गृहीत्वा न सादयत्यग्ना ३ इ पत्नीवा ३ इति वषट्कृते जुहोति नानु-
वषट्करोत्यपि वोषांशु वषट्कुर्यात् ” इति ।

पाठस्तु—

(पालीवतग्रहामिधनम्)

बृहस्पतिरिति । हे इन्द्रो सोम तव संबन्धिनं ग्रहं गृह्णामि । कीदृशम् ।
पत्नीवेदेवताकम् । कीदृशस्य तव । इन्द्रियावतो वीर्यवतः । बृहस्पतिर्यजमानः ।
बृहते, यज्ञस्य परिपालनात् । तेन सुतस्याभिपुत्रस्य । हे पत्नीवन्द्ये त्वया देवेन
सज्जः सह सोमं पिब स्वाहा हुतमिदमस्तु ।

पालीवतस्य ग्रहस्य पात्रं विधत्ते—

“ पाणो वा एष यदुपाश्चुर्वदुपाश्चुपात्रेण प्रथमश्चोत्तमश्च ग्रहौ गृह्येते
पाणभेदानु प्रयन्ति प्राणमनूयन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

उपांशोः पाणत्वं पूर्वमुक्तम् । वाचस्पतये पवस्वेत्यनेन गृहीतः प्रथमो ग्रहः ।
बृहस्पतिसुतस्येति गृह्यमाणश्चोत्तमो ग्रहः । यद्यपि दक्षिणग्रहः पूर्वभावी तथाऽपि
नासौ सोमग्रहः । अदाभ्यांश्च सोमग्रहावपि न तौ निर्यौ । तस्मान्नित्येषु सोम-
ग्रहेषुपांशुरेव प्रथमः । हारियोजनस्य पश्चाद्भावित्वेऽप्यग्निष्टोमसाञ्चि समाप्ते सति
यज्ञशेषत्वेनानुष्ठातम् । तस्मादग्निष्टोमापेक्षया पालीवतस्योत्तमत्वम् । तयोः प्रथ-
मोत्तमयोरुपांशुपात्रेण ग्रहणं कुर्यात् । तथा सति पाणभेदानुसृत्य प्रयन्ति पार-
भन्ते । उद्यन्ति समापयन्ति ।

पालीवतग्रहं विधत्ते—

“ मजापतिर्वा एष म्हाग्रमणः मण्य, उपाश्चुः पत्नीः मणाः म जनयन्ति
यदुपाश्चुपात्रेण पालीवतस्याग्रमण्यद्गृह्णाति मजान्तं मजजनायः तस्मात्पात्रं मजा
अनु म जायन्ते, ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पत्नीरिति प्रथमा । पाणमनू पाणयुक्ताः मजा उत्पद्यन्ते ।

विहितं ग्रहं प्रशंसति—

“ देवा वा इतस्तः पत्नीः सुवर्गं लोकमग्निमाश्नन्ते सुवर्गं लोकं प्राजामन्त
एतं पालीवतमग्रमण्यमगृह्णत ततो वै ते सुवर्गं ज्येष्ठं भाज्यान्तम्यत्पालीवतो गृह्यते
सुवर्गस्य लोकस्य प्रजायै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

[देवाः] पत्नीरित इतः पालीवतग्रहमुपेक्ष्यान्यस्मादग्रहात् [सुवर्गं ज्ञातुमिच्छ-
न्तोऽपि न भज्यावन्तः । पालीवतग्रहणेन तु भज्यावन्तः । इत्येतद्ग्रहो गृह्यते ।

एतद्गृहे घृतमेज्जन् विधत्ते—

“ स सोमो न्यातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं यज्जं कृत्वाऽमृतं निरिन्द्रियं
भूतमगृह्णन्तस्मान्त्रियो निरिन्द्रिया अदामादीरपि पापात्पुंश्च उपस्तिवतर्- वदन्ति

(पाल्नीवसमेहभिधानम्)

यद्धृतेन पाल्नीवतः श्रीणाति वज्रेणैवेन वसे कृत्वा गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

नातिष्ठत स्त्रीदेवताकेत्वयसहभाभिः स्वात्माने न प्रकाशिनवान् । अग्निं त्वाह-
यन् । निरिन्द्रियं भूतं निर्बीर्यं जातम् । यस्मात्स्त्रीदेवताभ्यो गृह्णमाणः सोमो
निःसामर्थ्यैस्तस्माद्दोके क्षियः सौमर्थ्यैरहिता अपर्येषु दक्षिणार्धो न भवन्ति ।
पापात्पवितादपि पुंसोऽप्युपास्तितरं श्रीणतरं स्त्रीस्वैरूपं वदेन्ति ।

आभ्यातस्य बृहस्पतिसुतस्येति मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा व्याचष्टि—

“उपधामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उपधामस्तस्मादिना प्रजा अन्नु प्र जनयन्ते” ।
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

उपेताः प्रजा वेच्छति उत्पादनधारणादिना व्यवस्थापयतीत्युपधामो भूभाग-
विशेषः ।

बृहस्पतेशब्दस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमाह—

“बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानो बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र
जनयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

इन्दुशब्दो दवरैवसाम्येन रेत उपलक्षयतीत्याह—

“इन्दो इत्याह रेतो वा इन्दु रेत एव तदधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

इन्द्रियशब्देन तत्कार्यभूताः प्रजा उपलक्षयन्त इत्याह—

“इन्द्रियाव इत्याह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयति ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अभिप्रायं पाल्नीवशब्दशोरभिप्रायं दर्शयति—

अभिप्रायं इत्याहोभिर्वै रेतोधाः पत्नीव इत्याह मिथुनत्वाय ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

त्वष्टृशब्दप्रयोजनमाह—

“सजुर्देवेन त्वष्टा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रुप-
मेव पशुषु दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पाल्नीवतमेहस्य हीमन्त्रे त्वष्टुः परामर्शो न युक्त इति शङ्कनं वारयति—

“देवो वै त्वष्टारिषिजिघासन्तसि पत्नीः मापद्यतं तं न प्रसि प्रायच्छन्त-

स्मादपि वध्यं प्रपश्यं न प्रति प्र यच्छन्ति तस्मात्पत्नीव्रते त्वष्ट्रेऽपि गृह्यते ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

यस्मात्पत्नीः शरणं गतस्तस्मात्त्वष्टा पत्नीरनुभागी भवति ।

सादनस्य प्रसक्तौ तद्वारयति—

“ न सादयत्यसम्प्राज्जि प्रजाः प्रजायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अनुवषट्कारे तूपांशुत्वगुणं विधत्ते—

“ नानु वषट्करोति यदनुवषट्कुर्याद्भुवं प्रजा अन्ववसृजेद्यन्नानुवषट्कुर्यादशा-
न्तमग्नीत्सोमं भक्षयेदुपार्श्वानु वषट्करोति न रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तम-
ग्नीत्सोमं भक्षयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अन्ववसृजेदनुप्राप्य सृष्टिं वारयेत् । अशान्तमनिष्टकरम् ।

अग्नीच्छिष्टोरध्वर्योः प्रेषमेन्वमुत्पादयति—

“ अग्नीच्छिष्टरुपस्थमा सीद नेष्टः पत्नीमुदानयेत्याह्माग्नीदेव नेष्टरिरेतो दधाति
नेष्टा पत्नियाम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

हे आग्नीध्र नेष्टुः सर्पिषमागत्योषविश । हे नेष्टः पत्नीमुत्थाप्येहाऽऽनय ।
अनेन प्रेषद्वयेन रेतः प्रजोत्पादनसामर्थ्योपेक्षं स्थापितं भवति ।

नेष्टृकारयेतृकमुद्गातृकर्तृकं पत्नीविषयं दर्शनं विधत्ते—

“ उद्गात्रा सं ख्यापयति प्रजापतिर्वा एव यदुद्गाता प्रजानां प्रजननाय ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पत्नीकर्तृकं पञ्चेजनीसंज्ञकजलस्य प्रवर्तनं विधत्ते—

“अथ उप प्र वर्तयति रेत एव तत्सिञ्चति” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

प्रवर्तनाय सञ्जलमक्षेपस्य स्थानं विधत्ते—

“ ऊर्णोप प्र वर्तयत्यूरुणा हि रेतः सिञ्चते ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ८] इति ।

ऊरुप्रदेशे स्त्रावितं जलं मुखपर्यन्तं प्रवर्तते लोकेऽप्यूरुसहितेन प्रजननेन
रेतः सिञ्चये ।

ऊरुप्रदेशे वस्त्रापनयनं विधत्ते—

“ नमंलत्थोरुमुप प्र वर्तयति यदा हि नम ऊरुर्भवत्यथ मिथुनी भवतोऽथ
रेतः सिञ्चतेऽथ प्रजाः प्र जायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आग्रयणभिधाम् ।

स्थालीं प्राप्तस्ततः पानीवतस्य ग्रहणे सति ॥

तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पानीवतेन ते ।

उपलक्ष्या न वा पूर्वव्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥

अन्य आग्रयणात्पानीवतो नैतस्य विधते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते ” इति ।

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्वाः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति । पुनरपि तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या आग्रयणस्थाल्याः पानीवतो गृह्यते । तस्य पानीवतस्य भक्षण ऐन्द्रवायवादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहैन्द्र उपलक्षितस्तद्विति प्राप्ते ब्रूयः—“ यदुर्पाशुपावेण पानीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति ” इत्याग्रयणपात्रस्थापादानत्वश्रवणात्ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्संयन्त्रेऽपेते सति पश्चात्पत्नीवदेवतायै ग्रहणं भवति । तथा सत्यत्यन्तभिन्नस्य पानीवतस्य पूर्वदेवेष्वआकाङ्क्षा नास्ति । पूर्वाधिकरणोक्तस्तु पुनरभ्युज्जितः सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात्पानीवतभक्षण ऐन्द्रवायवादयो मोषलक्षणीयाः ।

तत्रैवान्वञ्चिन्तितम्—

“सह परनीवता त्वष्टा तैद्वहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेदेवत्वासोऽपि लक्ष्यते ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्याच्च पातृत्वमैशब्दनात् ।

चोदनार्था अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ” इति ।

तस्मिन्नेव पानीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे परनीवता सह त्वष्टाऽन्युपलक्षणीयः । कुतः । त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । “ अग्रा ३३ पत्नीवा ३ः सजुर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा ” इत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं प्लुतान्तेन पदेन संबोध्य त्वष्टा देवेन सह पिबेत्यभिधानात्पातृत्वेन परनीवत इव त्वष्टुस्तद्देवत्वम् ।

१ क. ऐन्द्रवायवादय । २ क. “या मैत्रा” । ३ क. सहैन्द्र । ४ ल. “जे मैत्रा” । ५ क. ऐन्द्रवायवादयो । ६ क. भक्षणे । ७ क. “भदर्शना” । ८ क. “यामभानाञ्च । ल. “यामभा” । ९ क. देवेऽजोपल” ।

यतः पत्नीवस्वहृषितस्येत्युपलक्षणमिति भाषि ब्रूयः—पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सञ्चरित्यनेन पदेन प्रतीयते न तु पातृत्वम् । असंज्ञोचितस्य त्वष्टुः विधित्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पातृसहभावावभावेण यातृत्वं, “सहैव दद्यामिः पुत्रैर्भारं ब्रूहि शर्वशी” इत्यत्र पुत्राणां वेदव्यादर्शनात् । आस्तां मन्त्रः, विधिवत्तात्त्वष्टुर्देवत्वमिति चेत् । “पार्थिवत्ताम्रवर्णाङ्गुल्लासि” इत्यत्र त्वष्टु-रमतीतेः । तस्माददेवत्वात्वेष्टा शेषलक्षणियः ।

(× तत्रैवान्यच्चिन्तिसम्—

“पार्थिवत्ताम्रवर्णाङ्गुल्लासि” इति वास्तवमादयेत्यर्थः ।

लक्ष्यं न वा यत्तद्व्यपेक्षेदेवमादुपलक्षणम् ॥

एकोऽभिर्मयजमानेन मादितोऽन्ये तु वह्निना ।

कसोरमेरेव देवत्वाभ्याम्येषामुपलक्षणम् ॥

तत्रैव मन्त्रविवरणस्य व्याख्यायामभि संबोध्य पत्नीवज्जामधारिणस्तथासि शब्दे-
नान्मादयेत्यभिधीयते—“पत्नीवर्त्तिशतं वीध्व देवानुष्वधमावह मादयस्व” इति ।
अनुष्वधममुच्यते । अत्र ह्यमानेन सोमसेन मादनीयत्वाज्जपार्त्तिशतां ददेवत्वम् ।
अथस्तेऽपि यक्षणे लक्षणमिषा इति चेत्, न । यजमानेन मादनीयस्यामेरेव वदे-
त्वात् । यथासि शब्देवास्तु वह्निना माद्यन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्माच्चो-
पलक्षणम्) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डमजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठके

सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थपपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः) ।

हरिरासि हारियोजनो ह्योः स्थाता वज्रस्य
धर्ता पृथ्वीः प्रेता तस्य ते देव सोमेष्टयं जुषः
स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्त्यस्य हरिवर्त्तं अहं
गुहामि हरीः स्थ हयोर्धनाः सहस्रोमा इन्द्राय
स्वाहा (१) ॥

× धनुश्चिह्नान्तर्गतं स. पुस्तक एव ।

१ क. मन्त्रवि ।

(हरियोजनग्रहाभिधानम्)

(हरिः बह्विर्वातिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ परिधिषु ग्रहेषु भेता हरियोजनं गृह्णाति उपमामगृहीतोऽसि हरि-
रसीति द्रोणकलशेन सर्वमाग्रयणं गृहीत्वा न सादयति बह्वीभिर्मथानाभिः स्यात्वा
हरीः स्थ हयोर्धना इति वषट्कतानुवषट्कते हुत्वा हरति मक्षम् ” इति ।

पाठस्तु—

हरिरसीति । हे सोम त्वं हरिरसि हरितवर्णोऽसि । हरितवर्णं युनक्तीति
हरियोजन इन्द्रस्तस्य संबन्धी हरियोजनः । इन्द्रदेवताक इत्यर्थः । हयोर्स्थ-
योः स्थाता हरिभ्यामभ्यां युक्ते रथे तिष्ठतीत्यर्थः । यद्यपीन्द्र एव रथे तिष्ठति
तथाऽपि तदीयत्वासोमोऽपि तिष्ठतीत्युपपद्यते । इन्वेण पेयसादिन्वामेहेन वज्रस्य
पोषकः । पृथिरन्वं तस्य प्रेता यागसाधनद्वारेण प्रेरयिता । हे सोम देव तत्त्व
ते तादृशस्य तव संबन्धिनं ग्रहं गृह्णामि । कीदृशम् । हरिवन्तमिन्द्रोऽग्रतः ।
कीदृशस्य । इष्टयजुषः । इष्टं यज्ञसाधनत्वेन मयुक्तं ग्रहणादनाद्रिसन्वत्सवं
यजुर्वस्य सोऽयमिष्टयजुः । स्तुतास्त्रिवृत्तश्च दशसप्तदशैकविंशत्यापकाः । सोमा
मस्मासौ स्तुतस्तोमः । शस्तानि उक्थानि प्रथमज्यन्तिष्केऽल्पमरुत्सतीयवैध्वेऽपि-
मारुतनामकानि शस्त्राणि यस्यासौ शस्तोक्थः । भुष्टास्तण्डुल धानाः । हे धाना
धूमं हयोर्निन्दरथवाहकाभयोः संबन्धित्वेन हसीर्हरिकन्दार्थेन स्वताः स्थ । सोमेन
मिश्रितत्वात्सहसोमाः स्थ । तादृशमिदं हविरिन्द्राय स्वाहा हुतमस्तु ।

हरियोजनग्रहविधिमर्थवादेनोच्यते—

“ इन्द्रो वृद्धमहन्तस्य शीर्षकपालमुदीञ्जत्स द्रोणकलशोऽभ्यक्तस्तोमोऽसौ
समस्तवत्स हरियोजनोऽभवत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

उदीञ्जदुत्तानमभवत् । तस्माद्वृषाशिरसो निष्पन्नाद्द्रोणकलशास्तुतः । सोम-
सौ हरियोजनोऽभवत् । तस्माद्द्रोणकलशेन हरियोजनं गृहीयात् ।

धानामेखनं विधत्ते—

“ तं व्यचिकित्सज्जुहवामी ३ म हौषा ३मिति सोऽभ्यवत् यजोऽव्याप्यवत् ”

होष्यामि यच्च होष्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमभिरयत होतुः सोऽग्निरङ्ग-
वीजं मध्यामं होष्यसीति तं धानाभिरश्रीणात्तः शृतं भूतमजुहोद्यद्धानाभिर्हारि-
योजनः श्रीणाति शृतत्वाय शृतमेवैनं भूतं जुहोति ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ९] इति ।

तं हारियोजनं ग्रहं प्रति । आममपकम् । यज्ञवेशसं यज्ञविघातम् । स इन्द्रस्तं
ग्रहं होतुमाध्रियत निश्चयमकरोत् । न होष्यसि मा हौषीः । शृतं भूतं पकं जातम् ।
धानानां बाहुल्यं विधत्ते—

“नक्ष्त्रीभिः श्रीणात्येतावन्तीभिरेवास्यामुष्मिँल्लोके कामदुषा भवन्त्यथो त्वत्वाहुरे-
ता वा इन्द्रस्य पृथग्यः कामदुषा यद्धारियोजनीरिति तस्माद्ब्रह्मीभिः श्रीणीयात्”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

संख्यया याधत्यो धानास्तावत्यो यजमानस्य स्वर्गे कामधेनवो भवन्ति । किंच
हारियोजनीर्धाना इन्द्रस्य कामधेनवः । पृथग्योऽल्पतनवः ।

सवनीयस्य पशोः परिधिषु प्रहतेषु हारियोजनकाल इत्येतद्विधत्ते—

“ऋक्तामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ तयोः परिधय आधानं यदमहत्थ परि-
धीञ्जुहुयादन्तराधानाभ्यां घासं प्र यच्छेत्प्रहृत्य परिधीञ्जुहोति निराधानाभ्यामेव
घासं प्र यच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

ऋक्तामवेदात्मकाधिन्द्रस्थाथौ । तावप्यत्र सोमं पिबतः । अत एव हर्योर्धाना
इत्युक्तम् । सवनीयपथङ्गभूता ये परिधयोऽग्निं परित आवृत्य तिष्ठन्ति ते तयो-
रधमोराधानम् । आधीपते मुखे प्रक्षिप्यतेऽथ नियन्तुर्मित्वाधानं खलीनम् । मुख-
स्यान्तः स्थितमाधानं यथोरधयोस्ताभ्यामन्तराधानाभ्याम् । परिधिप्रहरणादूर्ध्वं
होमे निराधानत्वात्सुखेनैव घासमर्जुं +शक्यते ।

नाशप्वर्योर्होमः किंतूलेतुरित्यमुमर्थं विधत्ते—

“उलेता जुहोति पादपाभेव सेतर्हध्वर्युः स्वगाकृतो यदध्वर्युर्जुहुयाद्यथा
विमुक्तं पुनर्युनक्ति तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

एतस्मिन्कालेऽध्वर्युर्धमात्स्वगाकृतः स्वाधीनगतिः कृतः प्रधानग्रहाणां समा-
धत्तेन पारतभ्याभावात्तस्मादयं गतसाररूप इव । तथा सत्यध्वर्योर्होमे विमुक्तस्य
बलीवर्दस्य आन्तस्थ पुनः शकटे योगं इव भवति ।

+ भावे लट् । अत्र निराधानाभ्यामिति कर्तृपदाध्याहारः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. तमभिरयत स । २ क. ख. ग. घ. ङ. होतुं नि° । ३ ख.
बलीञ्जुं । ४ क. ग. घ. ङ. शिवद्भवति ।

(हारियोजनग्रहामिधानम्)

गृहीतस्य हारियोजनस्य होमात्पूर्वं शिरसि धारणं विधत्ते—

“ शीर्षन्नधिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स समभवत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ वल्लीभिर्धानाभिः शीत्वा शीर्षन्नधिनिधायोपनिष्क्रम्य ” इति ।

होमकालेष्वाध्यावणदेशादीवत्पुरतो वलनं कृत्वा होतव्यमिति विधत्ते—

“ विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हन्त्रो वृत्रमहन्तमृद्धये ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

भक्षणकाले हारियोजनधानानां मानसं चर्वणं विधत्ते—

“ पशवो वै हारियोजनीर्यत्संभिन्धादल्पा एनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेर-
न्यन्न संभिन्धाद्बहव एनं पशवोऽभुञ्जन्त उप तिष्ठेरन्मनसा सं बाधत उभयं
करोति बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्ते ” [सं० का० ६ प० ५
अ० ९] इति ।

पशुपातिहेतुत्वाद्दानाः पशवः । संभिन्धादन्तैः स्वण्डयेत् । तथा सति
कतिचिदेव पशव एनं यजमानं क्षीरदानादिभिः पालयन्तः प्राप्नुयुः । अतं-
मेदे बहवः प्राप्नुवन्तोऽपि क्षीरादिभिर्न पालयन्ति । मानसचर्वणे तु संभेदन-
मसंभेदनं चेत्युभयस्य कृतत्वात्पशूनां नाल्परत्वं नापि क्षीरादिराहित्यम् ।

उन्नेतृहस्तगतं हुतशेषं सर्वे भक्षयितुमुन्नेतुरनुज्ञामपेक्षेरन्निति विधत्ते—

“ उन्नेतयुपहवमिच्छन्ते य एव तत्र सोऽपपीषस्तमेवाव रुन्धते ” [सं० का०
६ प० ५ अ० ९] इति ।

सर्वभक्षितावशेषाणां द्रोणकलशगतसोमानां निनयनं विधत्ते—

उत्तरवेद्यां मि षपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव
पशून्मतिं छापयन्ति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

ग्रहहोमे परित्तमाप्ते सति ग्रहान्प्रशंसति—

“ ग्रहान्वा अनु मजाः पशवः म जायन्ते ” [सं० का० ६ प० ५ अ०
१०] इति ।

एतदेव विस्पष्टयति—

“ उपा२ अन्तर्यामिणोऽवः शुक्रामग्निनौ पुरुषा अतुमहानेकशक्ता आदि-
त्यग्रहं गावः ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

आदित्यग्रहस्य गवां च सादृश्यप्रकटनेन ग्रहमनु गवां जन्मोपपद्यति—

“ आदित्यग्रहो भूयिष्ठाभिकर्मिर्मर्त्यते तस्माद्गावः पशूनां भूयिष्ठाः ” [सं०
का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

कदा चन स्तरीरसीत्यादिका सत्त्वो भूयिष्ठाः ।

उपांशुग्रहमनु जातानामवानां ग्रहेण सह भिस्त्वसाम्यं दर्शयति—

“ यत्रिरुपा२शु२ हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ त्रीनजा जनयति ” [सं०
का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

द्वौ वा त्रीन्वा न तु भिन्नोऽधिकमपत्यं सा सह जनयति ।

यस्मादन्तर्याम्यग्रे संकोचसंख्याविशेषो न भुतस्तस्मात्तमनु जायमानामा-
मवीनां भूयिष्ठत्वं युगपद्युक्तमित्याह—

“ अथावयो भूयसीः ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

अथ कथंविदाग्रयणसोमः क्षीयते तदा त्र्योणकलशालद्यग्रहं विधत्ते—

“ पिता वा एष यदाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत्कलशाद्गु-
ह्नीयाद्यथा पिता पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ म०
५ अ० १०] इति ।

प्रथमोत्पन्नस्त्वदाग्रयणः पिताः पञ्चाङ्गावितवा कलशः पुत्रः । क्षितः क्षीण-
वृत्तिः । उपधावति जीवन्मृत्युमर्त्यते ।

कलशसोमक्षमे वैपरीत्यं विधत्ते—

“ यत्कलश उपदस्येदाग्रयणाद्गुह्नीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति
तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

कलशान्वायं ग्रहेऽपि दर्शयति—

“ आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो यद्ग्रहो वा कलशो योपदस्येदाग्रय-
णाद्गुह्नीयादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोति ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

यज्ञमध्यवर्तित्वादाग्रयणो यज्ञस्याऽऽत्मा दृष्टान्तत्वेन कलशास्य पुनरुपदानम् ।
नष्टं यज्ञमनेन ग्रहेणाऽऽत्मन उपरि पुनः संधाति ।

अथ कथं स्यात् स्वेवसाधनत्वाभावेनाती निन्दन्मित्र होमसाधनं दारुपात्रं प्रशंसति—

“अविज्ञातो वा यत्र गृहस्थे यदाज्ययज० कथं स्यात् गृह्णाति वायव्येन जुहोति तस्माद्गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

आ ज्ञातो भूषेत्यादिग्रन्थभन्तेषु यथा देवता स्वप्तामविलेपेण विज्ञायते न तथा के देवा इत्येकादया स्थेयम्, ज्ञापयितोक्तं । यस्मादविज्ञात आश्रयणः स्थलमा-श्रयणमा गृह्णाति न तु जुहोति । यामन्त्रेण तु दारुपात्रेण जुहोति । यस्माद्ये देव इति यन्त्रोक्तविज्ञापयितोक्तं स्वयं शब्दो देवानुदिश्य स्थेयस्या गृहीतः सोमो ग्रहणमात्रेण तदेवतातृतापि होममावात्सरित्यक्त इव तस्माद्येकेऽप्यवि-ज्ञातेन गर्भेण ब्रह्महा भवति । प्रोषिते भर्षरि आरजन्तो गर्भो भर्षरं प्रत्यविज्ञा-तस्तेच नर्भेणोक्तं ब्रह्म जहति परित्यजतीति ब्रह्महा । अविज्ञातयोर्गर्भायय-णयोः परित्यागस्तुल्यः । तं च स्थालीगतं सोमं पुनर्दार्कमयेऽन्तर्यामपात्रे सविनर्थं गृहीत्वा जुहोति । ततो दारुपात्रं प्रशस्तम् ।

प्रकारान्तरेण दारुपात्राणि प्रशंसति—

“अवभृथमव यन्ति परा स्थालीरस्यन्तुद्वाव्यामि हरन्ति तस्मास्त्रियं जातां पराऽस्यन्तुत्पुमास्त० हरन्ति” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

यदाऽवभृथं गच्छन्ति तदानीमाश्रयणोक्तं यद्वत्वादित्यस्थालीभूतसो देशमेव परास्मन्ति परित्यजन्ति । वायव्यानि दारुपात्राण्युद्धरन्त्यवभृथदेशे नयन्ति । तस्मात्स्थालीवल्लोकेऽपि स्त्रियं दुहितरं विधाहेन वरकुले परित्यजन्ति । पुमांसं वायव्यवदुद्धरन्ति सम्यक्प्रोषयन्ति ।

पुरोरुचं ग्रहणं सादनं च क्रमेण प्रशंसति—

“यत्पुरोरुचमाह यथा वस्यस आहरति तादृगेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा वस्यस आहस्य माऽऽह तादृगेव तद्यत्सादयति यथा वस्यस उपनिधागापकामति तादृगेव तत्” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

अथमाग्रगृहीतोऽस्तीत्येवस्मात्पूर्वं पठ्यमानत्वादा वायो भूषेत्यादिका पुरोरुक् । वस्यसे वसुमत्तवाय राजामात्वादिकाय । अथा स्त्रेके धनिकायोपादनमाहृत्यैतदेव ममेत्युक्त्वा पुरतो निधाय गच्छन्ति तथा पुरोरुगादित्रयं दृष्टव्यम् ।

यजुःसाधनी निन्दन्मित्र पुरोरुचं प्रशंसति—

१ क. ग. घ. ङ. “न पा” । २ ख. स्थाल्या । ३ क. ग. घ. ङ. “यामन्त्रेण” । ४ ख. “नि तु वा” । ५ ख. “सं तु वा” ।

“यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यद्वै तद्वद्वं पुरस्तादुपयामा यजुषा भूस्त्वन्त उपरिष्ठादुपयामा क्वा यज्ञस्य धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

यज्ञसंबन्धि यदङ्गं यजुःसामभ्यां क्रियते तेष्वि शिथिलमिव । वेदेषु सर्वत्र विधासाध तदेतद्वत्वाऽभ्युक्तमित्युच एवोदाहरणात् । उपयामगृहीतोऽस्त्वन्त-
र्यच्छ भवन्नित्यादिमन्त्रैर्गृह्यमाणः पुरस्तादुपयामाः । आ वायो भूषेत्यादिभि-
स्तूपरिष्ठादुपयामाः । तत्र यजुषो दाढ्यार्थमुपयामपूर्वत्वम् । क्वचस्तु स्वयमेव दृढत्वाच्च तत्पूर्वत्वम् । तदुभयं यज्ञस्य धृत्यै भवति ।

सोमपात्राणि प्रशंसितुं द्वेधा विभजति—

“ ग्रान्यानि पात्राणि भुज्यन्ते नान्यानि ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

कानिचित्पात्राणि प्रकर्षेण भुज्यन्तेऽनुष्ठीयन्ते पुनरावर्त्यन्त इत्यर्थः । यथा—
उपांशन्तर्गमपात्रयोः प्रातःसवने प्रयुक्तयोः पुनस्तृतीयसवनेऽपि प्रयोगः । “यदु-
पांशुपात्रेण पात्नीवतयाऽययणाद्गृह्णाति ” “ अन्तर्गमपात्रेण सावित्रपात्र-
यणाद्गृह्णाति ” इत्याम्नातत्वात् । अन्यानि तु नाऽऽवर्त्यन्ते किंतु सकृदेवा-
नुष्ठीयन्ते । तद्यथा—द्विदेषत्यग्निहादीनि, तेषु सकृदनुष्ठितेषु स्वर्गजयः ।

आवृत्तेस्त्वेतल्लोकजय इति प्रशंसति—

“ यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति पराङ्मिह हस्तौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोकमभि जयति पुनः पुनरिव सयं लोकः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

पराचीनान्यानिवृत्तानि । स्वर्गः पराङ्मिवानावृत्त इव । स्वर्गे स्थितस्यापि पुनर्जन्मान्तरेऽपि स्वर्गे प्राप्तुमुद्योगासंभवात् । मनुष्यलोके स्थितस्य पुनरेतदर्थ-
मुद्यमोऽस्तीति तस्य पौनःपुन्यम् ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ ग्रान्यानि पात्राणि भुज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्य-
न्वोषधयः परा भवन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः पुनरा भवन्ति ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

फलपाके विनाशः परामवः । संवत्सरान्ते तदुत्पत्तिः पुनराभवमम् ।

१ स. तच्छिथिं । २ क. ग. घ. ङ. 'त्यै' सो । ३ स. 'त्यदधिग्र' । ४ क. ग. घ. ङ. 'नुष्ठानात्स्वर्ग' ।

(हारिद्योजनग्रहाभिधानम्)

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ मान्यानि पात्राणि मुज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रमुज्यन्ते
तान्यन्वारण्याः पशवोऽरण्यमप यन्ति यानि पुनः प्रमुज्यन्ते तान्यनु ग्राम्याः
पशवो ग्राममुपावयन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

आरण्या व्याघ्रादयोऽरण्यमेवो(वा)पयन्ति न कदाचिदपि ग्रामम् । ग्राम्यास्तु
गवादयस्तृणमत्तुपरणं गत्वा पुनर्ग्रामं प्रत्यागच्छन्ति ।

शस्त्रं प्रशंसति—

“ यो वै ग्रहाणां निदानं वेद निदानवान्भवत्याम्यमित्युक्तं तद्वै ग्रहाणां निदानं
यदुपांशु शः सति तदुपांश्वन्तर्याम्योर्ध्वदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद् ग्रहाणां
निदानं य एवं वेद निदानवान्भवति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११]
इति ।

आम्यमित्युक्तमाध्यमउगादिनामकं शस्त्रं, प्रशंसाद्वारा ग्रहानुष्ठानमयोजक-
त्वादग्रहाणां निदानं मूलकारणम् । तदेतयो वेद स निदानवांश्चिरजीविभिर्मा-
तापितृस्वामिभिः संयुक्तो भवति । शस्त्रेण्यपि यदुपांशु शस्यते तद्द्वयोर्ग्रहयो-
र्निदानं, यदुच्चैस्तदितरेषां सर्वेषामित्येवं विशेषं जानतोऽपि तदेव फलम् ।

स्थालीवायव्यरूपं द्रुमं प्रशंसति—

“ यो वै ग्रहाणां मिथुनं वेद स प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते स्थालीमिरम्ये
ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेद स प्रजया पशुभि-
र्मिथुनैर्जायते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

आग्रयणोक्त्यादिग्रहाः स्त्रीरूपाभिर्मृन्मयस्थालीभिर्गृह्यन्ते । उपांश्वन्तर्यामा-
दिग्रहास्तु पुरुषरूपैर्वायव्यैः । वेदने तु मनुष्यमिथुनैः पशुमिथुनैश्च प्रजायते युक्तो
भवति । य एवं वेदेति पुनरभिधानमुपसंहारार्थम् ।

अथ सबनीयैः पुरोडाशान्विधत्ते—

“ इन्द्रस्त्वष्टुः सोममीषहाऽपिषत्स विश्वहृव्याच्छतस आत्मभारमणं नावि-
न्दत्स एताननुसवर्नं पुरोडाशानपश्यत्तानिरवपत्तैर्वै स आत्मभारमणमकुरुत त-
स्मादनुसवर्नं पुरोडाशा निरुप्यन्ते तस्मादनुसवर्नं पुरोडाशानां प्राश्नीयादात्मन्ने-
वाऽऽरमणं कुरुते नैनं सोमोऽति एवते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

(हरियोजनवाधिविषयम्)

इन्द्रेण विश्वरूपाभिधे त्वष्टुः पुत्रे हते सति कुपितस्त्वहम् विचेर्यं सोमभागं
कुरुं प्रकुचस्तदानीमिन्दोऽभीपहा बल्योदेवपिनत् । स इन्द्रः सहसा धीवस्यः सो-
मस्योदस्यम् इहस्ततो विभावनाद्व्याप्योर्ध्वविभार्तिमामोत् । तेनाऽर्ध्वः स इन्द्रः
स्वात्मनि सुखं नात्रभत । वतस्त्रिष्वपि सवनेषु सवनीमपुरोदयभैः सुखं ममवान् ।
वस्मात्पुरोडाशाधिकृत्य तच्छेषमक्षणेन सुखं भवति । सोमधैवं नातिपदवे नेत-
स्त्वः संचारेण बाधते ।

तेषु सवनीमपुरोडाशेषु पञ्चद्वयविधिमर्थवादेनोजयति—

“ ब्रह्मवर्दिनो वदस्वि नर्षा न यजुषा पङ्क्तिरस्यतेऽथ किं ब्रह्मस्य पाङ्क्त-
रवमिति धावाः कर्मभः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिरस्यते ब्रह्मस्य
पाङ्क्तवम् ” [सं० ब्र० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

पञ्चाक्षरा पङ्क्तिरित्यान्नात्पञ्चसंख्यायोगेन पाङ्क्तत्वं वक्तव्यम् । कचो
यजुषो वा अस्ति काचिजपता पञ्चसंख्या । न च मा भूत्पाङ्क्तत्वमिति वा-
च्यम् । पाङ्क्ते यज्ञ इति सर्वबोद्धोदणात् । अतः किं पाङ्क्तत्वमिति प्रश्नः ।
धावाविश्वेषु नियतया पञ्चसंख्यया पाङ्क्तत्वमित्युच्यते । अ(म्)हा यथा धावाः
आप्यसंयुक्तः सक्तवः कर्मभः । ग्रीहिजन्या लाजाः परिवापः । विष्टविकारः
पुरोडाशः । क्षीरविकारः पयस्या ।

अथ भीमांता ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ किं स्थाचमसिनामेव हरियोजनमक्षणम् ।

सर्वेषां वाजिमस्तेषां पूर्ववाक्येन(ण) संनिधेः ॥

शिप्सन्तो सर्वे ह्येति हरियोजनवाक्यतः ।

ग्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसिस्त्वपकारणम् ” इति ।

हरिरासि हरियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ब्रह्मो हरियोजनः । होतु-
मक्षोदयश्चमसिनः । अस्तु चतुर्णां होतॄणां मध्ये चतुर्थो ग्रावस्तुचमकोऽस्ति
नासौ चमसी । तत्र चमसिनामेव हरियोजनमक्षणम् । कुतः । यथाचमसमन्वा-
च्यस्ताचमसिनो भक्षश्चमसि, अथैतस्य हरियोजनस्य सर्व एव शिप्सन्त इत्यत्र
पूर्ववाक्ये चमसिनां संनिहितत्वेनैतत्तत्वाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात् ।

(अतिग्राह्योदशिमहाभिधानम्)

अतो नास्ति आवस्तुतस्वश्च भक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः—अथवाब्देनैवकारेण च चम-
सिमात्रशङ्कामपोक्षं वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षणस्य संनिधिमात्रेण संकोचापो-
गावस्ति आवस्तुतोऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

ष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नं आ॒यु॒र्ध॒वि प॒व॒स॒ आ॒ सु॒को॒र्ज॒मि॒ध॒ं च
नः । आ॒रे वा॒ध॒स्व द्रु॒च्छु॒ना॒म् । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही-
तो॒ऽस्य॒ग्नये॒ त्वा ते॒ज॒स्व॒त ए॒ष ते॒ यो॒नि॒र॒ग्नये॒
त्वा ते॒ज॒स्व॒ते (१) ॥

(अग्ने ज्योतिर्विशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डके
चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

उ॒त्ति॒ष्ठ॒जो॒र्ज॒स॒सह॒ वी॒त्वा शि॒मे अ॒धे॒प॒यः ।
तो॒र्ज॒मि॒ध॒ च॒यू सु॒तम् । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒तो॒ऽसी-
न्द्रा॒य त्वो॒र्ज॒स्व॒त ए॒ष ते॒ यो॒नि॒र॒ग्नये॒ त्वो॒र्ज॒-
स्व॒ते (१) ॥

(उत्तिष्ठयेकविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकत्रिंशोऽनुवाकः) ।

त॒र॒णिर्वि॒श्व॒दर्श॑तो ज्योति॒ष्क॒र्द॑सि सूर्य॑ ।
वि॒श्व॒मा भा॑सि रोच॒नम् । उप॒याम॑गृहीतोऽसि
सूर्या॑य त्वा भ्राज॑स्वत ए॒ष ते॒ योनिः॑ सूर्या॑य
त्वा भ्राज॑स्वते (१) ॥

(तर॒णिर्वि॒शतिः॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वित्रिंशोऽनुवाकः) ।

आ॒प्या॒य॒स्य म॑दि॒न्त॒म॒ सोम॑ वि॒श्वाभि॑रू॒-
तिभिः॑ । भ॒वा नः॑ सप्रथ॑स्तमः (१) ॥
(आ॒ न॒व॒) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वित्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

ई॒यु॒ष्टे ये॒ पू॒र्व॒तरा॑मप॒श्यन्त्यु॑च्छ॒न्तीमु॑प॒सं
मर्त्या॑सि । अ॒स्माभि॑रू॒ नु प्र॑तिच॒क्ष्याऽभू॑दो ते
य॒न्ति ये॒ अप॑री॒शु प॑श्या॒न् (१) ॥
(ई॒युरेका॑न्वि॒शतिः॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

(अतिग्राह्योऽष्टाविंशतिशोऽनुवाकः]

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं
त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि
भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा साद-
यामि मत्स्रलाभयन्तीं त्वा सादयामि दीप्य-
मानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादया-
म्यजन्तां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा
सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं
त्वा सादयामि (१) ॥

(ज्योतिष्मतीं चतुर्विंशं वाक्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

[अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः] ।

प्रयासाय स्वाहाऽऽयासाय स्वाहा विया-
साय स्वाहा संयासाय स्वाहोयासाय स्वाहाऽ-
वयासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा
तप्यत्यै स्वाहा तपते स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(प्रयासाय चतुर्विंशं वाक्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

चित्तं संतानेन भवं यक्ना कर्तुं तनिम्ना

पक्षुपतिः* स्थूलहृदयेनामि* हृदयेन रुद्रं लोहि-
तेन शर्वं मतस्नाभ्यां महादेवमस्तःपार्श्वेनौ-
षिष्ठहनः* शिङ्गानिकोर्याभ्याम् (१) ॥

(चित्तमष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

आ तिष्ठ वृत्रहन्त्यं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।
अर्वाचीनं सु ते मनो मावा कृणोतु वग्नुना ।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बोद्धाशिन एष ति
योनिरिन्द्राय त्वा बोद्धाशिन (१) ॥

(आ तिष्ठ षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥ (३१)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रमिद्धरी बहन्तोऽप्रतिषृष्टश्वसंसृषिणां
स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृही-
ताऽसीन्द्राय त्वा बोद्धाशिन एष ति योनिरिन्द्राय
त्वा बोद्धाशिन (१) ।

(इन्द्रं त्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥ (३२) ।

(अतिप्रथमोऽध्यायः)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

अ॒सा॒वि॒ सोमं॑ इन्द्र॒ ते इ॒र्वि॒ष्ट धृ॒ष्ण॒वा
ग॒हि । आ॒ त्वा॒ पृ॒ण॒क्त्वि॒न्द्राय॑ रजः॒ सूर्य॑ न
र॒श्मि॒भिः । उ॒प॒या॒म॒गृ॒हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य॒ त्वा
पो॒ड॒शि॒नं ए॒ष ते॒ यो॒नि॒रिन्द्रा॑य॒ त्वा पो॒ड॒शि॒नं
(१) ॥

अ॒सा॒वि॒ स॒र्ववि॑र॒ शतिः॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥ (३३) ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

सर्व॑स्य॒ प्रति॒शी॒र्वी भूमि॑स्त्वो॒प॒स्थ आ॒ऽ-
धि॒त । स्यो॒ना॒ऽस्मै सु॒ष॒वा भव॑ य॒च्छा॒स्मै
शर्म॑ स॒प्र॒थाः । उ॒प॒या॒म॒गृ॒हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य॒ त्वा
पो॒ड॒शि॒नं ए॒ष ते॒ यो॒नि॒रिन्द्रा॑य॒ त्वा पो॒ड॒-
शि॒नं (१) ॥

(सर्व॑स्य॒ ब॒हु॒वि॒र॒ शतिः॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥ (३४) ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

म॒हा इन्द्रो॑ ब॒र्ज॒वाहुः॑ पो॒ड॒शी शर्म॑
य॒च्छतु॑ । स्व॒स्ति नो॑ म॒घ॒वा करो॑तु ह॒न्तु
पा॒प्मानं॑ यो॒ऽस्मान्द्वेष्टि॑ । उ॒प॒या॒म॒गृ॒हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य॒ त्वा
पो॒ड॒शि॒नं ए॒ष ते॒ यो॒नि॒रिन्द्रा॑य॒ त्वा
पो॒ड॒शि॒नं [१] ॥

(महान्वहविरहातिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥ [३५] ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

सजोषां इन्द्र सर्गणो मरुद्भिः सोमं पिब
धृक्कहश्छूर विद्वाग् । जहि शत्रूँरप मृधो
मुदस्वाधार्भयं कृणुहि विश्वतो नः । उपया-
मगृहीतोऽसीम्प्राय त्वा वोढशिर्न एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा वोढशिर्ने (१) ॥

(सजोषास्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥ (३६) ।

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशतिवैकविंशद्वाविंशत्रयविंशत्यष्टविंशत्यु-
त्तिष्ठतिशपश्चविंशद्विंशानुवाकाः) ।

कल्पः—“ वीनमिष्टोमेऽतिग्राह्यान्गृह्णात्वाग्नेयमैन्द्रं सौर्यमित्यग्न आयूँर्युति-
हंस्तरणिरिति ग्रहणसाधनाः ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अग्न इति । हेऽग्ने त्वं भक्तानामायुषि पवसे शोभयसि वर्धयसीत्यर्थः ।
अस्माकमिवमन्मूर्जे बलमासुव प्रयच्छ । दुष्कुर्ना वैरिसेनापारे दूरं यथा स्या-
त्तथा बाधस्व । स्पष्टमन्यत् ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

उत्तिष्ठन्निति । हे इन्द्र सुतं सोमं पीत्वौजसा घलेन सहोसिष्ठंश्चाम् भक्षणकरणभूते
विधे हनू अवेपथश्चालय । तच्चालनलिङ्गेन तुष्टमात्मानमस्माकं दर्शयेत्यर्थः ।
स्पष्टमन्यत् ।

(अतिग्राह्यषोडशिमहाभिधानम्)

तृतीयमन्त्रपाठस्तु तरणिर्हिवादिरारण्यके समाम्नातत्वाच्चात्र व्याख्येयः ।

कल्पः—“ आग्रयणेग्रहं गृहीत्वाऽथ षोडशिनं गृह्णाति आ तिष्ठ वृत्रहन्नि-
त्यनुवृत्त्योपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने जुष्टं गृह्णामीति परिमृज्याऽऽसा-
दयति एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने इति ” इति ।

पाठस्तु—

आ तिष्ठेति । हे वृत्रहन्निन्द्र तव हरी अधौ वसणा मन्त्रेण युक्ता रथ-
योजितौ । अतो रथमातिष्ठाऽऽरोह । अयं ग्रावा वगुना वचनेनाभिषवध्वनिना
त्वम्भनोऽभिषुते सोमेष्वाचीनमभिमुखं करोतु । षोडशसंख्यापूरकं स्तोत्रं शस्त्रं च
यस्येन्द्रस्यास्त्यसौ षोडशी । स्पष्टमन्त्रम् ।

अस्मिन्नेव ग्रहे पञ्च मन्त्रा विकल्पन्ते । तत्र प्रथमः—

इन्द्रमिदिति । ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतीश्च मानुषाणां यज्ञं षोपेत्यामातिधुष्ट-
शवसं केनाप्यतिरस्कृतबलमिन्द्रमेव हरी रथेन बहवः ।

अथ द्वितीयः—

असाधीति । हे वादिष्ठातिशयेन बलवन्निन्द्र ते त्वदर्थं सोमोऽसावि सुतः ।
हे ध्रुवो धाष्टर्यमुक्ताऽऽग्रागच्छ । इन्द्रियशक्तिस्त्वामावृणक्तु आपूरयतु ।
किमिव । रश्मिभिः स्वीकृतं रज उदकं सूर्यमिव । एतच्चान्यत्राऽऽम्नातम्—
“ आपः सूर्ये समाहिताः । अब्राण्मयः प्रपद्यन्ते ” इति ।

अथ तृतीयः—

सर्वस्येति । सर्वस्य भूतजातस्य प्रतिशीवर्माभिमुख्यशायिनी भूमिस्त्वा-
मिन्द्रोपस्थ उपरितनस्थान आधिताऽऽवधातु । हे भूमेऽस्मा इन्द्राय त्योना सुख-
प्रदा सुषदा शोभननिवासस्थाना च भव । अस्मै यजमानाय सप्रद्या अतिवि-
स्तृता सती शर्म सुखं प्रयच्छ ।

अथ चतुर्थः—

महा० इन्द्र इति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथ पञ्चमः—

सजोषा इति । हे वृत्रहञ्जरेन्द्र सजोषाः प्रीतिसहितो मरुद्भिर्युक्तया
सगणस्त्वं यजमानभक्तिं विद्वान्सोमं पिब । अस्माकं पारणोद्यताञ्छत्रून्मारय ।
इतरान्मृधो वैरिणोऽपनुदस्व । अनन्तरमस्माकं सर्वतो भयराहित्यं कुरु ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ ऐन्द्रवायव आ वायो इन्द्र तस्य पुनर्ग्रहः ।

मैत्रावरुणकेयं वामाश्विनं द्वौ विकल्पितौ ॥ १ ॥

शुक्रं मान्धिनि चैकैकः प्राग्विवाऽऽग्रयणे द्वयम् ।

एकैक उक्थ्य ऋग्वयोश्चतुर्दश तु मन्त्रकाः ॥ २ ॥

ऋतुग्रहेषूपधामः सर्वेष्वेवादौ प्रयुज्यते ।

ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवश्च त्रयो मारुत्वतग्रहाः ॥ ३ ॥

वैकल्पिकौ द्वौ माहेन्द्रे कदाऽऽदित्यग्रहस्तथा ।

कवा दधिग्रहस्तत्र यज्ञः सोमं पुनः क्षिपेत् ॥ ४ ॥

विष माग्न्याऽऽलोहयेद्या काम्बो दध्नः प्रतिश्रयः ।

त्रयो विकल्पाः सायिने वैश्वदेवे परो हसौ । ५ ॥

पात्नीवतग्रहस्यास्य होमोऽग्रा इतिमन्त्रतः ।

हारियोजननाम्नस्तु हरीः स्थेति हुतिर्भवेत् ॥ ६ ॥

अग्नेऽतिग्राह्य अग्नेय उत्तिष्ठन्माह्य ऐन्द्रकः ।

षड्विकल्पा षोडशिनि ग्रहकाण्डं समाप्यते ” ॥ ७ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छल्लयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशमारभ्य

षट्त्रिंशपर्यन्ता अष्टानुवाकाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

उडु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् । चित्रं देवानामुदगाद-

नीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आऽप्रा

द्यावापृथिवी अन्तरिक्ष* सूर्य आत्मा जगतस्त-

स्थुषश्च । अग्ने नय सुप्रथा राये अस्मान्वि-

श्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जु-

(दक्षिणावर्णनम्)

दुराणमनो भूरिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम । दिवं
गच्छ सुयः पत रूपेण (१) वो रूपमभ्यैभि
वयसा वयः । तुथो वो विश्ववेदा वि भञ्जतु
वर्षिष्ठे अधि नाके । एतत्ते अग्ने राध ऐति
सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयर्तस्य पथा प्रेत
चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयस्तीर्था-
ह्यणमय राध्यासमुपिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृमत्यश्
सुधातुदक्षिणं वि सुवः पश्य व्यन्तारिक्षं यतस्व
सदस्यैरस्मदाभ्रा देवभ्रा गच्छत मधुमतीः
प्रदातारमा विशतानवहायास्मान्देवयानेन
पथेत् सुकृती लोके सीदत तर्भः सस्सु-
तम् (२) ॥

(रूपेण सदस्यैरहावश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४३ ॥

(अथ मध्यमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकं सप्तत्रिंशोऽनुवाकः) ।

षट्त्रिंशोऽनुवाके ग्रहाः समापिताः । सप्तत्रिंशे दक्षिणा वर्ण्यते—

कल्पः—“ मचरणया वाक्षिणायानि जुहोति हिरण्यं मबध्य धुतेऽवधायोदु र्वं
चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ” इति ।

तत्र प्रथमा—

उदु त्यमिति । केतवो रश्मयस्त्यं जातवेदसं तमग्निसदृशं सूर्यं देवमुदहन्ति
ऊर्ध्वदेश एव मापयन्ति । किमर्थम् । विधाय ऊर्ध्वस्थ जगतः सूर्यं दृशे ब्रह्मम् ।

अथ द्वितीया—

चित्रमिति । चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मिनामनीकं सैम्यसदृशं

मण्डलमुदगादुदयं गच्छति । कीदृशम् । मित्रादिदेवोपलाक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणि-
जातस्मेन्द्रिमाधिष्ठानृत्वाच्चक्षुस्थानयिं तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य व-
स्थुषः स्थावरस्य चाऽऽत्मा सँलोकनयमाप्ताः पूरितवान् ।

कल्पः—“ अग्ने नयेत्प्राग्भीष्मस्य जुहोति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्ने नयेति । हेऽग्ने रागे पारलौकिकधनप्राप्त्यर्थमस्माज्जोमनेन धर्मेण
नय । हे देव त्वं विश्वानि वसुनानि सर्वांन्मार्गान्विद्वान्ज्ञानासि । जुहुराणं कुटिल-
मेनः पापमस्मद्युधोधि वियोजय । तुभ्यं भूधिष्ठां नमस्करोमि विधेम कुर्वाम् ।

वाक्षिणहोमं विधत्ते—

“ सुवर्गाय वा एतां लोकान् दूयन्ते यदाक्षिणानि ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० १] इति ।

दक्षिणां विसृज्या होतव्यानि वाक्षिणानि ।

होमाधिकरणं विधत्ते—

“ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः पतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्त-
रिक्ष एवाऽऽक्रमते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

द्वाभ्यां वक्ष्यमाणाभ्याम् ।

आग्नीध्रहोमादूर्ध्वं सदःप्रवेशं विधत्ते—

“ सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ०
१] इति ।

मन्वान्विनियुङ्क्ते—

“ सौरीभ्यामृभ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयति नयवत्यर्चाऽऽ-
ग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १]
इति ।

उदु त्वं चित्रमित्येते सौर्वी । अग्ने नय सुपथेति नयवती ।

दिवमिति । कल्पः—“ दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वोद्गृह्णाति ”
इति ।

हे हिरण्य स्वभाकाशं मति गच्छ, ततः स्वर्गं प्राप्नुहि ।

अनेन यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिरित्याह—

(दक्षिणावर्णीनम्)

“ दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं ह्रत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

यद्विरण्यं मबध्य घृतेऽवाहितं तद्विरण्यं घृतहोमादूर्ध्वं हस्तेभ्योऽक्षरेत् ।

कल्पः—“ रूपेण वो रूपमभ्यैमीति दक्षिणा अभ्यैति ” इति ।

पाठस्तु—

रूपेणेति । हे दक्षिणा अनेनोद्धृतहिरण्यरूपेण वेदेर्दक्षिणभागेऽवस्थितानां युष्माकं रूपमाभिमुख्येन ग्रामोमि । कीदृशेन हिरण्यरूपेण । वयसा कमनीयेन । कीदृशं युष्मद्वृषम् । वयः कमनीयम् ।

रूपेणेत्ययं शब्दो हिरण्यपर इत्येतद्वर्णयति—

“ रूपेण वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण सास्ता रूपमभ्यैति यद्विरण्येन ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

हिरण्येन यद्वृषमभ्यैति तद्वृषेण वो रूपमिति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः ।

कल्पः—“ तुथो वो विश्वेदेवा वि भजत्विति ता यजमानश्चतुर्धा कृष्णाग्निने व्युद्धृत्य चतुर्थमध्वर्युभ्यो विभजति यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्धं प्रतिपस्थाने घृतीयं नेहे चतुर्थमुन्नेत्रे, एतेनेतरेषां दानमुक्तम् ” इति ।

पाठस्तु—

तुथ इति । हे दक्षिणा वृद्धतमे स्वर्गेऽधिष्ठितस्तुधनामको देवः सर्वज्ञो युष्मान्यथोचितं विभजतु ।

एतमेवार्थं स्पष्टयति—

“ तुथो वो विश्वेदेवा वि भजत्वित्याह तुथो इत्येवं विश्वेदेवा देवानां दक्षिणा वि भजति तेनैवैना वि भजति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“ एतत्ते अग्ने राध इति दक्षिणाग्निमग्ने ” इति । मन्त्र इति शेषः ।

पाठस्तु—

एतदिति । हेऽग्ने दक्षिणाद्वन्याणि ते राधस्तव समृद्धिकारणं सोमयुतं सोमयागे प्राप्तमेतद्दक्षिणाद्रव्यमित्यागच्छति । तद्द्रव्यं मित्रस्य पथा शान्तस्य तव मार्गेण नय । हे चन्द्रदक्षिणाः सुवर्णादिद्रव्यरूपा कृतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रकर्षेण गच्छत सत्यफलकेन देवेन यथावत् विभक्ता गच्छतेत्यर्थः । कीदृश्यश्चन्द्रदक्षिणाः । सुविता शोभनगमनयुक्तेन यज्ञस्य पथा यज्ञपुरुषस्य मार्गेण

सदोगाहपत्ययोर्मध्यवर्तिना नयन्तीर्दक्षिणदेशादुत्तरदेशे नीयमानाः । अत्र सूत्रम्—
“ हिरण्यपाणिरघेण गार्हपत्यं नयति जघनेन सदोऽन्तराऽऽग्नीध्रं च सदश्च ता
उदीचीः ” इति ।

दक्षिणादव्यस्य सोमच्युतत्वं यज्ञस्तमित्याह—

“ एतत्ते अग्ने राघ ऐति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतः सस्य राघ ऐति ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

मित्रशब्दप्रयोजनमाह—

“ तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।
तुथो रुद्रोऽग्निरिति श्रुतत्वादुद्रस्य पथा चेदशान्तिः स्यादतो मित्रस्येत्युच्यते ।
ऋतशब्दो नात्र यज्ञवाची किंतु सत्यवाचीत्याह—

“ ऋतस्य पथा मेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा ऋतः सत्येनैवैना ऋतेन
वि भजति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

मुख्यस्याग्निस्तृतीयिनः पादिनश्चाग्निजा यथोचितं विभजतीत्यर्थः ।

दक्षिणानां सदोगाहपत्ययोर्मध्यवर्तिना यज्ञमार्गेण गमनं प्राप्तव्यमित्याह—

“ यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीरित्याह यज्ञस्य सेताः पथा यन्ति यदक्षिणाः ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“ ब्राह्मणमद्य राध्यासमित्यत्रेयाध मथमाय हिरण्यं ददाति द्विती-
याय तृतीयाय वा तदभावे य आर्षेयः संनिहितस्तस्मै दद्यात् ” इति ।

निविधा अत्रेयाः प्रवरे पैठिता अतः प्रथमाद्येत्यादिविशेषणम् ।

पाठस्तु—

ब्राह्मणमिति । अद्यास्मिन्वशादने ब्राह्मणमत्रिगोत्रोत्पन्नं राध्यासं हिरण्येन
साधयानि तेषयाणीत्यर्थः । कीदृशम् । ऋषिं वेदार्थज्ञम् । आर्षेयं वेदार्थविदः
पुत्रम् । पितृमन्वं पित्रा सम्यगनुशिष्टम् । पैतृमत्वं पितृमत्याः सम्यगनुशिष्टायाः
पतिव्रतायाः पुत्रम् । शोभनी धातुः सर्वधातुभ्य उत्तमं हिरण्यं दक्षिणा यस्मात्सौ
सुधातुदक्षिणस्तादृशम् ।

ब्राह्मणादिशब्दैर्वेदशास्त्रपारं गतो विवाक्षित इति दर्शयति—

“ ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमाप्येयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋविरार्षेयो यः शुश्रू-
वान्तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

(दक्षिणावर्णनम्)

कल्पः—“ सद एत्य वि सुवः पश्येत्पनुर्वक्षिते ” इति ।

एतदेवाभिमेत्य सदोऽभ्येतीति पूर्वं विहितम् ।

पाठस्तु—

वि सुवरिति । हे यजमान स्वर्गे विपश्यान्तरिक्षं च विपश्य । सदस्त्वस्थि-
तैर्विभैः सह यतस्यानुतिष्ठ ।

सुवः पश्येत्पनुर्वक्षिते—

“वि सुवः पश्य अन्तरिक्षमित्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० १] इति ।

सदस्यैरित्यनया सहाय्ये तृतीयया मित्रताऽभिहितेत्याह—

“ यतस्व-सदस्यैरित्याह मित्रत्वाद्य ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“ अस्मद्वाजा देवता गच्छतेति नीता अनुपगम्य ” इति ।

पाठस्तु—

अस्मद्वाजा इति । हे दक्षिणा अस्माभिर्देवताः सत्यो देवेषु ऋत्विक्षु गच्छत ।
हे गावो मधुरक्षीरोपेताः सत्यः परलोके मदातारं यजमानं रूपान्तरेणाऽऽविशत ।
अस्मानमवहायापरित्यज्य देवयनिन पथेत सुकृता मार्गेण गच्छत । गत्वा च
पुण्यकृता स्थाने सीदत । तत्स्थानं नोऽस्मदर्थं संस्कृतं सम्यगुपभोगयोग्यतया
निष्पादितम् ।

मदातारमाविशतेत्यस्यार्थमाह—

“ अस्मद्वाजा देवता गच्छत मधुमतीः मदातारमा विशतेत्याह वयमिह
मदातारः स्मोऽस्मानमुत्र मधुमतीरा विशतेति वावैतदाह ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० १] इति ।

मथमती दातव्यं विधत्ते—

“ हिरण्यं वदाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्ताच्छते सुवर्गस्य लोकस्या-
मुत्प्राप्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

तस्य प्रतिग्रहीतृसंबन्धं विधत्ते—

“ अग्नीध्रे वदात्प्रभिमुखानेवतूर्न्प्रणिताति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ०
१] इति ।

अग्निमुत्तानग्निसंहितानाधानकौलवसन्ताद्युत्तन् । अथ सूत्रम्—“ हिरण्यं पूर्ण-
पात्रमुपबर्हणं सार्वसूत्रमित्यग्नीध्रे ददाति ” इति ।

क्रात्विगन्तरे दानं विधत्ते—

“ ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै होमे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यज्ञोताऽऽत्मान-
मेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्पयति ” [सं० का० ६५०६अ० १] इति ।

प्रसूत्या अनुज्ञानाय । होतुर्बहुपन्त्रपाठेन यज्ञात्मत्वम् । एवमुत्विगन्तरे दान-
मुन्नेयम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ उदुभिर्दक्षिणानीं होमो दिवमतो घृतात् ।

हिरण्यमुर्गुह्य रूपे दक्षिणा अभिगच्छति ॥ १ ॥

तुथो वो विश्ववेदेति भिन्द्याच्चर्मणि दक्षिणाः ।

एतत्ता भिनयेद्ब्राह्म हेमाऽऽज्येयाय यच्छति ॥ २ ॥

विस्तुवः सद् आलोच्य शस्मद्वात्राऽनुमन्त्रणम् ।

सप्तत्रिंशोऽनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ कत्विग्दानपददृष्टार्थमानत्यै वाऽग्निमः भूतेः ।

वैरूप्याच्चियमान्यैवं दृष्टत्वादानैतेः भूतिः ॥

भूतौ च नियमादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ।

वचनात्तेन सत्रेषु स्वामित्वान्न भूतिः क्वचित् ” ॥ इति ।

क्रात्विग्न्यो दक्षिणां ददातीति प्रकृतौ भूयते । तत्किमदृष्टार्थमानत्वं वेति
संशयः । भूत्या परिकीय वशीकार आनतिः । अदृष्टार्थं तत्स्यात् । अञ्जिहिर-
ण्यादीनामदृष्टार्थं त्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । यद्येतद्दानं भूतिः स्यात्तदा-
नीमत्पाधिककर्मानुरूप्येण द्रव्यं देयम् । वैरूप्यं त्वत्र दृश्यते—स्वल्पकर्मणि त्रैधा-
तयीये सहस्रं देयम् । अधिके कर्मण्युत्प्रेषे स्वल्पं सोमचमसपार्चं द्रियते । तथा
द्वादशशतादिपरिमाणनियमो मन्त्रनियमश्च भूतौ नोपपद्यते । कर्मकस्त्रुमस्या
न्यूनाधिकभावसंभवात्तत्क्षरज्ज्वादिभूतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्माददृष्टार्थमित्यग्निमः
पक्षः प्राप्नोति । भैवम् । आनेतेर्दृष्टमयोजनत्वात् । दानभूतिस्तु दृष्टार्थभूतावप्य-

(दक्षिणावर्णनम्)

स्ति । भूतिर्देवेति प्रयोगात् । परिमाणमन्त्रनियमाददृष्टमस्तु । दृष्टस्याभावात् ।
वैकल्प्यं तु वचनबलादभ्युपगम्यते । दक्षिणाया भूतिरूपत्वं प्रत्यक्षवेदवाक्यादर्थ-
वगम्यते—“ दक्षितमक्षिषा दक्षिणापरिकृता कृत्विजो धाजयेयुः ” इति ।
तस्मादक्षिग्वानमानत्यर्थम् । एवं च सति सत्र कृत्विजा यजमानत्वाद्भूतिरूप-
दक्षिणा न कापि देयस्येतद्विचारफलं दृष्टव्यम् ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्वादिषु ।
सर्वेषु केषुचिद्वाऽऽद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा ।
संख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाद्यन्वयतोऽग्निमः ।
वाक्यभेदाच्च तर्कितु मिलितेषु समुच्चयात् ॥
× प्रस्थाद्यौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।
असर्वेष्विति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥
संख्यौचित्येन पशवो नैतत्तस्येत्यमन्वयात् ।
एकत्वेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषा वा गाव इव वा ॥
यत्किञ्चिन्नियमाभावात्माषाः संनिहितत्वतः ।
माषा निराकृता गावः प्राथम्याच्छोपकारतः ।
तस्येति वाक्याद्गोद्वयं न युक्तः पकृतः क्रतुः ।
संख्यान्तरं बोद्धित्तौ स्याद्गवां बाध्यतामिमम् ” इति ।

यद्योतिष्ठेति देयद्रव्याप्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते—

“ गौध्याध्वान्धतरेष्व गर्दभध्वान्धावयध्व धीहयध्व यवाध्व तिलाध्व माषाध्व
तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ” इति । द्वादशाधिकं शतं द्वादशशतम् । तत्र संशयः—
येषां संख्या सा किं गवादि सर्वद्रव्यविषया किंवा कतिपयविषया । सर्वपक्षेऽपि
प्रतिद्रव्यमिदं संख्या, उत मिलितानाम् । तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि, संख्या
तु तद्वृत्तो गुणः । प्रतिप्रधानं गुणावुत्तिर्न्याय्या । तस्माद्गवादिद्रव्येषु सर्वेषु प्रत्येक-
मिदं संख्येति प्रथमपक्षगते प्रथमे संख्याविकल्पे प्राप्ते ब्रूमः—नैतद्युक्तं वाक्य-

× जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तु संख्यानौचित्यत इति पाठः ।

१ क. ग. घ. ङ. चेत्युक्तं स्यात् । २ स. “तत्राध्व गर्दभध्वान्” ।

मेदमसङ्गात् । अतो मिलितानामिषं संख्येति द्वितीयः संख्याधिकल्पोऽभ्युपग-
 त्तव्यः । तथा सति समुच्चयवाचिनश्चशब्दा अनुगृह्यन्ते । एतदभ्युक्तमनौचित्यात् ।
 न-भीहिषवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्तर्गता द्वित्रादिसंख्योचिता । परिकी-
 तस्यैविविजो द्वित्रैर्वीहिषीजैः प्रयोजनाभावात्प्रस्थाधिकस्त्रायादिसंख्या तत्रोचिता ।
 न चेयमव श्रुता । तस्मान्मिलितानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो न युक्तः ।
 कतिपयद्रव्यविषया संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किं गवाद्याः षड्विधाः पशवः किंवा
 दशसु गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यम् । तत्र पशुषु श्रूयमाणायाः संख्याया उचितत्वा-
 त्पशव इति प्राप्ते ब्रूमः—नैतद्युक्तम् । तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्येत्यनेनै-
 कवचनान्तेन षण्णां गवादिपशूनामन्वेतुप्रयोग्यत्वात् । एकत्वपक्षेऽपि यत्किं-
 चिदेकं किंवा माषद्रव्यमुक्त गोद्रव्यम् । तत्र नियामकाभावाद्यत्किंचिदिति प्राप्तम् ।
 तच्च । संनिधेर्निधामकत्वात् । माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति माषा
 संनिहिताः । तर्ह्यस्तु माषद्रव्यमिति चेत् न । प्रस्थादिवरिमाणसंख्यौ-
 चित्येन निराकृतत्वात् । तस्माद्गोद्रव्यमिति पक्षः परिशिष्यते । प्रथमश्रुतत्वो-
 पकारौ तत्र नियामकौ । अस्ति हि महानुपकारः । ऋत्विजः प्रतिग्रहीतुमव्यै-
 राज्यक्षीरादिभिरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसिद्धेः । ननु तस्य पकृतस्य ऋतोर्द्वादश-
 शतं दक्षिणेत्यन्वयाद्गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् । न । यद्गोद्रव्यं तस्य द्वाद-
 शशतमिति वाक्येन तत्प्रतीतिः । वाक्यं हि धकरणाद्वर्ज्यः । तस्माद्गवां
 द्वादशशतमिति सिद्धान्तः । विवृतिषु यत्र गोदक्षिणायाः संख्यान्तरं श्रुतं तत्रा-
 स्याः संख्याया बाधो विचारफलम् ।

तत्रैवान्यन्विष्यतम्—

“ गोदाने विहिते स्वेच्छा नियतिर्वाऽन्तिमेऽपि किम् ।

अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽग्रिमः ।

अविभागो बहुत्वोकेर्बहुत्वं न विवक्षितम् ।

विभागः स्थात्परस्वत्वासिद्धेर्लिङ्गं च दृश्यते ” इति ।

पूवोक्त एव गवां दाने संशयः । ऋत्विग्न्यो देयानामुक्तसंख्यानां गवां
 विभागविभागयोर्यजमानेच्छैव प्रयोजिका, उतास्समन्तरनियतिः । यदाऽपि
 नियतिस्तदाऽप्यविभागो विभागो वा । तत्र नियामकस्यानुक्तत्वादिच्छेति ताव-

(समिष्टयजुर्होमः)

त्पातम् । कृत्विग्न्यो दाक्षिणां ददातीति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य मतिग्रहीतृ-
त्वादविभाग इति पक्षान्तरम् । ग्रहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वाद्बहुवचनं न विवक्षितमित्ये-
कैकः मतिग्रहीता । तथा सति विभागोऽवश्यं भवेति । समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य
स्वामित्वाभावात्परस्वत्वापादनलक्षणो दानशब्दार्थो न सिध्यति । किञ्च—“ तुथो
षो विश्ववेदा वि भजतु ” इति मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते । तस्माद्विभागनियमो
राज्यान्तः ।

तत्रैवान्यश्चिन्तितम्—

“स विभागः समो नो वा विशेषाम्भणारसमः ।

वैषम्यं स्याद्यथार्थसमेवं तस्मात्समाख्यया ” इति ।

पूर्वोक्तः स विभागः समः स्यात् । वैषम्यहेतोर्विशेषस्याश्रवणात् । साम्यहेतु-
स्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः । तस्मात्सम
इत्येकः पक्षः । कर्मकरेषु मयासानुरूपे(ष्ये)ण भूतितारतम्यं दृष्टं तद्वदनापीति
द्वितीयः पक्षः । द्वादशाहे दीक्षायामेवं समारुणायते—“ अर्धिनो दीक्षयन्ति पा-
दिनो दीक्षयन्ति ” इति । अर्धं येषामुत्विजां तेऽर्धिनः । एवं पादिनो योजनीयाः ।
तद्विशेषो याज्ञिकमुखादवगन्तव्यः । ततः भौतसमाख्यानुरूपे(ष्ये)ण केषांचिदर्थं
केषांचित्पाद इत्यादिर्विषमो विभाग इति राज्यान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

[अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थधत्वारिंशोऽनुवाकः] ।

धा॒ता रा॒तिः स॒विते॒दं जु॒षन्तां प्र॒जाप॑तिर्नि-
धि॒पति॑र्नो अ॒भिः । त्वद्वा वि॒ष्णुः प्र॒जयां स॒-
ररा॒णो यज॑मानाय ब्र॒विणं॑ क्वा॒तातु॑ । स॒मिन्द्र॑
णो म॒नसा॑ नेषि गो॒भिः स॒ सूरि॑र्भिर्मघव॒न्तस॑
स्व॒स्त्या । सं ब्र॒ह्मणा॑ दे॒वकृ॑तं यदस्ति सं दे॒वा-

ना* सुमत्या यज्ञियानाम् । सं वर्चसा पर्यसा
 सं तनुभिरगन्महि मनसा स* शिवेन । त्वष्टा
 नो अन्न वरिवः कृणोतु (१) अनु माह्व
 तनुवो यद्विलिष्टम् । यद्य त्वां प्रयति यज्ञे
 अस्मिन्ने होतारमवृणीमहीह । ऊर्ध्वगयादुर्ध्व-
 गुताशमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुप याहि चिद्रात्र ।
 स्वगा वो देवाः सदनमकर्म य अजग्म सव-
 नेदं जुषाणाः । जक्षिवास्तः पपिवास्तश्च
 विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि । यानाऽवह
 उशतो देव देवान्ताम् (२) प्रेरय स्वे अग्ने
 सधस्त्ये । वहमाना भरमाणा हवीश्वि वसुं
 धर्म दिवमा लिखतानु । यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञ-
 पतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहैष ते यज्ञो
 यज्ञयते सहस्रक्तवाकः सुवीरः स्वाहा देवा
 गानुविदो गातुं वित्वा गातुमित मनसस्पत
 हम् नो देव देवेषु यज्ञ* स्वाहा वाचि स्वाहा
 वाते धाः (३) ॥

(कृणोतु तानष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः) ।

सप्तविंशोऽनुवाके दक्षिणा निरूपिता । अष्टाविंशे समिष्टयजुर्होमो निरूप्यते ।

कल्पः—“ जुह्वां नवगृहीतं गृहीत्वा धाता रातिरित्यन्तर्वैश्वर्ध्वस्तिष्ठन्सततं स-
 मशो नव समिष्टयजुषि जुहोति ” इति ।

(समिष्टयजुर्होमः)

तत्र षड्मचस्त्रीणि यजूंषि जुहोति ।

पदसु प्रथमा तावदेवं पठिता—

धातेति । धाता सविता प्रजापतिरभिस्त्वष्टा विष्णुश्चेते षड्देवा नोऽस्माक-
यिदं हविर्जुषन्ताम् । कीदृशो धाता । रातिर्दानशीलः । कीदृशः प्रजापतिः ।
निधिपतिः, महाशङ्खस्वर्धादिनामकानां नवानां निधीनां पालयिता । सोऽयं देव-
गणो यजमानसंबन्धिन्वा प्रजया संरराणः सम्प्रश्नमाणस्तथा यजमानार्थं द्रविणं
दधातु शोषयतु ।

अथ द्वितीया—

समिन्द्रेति । हे इन्द्र त्वममुमहयुक्तेन मनसा नोऽस्माग्गोभिः संनेषि संयो-
जय । सूरिभिर्विद्वद्भिर्होतृममृतैः संयोजय । हे मधवन्स्वस्त्या क्षेमेण संयोजय ।
ब्रह्मणा वेदेनार्थज्ञानसहितेन देवकृतं देवार्थं कर्म यदस्ति तेन संयोजय । यज्ञ-
संबन्धिनां देवानां तुमत्याऽनुमहयुज्या संयोजय ।

अथ तृतीया—

सं वर्धसेति । वयं देवतानुमहयलावर्धसा बलेन तं जेतुम् च पयसा क्षीरा-
दिना समगन्महि संगताः स्मः । तनूमिः शरीरैः शोभनैः संगताः । शिवेन भक्षा-
स्तुमा मनसा संगताः । त्वष्टा देवो नोऽस्माकमभास्मिन्कर्मणि वरिवो वरणीयं
धनं कृणोतु करोतु । किंच तनुवः शरीराणि अनुमार्तुं शोधयतु । यद्विलिप्तं
पार्प तदप्यनुमार्तुं ।

अथ चतुर्थी—

यद्यथेति । हेऽग्ने यद्यस्मात्कारणादधास्मिन्दिन इह देवयजनदेशोऽस्मिन्मन्त्रे
मयति मयर्तमाने सति त्वां होतारं होमनिष्पादकमवूणीमहि तस्मात्कारणादभक्त-
मृज्यं यथा भवति तथाऽध्याह्वाक्षीः । उतापि च त्वमृधकः मृज्यं प्रजान्मशामिष्टा
येस्मद्विद्वान्निमक्कार्षीः । अतस्त्वं विद्वानस्मद्भार्किं जानन्मिमं यज्ञमुपयाहि
प्राप्नुहि ।

अथ पञ्चमी—

स्वगा व इति । हे देवा ये भूयं जुषाणाः पीयमाणा इदं सवनं इमानि
धीणि सवनानि आजग्माऽऽगनास्तेषां वः सदनं स्थानं स्वगा स्वाधीनमकर्म ययमका
र्जं विश्वे ते सर्वे भूयं ज क्षिर्वागः सवनीयपुण्ड्राः । अक्षि-वन्नः पविर्वागः

सोमं पीतवन्धुश्च । हे वसवो निवासहेतवो यूयमस्मे अस्मासु वसूनि धनानि
धत्त स्थापयत ।

अथ षष्ठी—

यानावह इति । हेऽग्ने देवोऽगतो हवींषि कामयमानान्यान्देवानावहो वर्ण-
व्यत्ययादाहव आहूतवानसि, तान्देवान्स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने
मेरय । हे देवा हवींषि वहमाना रथादिभिर्नयन्तो भरमाणाः पोषयन्तो वसुं
जगन्निवासहेतुं धर्ममादित्यमातिष्ठताऽऽगच्छत । अन्वनन्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत ।

अथ त्रयाणां यजुषां मध्ये प्रथमं यजुः—

यज्ञेति । हे यज्ञ त्वं स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । फलप्रदानार्थं
यज्ञपतिं यजमानं गच्छ । स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां धीनि स्वकारणभूतां वायोः क्रिया-
शक्तिं गच्छ । स्वाहा हुतमस्तु ।

अथ द्वितीयम्—

एष त इति । हे यज्ञपते यज्ञस्वामिन्नेषोऽनुष्ठीयमानस्ते यज्ञः सूक्तवाकैः
सोत्रैः सहितः, शोभना वीराः कर्मकुशला क्रतिवजो यस्यासौ सुवीरः । तव
इदमाज्यं त्वया स्वाहा हुतमस्तु ।

अथ तृतीयम्—

देवा इति । हे गातुविदो मार्गज्ञा देवा गातुं वित्वा भवदागमनेमार्गं ज्ञात्वा
यज्ञे समाप्ते सति गातुमित पुनस्तमेव मार्गं गच्छत । हे मनसस्वते देव परमेश्वर
नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु हविर्भुक्षु स्वाहा प्रथमं स्थापय । ततो वाचि मन्त्ररूपा-
या वाग्देवतायां स्थापय । ततो वाते क्रियाप्रवर्तके देवे वाः स्थापय ।

यथोक्तमन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—

“ समिष्टयजुश्चि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं यद-
त्येति यन्नात्येति यदतिकरोति यन्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति ” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

सम्यग्यजनं समिष्टं युज्यन्ते मयुज्यन्त इति धाता रातिरित्यादयो मन्त्रा
यजूंषि । समिष्टार्थानि यजूंष्युच्चार्याऽऽज्यं जुहुयात् । तच्च यज्ञस्य सम्यगनुष्ठित्यै
संपद्यते । क्रूरादिदोषाणां होमेन समाहितत्वात् । क्रूरं पशुर्हिसादि । विलिष्टं

(समिष्टयजुर्होमः)

विहितस्य दक्षिणादिद्व्यस्यात्पीमावः । अत्ययानत्ययौ कालकृत्वौ । तथा हि—
पाशुकानां प्रयाजानां चोदकवशेन हविरासादनादूर्ध्वमनुष्ठानं प्राप्ते तत्तु तिष्ठन्तं
पशुं मयजन्तीति वचनेन पशुविशसनात्प्रागपकृष्टं, तदनादृत्य चोदकवशेनैवानु-
ष्ठानमशास्त्रीयः कालात्ययः । तथा तृतीयसवनोपक्रमे सवनीयपशोरङ्गप्रचारा-
नन्तरमेवानुयाजाश्चोदकवशेन प्राप्तास्ते त्वाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति वच-
नेन तृतीयसवनस्य समाप्तिकाल उत्कृष्टाः, तदनादृत्योपक्रम एव तदनुष्ठानम-
शास्त्रीयः काला[न]त्ययः । अपवार्हर्षिः प्रयाजान्मयजतीति वचनेनावभृथे धर्हि-
र्नामकश्चतुर्थप्रयाजो निषिद्धः । तन्निषेधमतिक्रम्य तस्यानुष्ठानमतिक्रमम् ।
विहितस्य कस्यचिदङ्गस्य विस्मृतिरकरणम् । अपिशब्दः क्रूरादीनां समुच्च-
यार्थः । तैश्च क्रूरादिकं तैरेव होमैः प्रीणाति समादधाति ।

आहुतिसंख्यां विधत्ते—

“ नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण यज्ञः संमितो यावानेव यज्ञस्तं
प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

प्राणास्तदाधारच्छिदाणि ।

नवसु मन्त्रेषु ऋग्यजुषोरष्टान्तरसंख्यां विधत्ते—

“ षड्ऋग्मियाणि जुहोति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति ऋग्णि यजूंश्चि
वय इमे लोका इमानेव लोकान्प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

यज्ञस्य यजमानप्राप्तिः स्वकारणप्राप्तिश्च मन्त्रपाठादेव संपद्यत इत्याह—

“ यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योनिं
गच्छेत्याह स्वामेवैनं योनिं गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

सुवीरशब्देन वीर्यप्राप्तिः सूच्यत इत्याह—

“ एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं
दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

देवा गानुदिद इत्येतन्मन्त्रप्रशंसार्थमाख्यायिकामाह—

“ वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पश्यच्छ यत्सृज्यान्बहुयाजिनोऽग्नी-
यजो यज्ञे यज्ञं मयमितिधिपा३ यज्ञपता३विति स होवाच यज्ञपताविति सत्याद्वै
सृज्याः परा बभूवुरिति होवाच यज्ञं वाच यज्ञः मतिष्ठाप्य आसीद्यजमान-

स्यापराभावायेति देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुमित्याह यज्ञ एव यज्ञं यति
प्रापयति यजमानस्यापराभावाय ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

वसिष्ठमोक्तोत्तमः सत्त्वहवस्य पुत्रो देवभागनामाने मुनिं प्रपच्छे, यदा तुङ्ग-
याख्यदेशस्थान्बहुविधसोमयागानुष्ठापिनो याजितवानसि तदा किं यज्ञं स्वाहि-
त्येवं यज्ञलिङ्गके देवा गातुविद इत्येतस्मिन्मन्त्रे यज्ञं समिष्टयजुर्होमं समापितवान-
सि, उक्तं यज्ञपतिं गच्छेत्येवं यज्ञपतिलिङ्गके यज्ञं यज्ञं गच्छेत्येतस्मिन्मन्त्र-
इति । तत्र द्वितीयपक्षे सति यस्मात्सत्याद्यज्ञात्पराभवंस्तस्मात्प्रथमपक्ष एवोपा-
देय इत्युत्तरम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ धातानुवाके सर्वस्मिन्समिष्टाख्ययजुषि हि ।

कचः षडाद्याः शेषाणि यजुष्येतैर्जुहोति हि ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

ष्टात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

उरु॑ हि राजा॒ वरु॑णश्चकार॒ सूर्या॑य॒ पन्था॑-
मन्वे॑त॒षा उ॑ । अप॒दे पा॒दा प्र॑तिधातवेऽक॒रुता॑-
प॒व॒क्ता हृद॑याविधि॒भित् । शतं॑ ते॒ राज॑न्मि॒षजः॑
स॒हस्र॑मु॒र्वी ग॑म्भीरा॒ मुम॑तिष्ठे॒ अस्तु॑ । वाध॑स्व
द्वे॒षो नि॒र्ज॑तिं॒ परा॑चैः॒ कृतं॑ चि॒देनः॑ प्र मुमु-
ग्ध्य॑स्मत् । अ॒भि॒ष्टि॒तो वरु॑णस्य॒ पाशो॑ऽमेर-
नीक॑मप॒ आ वि॑वेश । अपी॑ नपात्प्रति॒रक्ष॑ञ-
सु॒र्यं दमे॑दमे (१) स॒मि॒धं यक्ष॑मे । प्रति॑ ते
जि॒ह्वा घृ॒तमु॒र्च॑रण्येत्समु॒द्रे ते॒ हृद॑यम॒प्स्वन्तः॑ ।

(अवभृथभिधानम्)

सं त्वा वि॒ज्ञा॒न्वोष॑धीरु॒ताऽऽपो य॒ज्ञस्य॑ त्वा
य॒ज्ञप॑ते ह॒विर्भिः । सु॒क्त॒वा॒के न॑मो॒वा॒के वि॒धे-
माव॑भृथ नि॒चक्ष॑कुण नि॒चेर॑रसि नि॒चक्ष॑कुणाव
दे॒वैर्दे॒वकृत॑मे॒नोऽया॒व म॒र्त्यैर्म॒र्त्यकृत॑मु॒रोरा नो
दे॒व रि॒षस्पा॑हि सु॒मित्रा न॒ आप ओष॑धयः (२)
संभु॒ दुर्मि॑त्रास्तस्मै भू॒यासु॒र्योऽस्या॒भ्वेष्टि॒ श्व
श्वं य॒यं द्वि॒ष्मो दे॒वीरा॑प ए॒ष वो गर्भ॑स्तं यः
सु॒प्रोत॑* सु॒भृत॑मकर्म दे॒वेषु॑ नः सु॒कृतो॑ ब्रू॒तात्प्र-
ति॒युतो॑ वरुणस्य पा॒ज्ञः प्र॒त्यस्तो॑ वरुणस्य
पा॒ज्ञ ए॒धोऽस्ये॒धिषी॑महि॒ समि॑दसि ते॒जोऽसि॑
ते॒जो न॒यि धे॒सपो॑ अ॒न्व॒चारि॑ष* ए॒सेन॑ स॒म-
सू॒क्ष्महि॑ । प॒यस्वा* अ॒म आऽग॑र्म ते मा स*
सृ॒ज व॑र्षसा ॥ [३]

(दमे॒दम ओष॑धय आ व॒र्ष) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थम-
पाठके पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ [३९]

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थमपाठके एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः) ।

अष्टाविंशोऽध्यायः समिधयजुर्होमोऽभिहितः । एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः अवभृथो
वर्ण्यते ।

फल्यः—“ उरु* हि राजा वरुणश्चकारेति वेद्या अभिप्रयान्तो वदन्ति चार्त्वा-
साक्षा ” इति ।

पाठस्तु—

उरु* इति । उरुब्धोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय सूर्यस्याश्वितवै,
अनुक्रमेण गन्तुमर्हन्ति निराशब्देऽन्तरिक्ष उरुं पन्थां विस्तीर्णं मार्गं यस्माच्चकार

तस्मादस्माकमपि पादा प्रतिधातवे पादे पक्षेप्तुं मार्गमकः करोतु । उतापि च यः
शत्रुरपवका निन्दको यश्च हृदयाविधो हृदयोपलक्षितं शरीरं ताडयति, चिच्छन्दः
समुच्चये, सोऽपि प्रतिबन्धमकृत्वा मार्गं करोत्यित्यर्थः ।

कल्पः—“ शतं ते राजन्मिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति ” इति ।

पाठस्तु—

शतं त इति । हे राजन्वरुण तव शतसहस्रसंख्याका मिषजोऽस्मदुपव-
निवारकाः सन्ति । तस्मादस्मासु तव सुमतिरनुग्रहबुद्धिरस्तु । कीदृशी । उर्वी
विपुला सार्वकालिकीत्यर्थः । गम्भीराऽऽदरयुक्तेत्यर्थः । द्वेषो द्वेषिणो बाधस्व ।
निर्कर्तुं यज्ञविधातिनीं पराचैः कुरु तिरस्कृतिर्यर्थः । अस्माभिः कृतमपि पापम-
स्मत्तः प्रमोचय ।

अभिष्टित इति । कल्पः—“ अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तर्माभिति-
ष्ठन्ते(ति) ” इति ।

जलमध्यवर्ती सूक्ष्मतन्वाकारो बन्धनहेतुर्जाविशेषो वरुणस्य पाशः । सोऽ-
यमभिष्टितः पादाक्रमणेन तिरस्कृतः ।

कल्पः—“ अग्नेरनीकमथ आ विवेशेति सुचषमाधारयति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्नेरिति । अग्नेरनीकं मुखमप्सु प्रविष्टम् । हेऽपां नपादेतच्चापकाग्ने दमे-
दमे तत्तद्गृहेऽसूर्यमसूरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्प्रतिनिवर्त्य यज्ञं पाठयन्समिधं
समिधनसाधनं घृतं यक्षि संगतं कुरु । ते तव जिह्वा घृतं यत्पुच्छरण्येदुद्युक्ता
भवतु ।

उरुः हि राजेत्यादिमन्त्रान्व्याचिख्यासुः प्राचीनमनुष्ठानं विधत्ते—

“ अवभृथयजूंषि जुहोति यदेवार्धाचीनमेकहायनादेनः करोति तदेव तैरथ
यजते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अवभृथाख्यं कर्म कर्तुमुदकसर्गापं निगमिषुरामुदा इत्यादीनि यजूंषि जुहुयात् ।
तथा च सूत्रम्—“ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यथभृथमैवष्यञ्जुहुयादवभृथ
निचङ्कुणेति च, नमो रुद्राय वास्तोष्पतये, आयने विद्वषणे, उद्याने यत्परायणे,

१ ख. “न्ति । अस्मा” । २ ख. “की । ग” । ३ ख. “राचैस्तिर” । ४ ख. “मघिति” ।

५ क. “घन्ति” इ” । ६ ख. “वर्तिसु” । ७ ख. “त्यादिमिस्त्रिभर्मन्त्रजुहु” ।

(अवभृथभिधानम्)

आवर्तने विवर्तने, यो गोपायति त२ हुवे ” इति । इतः पूर्वमेकस्मिन्संवत्सरे य-
त्कृतं पापं तदेव तैरवयजते दिनाशयति ।

अवभृथमुद्दिश्योदकसमीपे गमनं विधत्ते—

“ अपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अपां प्राप्त्या तदभिमानिनं वरुणं साक्षादव्यवधानेनैवावयजते पूजयति ।

मस्तोतुः साँज्जाऽनुयानं विधत्ते—

“ वर्त्यना वा अन्वित्य यज्ञ२ रक्षा२सि जिघा२सन्ति साँजा मस्तोताऽन्ववैति
साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

त्रित्वसंख्यां विधत्ते—

“ विनिधनमुपैति यम इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षा२स्यपहन्ति ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

सर्वेषां निधनोच्चारणं विधत्ते—

“ पुरुषःपुरुषो निधनमुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्थी रक्षसामपहत्यै ” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

रक्षस्थी सर्वेषां प्रत्येकं बाधकं रक्षोऽस्तीत्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ सर्वे सपत्नी-
कास्त्रिः साम्नो निधनमुपयन्त्यर्धाध्वे द्वितीयं प्राप्य तृतीयम् ” इति ।

मन्त्रोक्तो मार्गविस्ता(स्त)रः पादप्रतिष्ठार्थं इत्याह—

“ उरु२ हि राजा वरुणध्वकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ३] इति ।

भिषक्शब्देन यजमानस्य पापोपद्रवपरिहारः सूच्यत इत्याह—

“ शतं ते राजन्भिषजः सहस्रामित्याह भेषजमेवास्मै करोति ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

मन्त्रेणैव वरुणपाशः परिह्रियत इत्याह—

“ अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि तिष्ठति ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अन्तु बर्हिः प्रक्षिप्य तस्योपरि जुहुयादिति विधत्ते—

“ बर्हिरभि जुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अधो अभिमत्येव जुहोति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

“ अश्विबान्धै दर्भस्तन्वः ” इति श्रुतेरभियुक्तत्वम् । अथ सूत्रम्—“ तृणं प्र-
हृत्य सौवमाधारयति । यदि वा पुरा तृणं स्याचास्मिजुहुयात् ” इति ।

चेत्कृष्णशेषेषु पञ्चसु प्रयाजेषु बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं निषेधति—

“ अपबर्हिषः प्रयाजान्मजति मजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चति ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

यद्यप्यज्ञाऽऽज्यभागौ चोदकादेव प्रक्षौ तथाऽपि मन्त्रविशेषमभिधेत्तु पुनर्भिधत्ते—

“ आज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

आज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्वप्यन्यत्र श्रुतम्—“ चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ
यदाज्यभागौ ” इति । प्रकृतावाभिर्वृत्ताणीत्यादिके पुरोनुक्तशब्दे । इह तु अन्वये
संक्षिप्तत्वादिके । तथा च सूत्रम्—“ अप्सुमन्त्रावाज्यभागौ यजति अन्वये
वाऽन्तु मे सोमो अजवीत् ” इति ।

मन्त्रदेवता विधत्ते—

“ वरुणं यजति वरुणपाशादेवैवं मुञ्चति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

स्विष्टकृदेवता विधत्ते ।

“ अग्नीवरुणौ यजति साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ३] इति ।

साक्षाच्छीघ्रमेवेत्यर्थः ।

चोदकप्राप्तेषु पिबन्प्राजेषु बर्हिर्नामकं प्रथमानुयाजं निषेधति—

“ अपबर्हिषावनूयाजौ यजति मजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चति ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

प्रयाजानूयाजान्मजंशति—

“ चतुस्रः प्रथममन्यमजं द्वानूयाजौ षट्सं पश्यन्ते षड्वा अतएव चतुश्चेव
मति विधति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

(अवभृथभिधानम्)

समुद्र इति । नौधायनः—“अथाप्सु सूचं प्रतिष्ठापयति समुद्रे ते हृदय-
मप्स्वन्तरित्यधैनामद्भिः पूरयति सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽप इत्यप्स्वेवापो जु-
होति यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः सूक्तवाके नमोवाके विधेमोति” इति ।

आपस्तम्बस्त्वैकमन्त्रमाह—“अजीषस्य सूचं पूरयित्वाऽप्सूपमारयाति समुद्रे
वे हृदयमप्स्वन्तरिति ततो यो बिन्दुरूपेष्ठवते तमुपस्थोयेत्” इति ।

हे जुहु वे हृदयं विचं समुद्रसप्तास्वप्स्वन्तर्मध्ये प्रतिष्ठितु । अजीषरूपा
ओषधयस्त्वां सम्पक्प्रविशन्तु । अपि चाऽऽपो विशन्तु । अथवा वरुणं
संबोध्य व्याख्येयम् । “इदं धावापृथिवी” इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः ।
“नमो वाचे या सोदिता” इत्यादिको मन्त्रो नमोवाकः । हे यज्ञपते यजमान
त्वदीयैर्हविर्भिवेवताः संतर्प्य त्वां सूक्तवाकनमोवाकद्वयोक्तकले विधेम स्थापयामः ।

अवभृथेति । नौधायनः—अथैतमवभृथं संकिरन्ति यार्किच सोमलिप्तं भव-
त्प्रवभृथ निचङ्कुण निचेरुरासि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनोऽप्राहव मर्त्यैर्मर्त्यै-
कृतपुरोरा नो देव रिक्स्वाहीति” इति ।

आपस्तम्बस्तु—आयुदां अग्ने नमो रुद्राय वास्तोऽपतय इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां
सहैतं मन्त्रं होमे विनियुक्तवान् । तच्च पूर्वमुदाहृतम् । हेऽवभृथाभिमानिन्वरुण
× निचङ्कुण राक्षसभार्सनार्थं मितरां ध्वनिं कारितवानासि । निचेरुरासि अस्म-
न्नक्षार्थं निगूढत्वेन चरणशीलोऽसि । हे निचङ्कुणस्माभिर्देवेषु कृतमेनोऽपराधं
तेर्देवैः सह त्वमवायाङ्विनाशय । मर्त्येषु कस्मिन् कृतं तत्तैर्मर्त्यैः सहावायाङ्-
विनाशय । हे देवोरोरभिकाप्रियो देवमर्त्यैकतर्हिंसभाभ्योऽस्माना समन्तात्प्राहि ।

पाठक्रमनादृत्यैतन्मन्त्रमादौ व्याचष्टे—

“अवभृथ निचङ्कुणेत्याह यथोवितमेव वरुणमव यजते” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

निचेरुनिचङ्कुणादिशब्दोदितं वरुणमवयजत उपचरति । धातूनामनेकार्थ-
त्वाद्यथोचितं व्याख्येयम् ।

वरुणसंबोधनपक्षमाभित्थ व्याचष्टे—

“समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरित्याह समुद्रे सन्तर्वरुणः” [सं० का० ६ प्र०
६ अ० ३] इति ।

× विभक्तिलोपहृत्तान्दसो ज्ञेयः ।

संशब्देन यजमानस्याङ्गिरोषधीमिष्य समृद्धिः सूच्यत इत्याह—

“सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽय इत्याहाङ्गिरेवैनोषधीभिः सम्यञ्चं दधार्ति”
[सं० का० ६ का० ६ अ० ३] इति ।

सुमित्रा इति । बौधायनः—“अथाञ्जलिनाऽय उपसंगृह्य सुमित्रा न अग्र
ओषधयः सन्निवति वां दिशं विरुक्षति यस्यां दिश्यस्य द्वेष्मो भवति दुर्मित्रास्त-
स्यै भूयासुर्वोऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं दिष्म इति ” इति ।

आयस्तन्वस्यैक एव मन्त्रः—“सुमित्रा न आय ओषधय इत्ययः प्रगाह्य” इति ।
स्पष्टो मन्त्रार्थः ।

कल्पः—“देवीराप इत्ययमुर्थं यजमानोऽभिमन्त्र्य ” इति ।

पाठस्तु—

देवीराप इति । हे आपो देव्य एष वरुणो युष्माकं गर्भवन्तस्त्वस्थितोऽतो
वो युष्माकं परिवोषाय तं वरुणं हविषा सुमीतं सुमृतं सुष्ठु पुष्टं चाकर्म वयं
कृतवन्तः । स वरुणो नोऽस्मान्सुकृतः सम्यगनुष्ठातृन्ब्रवीतु ।

स्पष्टार्थत्वात्सुमित्रा न इति मन्त्रमुपेक्ष्य देवीराप इत्यस्य स्पष्टार्थतामाह—

“देवीराप एष वो गर्भं कृत्वाह यथायजुरेवैनत् ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ३] इति ।

ऋजीवस्याप्तु प्रहारेणोद्गताणां मिन्दूनां मक्षयामक्षययोर्वोपसद्भावाच्चत्यस्त्रि-
रायोपस्पष्टं विधत्ते—

“पशवो वै सोमो यद्भिन्दूनां मक्षयेत्पशुमान्त्स्यात्वरुणस्त्वेनं गृह्णीयाद्यन्न
मक्षयेदपशुः स्थाभैनं वरुणो गृह्णीयादुपस्पृश्यमेव पशुमान्भवति नैनं वरुणो गृह्णा-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

सोमस्य पशुमाग्निसाधनत्वात्पशुत्वम् । भिद्यन्त इति मिन्दवो जलकम्पाः ।
वरुणग्रहणं नाम महोदराख्यरोगोत्पत्तिः ।

प्रतिष्ठत इति । कल्पः—“अथाप्राप्त्यं प्रतिष्ठौति प्रतिष्ठतो वरुणस्य पाशः
प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति ” इति ।

बन्धनस्य हेतुर्वरुणस्य पाशः प्रतिष्ठतः पृथक्कृतः । प्रत्यस्तो विनाशितः ।

मन्त्रस्यार्थस्तथैव फलर्हीत्याह—

(अथयथाभिधानम्)

“प्रतियुतो वरुणस्य पशु इत्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते ” [सं० का० ६ म० ६ अ० ३] इति ।

जलाभिर्गन्धस्य पुनस्तज्जलमदृष्ट्वैव देवयज्वदेशे गन्तव्यमिति विधत्ते—

“अमतीक्ष्मा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्यै” [सं० का० ६ म० ६ अ० ३] इति ।

अन्तर्हितिरदर्शनम् ।

कल्पः—“एधोऽस्थेधिषीमहीत्याहवनीये समिध आधायपो अन्वचारिषमित्यु-
पविष्टन्ते ” इति ।

पठस्तु—

एधोऽसीति । हे समिधेवोऽसि वृद्धिहेतुरसि । अतो वयमेधिषीमहि अभि-
वृद्धिं प्राप्ताः । अयमाद्यो मन्त्रः । समित्समिन्धनसाधनमसीति द्वितीयः । तेजः
कान्तिसाधनमसि । कान्तिं मयि धेहि स्थापयेति तृतीयः । एतैस्त्रिभिः समिध
आदध्यात् । अपोऽग्नौ जलमनुपाप्याचारिषमवभृथकर्मानुष्ठितवानस्मि । रसेन फ-
लेन समसुद्धमहि संगतोऽस्मि । हेऽग्ने पयस्वान्क्षीरादिसमृद्धियुक्त आगममिहाऽऽग-
तोऽस्मि । तं मा वर्धसा धलेन संयोजय ।

समिधाधानेन वह्निः पूज्यत इत्याह—

“एधोऽस्थेधिषीमहीत्याह समिधैवार्मि नमस्यन्त उपावन्ति ” [सं० का०
६ म० ६ अ० ३] इति ।

नमस्यन्तः पूजयन्तः ।

मयि धेहीत्यस्याभिप्रायमाह—

“तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज एवाऽऽत्मन्वत्ते ” [सं० का० ६
म० ६ अ० ३] इति ।

अवशिष्टः स्पष्टत्वादुपेक्षितः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“उरुं वदन्ति गच्छन्तः सर्वेऽप्यवभृथं मति ।

शतं दृष्ट्वा जले जप्यमभ्याक्रामति तज्जलम् ॥ १ ॥

अग्नेः सुचाऽऽचारयेत्तु समृजिषं जलं क्षिपेत् ।

अवेति गमने होमः सुमित्रा अवगाहनम् ॥ २ ॥

देवीरित्याभिमन्याथ प्रत्युद्गच्छति तज्जलात् ।

एषः समिलेज एतैर्होम आहवनीयके ॥

अपो अग्निरुपस्थानमिति मन्वास्तपोदश ॥ ३ ॥ इति ।

यद्यप्येतावता सौमिकमन्त्रकाण्डं तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं च समार्यं तथाऽपि सन्ति ब्राह्मणशेषा अष्टावनुवाकस्ते त्वत्रैव विमिश्रन्ते । तेष्वनुवाकेषु क्रमेणैतेऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते—यूपैकादशिनी पथेकादशिनी गान्धीवतः पशुः सौम्यचर्वा-
दिरतिग्राह्योऽध्याभ्योऽश्वः षोडशी चेति । तत्र समनन्तरानुवाकप्रतिपाद्या यूपै-
कादशिन्येकयूपेन सह विकल्पिता । तथा चान्यत्र श्रूयते—“ एकयूपो वैका-
दशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविंशिन्यभ्येधस्य ” इति ।

अग्निष्टोमे^१ यः सवनीयः पशुस्तेन सहोपरितनानुवाके वक्ष्यमाणा ऐकादशिनाः
पशवो विकल्पिताः । तथा च सूत्रम्—“ कतुपशव ऐकादशिनाश्च विकल्पन्ते ”
इति ।

तत्रैकादशिनपथ्यां यूपैकादशिनी, तां विधत्ते—

“ स्म्येन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण वि मिमीते मूर्धं मिनोति विवृतमेव वज्रं
संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

भूमेरुपरितनमभ्यमपहन्तुं वेदिस्थानमुद्धन्यात् । तस्मिन्स्थाने वेदिरेकयूप-
पक्षे पदैर्विमितौ । तथा च पूर्वमुदाहृतम्—“ विश्रुत्यदानि पथाक्षिरथी ” इत्यादि ।
एकादशिनीपक्षे त्ववकाशस्य पथाक्षेण वेदिर्मातव्या । तथा च सूत्रम्—
“ यत्प्रान्नेदिसंमानात्तत्कृत्वा दशरथाक्षमेकादशोपरां रज्जुं भीत्वा ” इति ।
उपरशब्देन प्रादेशपरिमिता यूपावटदेशा विवक्षिताः । इमोर्द्वयोस्वटदेशयोर्मध्य-
देशो रथाक्षेण परिमितस्तादृश्या वेदेर्दक्षिणां समारम्भोत्तरां सपर्यन्तेषु पङ्क्तिरू-
पेणावस्थितेष्वेकादशस्ववटेषु यूपानुच्छेद्येत् । यूपमिति जातावेकवचनम् । स्म्य-
रथाक्षयूपास्त्रयो वज्रस्य भागाः । तथा चऽऽज्ज्ञातम्—“ इन्द्रो वृत्राय वज्रं
माहरत्स त्रैधा व्यभवत्पथस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ” इति । तेषां
प्रथमाभ्यमत्र मेलनाद्वज्रस्त्रियुत्संपद्यते । स्तृत्यै हिंसायै ।

यूपावटस्पर्धं वेद्यामर्थं बहिष्येत्येवं तद्देशं विधत्ते—

१ स. 'स्य । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै' इ° । २ ख. ग. घ. ङ. 'मे सं' । ३ ग.
घ. ङ. 'अ समं वि' । ४ स. 'कल्पन्ते' । ५ स. 'विमातव्या । त°' ।

(यूपैकादशिन्यभिधानम्)

यदन्तर्वेदि मिनुयादेवलोकमभि जयेद्यद्वाहिर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संवौ
मिनोत्पुमयोर्लोकयोर्भित्तये ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

अन्तः समीपदेशः । वेदिश्चान्तश्च वेद्यन्तं तत्संभावुच्छ्रयेत् ।

उच्छ्रये काश्चित्काम्यान्विशेषान्विधत्ते—

“उपरसंमितां मिनुयात्पितृलोककामस्य रश्नसंमितां मनुष्यलोककामस्य
वृषालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्तसमान्प्रतिष्ठाकामस्य ये वयो मध्यमास्तान्त-
मान्पशुकामस्य ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

तक्षणरहितानि यूपमूलानि उपराणि तैरेकादशिनी संमिता सदृशी । एक-
स्योपरस्य वायानाचामस्तावानेवेतरेषां दशानामित्यर्थः । रश्नादेशस्थौल्येन
समाना रश्नसंमिता । वृषालविस्तारेण समाना वृषालसंमिता । अत एव सूत्र-
कारेणोक्तम्—“आयामत उपराणि समानि स्युस्तिर्यक्तो मध्यानि रश्नाश्च
प्रधिम्नश्चालानि ॥” इति । सर्वानुपररश्नादेशचालविस्तारान् । एकादशसु
षष्ठो मध्यमस्तत्पार्श्ववर्तिनौ द्वौ तेषां वयाणामेवोपरादिसाम्यनियमो नेतरेषाम् ।
तथा च साति पशुप्राप्तिः ।

यामेव पशुप्राप्तिं दर्शयति—

“एतान्वा अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव भवति ॥ [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ४] इति ।

एतान्समानानु यजमानं पशवः प्राप्नुवन्ति ।

मिथ्योऽतिरिक्तेष्वष्टास्वन्योन्यस्पर्शं विधत्ते—

“व्यतिषजेदितरान्मजयेदैनं पशुभिर्द्व्यतिषजति ॥ [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ४] इति ।

यूपैकादशिन्याः कामनाभेदेन दक्षिणदेशप्रवणत्वं निन्दित्वोत्तरदेशप्रवणत्वं
विधत्ते—

“यं कौमयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठ-
मथ हसीयाः समेवा वै गर्तमिद्यस्यैवं मिनोति वाजकम मीयते दक्षिणार्धं
वर्षिष्ठं मिनुयात्सुवर्गकामस्याथ हसीयाः समाक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुवे
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

गर्तशब्देन दक्षिणदेशनिम्नश्मशानं विवक्षितम् । गर्तवन्धीयन्ते यूपा अस्या-

पृष्ठा ० ४ अनु० ४ ५-३९] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

५५६

(पञ्चेकादशिन्यामिधानम्)

अभिष्ठादय एकादश यूपा यक्ष्यमाणैरग्नेयादिपशुभिरुपेताः । उपश्लेषे तु न-
श्वन्तराभावाद्यजमानस्याऽऽर्तिप्राप्तिर्द्वेष्टं निर्दिश्य तद्धारयेत् ।

द्वेष्ट्याभावे मूषकं निर्दिशेदिति विधत्ते—

‘यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रह्मण्य आभ्यान्पशून्निनस्वि नाऽऽरण्या-
न् ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

विद्वितामेकादशिनीं यज्ञं सति—

“ प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽन्नाद्येन व्याधृतं स एतामेकादशिनीमपश्य-
त्तथा वै सोऽन्नाद्यमदारुन्ध यदद्य यूपा भवन्ति दक्षाक्षरा विरुद्वर्ष विराह्विरा-
जैवान्नाद्यमय रुन्धे य एकादशः स्तन एकास्यै स दुह एवैनां तेन ” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

दक्षयुमानां विराह्वरूपत्वेन धेनुत्कादेकादशो यूपः स्तनो भवति ।

पात्नीवितारुण्यं त्रयोदशं यूपं विधत्ते—

“ वज्रो वा एषा सं गीयते यदेकादशिनी सेश्वरा पुरस्तादवस्थात्वं यज्ञं स-
मर्दितोर्ध्वस्थानीयत्वं विनोति यज्ञस्य प्रत्युत्पत्त्यै सयत्वाय ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

सैकादशिनी वज्ररूपा सती पुरस्तादवस्थाय प्रत्यगवस्थितं यज्ञं संमर्दितुमी-
श्वरा भवति । मर्दितस्य पुनः समाधानं प्रत्युत्पत्तिः । सयो वन्धः य विज्जन्धन
इत्यस्माज्जतोऽस्त्यन्धत्वात् । सयत्वाय दृढारवायेत्यर्थः ।

यूपैकादशिनी निरूपिता । अथ पञ्चेकादशिनीं विधत्ते—

“ प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्धत स एतामेकादशिनीमपश्य-
त्तथा वै स आयुरिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत प्रजा इव स्रुतु वा एष सृजते यो व-
जते स एताई रिरिचान इव यदेकैकादशिनी भवत्यायुरेव तथेन्द्रियं वीर्यं यजमान
आत्मन्धते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

प्रजासृष्ट्या वीर्यादिक्षयाद्विक्रोऽहमिति धीः । तथा यज्ञपयासेनाग्निः । पञ्चे-
कादशिन्या तत्समाधानम् । ते च पशुविशेषा देवतासंहिता अभ्येधमकरणे समा-
न्नाताः—“ आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेरी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः
शितिष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्रः सः
द्वितोऽधोरागः सावित्री वारुणः पेन्वः ” इति । कृष्णग्रीवत्वादिभिर्दिशेषिवाः

५६० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यममेता— [१प्रथमकाण्डे—
(पञ्चेकादशिन्यभिधानम्)

सर्वऽप्यजाः । मेधी त्वेकैवान्यजातिः । विशेषणानि च तस्मिन्नेव प्रकरणे न्या-
ख्यास्यन्ते ।

तानेतानत्र पशून्विशेषेण प्रशंसन्विशेषविधिमुच्यति—

“ग्रेवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति
प्र जनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः
प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रिय-
मेवैन्द्रेणाब्र हन्धे विशं मारुतेनौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो निर्वरुणत्वाय
वारुणः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

प्रवापयति बीजं स्वतः संपादयति । आग्नेयस्य पुंसः सारस्वत्या स्निधा सह
मिथुनीकरणम् । सौम्येन योषिति रेतोधारणम् । पौष्णेन प्रजोत्पत्तिः । बार्ह-
स्पत्येन ब्रह्मण उत्पत्तिसाधनत्वम् । वैश्वदेवेन प्रजानां तद्देवतानुग्रहः । ऐन्द्रेणे-
न्द्रियपाठवम् । मारुतेन जनपदप्राप्तिः । ऐन्द्राग्नेन पुष्टिर्बलं च । सावित्रेणानुष्ठा-
ने प्रेरणम् । वारुणेनोपद्रवराहित्यम् ।

अत्र षष्ठसप्तमाष्टमानां पशूनां वैश्वदेवैन्द्रमारुतानामितरपशुवत्पाठत एव क्रमो
यद्यपि प्राप्तस्तथाऽपि तं क्रममनूय प्रशंसति—

“मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति पुरस्तादैन्द्रस्य वै-
श्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धसे तस्मात्पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्र-
मालम्ब्य मारुतमा लभते विद्वै मरुतो विशमेवास्म्य अनु बध्नाति” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

वैश्वदेवमारुतयोर्मध्यमैन्द्रस्य स्थानम् । तेन मध्यम एव ययसि बलाधिक्यं
यजमाने स्थापयति । विश्वे देवाऽन्नाभिमानिनः । वैश्वदेवस्य पुरस्तादनुष्ठितत्वात्त-
त्संबद्धमन्नमनु पुरस्तादेव स्थापयति । तच्चान्नं पुरस्तान्मुसेनाद्यते । मारुतस्यैन्द्र-
मनु-वर्द्धमानत्वान्मरुतूपा ग्रापनिवासिप्रजा अस्थ यजमानस्यानुकूलाः करोति ।

कामनाविशेषेण क्रमव्यत्यासं विधत्ते—

“यदि कामयेत योऽवगतः सोऽप रुध्यतां योऽरुपरुद्धः सोऽव गच्छत्वित्यै-
न्द्रस्य लोके वारुणमा लभेत् वारुणस्य लोक ऐन्द्रं य एवावगतः सोऽव रुध्यते
योऽपरुद्धः सोऽव गच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अवगतः प्रापैश्वर्यः । अपरुध्यतामैश्वर्योत्कृष्यताम् । अयमेकः कामः । एत-

(प्रात्नीवतपञ्चसिवात्मम्)

विपर्ययोऽन्यः कामः । तस्मिन्नुभयविधेऽपि कप्ते सप्तमैकादशस्थानयोरैन्द्रवारु-
णयोः स्थानव्यत्ययं कुर्यात् ।

मजानां व्याकुलीभावं चेत्कामधेत तदानीमेकादशानां पशूनां क्रमसांकर्यं
विधत्ते—

“ अदि कामधेत मजा मुष्टेयुरिति पशून्व्यतिषजेत्पजा एव मोहयति ” [सं०
का० ६ प० ६ अ० ५] इति ।

उदक्प्रवणत्वेन स्थापिताया एकादशयूपपङ्क्तेर्दक्षिणयूपे वारुणस्याऽऽलम्भं
विधत्ते—

“ अदिमिवाहतोऽर्णं वारुणमालभेत मजा वरुणो गृहीयादक्षिणत उदक्प्रमा-
लभतेऽपन्नाहतोऽर्णं वज्रान्मवरुणमाहाय ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ५]
इति ।

अपाममिवाहस्तत्रमाहस्थानमूतो निम्नो देशः । तत्रावस्थित उत्तरयूपे वा-
रुणमालम्भेत मजानां वरुणग्रहंरूपो रोगः स्यात् । दक्षिणयूपे पशोरुदङ्मुखत्वे-
नाऽऽलम्भे रोगो न भवति । दक्षिणयूपस्योन्नतदेशवर्तित्वेनापामपवाहतः पवाहस्था-
नामावादित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ आधेयं छण्णमीवमभिष्ट उपाकरोति उत्तरे
पञ्चस्वर्णी मेर्षी दक्षिणे सौम्यं वज्रमेवं व्यत्यासं दक्षिणापवर्गान्पशूनुपाकरोति
वज्रमेवंमन्तवो दक्षिणत उदक्प्रम् ” इति ।

पथेकादशिनी निरूपिता । अथ पात्नीवतपशुं विधत्ते—

“ इन्द्रः पत्नियामनुमयाजयतां पर्यभिक्ततामुदसृजत्तथा मनुराध्नोऽधत्त-
मिक्तं पात्नीवतमुत्सृजति मामेव अनुध्मंदिमाध्नोऽधत्तमेव यजमान आध्नोति ”
[सं० का० ६ प० ६ अ० ६] इति ।

अत्र पत्नीशब्देन पात्नीवतसंज्ञके रूप उपाकृतस्त्वष्टदेवताकः पशुरुपलक्ष्यते ।
आस्त्वान्तरे तथा विधानम् । पथेकादशिमीगतपत्नीसंवाजानन्तरमावित्वादस्य यूप-
स्य पात्नीवतत्वम् । अत्र सूत्रम्—“ आधनीमिथ पत्नीः संयाजयन्ति अनुवन्ध्या-
वपार्यां हुतयामधेण शालामुखीयं पात्नीवतं विनोति ” यथाऽधोनाभिमनवस्तीर्णे
वपार्यं तस्मिंस्त्वाष्टं साण्डं लोमशं पिङ्गलं पशुमुपाकृत्य पर्यभिक्तमुत्सृज्याऽऽ-
क्रमेण स्त्र्यं संस्थाभ्येत्, मावन्ति अश्वोरवदानानि स्युस्तावत्कृत्वा आज्यस्यावधे-

तदनुधर्माऽऽज्यं भवति शास्त्रामुत्वीये प्रचरन्तीति विज्ञायते ॥ इति । तस्मादिन्द्रः
पात्नीवतयूपे नियुक्तेन पशुना अनुमयाजयादिति व्याख्येयम् ।

पर्वशिक्षिते पशवुत्सृष्टे सति कर्मशेषस्याऽऽज्येन समाप्तिं विधत्ते—

“ यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा
भवति यदाज्येन पात्नीवदः संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतिष्ठित्यन्तं
यजमानोऽनु प्रति तिष्ठति ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ६] इति ।

अप्रतिष्ठितादसंस्थापनात् ।

अस्य पशोः कालं विधत्ते—

“ इष्टं वपया भवत्वानिष्टं वशयाऽथ पात्नीवतेन प चरति तीर्थं एव प चर-
त्यथो एतर्हेवास्य यमः ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ६] इति ।

वशा बन्ध्या, सा चानूबन्ध्येत्यनेन नाम्नोच्यते । तदीयवपाहोमादूर्ध्वं हृद-
याद्यङ्गहोमात्प्रागेवस्य पात्नीवतपशोः कालः । स च तीर्थमुचितं स्थानम् । किं-
चैतस्मिन्कालेऽनुबन्ध्याख्यस्य पशोर्याम उपरमः समाप्तिर्भवति । तस्य चान्तिमप-
शवात्समाप्तेः प्रागेव पात्नीवतपचारो युक्तः ।

देवतां विधत्ते—

“ त्वाष्ट्रो भवति त्वष्टा वै रेतसः सितस्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं
पत्नीष्वपि नृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति ॥ [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ६] इति ।

विकरोति विविधानि करोति ।

पात्नीवतपशुर्निरूपितः । अथ सौम्यं चरुं विधत्ते—

“ घ्नन्ति वा एतस्सोमं यदमिषुष्वन्ति यत्सौम्यो भवति यथा मृवायानुस्तरणीं
घ्नन्ति तादृगेव तत् ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सोमस्याभिषवो वधस्थानीयोऽतोऽनुस्तरणीस्थानीयः सौम्यश्चरुः कर्तव्यः ।
मृतं दीक्षितमनु स्वीर्यते हन्यत इत्यनुस्तरणी काचिद्गौः । दीक्षितशवस्यावयवेषु
हृदयहस्तादिषु गोशवस्य हृदयाद्यवयवान्संस्थाप्य तं दीक्षितं दहेत् । तदर्थं
काचिद्गौर्हन्यते ।

(सौम्यचर्याभिधानम्)

चरोर्होमस्थानं विधत्ते—

“यदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं दध्यादक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितॄणां दिक्स्वायामेव दिशि पितृभिरवदयते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

बह्नेरुत्तरार्धमध्यदेशयोर्वेवाहुतिस्थानत्वात्तत्र पित्र्ये होमे देवताभिः सह पितॄणां समदं कलहं कुर्यात् । अतो निरवदयते देवदेशाभिः पितॄन्मयते ।

चरुशेषस्य दानं विधत्ते—

“ उद्गातृभ्यो हरन्ति सामदेवतायो वै सौम्यो यदेश साम्नश्छम्बदूकुर्वन्ति तस्यैव स शान्तिः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सामैव सौम्यचरोरभिमानिदेवता । तथा सति सामवेदसंबन्धि यदङ्गमुद्गातार इत्थं छम्बदूकुर्वन्ति विनष्टं कुर्वन्ति तस्य दोषस्य स चरुः प्रतीकारः ।

तस्मिन्नाज्यपूर्णे चरावुद्गातृभिः स्वदेहच्छाया द्रष्टव्येति विधत्ते—

“ अवेक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सौम्यचरोः शुद्धिहेतुत्वान्त्येक्षणेनोद्गातारः स्वदेहं शोधयन्ति । अत्र सूत्रम्—

“ आज्येन चरुमभिपूर्योद्गातृभ्यो हरन्ति समुद्गातारोऽवेक्षन्ते ” इति ।

आज्यस्यापयामौ पुनरप्यन्यत्पूरणं विधत्ते—

“ य आत्मानं न परिपश्येद्वितासुः स्यादभिर्ददिं छत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्सात्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

इतासुर्गतपाणः । अभितो दीयते प्रक्षिप्यत आज्यमस्मिभ्ररावित्यभिर्ददिः ।

काम्येऽवेक्षणे यन्त्रविशेषं विधत्ते—

“ यो गतमनाः स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति मन एवाऽऽत्मन्दाधार न गतमना भवति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

गतमना अव्यवस्थितचित्तः । उद्गातॄणां मध्ये गतमना यन्मे मन इत्यादि-मन्त्रेणावेक्षेत । मदीयं मनो यदि यत्तो निष्क्रान्तं यदि वा निष्क्रमणोन्मुखं तदिदानीं निष्क्रान्तस्य सोमस्य राज्ञः प्रसादाद्वयं तन्मनोऽस्यास्वेव धारयामः । यन्त्र-सामर्थ्याच्चित्तसमाधानं भवति ।

अन्नाविष्णु महि घाम प्रियं वामित्यनयचां घृतयामं विधत्ते—

“ अप वै तृतीयसवने यज्ञः कामतीजानप्रनीजाननम्यात्मावैष्णव्यचां घृतस्य यजत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्मेज्ञो देवताश्चैव यज्ञं च वृथाह ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

ईजानादिष्टवतो यजमानादनीजानं पुरुषमभिलक्ष्य यज्ञोऽप्यकामति तत्तन्निधानायाऽऽद्यावैष्णव्यन्वयार्गः ।

तत्र नीचध्वार्निं विधत्ते—

“ उपाशु यजति मिथुनत्वाय ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।
सौम्यचरुगतेनोच्चध्वनिना सहोपांशुध्वनेर्मिथुनत्वम् ।

अनूबन्ध्यां विधत्ते—

“ ब्रह्मादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो दुरिष्टं क तर्हि यज्ञः क यजमानो भवतीति यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते मित्रेणैव यज्ञस्य स्विष्टं शमयति वरुणेन दुरिष्टं नाऽऽर्तिमाच्छाति यजमानः ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

यज्ञस्य यदङ्गं सम्प्रगिष्टं तस्याधिपतिर्मित्रः स्वयमनाराधितस्तदङ्गं दुरिष्टेन मिश्रयति । दुरिष्टस्याङ्गस्याधिपतिर्वरुणश्चानाराधितस्तददुरिष्टं संपाद्य स्विष्टेन मिश्रयति । तथा सत्युभाभ्यां स्विष्टस्य विनाशितत्वाद्यज्ञः कावेतिष्ठेत् । यज्ञामावे यजमानोऽपि कुत्र फलोपेतो भवेत् । वशालम्बेन तुष्टो मित्रः स्विष्टं पालयति । वरुणो दुरिष्टं नाशयति । ततो यज्ञस्य सुस्थितत्वाच्चिह्नकलस्वरूपाभ्यां यजमानो न घामोति । अत्र सूत्रम्—“ मैत्रावरुणीं गां वशामनूबन्ध्यामालभेत् ” इति ।

तामनूबन्ध्यां प्रशंसति—

“ यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येवमृक्साभे यज्ञं न भिन्दो यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते यज्ञायैव प्रभिन्नाय मत्प्रमन्वकास्पति शान्त्यै ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

सर्वसस्योपेता भूमिरुर्वरा तस्यां लुष्टार्मा कर्षणमनु तत्र मत्प्रं क्षिपन्ति । शक्त्वाधानसाधनं गोमयादिद्रव्यं मत्प्रं, यतममिमत्तं फलमर्हतीति मत्प्रम् । तद्वद्वशामाभ्यां कर्षणवद्योग्यतामावादेतस्य यज्ञस्य वशालम्बेन मत्प्रमक्षेपवत्फलजननशं किमवति । तेन चाशकिलक्षणस्य दोषस्य शान्तिर्भवति ।

(अतिग्राह्यविधिः)

पुनरपि वशां पञ्चसति—

“यातयामानि वा एतस्य छन्दांसि य ईजानश्छन्दसामेव रस्ते यद्वशा यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते छन्दांस्येव पुनरा प्रीणात्ययातथामत्वाकाथो छन्दः—स्वेव रसं दधति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

ईजानो यज्ञं छतवान् । एतस्य छन्दांसि गतसाराणि भवन्ति । एतस्य तु छन्दसां सारः । वषट्कारदेवतया गायत्रीदेवतायाः शिरसि च्छिन्ने पक्षिणेन रसेनोत्पन्नत्वात् । एतच्च काम्यपशुकाण्डे समाम्नातम् । अतो वशाकर्मणेन छन्दसां गतसारत्वाभावात्प्रीतिर्भवति । प्रत्युत छन्दःसु विशेषरसः स्थाप्यते ।

सौम्यचरुधृतयागानुबन्ध्या निरूपिताः । अथातिग्राह्यान्विधत्ते—

“देवा वा इन्द्रियं वीर्यं व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत तदतिग्राह्या अभवन्तदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्त इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

इन्द्रवायुमित्रावरुणादिदेवैरिन्द्रियगतसामर्थ्यहेतौ सोमरसे विभक्ते सत्यतिरिक्ताद्रसावेते गृह्यन्ते । तद्यहणेन सामर्थ्यं यजमाने स्थाप्यते ।

विहितानामतिग्राह्याणामग्न्यादिदेवतासंबन्धं विधत्ते—

“तेज आग्नेयैन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्मवर्चसं सौर्येण ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

यजमान आत्मन्धस इत्यनुवर्तते । तेज कान्तिः । इन्द्रियं बलम् । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिः । पातःसवन आश्रयणसादनादूर्ध्वमते त्रयो ग्रहीतव्याः । अत्र सूत्रम्—“एष ते योनिर्विधेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा त्रीनग्निष्टोमेतिग्राह्यांगृह्णात्याग्नेयमैन्द्रं सौर्यमित्यग्न आयुश्च्युत्तिष्ठस्तरणिरिति ग्रहणसादनाः ” इति ।

व्यातिरेकमुखेन (ण) पृष्ठचषडहे तानतिग्राह्यान्विधत्ते—

“उपस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याश्चक्रे पृष्ठानि यत्पृष्ठं च न गृहीयात्प्राश्च यज्ञं पृष्ठानि सः शृणीयुः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

यज्ञरूपस्य रथस्यातिग्राह्या उक्तम्भनकाण्डस्थानीयाः । षट्सु दिनेषु क्रमेण रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकरैरेवतसामनामकैः साध्यानि पृष्ठच(ष्ठ)स्तोत्राणि चकस्थानीयानि । ततः पृष्ठचषडहेतिग्राह्यरूपोत्तम्भनाभावे तानि पृष्ठानि न यज्ञरथं पुनः पातयित्वा संशृणीयुर्विनाशयेयुः । तस्मात्तान्गृहीयादित्यर्थः ।

उक्त्यर्थे चोदकपाक्षानातिग्राह्यान्मविषेधेति—

“ यदुक्त्यर्थे गृहीतात्प्रत्यञ्चं यज्ञमतिग्राह्याः सः शृणीयुः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उत्तम्भनमन्तरेणैव पुरत उज्जतसदृश उक्त्यस्तस्मिन्गृहीता अतिग्राह्याः पुर-
स्तादस्यौन्मथमापाद्य यज्ञरथं प्रत्यञ्चं पातयित्वा विनाशयेयुः । तस्मात्तान् गृही-
यावित्यर्थः ।

पृष्ठचषडहेऽप्युक्त्यसद्भावादेतं प्रतिषेधं वारयितुं पूर्ववाक्येनै(षे)ति विहि-
तास्तद्विधिभिर्धामस्याप्युक्त्यसंस्थस्य शास्त्रान्तरे सद्भावात्तत्रापि निषेधं वार-
यितुं विधत्ते—

“ विश्वमिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सवीर्यत्वाय ” [सं० कद० ६
प्र० ६ अ० ८] इति ।

रथंतरादीनि षडपि पृष्ठच(षट्)स्तोत्राणि यस्मिन्सन्ति स सर्वपृष्ठः ।

अभिष्टोमे तान्विधत्ते—

“ मजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत्स प्रियास्तनूरप न्यधत्त तदतिग्राह्या अभ-
वन्वितनुस्तस्य यज्ञ इत्याहुर्मस्यातिग्राह्या न गृह्यन्ते इत्यप्यभिष्टोमे ग्रहीतव्या
यज्ञस्य सतनुत्वाय ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

व्यादिशद्विभज्य दत्तवान् । तदा स मजापतिर्मज्ञसंबन्धिनीः प्रियास्तनूरप-
न्यधत्तापनीय कचिद्वोषितवान् । तास्तनवोऽतिग्राह्याः । तस्मादभिष्टोमस्य सतनु-
त्वाय तान्गृहीयात् । अत्रातिग्राह्याणां पृष्ठचषडहादिविकृतिसंबन्धप्रतीतिः प्रकृ-
ताकभिष्टोमेऽपि विधीयन्ते ।

व्यावृत्तिकामस्य तान्विधत्ते—

“ देवता वै सर्वाः सदशीरासन्ता न व्यावृतमगच्छन्ते देवा एत एतान्ग्रहान-
परयन्तान्गृह्णताऽऽग्नेयमग्निरन्ध्रमिन्द्रः सौर्यं सूर्यस्ततो वै तेऽभ्याभिर्देवताभिर्व्या-
वृतमगच्छन्त्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृतमेव पाप्मना आतृव्येण गच्छति”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तदशीस्तुत्यैश्वर्याः । व्यावृतमश्वैर्याधिक्यलक्षणम् । इतरेभ्यो व्यावृतं धातृ-
व्यादैश्वर्याधिक्यमेतैरतिग्राह्यैः पाप्नोति ।

तानतिग्राह्यान्मशंसति—

(अदाम्यग्रविधिः)

“ इमे लोका ज्योतिष्मन्तः समावद्दीर्घाः कार्या इत्याहुराग्नेनास्मिँल्लोके ज्योतिर्धत्त ऐन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू हि सशुजौ सौर्येणामुस्मिँल्लोके ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति समावद्दीर्घानिनान्कुरुते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

इमे पृथिव्यन्तरिक्षद्युल्लोकास्ते आग्न्यादिवेतानुग्रहेण ज्योतिष्मन्तस्तुल्यसामर्थ्याः । अन्तरिक्षस्य वायुर्देवता न त्विन्द्र इति चेन्न, इन्द्रवायोः सहावस्थानादैन्द्रवायवग्रहे तद्दर्शनात् ।

प्रकारान्तरेण शान्यशंसति—

“ एतान्वै ब्रह्मन्वाविश्ववयसाववितां ताम्यामिमे लोकाः पराश्वधार्वाञ्चान् प्राभुर्धस्यैवं विदुष एते ब्रह्मा गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोकाः पराश्वधार्वाञ्चान् भान्ति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

ब्रम्हाश्च विश्ववयाश्च तयोरतिग्राह्यमहिमाभिज्ञत्वात्तदर्थमुत्तमा अधमाश्चैमे लोकाः प्राभुः प्रभावन्तः ।

अतिग्राह्या निरूपिताः । अथादाम्यग्रहं विधत्ते—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा अदाम्ये छन्दांसि सवनानि समस्थापयन्ततो देवा अभवन्सुराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाम्यो गृह्यन्ते भवत्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो भवति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

असुरा मात्सर्येण देवैरनुष्ठितं यज्ञाङ्गं स्वयमप्यनुष्ठितवन्तः । तदाऽसुरवशनेन देवा गायत्रीत्रिष्टुब्जमतीभिर्निष्पाद्यानि त्रीणि सवनान्यदाम्यग्रहे समापितवन्तः । तत्र हि—“ वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसा ” इत्यादिभिसिभिर्मन्त्रैस्त्रयः सोमाश्वः पृथक्कर्तव्याः । अत्र सूत्रम्—“ उपनद्धस्य राज्ञस्तीनश्शून्यवृहन्ति वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रं देवेनं चतुराधूनीति ” इति । तदिदं छन्दसां सवनानां च समापनम् । तेन देवानां विभूतिरसुराणां पराभवश्चाभूत् । तद्वदन्यस्याप्यदाम्यग्रहणेन भवति ।

निर्वचनेन प्रशंसति—

“ यद्वै देवा असुरानदाम्येनादभ्युवन्तददाम्यस्यादाम्यत्वम् ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

२६८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— ११ प्रथमखण्डे—
(अंशुग्रहमिधिः)

आवन्नुन्नहिंसितवन्तः । असुरदम्भमहेतुरयं ग्रहः स्वयमन्येन केनचिदपि द-
म्भितुमशक्यत्वाददाभ्यः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

“ य एवं वेद दम्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दम्नोति ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ९] इति ।

अथादाभ्यस्य कालं विधत्ते—

“ एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यद्वदाभ्य उपनन्दस्य गृह्णात्यतिमु-
क्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अतिशयेन पापान्मोक्षोऽतिमोक्षः । सोऽस्या अस्तीत्यतिमोक्षिणी । प्रजापते-
स्तादृशोऽयमदाभ्यः । तस्मादुपनन्दस्य वस्त्रेण वन्दस्य सोमस्य बन्धनादतिमुक्त्य-
र्थं गृह्णीयात् । शकटादवरोपितो वस्त्रबन्धसोमोऽधिषवणफलकयोरुपमवतिष्ठते ।
तस्य च सोमस्य बन्धमुपांशुग्रहकाले विस्मयेन्द्राय त्वा वृक्ष इत्यादिभिर्मन्त्रैः
सोमं मिमीते । तस्याद्विसं सनात्पागेदाभ्यो गृहीतव्य इत्यर्थः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

“ अति पाप्मानं भ्रातृव्यं मुच्यते य एवं वेद ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ९] इति ।

प्रापरूपं वैरिणमुत्क्रम्य तच्छतोपवृत्तमुच्यते ।

अदाभ्यस्य सोमव्यतिरिक्तं द्रव्यं विधत्ते—

“ घन्वि वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्ति सोमे हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येन जीवन्त्सुवर्गं लोकमेतीति
जीवग्रहो वा एष यददाभ्योऽन्तभिषुतस्य गृह्णाति जीवन्तमेवैनं सुवर्गं लोकं
गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अभिषवेण सोमस्य हतत्वाद्यज्ञे हते यजमानो हतप्रायो भवति । तादृशवध-
मन्तरेण स्वर्गप्राप्तावुपायान्ब्रह्मवादिनो विचार्यादाभ्यं निश्चितवन्तः । स च जीव-
नोपेतो ग्रहः । तस्मादनभिषुतस्याभिषवरूपवधरहितस्य द्रव्यस्य रसं तत्र गृह्णी-
यात् । अत्र सूत्रम्—“ अंशुग्रहदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति शुक्रं वे शुक्रेण गृह्णा-
मीति दम्भः अपसो निग्राभ्याणां वा ” इति ।

अदाभ्यग्रहस्याऽऽध्वनहेतूनां सोमांशूनां त्रयाणां सधनत्रयगतेषु त्रिषु महा-
भिषवेषु भेदनं विधत्ते—

(अंशुग्रहविधिः)

“ वि वा एतद्यज्ञं छिन्वन्ति यददाभ्ये सः स्थापयन्त्यः शून्यापि सृजति यज्ञस्य संतत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

“ असुरवश्वनाय वसवस्त्वेत्यादिमन्त्रैरंशुवर्ग(य)पृथक्करणरूपसवनत्रय[स]-
भाषेन देवैः कृतं तद्वदन्येनापि कृते सत्युपांश्वतर्यामादीनाम[न ?] नुष्ठानाथज्ञो
विच्छिद्यते, तत्परिहाराय पृथक्कृतानंशुनाभिषवेषु मेलयेत् । अत्र सूत्रम्—“आध-
वमानः शून्यज्ञानाजिघायोशिक्रवं देव सोम गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रम-
नुसवनमेकैकं महाभिषवेष्वपिसृजति ” इति ।

अदाभ्यो निरूपितः । अथांशुग्रहं विधत्ते—

“ देवा वै प्रवाहुर्ग्रहानगृह्णत स एतं प्रजापतिरः शुमपश्यत्तमगृह्णीत तेन
वै स आध्वोद्यस्वैवं विदुषोऽश्शार्गृह्णत ऋध्नोत्येव ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० १०] इति ।

प्रवाहुस्तुत्यस्वभावान् । प्रजापतिस्तु समुद्ययर्थं विलक्षणमंशुग्रहं गृहीत्वा
समुद्योऽभवत् ।

इतरग्रहवैलक्षण्यं क्रमेण दर्शयन्नाभिषवस्याऽऽवृत्यभावं विधत्ते—

“ सकृदभिषुतस्य गृह्णाति सकृच्चि स तेनाऽऽध्नोत् ” [सं० का० ६ प्र०
६ अ० १०] इति ।

अष्टौ कृत्वोऽग्रेऽभिषुणोतीत्यादिना ग्रहान्तरेऽभिषवावृत्तिः श्रुता न त्वत्र
कथा कुर्यात्किंतु सकृदेव । यस्मात्स प्रजापतिः सकृदेवाभिषुत्य तेन ग्रहेण
सम्यक्समुद्धि गतः ।

ग्रहणमन्त्रस्पोच्चारणं निवारयितुं भानसमनुसंधानं विधत्ते—

“ मनसा गृह्णाति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० १०] इति ।

संकल्पमात्रेण अगत्सर्जनात्प्रजापतेर्मनःसादृश्यम् ।

ग्रहणपार्श्वं विधत्ते—

“ औदुम्बरेण गृह्णात्पूग्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० १०] इति ।

पात्रस्याऽऽकारं विधत्ते—

“चतुःस्तकि भवति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १०] इति ।

चतुष्कोणमित्यर्थः ।

वामदेवेन दृष्टस्य कथा नश्चिन्न आ भुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नस्य सान्नो ग्रह-
णमन्त्रतामाह—

“यो वा अशोरायतनं वेदाऽऽध्यतनवान्भवति वामदेव्यामिति ताम् तदा
अस्याऽऽध्यतनं मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० १०] इति ।

गृहवानित्यर्थः ।

अनुच्छ्वासं ग्रहणकाले विधत्ते—

“यदध्वर्युरंशुं गृह्णन्नाध्वयेदुभाभ्यां नर्ध्वेताध्वर्यवे च यजमानाय च यद-
ध्वयेदुभाभ्यामुध्वेतानवानं गृह्णाति सैवास्पर्धिः” [सं० का० ६ प्र० ६ अ०
१०] इति ।

अंशुं नार्ध्वेतस्समुद्धं न कुर्यात् । तदानीमध्वर्युयजमानयोः समृद्धिर्न स्यात् ।
अनुच्छ्वासगृहीतिरेवांशोः समृद्धिः । अत्र सूत्रम्—“अंशुं गृह्णन्नेकग्रहायाऽऽ-
ध्वं राजानमुपरे न्युष्य सकृदमिषुत्य वामदेव्यं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति”
इति ।

कथंचिदुच्छ्वाससंश्लेषनिवारणाय विधत्ते—

“हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभि धिनोति”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १०] इति ।

हिरण्यस्याऽऽभिमुख्येन श्वासं कुर्यात् । तथा सत्यायुःस्वरूपेणैव प्राणवायुना
हिरण्यरूपममृतमभिप्रीणयति ।

हिरण्यस्येयत्तां विधत्ते—

“शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १०] इति ।

शतनिष्कपरिमितं शतमानपरिमितं वा हिरण्यं भवति । दशानां ज्ञानकर्मे
न्द्रियाणामेकैकस्य दशानादीषु संचाराच्छतेन्द्रियत्वम् । अत्र सूत्रम्—“यदि व्यवा-
ने(न्या)दा नः प्राण एतु परावत इति शतमानं हिरण्यमभि व्यनीया(न्या)ताम-

(अंशुग्रहविधिः)

ध्वर्युयजमानश्च ॥ इति । अंशुग्रहादाभ्यग्रहयोः पौर्वाण्यं विकल्पितम् । अत एव सुत्रकारेणोक्तम्—“ अंशुमदाम्भं वा प्रथमं गृह्णाति ” इति ।

अंशुग्रहो निरूपितः । अथ षोडशिश्रुहं विधत्ते—

“ प्रजापतिर्देवभ्यो यज्ञान्यादिशत्स रिरिचानोऽमन्यत । स यज्ञानां षोडशधेन्द्रियं वीर्यमात्मानमभि समक्खिदत्तत्षोडश्यभवन्न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति यद्वाच षोडशः स्तोत्रः षोडशः शस्त्रं तेन षोडशी तत्षोडशिनः षोडशित्वं यत्षोडशी गृह्यत इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

“ देवेभ्यो यज्ञान्विमज्य दत्त्वा स्वार्थस्य कस्याप्यभावाद्विक्रोऽहमिति मन्यमानः स्वात्मानमभिलक्ष्य सर्वयज्ञसंबन्धिनमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदं षोडशमेदमिजं समक्खिदत्तमुपादाय श्रान्तोऽभवत् । तच्च सामर्थ्यं षोडशिनामकः कतुरभवत् । स च सोमयामव्यतिरिक्तो यज्ञः कश्चिन्नूतनो न ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ देवेभ्यो वै सुवर्गो लोको न प्राभवत् एतः षोडशिनमवश्यन्तमगृह्णत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः प्राभवद्यत्षोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

न प्राभवन्न स्वाधीनः ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावन्नस्मा एतः षोडशिनं प्रायच्छत्तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं देवतानां पर्येषस्यैवं विदुषः षोडशी गृह्यतेऽग्रेणैव समानानां पर्येति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

अनुजेभ्यो निरुष्टेभ्योऽवरोऽप्यन्तनिरुष्टः । आनुजेति वीर्यश्रान्दसः । अयं श्रेष्ठश्चम् ।

काष्ठं विधत्ते—

“ प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातःसवनः स्वादेवैनं योनेर्निगृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

वज्रवदनिष्टनिवारकत्वाद्भयोर्वज्रत्वम् । तस्मादेव साम्यात्प्रातःसवनं वज्रस्य स्वयोनिः ।

पक्षान्तरमाह—

“ सवनेसवनेऽपि गृह्णाति सवनासवनादेवैनं प्र जनयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ षोडशिनो ग्रहणं प्रातःसवन उत्तमो धारामहाणाः सवने सवने वा ” इति ।

नित्यत्वेन विहितस्यैव काम्यत्वमपि विधत्ते—

तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी पशवस्तृतीयसवनं वज्रेणैवास्मै तृतीयसवनात्पशुमव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

यथा स्वादिरो यूपो भवति स्वादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति वचनप्रसादे-
कस्यैव नित्यत्वं काम्यत्वं च तद्वत् ।

उक्त्यक्ततावपि शास्त्रान्तरानुसारेण प्रसक्तं प्रतिषेधति—

“ नोक्त्ये गृह्णीयात्प्रजा वै पशव उक्त्यानि यदुक्त्ये गृह्णीयात्प्रजा पशु-
नस्य निर्दहेत् ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

उक्त्यक्ततुगतानां शास्त्राणां प्रजापशुरुपत्वावृज्जरूपेण षोडशिना दाहः
स्यात् । शास्त्रान्तरे विधानादिह निषेधाच्च विकल्पः सूत्रे दर्शितः—नोक्त्ये
गृह्णीयात् (व) गृह्णीयाद्वा ” इति ॥

* षोडशिकताविधातिरात्रकतावपि काम्यग्रहं विधत्ते—

“ अतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी वज्रेणैवास्मै पशुनवरु-
ध्य रात्रियोपरिष्ठाच्छमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

वज्रषोडशिना पशुनामवरोधेऽपि नास्ति बाधः । षोडशिशालस्योपरिष्ठादनु-
ष्ठेपेन रात्रिशब्दोपलक्षितेन शालसमूहेन वज्राधोपशमनात् । पशुकामस्येति विज्ञे-
णादन्मस्यातिरात्रे षोडशिमहो नास्ति ।

आधिकारिविशेषेण ग्रहं विधत्ते—

“ अप्यग्निहोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्वचावृकामो हि राजन्यो यजते ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

द्वादशभिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चोपेतोऽग्निहोमो वर्णन्यसाधारणः । राजन्यस्तु विप-
वैश्याभ्यां व्यावृत्तिमुत्कर्षं कामयते तदर्थं गृह्णीयात् ।

(षोडशिमहन्वितिः)

अस्मिन्षोडशिमहस्तोत्रस्यैकविंशनामकं स्तोमं विधत्ते—

“ साह एवास्यै वज्रं गृह्णाति स एनं वज्रो भूरया इन्धे निर्वा दहत्येक-
विंशः स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

अहना सह वर्तत इति एकदिवसनिष्पाद्यः सोमयागः साह्नः । तस्मिन्नेव
यजमानार्थमभ्यर्च्यः षोडशिरूपं वज्रं गृह्णाति । स च वज्रो वैरिविनाशाय
प्रयुक्त एनं यजमानमैश्वर्यार्थं प्रकाशयति । अथवा प्रयोगकौशलाभावादस्मि-
न्नेव यजमाने परीतो निःशेषेणैवमेव दहति । अतः पाक्षिकदाहनिवृत्त्या यज-
मानस्य प्रतिष्ठार्थमेकविंशस्तोत्रं संपादयेत् । प्रगीतमन्त्रसाभ्यस्तुतिः स्तोत्रम् ।
तच्च गानं तृचे कर्तव्यम् । एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति विधानात् । षोड-
शस्तोत्रस्यासावि सोम इन्द्र त इत्युक्तप्रथमा । इन्द्रमिन्द्ररी बहव इति द्वितीया ।
आ तिष्ठ धृजहन्विति तृतीया । स्तोत्र्यं तृचास्त्रिभिः पर्यायैरावृत्तिविशेषो(वेण)
गीयमान एकविंशत्युगात्मकं(को) भवति । प्रथमे पर्याये प्रथमद्वितीययोर्ऋक्षेस्त्रि-
स्त्रिर्गानम् । तृतीयस्याः सक्तद्गानम् । द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सक्तद्गानम् । तृ-
तीयपर्याये मध्यमायाः सक्तद्गानम् । तथा च ऋग्वेदोऽग्निरास्य आम्नायते—“ स-
प्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स
एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स
तिसृभिः सप्तसप्तमेकविंशस्य विष्टुतिः ” इति । सप्तभ्यः सप्तभिर्ऋग्भिर्ह्ये हिं करोति
गायेत् । यथोक्तानुत्तिविशिष्टेयमेकविंशनामकस्य स्तोमस्य संबन्धिनी विशिष्टा
स्तुतिः । तस्याश्च सप्तसप्तमिमिति नामधेयमित्यर्थः ।

षोडशिरासं विधत्ते—

“ हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य भिर्य धामोपाऽऽप्नोति ” [सं० का० ६ प० ६
अ० ११] इति ।

हरिशब्दोऽस्मिन्लस्तीति हरिवच्छसम् । इन्द्रमिन्द्ररी बहव इत्यादिष्वुक्तु ह-
रिशब्दो बहुलमुपलभ्यते । तेन शस्त्रेणैन्द्रस्य परितोषात्तदीयो लोकः प्राप्यते ।
तच्च शस्त्रं द्विविधं विहतमविहतं च । नानाविधच्छन्दसामुर्वा संमेलनेन निष्पा-
दितं विहतम् । त(य)थावस्थितमविहतम् ।

तत्र विहरणप्रकारं विधत्ते—

“कनीयासि वै देवेषु छन्दास्त्वासञ्ज्यायास्त्वसुरेषु ते देवाः कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि व्यशस्ततो वै तेऽसुराणां लोकमवृज्यत यत्कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशस्तति भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं वृङ्क्ते ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

सन्त्यस्मिञ्शक्ते बहूनि छन्दांसि । तान्पाश्चात्त्यनेनोदाहृतानि—“आ त्वा वहन्तु हरय इति तिल्लो गायत्र्यः । उपो वु शुणुही गिरः सुसंक्षं त्वा वयं यधवानित्येका द्वे च पङ्क्ती । यद्विन्मृतनाभ्येऽर्थं ते अस्तु ह्येत इत्यौष्णिह-
धार्हतौ तुथौ ” इत्यादिना । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरो-
ष्णिक् । अनयोरत्पाक्षरत्वेन कनीयस्त्वादेव छन्दस्त्वम् । अष्टाक्षरपादैः पञ्च-
भिश्चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । पञ्चविंशदक्षरा बृहती । अनयोरधिकाक्षरत्वेन भूय-
स्त्वादसुरच्छन्दस्त्वम् । एवं छन्दोन्तरेष्वप्युच्यते । तत्र देवा गायत्रीछन्दसा
पङ्क्तिच्छन्दोऽमितो विहृत्य शस्त्रमपठन् । विहार आश्रयात्वेन दर्शितः—“तदेव
शंस्यं विहरेत्पादाम्यधभाषार्धैश्चः शंसोत्पूर्वासां पूर्वाणि पवानि गायत्र्यः पङ्क्ति-
भिः पङ्क्तीनां तु द्वे द्वे पदे शिष्येते ताभ्यां प्रहिणुयादुष्णिहो बृहतीभिः ”
इत्यादिना । अस्यापमर्थः—अविहृतं यच्छस्त्रं तदेव विहृतं कुर्यात् । तद्यथा—
गायत्र्याः पथमं पादं पङ्क्तेः प्रथमपादेन संयोज्यैकमर्धं संपादयेत् । एवं दि-
तीयतृतीयपादसंयोगेन पुनरर्धं द्वयं संपादयम् । पङ्क्तेरवशिष्टं पादद्वयमेकोऽर्ध-
श्चस्तस्यान्ते प्रणवं कुर्यात् । तैरतैश्चतुर्भिर्धैर्द्वाव(द्वे अ)नुष्टुभौ संपद्येते । एवं
गायत्र्यः पङ्क्तिभिः संयोज्याः । अनया विशस्तति विहरोदिति । तेन विहृतेन
शस्त्रेण भ्रातृव्यस्थानं विनाशयति ।

संख्यान्तरमभिधेय विहरणं दर्शयति—

“पङ्क्षराण्यति रेचयन्ति पद्वा कृतव क्रतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव
कल्पयन्ति चतुष्पद एव पञ्चनव रुन्धे द्वे उत्तरे द्विपद एवाव रुन्धे ” [सं०
का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

काचिद्वगष्टाविंशद(त्य)क्षराऽन्या त्वष्टाविंशदक्षराऽन्या विंशदक्षरा । तत्र म-
ध्यभाषाः पङ्क्षराण्यनुष्टुभोऽतिरिच्यन्ते । तस्या कच आदौ चत्वारि पूर्वस्यामु-
चि संयोज्यानि । अन्तिमं द्वयमुत्तरस्यामुचि संयोज्यम् ।

(षोडशिमहाविधिः)

विहरणे फलितं दर्शयति ।

“ अनुष्टुभमभि सं पादयन्ति वाग्वा अनुष्टुभस्मात्पाणानां वागुत्तमा ” [सं०

का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

आश्रयणः—“अनुष्टुभकारं शंसेदूर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपान्यामतो विहृत इति ।

स्तोत्रोपाकरणस्य कालं विधत्ते—

“ समयविधिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्ने लोक इन्द्रो वृत्र-
महन्त्साक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र हरति” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

समयाविधितोऽर्धास्तमितस्तस्मिन्नेवार्धास्तमयकाले पूर्वमिन्द्रो भूलोके वृत्रं बध्नात् ।

षोडशिनो योग्यां दक्षिणां विधत्ते—

“ अरुणपिशाङ्गनोऽधो दक्षिणेतद्वै वज्रस्य रूपं समुज्जये ” [सं० का० ६

प्र० ६ अ० ११] इति ।

अरुणमिश्रपिशाङ्गवर्णः । तदेवं ब्राह्मणशेषाणामनुवाकानामर्था निरूपिताः ।

अथ परिभाषा ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ पात्रस्यावभृथे सोमलिप्त्वस्य नयनं तु किम् ।

साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यवः श्रुतेः ॥

प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविष्वतः ।

पानस्य तदसंयन्धात्मक्षेपः प्रतिपत्तये ” इति ।

ज्योतिष्ठोमे श्रूयते—“ +वरुणमृहीतं वा एतद्यज्ञस्य यदृजीवं यद्ग्रावाणो
* यदौदुम्बर्यधिषवणफलके तस्माद्यार्त्तिकचिरसोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृथं यन्ति ”
इति । निष्पीडितस्य सोमस्य नीरसो भागः कृजीवम् । यदेतदृजीवग्रावादिकं
सोमाभिषवादौ सोमेन लिप्यते । तस्य लिप्तस्य सर्वस्य द्रव्यस्यावभृथसाधन-
त्वमभ्युपेयम् । कुतः । तेनावभृथं यन्तीति तृतीयाश्रुत्याऽवभृथसाधनत्वावग-
मात् । तस्मात्सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे हविष्वेन नीयत इति चेन्मैवम् । वारुणोऽनैव
कपालेनावभृथमवयन्तीत्यनेनोत्पत्तिवाक्यमिश्रपुरोडाशहविषाऽवरुणोऽवभृथे सोम-
लिप्तस्य पात्रस्य हविष्वेन संबन्धात्संभवात् । तथा सत्यवभृथशब्देन तदीयं देवां

+चतुर्गृहीतमिति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पाठः ।

* ‘ दुम्बरी, यदधि ’ इति जै० न्या० विस्तरे पाठः ।

लक्षयित्वा तस्मिन्देहे सोमलिप्तस्य पात्रस्य नयनमत्र विधीयते । तच्च नयनं प्रतिपत्तये भवति । पात्रस्य पूर्वमुपयुक्त्वात् । तस्मादेतत्प्रतिपात्तिकर्म ।

दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ किं स्याद्वभूथे बर्हिर्वर्जं सर्वशुवाऽऽचरेत् ।

यावदुक्तं प्रयाजानुयाजबर्हिर्निषेधतः ॥

आद्योऽप्सुमन्तावित्याज्यभागोक्त्या परिसंख्यया ।

अन्त्येनाञ्च गुणप्राप्तेरपूर्वत्वेन बाधन्तिनः ” इति १

अपोतिष्ठोभावभूथे चतुर्थप्रमाणमथमानुयाजस्त्वपौ बर्हिर्वागौ वर्जयित्वा शिष्टं चोद-
कमाप्तं सर्वमनुष्ठेयम् । कुतः । अपबर्हिचः प्रयाजाज्यजल्पवर्हिषावनूयाजौ
यजतीति बर्हिर्वागद्वयमात्रवर्जनादगपादिति पाठे ब्रूमः—अप्सुमन्तावाज्यभागौ
यजतीति परिसंख्याभादुक्तमेवानुष्ठेयम् । अथोच्येत चोदकमाप्तावाज्यभागानू-
द्याप्सुमन्तश्चेत्तदेतन्नद्वयस्त्वस्य गुणस्यात्र विधानाच्च परिसंख्येति । मैवम् ।
लिङ्गकपाध्यामेव मन्थयोः प्राप्तत्वात् । अतः परिसंख्यया गृहमेधीयवदुपसद-
चापूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमनुष्ठेयम् ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ किमप्स्ववभूथे मुख्यमार्गं साङ्गमुताधिमः ।

मुख्यत्वेनान्वयान्मैवं प्रयोगेण वक्ष्यमातु ” इति ।

इदं श्रूयते—अप्स्ववभूथेन वत्स्कीरि । तत्र कारुण्यं एककपालोऽवभृथशब्द-
वाच्यत्वात्पूर्वत्वं कर्म तेन मुख्येनापामन्वयः श्रूयते । अतोऽत्र द्रव्यदेवतावदर्पा
मुख्यमात्राङ्गत्वात्प्रधानस्यैवाप्स्वनुष्ठानम् । आधाराज्यभागादीन्याहवनीयेऽनुष्ठे-
यानीति पाठे ब्रूमः—स्यादेतदेवम् । यद्यप्स्ववभूथ इत्येतावदेव श्रूयते । इह
त्वप्सु चरन्तीति अवणादवभृथप्रयोगेणापामन्वयात्साङ्गं प्रधानमप्सु कर्तव्यम् ।
एतद्विचारैत्रयमवभृथयजूंषि जुहोतीत्यस्मिन्ननुवाके द्रष्टव्यम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ गृपाञ्जनादिरेकैकः संबो वाऽनुसमीयते ।

एकैकः पूर्वदन्मैवं वचनात्काण्डेसंगतेः ” इति ॥

१ क. घ. ङ. अन्त्यो नाङ्गगुणे प्रा० । ख. अन्त्येना० । २ क. घ. ङ. मुख्येनानन्व० ।

३ ख. ० म्युरुचकर्मत्वेन । ४ ख. ० रदय० । ५ ख. ० ण्डतेरिता० इ० ।

(षोडशियहविधिः)

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशौ यूपस्य धृतेनाञ्जनमुच्छ्रयणमवटस्य पर्युहणं यूप-
मूलस्य इहणं मध्ये रश्मनया परिष्वयणमित्येते पदार्था आम्नाताः । ते चैक्य-
पपक्षे तथैव कर्तव्याः । एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते—“ एकयूपो वैकादशिनी
वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविंशिन्यश्वमेधस्य ” इति । तत्र
बहुमुपेष्वञ्जनादिरेकैकः पदार्थः प्राजापत्यपशुपाकरणादिवदनुसमेतव्य इति प्राप्ते
ब्रूमः—अञ्जनादिपरिष्वयणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेदिति वचनेन यजमानस्य
यूपत्यागनिषेधोऽञ्जनादिकाण्डस्यानुसमये सत्युपपद्यते । तस्मान्नात्र पदार्थानुसमयः ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संस्कारः स्यादुपशये न वा यूपोक्तितोऽग्निमः ।

न स्यान्नियोजनाभावाच्चूर्णीछेदेन यूपवा ” इति ।

यूपैकादशिन्यां श्रूयते—“ उपशयो यूपो भवति ” इति । एकादशानां यू-
पानां समूह एकादशिनी । तत्र दक्षिणतोऽवस्थापितो द्वादशो यूप उपशयः ।
तथा च श्रूयते—“ यद्दक्षिणत उपशयः ” इति । तस्मिन्नुपशये परिष्वयणादिको
यूपसंस्कारोऽस्ति, संस्कारनिमित्तस्यैकस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वादिति चेन्नै-
वम् । संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात् । पशुं नियोक्तुं यूपः संस्क्रियते । तं नि-
योजनमितरेष्वेकावशसु यूपेष्वस्ति न तु द्वादश उपशये । तथा च तैत्तिरीयक-
ब्राह्मणम्—“ सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुः ” इति । परि-
ष्वयणादिसंस्काराभावेऽप्यमन्त्रच्छेदनादयः केचिद्धर्मास्तत्र वाचनिका विद्यन्ते ।
वायताऽरूपेण सादृश्येन गौर्णी तत्र यूपोक्तिः । तस्मान्न यूपशब्दो धर्मान्तिदिशयी-
ति । एतद्विचारद्वयं स्पष्टेन वेदिमुद्धन्तीत्येतस्मिन्नुवाके द्रष्टव्यम् ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्यादैकादशिने दैक्षात्सौत्याद्वाऽऽद्योऽस्तु पूर्ववत् ।

रश्मनाद्वयसौत्यत्वविशेषाह्निञ्जनतोऽन्तिमः ” इति ॥

एकादशिनाः पशव एवाम्नायन्ते—“ आग्नेयः छण्णग्नीवः सारस्वती मेधी बभ्रुः
सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारु-
तः कल्माष ऐन्द्राघ्नः संहितोऽधोरागः सावित्रो वारुणः पेतवः ” इति । यद्य-

(षोडशिमहविधिः)

पञ्चमेधप्रकरण एते पठितास्तथाऽपि ज्योतिषोपप्रकरणेऽप्येते विधीयन्ते—“प्रेवा-
ऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति मजनयति पौष्णेन ” इत्यादिना । तेष्वैकादशिनेषु दैक्षादग्नीषोमीयाद्विध्यन्तातिदेशः स्यात् ।
कृतः । अग्नीषोमीयस्य पशुप्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वादिति चेन्नैवम् ।
सौत्यगताविशेषलिङ्गदर्शनात् । सुत्याकाष्ठे भवः सौत्यः सवनीयः पशुः । तत्र
चोदकप्राप्ता रशनैका वाचनिकी द्वितीया । एतच्च तृतीयं निर्णीतम् । तदेतद्वश-
नाद्वयमग्नीषोमीयपशवसंभवात्सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकं सुत्याकास्तीनत्वं द्विती-
यम् । ते च द्वे लिङ्गे ऐकादशिनेषु दृश्येते । तत्रेदमाग्न्यायते—“द्वे द्वे रशने
आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं मूर्धं परिव्ययति” इति । सुत्याकास्तीनत्वं
च तेष्वस्ति । ततः सौत्यध्व(त्याद्य)र्मातिदेशः ।

नवमाभ्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“कृष्णग्नीवादिके नोह ऊहो वाऽस्ति न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बहुवभिधित्तया ” इति ।

यूँकैकादशिन्यामभ्यादिदेवताकाः पशव आग्न्याताः—“प्रेवाऽऽग्नेयेन वापयति
मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति मजनयति पौष्णेन ” इत्यादि-
ना । ते च स्वनामभिरम्यत्राऽऽज्ञाताः—“आग्नेयः कृष्णग्नीवः सारस्वती मेधी
बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः ” इत्यादिना । तत्रैकैकवचनान्तस्य मेधपतिश-
ब्दस्याऽऽदित्येष्टिव नोह इति चेन्नैवम् । वैषम्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देव-
त्वम् । इह त्वैकैकस्य पृथग्देवत्वम् । अतो बहून्वेदानभिधानुं बहुवचनान्तैस्त्वेनो-
हनीयम् ।

एकादशाभ्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“एकादशिनैके (मे) तन्नं वसाहोमेऽथ भिन्नता ।

तन्नं शवयं(क्य)त्वतो भेदः प्रधानार्धैर्चभेदतः ” इति ।

एकादशिमेष्वग्नेयसारस्वतसौम्यादिपशुषु वसाहोमस्य सह कर्तुं शक्यत्वा-
त्तन्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—देवताभेदेन प्रधानभेदान्ततयाज्यार्धैर्चान्तकालानां भिन्न-
त्वेनानुष्ठानयोग्यपद्यासंभवाद्भेदः ।

(षोडशिश्रविविधिः)

तत्रैवान्धश्चिन्तितम्—

“ यूपैकादशिनियूपाहुतेर्भेदोऽथ तन्वता ।

सामीप्यभेदादाधोऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ” इति ॥

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपाहुतिः प्रतियूपं मिधये । कुतः । यूपस्या-
न्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति तद्विधानात्सामीप्यानां च भेदादिति प्राप्ते
ब्रूमः—न तावदत्यन्तसामीप्यं संभवति यूपदाहप्रसङ्गात् । अतो यावता व्यव-
धानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य सामीप्यत्वमभ्युपेतव्यम् । तथा
सति देशैव योदाहुतेस्तन्वता ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ किमैकादशिनेष्वस्य कुम्भ्यादेर्भिन्नता न वा ।

असंदेहाय भेदो न लिङ्गदेवास्य सिद्धितः ” इति ।

भिन्नदेवताकेष्वैकादशिनेषु पशुष्वेककुम्भीपाके सति किमङ्गं कां देवतां
प्रत्युपाकृतस्य पशोः संबन्धीति संदेहे सति प्रदानं संकीर्येत । तस्मात्कुम्भ्यादे-
रावार्ष (भेद) इति चेन्नैवम् । चिह्नकरणमात्रेण संदेहापगमसिद्धौ लाघवात् ।
तस्माद्वा तन्वता ।

तत्रैवान्धश्चिन्तितम्—

“ तत्तन्त्रं हेयमुत नो चिह्नं नास्ति वसास्वतः ।

हेयं नो प्रतिपत्तिवार्ताकार्येणाप्यदोषतः ” इति ॥

ऐकादशिनेषु कुम्भ्यादेर्यत्तन्त्रं निर्णीतं तत्परित्याज्यमङ्गानामिव वसानां
चिह्नकरणासंभवेन सांकर्यप्रसङ्गादिति चेन्नैवम् । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन
द्रव्यं प्रत्यपि प्रयोजकत्वाभावेन तद्द्रव्यभ्रपणार्थं कुम्भीभेदमयोजकत्वंस्य
दूरापेतत्वात् । न चात्र द्रव्यसांकर्यं दोषाय भवति, “ व्यवस्थापकप्रमाणाभावात् ।
ननु तत्तद्देवताविषययाज्यार्धचान्तेषु भिन्ना होमाः पूर्वं निर्णीताः । बाह्यं, तैर्धैवै-
कादशकृत्वो ह्यमतां किमायातं द्रव्यसांकर्यं । तस्मात्कुम्भ्यादेस्तन्त्रं न त्याज्यम् ।
इदं षट्कं प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यास्मिन्ननुवाके द्रष्टव्यम् ।

(षोडशिग्रहविधिः)

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“पर्यभिक्ततः पात्नीवत उत्सृज्यत इत्यसौ ।

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥

प्रत्यभिज्ञान(त)मालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ।

गुणं पर्यभिक्तत्वाख्यं वक्तुमुत्तरनिवृत्तये ॥

न दुष्टा परिसंख्याश्च चोदकात्प्राप्तिधौ सति ।

पर्यभिकरणान्ताङ्गरीतिः क्लृप्तोपकारतः ” इति ॥

“ त्वाष्ट्रे पात्नीवतमालभेत ” इति प्रकृत्यैवमान्यतम्—“ पर्यभिक्तं पात्नीवतमुत्सृजति ” इति । तत्र पर्यभिक्तशब्देन संस्कृतपशुद्वयस्य पात्नीवत-
शब्देन परमीवस्यामकदेवतासंबन्धस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति
पर्यभिक्तपात्नीवतशब्दोऽख्यवहितान्वयो लभ्यते । सिद्धान्ते तु पर्यभिक्तमुत्सृ-
जतीत्यन्वयं वाञ्छन्ति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः । तस्माद्वायव्यपशुवधागाधिधि-
रिति पाठे ब्रूमः—अनारभ्याधीतत्वाभास्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वाल-
भ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पात्नीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तमनूद्य पर्यभिक्तशब्दा-
न्वितेनोत्सृजतीत्याख्यानेन पर्यभिकरणाख्यो गुणो विधीयते । न च प्रकृतिगतस्य
पर्यभिकरणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम् । उप-
रितनाङ्गनिवृत्तेर्विधिप्रयोजनत्वात् । नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् । सा च दोष-
त्रयदुष्टा । स्वार्थयागोऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तवाधश्चेति त्रयो दोषाः । पर्यभिक-
रणवाक्ये स्वार्थो विधिस्थग्येत । अन्यार्थो निवेधः स्वी क्रियेत । चोदकपा-
त्नान्युपरितनान्यङ्गानि बाध्येन् । भैवम् । पर्यभिकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानु-
ष्ठेयानीत्येतस्माः परिसंख्याया अनङ्गनीकारात् । कथं तर्हि ताजिबूत्तिः । आधि-
कीति ब्रूमः । चोदकमवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्तते । प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्र-
बुद्धिजनकतया कल्प्यातिदेशारण्यवत्तत्वात् । तथा सत्पुषादिधरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षा-
यां विकृतौ चोदकस्यापवृत्त्यैवोपरितनान्यङ्गानि न प्राप्न्यन्ते । न चानेन न्याये-
न पर्यभिकरणात्प्राचीनानामप्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । विधीयमानस्य पर्यभिकरण-
स्य नूतनत्वे सत्पुषकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत्क्लृप्तोपकारं पर्यभिकरणं तद्व-
स्थापन्नस्यैवाम विधेयत्वात् । प्रकृतौ च प्राचीनाङ्गनन्तरभाविनै एवोपकस्तः

(षोडशिमहविधिः)

कृत्स्न इत्यथापि तादृशस्यैव विधानात्पर्यभिकरणान्ताङ्गरीतिः सिध्यति । एवं च सत्युत्सृजतीत्याख्यातेन यथोक्तपर्यभिकरणविधौ सिद्ध उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनाऽनुद्यते । तदेवमत्र गुणविधिः ।

नवमाध्यायस्य अतुर्थपादे चिन्तितम्—

“आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ।

कर्मान्यद्वाऽग्निमस्त्यागशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥

अङ्गरीत्या समाप्तत्वाद्देवतोक्त्यनुवर्तनात् ।

साम्याच्छेषः संस्थितिस्तु याग आलम्भनादिवत् ” इति ।

“ त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालमेत ” इति प्रकृत्य “पर्यभिहितं पात्नीवतमुत्सृजति” इति श्रुतम् । तत्र पुनः श्रूयते—“आज्येन शेषं संस्थापयेत् ” इति । तद्विद्वान्ज्यं पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिर्भवेत् । कुतः । उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्दैस्तद्वगमात् । पर्यभिकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिवायाऽऽज्येनेति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपविश्य चोदकप्राप्तमुत्तरकालीनमङ्गज्जातं तेन द्रव्येण समापनीयमिति विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या पात्नीवतः पशुः समाप्तः । यदि पात्नीवतमालमेतेति विहितस्य कर्षणः समाप्तिर्न स्यात्, केवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियेत तदा विहितो द्रव्यदेवतासंबन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्यात् । यतो देवता-मुद्दिश्य त्यागोऽवश्यं कर्तव्यः । तथा सति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुनैव साधिते कुतः प्रतिनिधिः । देवतोद्देशत्वागस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्धत्वात् । पर्यभिकरणोत्सर्गवाक्येना(या)ङ्गरीतिविधाने संस्थापनीयः शेषो न कोऽप्यस्ति । तस्मादूर्ध्ववाक्येन कर्मान्तरं विधीयते । देवता तु पात्नीवतश्च द्रव्यानुवृत्त्या लभ्यते । कर्मान्तरस्यापि शेषत्वमुपचरते । यथाज्यद्रव्यकयोः पूर्वोत्तरकर्मयोः स्तनीयदास्त्वामा देवताया एकत्वेनाव्यवहितानुष्ठानेन श्लोपकपोपसंहारसदृशत्वात् । संस्थितिक्रियया चाऽऽलम्भननिर्वापादिवद्यागो लक्ष्यते । लिङ्प्रत्ययश्चापूर्वभावनामभिधत्ते । तस्माद्वाज्यद्रव्यकं पत्नीवद्देवताकं शेषवत्पशुयागसमनन्तरोत्तरभाविकर्मान्तरमत्र विधीयते । एतदुभयमिन्द्रः पत्नीवत्पशुवाके द्रष्टव्यम् ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ अस्याहुतिश्वरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वादस्ति मैवमनिवृत्तेः पुरोत्थितेः ” इति ।

तृतीयसवनीये ये सौम्यचर्वादिपक्षेष्ु हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्तव्यम् । पश्वर्थ-
माहूतायास्तस्याः पशुपाके निष्पक्षे सति निवृत्तत्वादिति चेन्मैवम् । प्रकृतौ
पत्नीसंमाणेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः परन्त्या उत्थानं वाक्येन विहितम् । पशावपि
ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मोत्तत्कालीनेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम् ।
एतच्च भग्नित वा एतत्सौम्यायनुवाके दृष्टव्यम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उक्थ्योत्कर्षे षोडशी नोत्कथ्येतोत्कथ्यतेऽथवा ।

स्तोनकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत्षोडशिमहे ।

ग्रहं पराश्वमुक्थ्येभ्य इत्यङ्गत्तज्जित्प्रभासनात् ।

स स्तोमे ग्रह उत्कृष्टे स्तोत्रकालः प्रचाभ्यताम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे षोडशिमहं प्रकृत्य श्रूयते—“ स पराश्वमुक्थ्येभ्यो निर्गृह्णाति ”
इति । तृतीयसवने सूर्यास्तमयाग्रागेवोक्थ्यग्रहास्त्रयो गृह्यन्ते । तेभ्यः परस्ता-
दयं षोडशी विहितः । यदि कदाचिद्द्वैवादुक्थ्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कथ्येरंस्तदा
तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि षोडशिमहस्य नास्त्युत्कर्षः । कुतः । पूर्वन्यायेन काल-
स्यानुसरणीयत्वात् । कालोऽप्येषमाभ्यातः—“ समयविधिते सूर्ये षोडशिनः
स्तोत्रमुपाकरोति ” इति । समयोऽस्तमयस्तं प्राप्ते सूर्ये स्तोत्रमारम्भकालः ।
सोऽथमुत्कर्षे सति बाध्यते । तच्चायुक्तं, पूर्वपादोऽथ स्वकालमवाधितुमेवेष्टि-
मध्येऽनुष्ठानाङ्गिकारादिति प्राप्ते ब्रूमः—पराश्वमिति शब्देनोक्थ्येभ्य उत्तरकालः
षोडशिमहाङ्गत्वेन विधीयते । ततो मुख्यग्रहस्य कालमवाधितुमुपसर्जनस्य
स्तोत्रस्य कालं बाधित्वा सस्तोत्रग्रह उत्कृष्टव्यः ।

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ धिक्तौ प्रकृतौ वा स्यात्षोडशुत्कर्षतोऽग्निमः ।

अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात्प्रकृतावसौ ” इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“ य एवं विद्वान्षोडशिनं गृह्णाति ” इति ।

१ क. घ. ड. “त्यनकालत्वेन पं” । २ क. घ. ड. “स्मात्तत्” । ३ च. निर्गृह्णा” ।
४ क. घ. ड. “गृह्णन्ति ” इ” ।

(षोडशिश्रविधिः)

सोऽयं षोडशिश्रहो विरुतौ निविशते । कुतः । प्रबलेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणाद्भक्त्युद्भवत्वात् । “ उचरेऽहंन्द्रिरावस्य गृह्ये मध्यमेऽहंस्त्रिरावस्य ” इति हि वाक्यम् । द्विरावादीनां च विरुतित्वं प्रसिद्धम् । अतः प्रकरणं बाधित्वा विरुतौ निवेश इति प्राप्ते ब्रूमः—“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् ” इत्यन्यद्वाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिसूत्रेऽग्निष्टोमे निविशते । न चात्र प्रकरणबाधः । अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थारूपत्वेन ततोऽनन्यत्वात् । न चैवं सति चोदकेनैव द्विरावादिषु प्राप्तत्वात्पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थमिति शङ्कनीयम् । अहर्विशेषसंबन्धाय राजन्यादिनिमित्तनैरपेक्षया च तदुपपत्तेः । तस्मात्प्रकृतौ निवेशः ।

तत्रैवान्यच्छिन्नितम्—

“ उक्थ्याग्रयणतः स स्यात्केवलाग्रयणादुत् ।

आद्य उक्तिद्वयादन्त्य उक्थ्योर्ध्वत्वविधित्वतः ” इति ।

स पूर्वोक्तः षोडशी वचनद्वयबलेनोक्थ्यपात्रादाग्रयणाच्च ग्रहीतव्यः । “ उक्थ्याग्निगृह्णाति षोडशिनम् ” इत्येकं वाक्यम् । “ आग्रयणाद्गृह्णाति षोडशिनम् ” इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्रोच्यते—आग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्यः । कुतः । उक्थ्यवाक्यस्योत्तरकालविधिपरत्वात् । “ तं पराञ्चमुक्थ्याग्निगृह्णाति ” इत्युर्ध्वकालवाचिनः पराकशब्दस्य प्रयोगात् । ततो नोभयस्माद्ग्रहणम् ।

तत्रैवान्यच्छिन्नितम्—

“ सवनेषु तृतीये वां स षयोक्थ्या भवेत्त्रिषु ।

द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विधेस्तत्रैव गृह्यताम् ” इति ॥

स पूर्वोक्तः षोडशिश्रहस्त्रिषु सवनेषु भवेत् । कुतः । सवनत्रयस्योक्तत्वात् । षोडशिनं प्रकृत्याऽऽम्नायते—“ प्रातःसवने ग्राह्यो माध्यंदिनसवनं ग्राह्यस्तृतीयसवने ग्राह्यः ” इति । नैतद्युक्तम् । सवनद्वयस्मार्थवादत्वेन तृतीयसवनं स्मोक्तत्वात् । अत एव वाक्यशेषे सवनद्वयं निन्दित्वा तृतीयसवनं विधीयते । यत्प्रातःसवनं इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोषोऽभिहितः । तृतीयसवने ग्राह्यो न सर्वेषु सवनेषु गृह्णातीति प्रशंसापूर्वकं विहितम् । तस्मात्तृतीयसवनं एव षोडशिश्रहः ।

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

पुनरप्यन्यत्तत्रैव चिन्तितम्—

“ अग्निष्टोमोक्थ्यसंस्थानी षोडशस्तुतशस्त्रकः ।

तद्युक्तो वाऽग्निमः प्राप्तस्तत्र संस्थामवाधितुम् ॥

स्तोत्रं भवत्येकविंशं हरिवच्छस्यते ततः ।

इष्यते क्षन्यसंस्थात्वं स्तुतशस्त्रयुतस्ततः ” इति ॥

षोडशिनं प्रकृत्याऽऽज्जायते—“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्युक्थ्ये
प्राक्षः ” इति । सोऽयमग्निष्टोमोक्थ्यसंस्थयोर्विहितः षोडशिश्रद्धः स्तुतशस्त्रवार्जितो
भवितुमर्हति । अन्यथा तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां ऋतुसमाप्तौ षोडशिसंस्थात्वं
प्रसज्येत, अग्निष्टोमसंस्थात्वमुक्थ्यसंस्थात्वं च बाध्येत, तत्संबन्धिसमाप्त्यभावा-
दिति प्राप्ते ज्ञमः—“ एकविंशः स्तोत्रं भवति पतिष्ठित्यै हरिवच्छस्यते ”
इति षोडशिनि परंपराविधिना स्तुतशस्त्रे विहिते । किंच “ ग्रहं वा गृहीत्वा
चमसं बोलीय स्तोत्रमुपाकरोति ” इति ग्रहग्रहणचमसोन्नयनयोः स्तोत्रनि-
मित्तत्वं श्रुतम् । न हि सति निमित्ते नैमित्तिकं त्यक्तुं शक्यम् । तस्मात्पूर्वसं-
स्थात्वहानिमन्यसंस्थात्वं बाध्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठक

एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थपपाठके चतुर्चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं
मर्त्यो जोह्वीमि । जातवेदो यज्ञो अस्मासु
धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् । यस्मै त्वं
सुहृते जातवेद उ लोकमग्ने छण्वः स्योनम् ।
आश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं
मंशते स्वस्ति । त्वे सु पुत्र स्रवसोऽवृत्रन्काम-

(काम्यवाज्यापुरोनुवाक्याः)

कातयः । न त्वामिन्द्रातिं रिच्यते । उक्थ-
उक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीयेनीथि मघवानम्
(१) सुतासः । यदी० सबाधः पितरं न
पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते । अग्ने रसेन
तेजसा जातयेदो वि रोचसे । रक्षोहाऽभीव-
चातनः । अपो अन्वचारिषः रसेन सुमसू-
क्ष्माहि । पर्यस्वा० अग्न आऽगमं तं मा सः
सृज वर्धसा । वसुर्वसुपतिर्हिकमस्यग्ने विभा-
वसुः । स्याम ते सुमतावपि । त्वामग्ने वसु-
पतिं वसूनामभि प्र मन्दे (२) अध्वरेषु
राजव । त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि-
ष्याम वृत्सुतीर्मत्यानाम् । त्वामग्ने वाजसातमं
विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवी-
र्यम् । अर्य नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः
पुर एतु प्रभिन्दम् । अथ० शत्रूञ्जयतु जहृषा-
णोऽर्यं वाजं जयतु वाजसातौ । अग्निनाऽग्निः
समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाहजुह्वा-
स्यः । त्व० हव्ये अग्निना विप्रो विप्रेण
सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे । उदमे
शुचयस्तव वि ज्योतिषा ॥ (३)

(मघवान मन्दे हव्ये चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठके षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४६ ॥ [४०]

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

(आ देदे वाचस्पतय उपयामगृहीतोऽस्या वायो अयं वा वा वां पात-
 युंजावयं वेनस्तं प्रत्नथा ये देवास्त्रिंशदुपयामगृहीतोऽसि मूर्धानं मधुश्चेद्वाग्नी
 ओमासो मरुत्वन्तामिन्द्रं मरुत्वो मरुत्वान्महान्महान्नुवत्कदा वाममदब्धेभिर्हिरे-
 ण्यपाणिः सुशर्मा बृहस्पतिर्हरिरस्यम जतिष्ठन्तरणिरा प्यायस्वेयुष्ठे ये ज्योति-
 ष्मतीं प्रयासायं चित्तमा तिष्ठेन्मसावि सर्वस्य महान्सजोवा उदु त्यं धातो-
 रुः हि यस्त्वा षट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥)

(आ देदे ये देवा महानुत्तिष्ठन्सर्वस्य सन्तु दुर्मित्राश्चतुःप(तुष्प)श्वा-
 शत् ॥ ५४ ॥)

(हरिं ॐ) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

एकोनचत्वारिंशोऽनुवाके सोमयागः समापितः । अथास्य प्रपाठकस्यान्विमेऽ-
 नुवाके काम्ययाज्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते ।

इष्टिकाण्डे द्विहविष्का काचिदिष्टरेवमाभ्याये—

“ अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाक्षपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमे-
 कादशक्षपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्यै प्रजां प्रजनयति बुद्धामिन्द्रः प्र
 यच्छति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

बुद्धां पुत्रपौत्रेणाभिवृद्धाम् ।

तवाऽऽग्नेयस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यस्त्वेति । हे जातवेदो योऽहं मर्त्यैः सत्कीरिणा गुणकीर्तनशीलेन हृदा
 मनसा त्वाममर्त्यै मरणरहितं मन्यमान आह्वयामि, तादृशेष्वस्मासु पुत्रपौत्रादि-
 रूपप्रजाभिर्निष्पादितं यशः कीर्तय निधेहि । हेऽग्ने त्वत्प्रसादादमुत्तमं देवत्वमस्यां
 प्राप्नुयाम् ।

अथ याज्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

यस्मै त्वमिति । शोभनं कर्म करोतीति सुकृत् । जातं जगद्वेत्तीति जात-
वेदाः । हे जातवेदोऽग्ने त्वं सुकृते यस्मै यजमानाय स्योतं सुखकरमुत्कृष्टं स्थानं
कृणवः करोषि स यजमानो रयिं धनं स्वस्ति नश्यते सम्प्रकथामोति । कीदृशं
धनम् । अग्नेः पुत्रैः शूरभटैर्गोभिश्च संयुतम् ।

ऐन्द्रस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वे सु पुत्रेति । त्वे त्वयि । शवसो बलस्य । स्ववृन्सुष्टु वर्तन्ते । काषा
भोगाः काम्यन्ते धामिः स्तुतिभिस्ताः कामकातयः । इन्द्रस्यातिप्रबलत्वाच्छवसः
पुत्रेत्युपचर्यते । हे शवसः पुत्रेन्द्रास्मदीयस्तुतयस्त्वयि सुष्टु वर्तन्ते, काचिदपि
स्तुतिस्त्वां नातिरिच्यते । सर्वस्य स्तुतिवाक्यस्य त्वयि विद्यमानत्वात् ।

अथ याज्यामाह—

उक्थ इति । उक्थउक्थे सोमयागवर्तिनि तत्तच्छस्त्रे स सोम
इन्द्रं ममाव हर्षयामास । नीयत आहूयत इन्द्रोऽवेति नीथो यागमदेशः । समा-
नदक्षास्तुत्येषु यजमानेषु कुशलाः सुतासः पुत्रस्थानीया यजमानाः पितृस्थानीयं
मघवानं नीथेनीथे तत्तद्यागप्रदेशेऽवसे रक्षार्थं हवन्त आहवयन्ति । यदीं सबा-
धो यस्मादीदृश आहूतो मघवा विरोधिष्वसुरेषु बाधकारी तस्मादाहवयन्ते ।
पुत्राः पितरं न पितरमिव । यथा बाला अन्यैस्तादृचमाना रक्षार्थं पितरमाहव-
यन्ति तद्वत् ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत रसवान्स्थामित्यग्निमेव रस-
वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं रसवन्तं करोति रसवानेव भवत्यज-
क्षीरे भवत्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव रुन्वे ” [सं० का० २
म० २ अ० ४] इति ।

रसवानक्षीरवृष्यादिरसोपेतः । अजाया अग्निवत्प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादाग्ने-
यत्वम् । साक्षादव्यवधानेन शीघ्रमित्यर्थः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्ने रसेनेति । हे जातवेदोऽग्ने रसेनास्मान्शोजय । तेजसा विशेषेण
प्रकाशसे । कीदृशस्त्वम् । यागदेशे रक्षसां हन्वा । शरीरेऽभविस्माऽऽन्तररोगस्य
चादनो विनाशकः ।

याज्यां लिखिता । उरु२ हि राजा वरुणश्चकारेत्यास्मिन्ननुवाके व्याख्यातो मन्त्रः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसुमन्त२ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

वसुरिति । हेऽग्ने हिकं यस्मात्कारणात्त्वं वसुर्लोकानां वासि(साधि)ता धनपतिः प्रजायुक्त(तिस्तेजोधन)श्वासि तस्माद्वयमपि तवानुग्रहबुद्ध्याववस्थिता भवेम ।

याज्यामाह—

त्वामग्न इति । हे राजन्दीप्तिमन्नाग्नेऽध्वरेषु यज्ञेषु त्वामभिप्रमन्दे सर्वतः प्रकर्षेण तोषयामि । कीदृशं त्वाम् । वसूनां वसुपतिं धनानां मध्ये यानि श्रेष्ठानि धनानि तेषामधिपतिमित्यर्थः । वाजयन्तोऽन्नमिच्छन्तो वयं त्वत्प्रसादेन वाजमन्नं जयेम । विरोधिनां मनुष्याणां पुत्सुतीः सेनाः अमिष्यामभिभवितुं शक्वा भवेम ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये वाजसूते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्संग्रामे संयत्ते वाजं वा एष सितीर्षति यः संग्रामं जिगीषत्यग्निः स्वसु वै देवानां वाजसूदग्निमेव वाजसूत२ स्वेन भागधेयेनोप धावति धावति वाज२ हन्ति वृत्रं जयति त२ संग्राममथो अग्निरिव न प्रतिधूये भवति ” [सं० का० २ अ० २ अ० ४] इति ।

वाजमन्नं सरति प्राप्नोतीति वाजसूत । लोके युद्धं जेतुमिच्छुर्जयादूर्ध्वं बैरि-संबद्धमन्नं कृत्स्नं प्राप्नुमिच्छति । अतो वाजसूदिति विशेषणं युक्तम् । वाजं धावति प्राप्नोति तदर्थं वृत्रं शत्रुं हन्ति युद्धं च जयति । किंवाग्निरिवायमग्नयेन प्रतिधूये तिरस्कृतुं शक्नो न भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

त्वामग्न इति । हेऽग्ने त्वां विप्रा यजमाना अभिवृद्धिं मांषयन्ति । कीदृशं त्वाम् । वाजसातममतिशयेनान्नप्रदं सुष्ठुतं स्तोत्रैर्हि सुष्ठु स्तुतम् । स सादृशस्त्वं नोऽस्माकं सुष्ठु सामर्थ्यं रास्व देहि ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

याज्यामाह—

अयं नो इति । अयमाग्निरस्माकं वरिवः परिचारकं भृत्यवर्गं संपादयतु ।
मृधो वैरिणो विदारयन्तोऽस्माकं पुरतो गच्छतु । जह्वेणः प्रहरन्शत्रून् जघतु ।
वाजसातावन्नदाननिमित्तं परकीयमन्नं जयतु ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नावभिमभ्युद्धरेयुर्निर्दिष्ट-
भागो वा एतद्योरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमानमभि सं भवतः स
ईश्वर आर्तिमार्तोऽयं दग्धयेऽग्निवते निर्वपति भागधेधेनैवैनौ शमयति नाऽऽर्तिमा-
च्छति यजमानः ” [सं० का० २ म० २ अ० ४] इति ।

गार्हपत्यादाहवनीयेऽग्निं प्रक्षिप्य तत्राग्निहोत्रं हूयते । तथा सति यस्य यजमा-
नस्य संबन्धिनः पुरुषा विस्मृत्योद्धृत आहवनीयाग्नौ पुनरन्यमग्निमुद्धरेयुः स य-
जमानोऽभिसुकायाधमे निर्वपेत् । एव विशेष्यरूपोऽग्निर्निर्दिष्टभागो विशेषणरूप-
स्त्वनिर्दिष्टभागस्तावुभौ परस्परं संसृज्यमानौ यजमानं भक्षयितुमभिलक्ष्य संभवतः ।
ततः स यजमान आर्तिमार्तोऽरीश्वरो विनाशं प्राप्नुं संयभवति । तावन्ती अग्नयेष्टया
शाम्यतः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्निनेति । पश्चात्प्रक्षिप्तेनाग्निना पूर्वस्थितोऽग्निः सम्यग्दीप्यते । सोऽग्निर्वि-
शेषणैः कविरित्यादिभिर्विशिष्टः ।

याज्यामाह—

त्वं ह्यग्न इति । हे पूर्वस्थिताग्ने पश्चात्प्रक्षिप्तेनाग्निना त्वं समिध्यसे । ता-
दृशस्त्वं ब्राह्मणजात्यभिमानि सन्मार्गवर्ती मियथ । इतरोऽपि तादृश एव ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽद्भुतेऽग्निहोत्र
उद्धयेत् ” [सं० का० २ म० २ अ० ४] इति ।

यस्य यजमानस्याग्निहोत्रार्थमुद्धृतोऽग्निर्होमात्पूर्वमेवोपशाम्यति स एतामिष्टिं
निर्वपेत् ।

अत्र शास्त्रान्तरानुसारिणां मते पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यति—

“ अपर आदीप्मानुद्धृत्य इत्याहुः ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अपरोऽग्निर्गाहपत्ये मदीप्य पर्वोद्धरणमनु पुनरुद्धरणीय इति तन्मतम् ।

तदिदं दूषयति—

“ तत्रथा न कार्यं यद्भागधेयमपि पूर्वं उद्धरियते किमपरोऽभ्युद्धियेतेति ”

[सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अग्निहोत्रहविलक्षणो(र्ण) यद्भागधेयमभिलक्ष्य पूर्वो वह्निरुद्धतस्तमेव भाग-
मभिलक्ष्यपरो वह्निः किमुद्धरियेत तदनुचितम् । इतिशब्दो हेतौ । तस्मान्न
कार्यम् ।

सिद्धान्तं विधत्ते—

“ तान्येवावक्षाणानि संनिधाय मन्थेत् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४]

इति ।

यान्युल्मुकानि श्रान्तानि तान्येवाधस्तादवस्थाप्यारणिभ्यामग्निमन्थनं कुर्यात् ।

मन्थने मन्त्रमुत्पादयति—

“ इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स गायत्रिया विष्टुभा
जगत्या देवेभ्यो हव्यं वहतु यजानमिति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अग्निः पूर्वमितो दग्धकाष्ठादुत्पन्न इदानीमपि स जातवेदा गायत्र्यादिभिस्तृ-
न्दोभिरनुगृहीतः स्वाद्योनेर्दग्धकाष्ठादधिजायताम् । जातश्च तं तं देवं यजानदे-
वेभ्यो हव्यं वहतु ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—

“ छन्दोभिरेवैनं स्वाद्योनेः य जन्तयति ” [सं० का० २ प्र० २ अ०

४] इति ।

नन्वस्मिन्सिद्धान्तेऽपि पूर्वपक्षादपरोऽग्निः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—

“ एष वाव सोऽग्निरित्याहुः ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

स्वकारणादुत्पन्नत्वादेव एव पूर्वोऽग्निर्न तु भेदोऽस्तीति सिद्धान्तिन आहुः ।

किमर्था तर्ह्यभिष्टिरित्वाशङ्क्याऽऽह—

“ ज्योतिस्त्वा अस्य पराणतितमिति यदग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य
ज्योतिः पराणतितं तदेवाव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

अस्य पूर्वाग्नेर्ज्योतिरेव विनष्टं न त्वग्निर्विनष्टः । तच्च ज्वालारूपं ज्योतिरिष्टया संपाद्यते ।

तत्र याज्यापुरोनुवाक्ययोर्ऋचोः प्रतीकं(के) दर्शयति—

उदग्नं इति । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त इत्यर्थं मन्त्रस्त्वग्ने रुद्र इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातः । वि ज्योतिषा ब्रूतेत्यर्थं मन्त्रः कृष्णश्च पाज इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ यस्त्वा याज्या पुत्रवत्यामिष्टौ त्वे पुत्रयगके ।

अग्ने रसधद्यागे तु वसुर्वसुमतीष्यते ॥ १ ॥

त्वामग्ने वाजसुधद्यागे क्षमिनाऽग्निवतीष्यते ।

उदविज्योतिषे ज्योतिष्मत्ये तत्र चतुर्दश ॥ २ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ ज्योतिष्मती भवेन्नो वा दर्शाद्युद्धृतलोपने ।

निमित्तसत्त्वात्स्थानाग्निहोत्रार्थोद्धृतिवर्जनात् ” इति ॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाम्नायते—“ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्ध्रायेत् ” इति । प्रतिदिनमग्निहोत्रं
होतुं गार्हपत्योद्धृत्याऽऽहवर्तीयेऽग्निः प्रक्षिप्यते । सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिद्-
हुतेऽग्निहोत्रे यदि शाम्येत्तदानीमियामिष्टिः मायश्चित्तमित्यर्थः । तत्र दर्शपूर्ण-
मासार्थमुद्धृतस्थाप्यग्नेः शान्तौ सेयं ज्योतिष्मतीऽष्टिर्भवेत् । कुतः । अग्न्युद्धानस्य
निमित्तस्य सज्जावादिति चेन्मैवम् । अग्निहोत्रार्थोद्धृतस्यैवाग्नेरुद्धानं निमित्तमिति
प्रकरणादवगम्यते । अनया चेष्टयाऽग्निहोत्रायैवाग्निः पुनरुत्पाद्यते । तथा सत्य-
ग्निहोत्रस्थेमिष्टिः सागवामिकमङ्गं भवति । अतोऽग्निहोत्रार्थोद्धृतोद्धानस्य नि-
मित्तस्याभावान्नैमित्तिकीऽष्टिर्न प्रवर्तते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ भार्योद्धाने साऽस्ति नो वा सर्वार्थत्वेन विद्यते ।

गतश्रीत्वनिमित्तं + तत्सर्वार्थत्वं न विद्यते ” इति ॥

(पुनराधानम्)

इदमाप्नायते—“ धार्यो गतश्रिय आहवनीयः ” इति । गतश्रीशब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते—“ त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्यः ” इति । और्वो गौतमो भारद्वाज इति कल्पसूत्रकारः । गतश्रीभिर्धार्यमाणस्याऽऽहवनीयस्य सर्वकर्मार्थत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्धाने सा ज्योतिष्मतीष्टिर्विद्यत इति चेन्मैवम् । न ह्यस्य धारणेऽग्निहोत्रं निमित्तं किंतु गतश्रीत्वम् । सर्वकर्मसमुदायस्य चोदनया कदाचिदप्यचोदितत्वात्सर्वार्थत्वं शङ्कितुमप्यशक्यम् । गतश्रीत्वं निमित्तीकृत्य धृतोऽग्निः प्रसङ्गतत्सर्वकर्मसूपकुर्वन्नग्निहोत्रेऽप्युपकरोतीति चेत् । उपकरोतु नाम, नैतावता प्रायश्चित्तस्य निमित्तत्वं लभ्यते । अग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्योद्धानं तज्जि-
मित्तं, न चात्र तदस्ति । किंत्वन्यस्य यस्य कस्यचित्कर्मणोऽर्थे समुद्धृतस्य गत-
श्रीत्वनिमित्तं धारणं क्रियते । तस्मान्निमित्ताभावाच्चास्ति संश्लिष्टः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठके

चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थः पपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

दे॒वा॒मु॒राः सं॒य॒त्ता आ॒स॒न्ते दे॒वा वि॒ज॒य॒मु॒प॒-

य॒न्तोऽ॒मौ वा॒मं व॒सु सं न्य॑द॒धते॒दमुं नो भ॒वि-

प्या॒ति यदि॑ नो ज॒प्यन्ती॒ति तद्ग॒मि॒न्य॒काम॒यत॒

(पुनराधानम्)

तेनापाक्रामत्तदेवा विजित्यावरुहत्समाना अन्वा-
यन्तदस्य सहसाऽदित्सन्त सोऽरोदीद्यदरोदीत्त-
द्द्रुदस्य रुद्रत्वं यदश्नशीयत तत् (१) रजतः
हिरण्यमभवत्तस्माद्रजतः हिरण्यमदक्षिण्यम-
श्रुजः हि यो बर्हिषि ददाति पुराऽस्य संव-
त्सराङ्गुहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देयः सोऽग्नि-
रब्रवीद्भाग्यसान्यथ ब इदमिति पुनराधेयं ते
केवलमित्यब्रुवन्नुध्नवत्सलु स इत्यब्रवीद्यो
मदेवत्यमग्निमादधाता इति तं पूषाऽधत्त तेन
(२) पूषाऽऽघ्नोत्तस्मात्पौष्णाः पशवं उच्यन्ते
तं त्वष्टाऽधत्त तेन त्वष्टाऽऽघ्नोत्तस्मात्त्वाष्टाः
पशवं उच्यन्ते तं मनुराऽधत्त तेन मनुरा-
घ्नोत्तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते तं धाता-
ऽधत्त तेन धाताऽऽघ्नोत्संवत्सरो वै धाता तस्मा-
त्संवत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्र जायन्ते य एवं
पुनराधेयस्याद्धि वेद (३) ऋघ्नोत्येव योऽस्यैवं
बन्धुतां वेद बन्धुमान्भवति भागधेयं वा आग्नि-
राहित इच्छमानः प्रजां पशून्यजमानस्योर्प
दोद्भावोद्भास्य पुनरा दधीत भागधेयेनैवैनः
समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्यैषा पुनर्वस्वोरा
दधीतैतद्वै पुनराधेयस्य नक्षत्रं यत्पुनर्वसु स्वाया-
मेवैनं देवताथामाधाय ब्रह्मवर्चसी भवति दर्भेरा

(पुनराधानसंबन्धद्वजातानिरूपणम्)

दधात्ययांतयामत्वाय दधैरा दधात्यद्भ्य एवैन-
मोषधीभ्योऽवरुध्याऽऽ धत्ते पञ्चकपालः पुरो-
डाक्षो भवति पञ्च वा ऋतव ऋतुभ्य एवैन-
मवरुध्याऽऽ धत्ते (४) ॥

(अशीयत तत्तेन वेदं दधैः पञ्चविंशतिञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकार्ण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिष्ठं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विधातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अध्वर्योः प्रकृतौ मन्वाः प्रपाठकचतुष्टये ।

वर्णिताः पुनराधेयं पञ्चमाद्ये प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

अधानावूर्ध्वमेवैषा वक्तव्या पुनराहितिः ।

तथाऽप्यध्ययनस्यार्थं क्रमो धरवुतस्वतः ॥ ३ ॥

सरस्वती स्वपुत्राय तद्वबुद्धिस्थे क्लमे वरम् ।

इदौ तेन क्रमेणैव पठन्त्यन्येऽपि पाठकाः ॥ ४ ॥

एकादशानुवाकाः स्युः पञ्चमेऽस्मिन्प्रपाठके ।

तत्राऽऽदौ पुनराधेयमनुवाकचतुष्टये ॥ ५ ॥

ततः षट्केऽन्युपस्थानं काम्ययाज्यास्तथाऽन्तिमे ।

विधीयतेऽनुवाकेऽस्मिन्नादिमे पुनराहितिः ॥ ६ ॥

उद्वात्य पुनरादधीतेति विधास्यति । तत्र पुनराधेयस्याभिदेवतां विधातुमाग्नि-
विषयमुपाख्यानमुदाहरन्मसङ्गत्रजतस्थ यज्ञे दक्षिणात्वं निषेधति—

देवासुरा इति । देवाश्चासुराश्च संघत्ता युद्धमुक्ताः । विजयं प्राप्नुवन्तो
देवास्तदा तेभ्योऽसुरेभ्योऽपहन्ते मणिमुक्तादिकं श्रेष्ठं वसु रक्षणायाग्नौ निक्षिपवन्तः ।
कथंचिदसुराणां दिग्धमे सत्येत्तद्धनमस्माकमाप्तुमेषुज्येतेति देवानामाशयः । तच्च-

(पुनराधानम्)

नमश्निर्न्यायतेच्छां कृतवान् । तेन धनेन सहापाकामपलायनमकुरुत् । देवाः पुण्यवशेनासुरान्विजित्य तद्धनमवरुक्तसमाना अवरोद्धमिच्छावन्तोऽनु अग्नेः पश्चादायंस्तद्धनं बलात्कारेणाऽऽदातुमिच्छावन्तः । सोऽग्निर्रोदीदोदनं कृतवान् । प्रसङ्गद्रुद्रशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विधत्ते—यतो रोदनं कृतवांस्ततो रुद्रस्य रुद्रत्वम् । यदशु नेनात्सकाशाङ्गिन्दुरशीयत् भूमावपतत्तद्रजतं हिरण्यममवद्वज्रतरुर्धनमभवत् । अत्र हिरण्यशब्दस्य धनसायान्यवाचित्वाज्जतं हिरण्यमित्यविरुद्धम् । तस्याश्रयत्वेन दक्षिणां प्रत्ययोग्यत्वात्तद्दाने संवत्सरादवर्गेतेर्द्रुहे किञ्चिद्रोदननिमित्तं भवति । तस्माद्वाहीणि यज्ञे तच्च दद्यात् ।

अग्निदेवता पुनराधेये विदधाति—

सोऽग्निरिति । आदावसाधारणेन भागेन युक्तो भवानि, पश्चादिदं वस्तु युष्मभ्यं दास्यामीत्यग्निनांका देवास्तैर्धैतपुनराधेयमिति भागं ददुः । तेन तुष्टोऽग्निरिदमब्रवीद्यो मदेवत्वं हविः कृत्वार्धं पुनरावध्यात्स्वस्त्यं समृद्धिमानिति । तस्मात्समृद्धयर्थं पुनराधेयं हविरग्निदेवते कुर्यादित्यर्थः ।

तामेव समृद्धिमुदाहरणेन स्पष्टयति—

तं पूषेति । पूषत्वष्टमनुसंवत्सराभिमानिधातुभिः पश्चादिसमृद्धिर्लब्धा ।

समृद्धिवेदनं प्रशंसति—

य एवामिति । पूषादिरूपस्याग्निवन्धुसमूहस्य वेदनं प्रशंसति—

योऽस्येति । पुनराधेयं विधत्ते—

भागधेयमिति । प्रथमाधानेनाऽऽहितोऽग्निरसाधारणभागवाञ्छवाऽधिकोपव्रवं चकार, तच्छान्तिरनेन भवति । तस्मादुद्गासनेष्ट्या पूर्वान्निमुद्रास्य पुनरप्यग्निमादध्यात् । इष्टिमुद्गासनं च सूत्रकारो दर्शयति—“ आग्नेयमष्टापालं निर्वपेद्वै-
श्वानरं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालमग्नयेऽस्तुमतेऽष्टाकपालं मैत्रं चरुमग्निमुद्गास-
यिष्यन् ” इति । “ पौर्णमासीमिष्ट्वा ज्वलतोऽग्निस्तृजति ” इति च ।

कालं विधत्ते—

पुनर्वस्वोरिति । पुनरावर्तते वामं वस्वनयोरिति पुनर्वसू । ततो नक्षत्रा-
त्मिका देवता स्वकर्मणा ।

पुनराधेयस्य प्रथमाधानविरुद्धित्वात्काष्ठैराधानप्राप्तावपोद्य दर्शान्विधत्ते—

दर्भैरिति । अत्रापि काष्ठैराधाने गतसारत्वं स्यात् । अत एव सूत्रकार आह—

“आयतनेषु पुराणान्दर्भान्सस्तीर्य भूमिर्मूमेति सर्पराज्ञीभिर्गर्ह्यपत्यमादधाति” इति ।

दर्भविधिमन्य प्रशंसति—

दर्भैरिति । इन्द्रो धुषमहभिरयादौ दार्शिकब्राह्मणे च दर्भाणामुत्कार्यत्वाभिधानादन्नपत्वमोषधिरूपत्वं च विस्पष्टम् ।

अस्मिन्पुनराहितेऽग्नौ कर्तव्याया इष्टेरग्निर्देवता पूर्वं विहिता । अथ द्रव्यं विधत्ते—

पञ्चकपाल इति । नहृवृचब्राह्मणे द्वादश मासाः पञ्चवर्षवो हेमन्तशिशिरयोः समासेनेत्याम्नानादतूनां पञ्चसंख्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते बाधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

परा वा एष यज्ञं पशून्वपति योऽग्निमुद्वासयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशून्व रुम्ये वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽअयक्षन्पृक्त्वयो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायार्भि पुनरा (१) धत्ते शताक्षरा भवन्ति शतायुः

(पुनराधानसंवेद्यकृज्जातनिरूपणम्)

पुरुषः श्रुतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति
यद्वा अग्निराहितो न धर्यते ज्यायो भागधेयं
निकामयमानो यदाग्नेयः सर्वं भवति सैवा-
स्यर्द्धिः सं वा एतस्य गृहे वाक्सृज्यते योऽग्नि-
मुद्रासयते स वाचः सः सृष्टो यजमान ईश्व-
रोऽनु पराभवितो विभक्तयो भवन्ति वाचो विधु-
त्यै यजमानस्यापराभावाय (२) विभक्तिं
करोति बह्वैव तदकरुपाः शु यजति यथा वामं
वसुं विविदानो गृह्णति तादृगेवं तदग्निं प्रति
स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसुं विविदानः
प्रकाशं जिगमिषति तादृगेव तद्विभक्तिमुक्त्वा
प्रयाजेन वर्षद्वकरोत्यायतनादेव नैति यजमानो
वै पुरोडाशः पशव एते आहुती यदभितः पुरो-
डाशमेते आहुती (३) जुहोति यजमानमे-
वोभयतः पशुभिः परि गृह्णाति कृतयजुः संभृ-
तसंभार इत्याहुर्न संभृत्याः संभारा न यजुः
कर्तव्यमित्यथो सलु संभृत्या एव संभाराः
कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य समृद्धयै पुनर्निष्कृतो रथो
दक्षिणा पुनरुत्सृतं वासः पुनरुत्सृष्टोऽनृवा-
पुनराधेयस्य समृद्धयै सप्त ते अग्ने समिधः
सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति यत्रयत्रैवास्य
न्यक्तं ततः (४) एवैनमव रुन्धे वीरहा वा

एष देवानां योऽग्निमुद्गासयते तस्य वरुण एवर्ण-
यादाग्निवारुणमेकादशकपालमनु निर्वपेद्यं चैवं
हन्ति यश्चास्पर्णयात्तौ भागधेयेन प्रीणाति
नाऽऽर्तिमार्छति यजमानः (५) ॥

(आज्ञराभावाद्य पुरोडाशमेवे आहुती ततः षड्विंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुर्वाके याज्यायङ्गजातं विधित्सुः पूर्वोक्तं द्रव्यविधिमन्य प्रशंसति—
परा वा इति । परावपति विनाशयति । धानादिभिर्हविर्भिर्यज्ञः पाङ्कः ।
पङ्क्तिच्छन्दसः पशुहेतुत्वात्पशवोऽपि पाङ्कः ।

याज्वानुवाक्ये विधत्ते—

वीरहेति । देवानां मध्ये वीरोऽग्निः । तद्वधकारिणो यजमानस्यान्नमृतायवः
संत्यमिच्छन्तो ब्राह्मणाः पुरा नैवाक्षन्तैव भुक्त्वन्तः । “ अश भोजनो ” इत्यस्य
रूपम् । अग्ने तमद्यार्थं न इत्यादयश्चतस्रः क्रवः पङ्क्तयः । तासु प्रधानहविषो
द्वे स्विष्टकृतौ द्वे । दाध्वाग्निकाण्डे—अग्निमूर्धोऽपनुवाक इष्टकोपधानार्थत्वेनाऽऽ-
म्नाताः । इह तु वाचनिकस्तद्विधिः । शस्त्रान्तरे तु याज्याप्रस्तावे समाम्नाताः ।
पुरुषस्य हस्तद्वयपादद्वयशिरोभिः पञ्चभिः पाङ्क्तवम् । देवानेव देवानामेव मध्ये
वीरमग्निं निरवदायोत्सर्जनलक्षणवधमभ्यनिष्कृष्य ।

चतसृष्वक्षु विद्यमानाक्षरसंख्यां प्रशंसति—

शताक्षरा इति । अग्रे तमद्येत्येषा प्रथमा चतुर्विंशत्यक्षरा । अधा तमे
क्रतोः, आमिष्टे अद्येत्युभयोरेकैका पञ्चविंशत्यक्षरा । एभिर्नो अर्कैरित्यन्या
षड्विंशत्यक्षरेति संभूय अतमक्षराणि । अण्डाभिमानिनो ब्रह्मणः स्वप्रमाणेन
शतसंवत्सरायुष्ट्वाक्षरसंततिपतितस्यापि सामान्येन शतायुष्ट्वं, धर्माधर्माभ्यां तूत्क-
र्षापकर्षौ भवतः । शतनाडीषु संचारादशेन्द्रिमेषु शतसंख्या ।

(पुनराधानसंख्यज्ञातनिरूपणम्)

प्रधानकर्मण इव प्रयाजाज्यभागाद्यङ्गनामप्याग्नेयत्वं विधत्ते—

यद्वा इति । यजमानस्य समृद्धचभावादग्नेः समृद्धचभावोऽनुमेयः ।

समिधो अग्न आज्यस्य विधानित्वत्यादिषु चतुर्षु प्रयाजमन्त्रेषु संबुद्धचन्ताद-
ग्निशब्दात्पूर्वं संबुद्धिसप्तमीतृतीयाद्वितीयाविभक्त्यन्तानामग्निशब्दानां क्रमेण
प्रयोगं विधत्ते—

सं वा इति । अग्निमुद्वासमितुरेतस्य वाग्गृहेऽवस्थितानां स्त्रीशूद्रादीनां
वाग्भिः संसृज्यते उत्सवा भवति । तां वाचमनु यजमानोऽपीतरवैलक्षण्यरूपस्यो-
त्कर्षस्याभावात्पराभूतो भवति । एताभिस्तु विभक्तिभिः पुनराधेयस्याग्न्याधेया-
द्वैलक्षण्ये सति यजमानस्य विलक्षणत्वेन वाग्बिभृती सत्यां पराभवः शाम्यति ।
विभक्तयः सूत्रे दर्शिताः—“ अग्नेऽग्नेऽग्नावग्नेऽग्निनाऽग्नेऽग्निमग्न इति चतुर्षु प्रया-
जेषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति ” इति । तथा चैवं मन्त्रपाठः संपद्यते—“ समि-
धोऽग्नेऽग्न आज्यस्य विद्यन्तु । तनूनपादग्नवग्न आज्यस्य वेतु । इडो अग्निनाऽग्न
आज्यस्य विद्यन्तु । बर्हिर्गग्निमग्न आज्यस्य वेतु ” इति ।

यथोक्तविभक्तिविधिमनूय प्रशंसति—

विभक्तिमिति । तत्पुनराधेयं ब्रह्मैवाग्न्याधेयात्परिवृद्धमेव करोति ।

अत्र मन्त्राणां नीचध्वनिं विधत्ते—

उपाश्विति । यथा लोके श्रेष्ठं वसु लब्धवान्पुरुषो गोपायति तद्वत् ।

स्विष्टकृत्युच्चध्वनिं विधत्ते—

अग्निं प्रतीति । निराह निःशेषध्वनिं कुर्यात् । यथा लोके श्रेष्ठं वसु
लब्धवान्द्रव्यपतिः पसिर्द्धिं गन्तुमिच्छति तद्वत् ।

पूर्वं विहितानां विभक्तीनां प्रयाजमन्त्रसंबन्धं विधत्ते—

विभक्तिमिति । विभक्तिवचनप्रकारो दर्शितः । तदुक्तिसहितेन प्रयाज-
मन्त्रेण वषट्कारपूर्वं यजेत । तथा सति पूर्वोक्तवाक्यसंसर्गकृतपराभवरहित आय-
तनात्स्वगृहान्नैवि न निर्गच्छति, किंतु स्वगृहे पतितिविद्यति ।

पुनरुज्जां निवर्तस्व, सह रथ्या निवर्तस्वेत्याभ्यां मन्त्राभ्यामाग्नेयपुरोडाश-
स्याधस्तादुपरिष्ठाच्चाऽऽहुतिद्वयं विधत्ते—

यजमानो वा इति । अत्र चोदकप्राप्तान्संभारानाधानमन्त्रांश्च वाजसने-
यादिशास्त्रान्तरमनुसृत्य पूर्वपक्षरूपेण निराचष्टे—

कृतयजुरिति । यजुःशब्देन सर्पराज्ञीमभूतय आधानमन्त्रा विवक्षिताः ।
संभारशब्देन सिकतोषादिसप्तमृद्विशेषाः सप्त विवक्षिताः । प्रथमाधाने यजुषा-
मुच्चारितत्वात्संभाराणां च संपादितत्वादस्यापि कर्मविशेषस्याऽऽधानादत्यन्तभेदा-
भावेन यजुःसंभारयोः सिद्धत्वाननुमयं पुनर्न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । प्रथमा-
धाने वाजसनेयमितं सूत्रकार उदाजहार—“ सप्त पार्थिवान्संभारानाहरत्येवं
वानस्पत्यान्पञ्च पञ्च वा भूयसो वा पार्थिवान्संभारान्संभरेदिति वाजसनेय-
कम् ” इति ।

सिद्धान्तमाह—

अथो खल्विति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अत्र सूत्रकारः पक्ष-
द्वयमुदाजहार—“ कृताकृताः संभारा यजूर्वा च भवन्त्यपि वा पञ्च पार्थिवा-
न्संभारानाहरत्येवं वानस्पत्यान् ” इति ।

दक्षिणां विधत्ते—

पुनर्निष्कृत इति । ममः संन्दर्दीकृतः पुनर्निष्कृतः । छिन्नं सत्सूचीत-
श्रुभ्यां स्यूतं पुनरुत्स्यूतम् । दौर्बल्येन भारं बोधुमशक्ततया परित्यक्तः सैन्धवं-
चित्पौषणेनै शक्तीकृतः पुनरुत्सृष्टः ।

तूष्णीमेव होतव्यमिति प्रथमाधानस्यामन्त्रत्वेन यदभिहोत्रं विहितं तदत्र
चोदकप्राप्तं तदपोद्य समन्त्रकं विधत्ते—

सप्त ते इति । मन्त्रस्तूपरिष्ठाब्धाख्यास्यते । अत्र (स्य) पुनराधेयदेव-
स्याग्नेर्यद्यदङ्गं यस्मिन्यस्मिन्प्रदेशे न्यक्तं निमग्नं विस्मृतं तत्र एव प्रदेशात्साङ्ग-
मेनयमिं संपादयति ।

अनुनिर्वाप्यं हविर्विधत्ते—

धीरहेति । ऋणिनमिव यातयति पीडयतीत्युपगमात् । तौ बभ्याग्निपीडयि-
तुवरुणौ तोषयति ।

१ स. “होषाश्च वि” । २ स. सन्पुनर्द्वि” । ३ स. “तः । एतादृशो रथो दक्षिणेति
सर्वत्र चोअनीधम् । छि” । ४ स. सन्केनचि” । ५ स. “न पुनः श” । ६ क. च.
छ. च. याती” ।

(पुनराधानमन्त्राः)

अथ भीषांस्त ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ एकादिना समुच्चैयं पुनर्निष्कृत इत्यदः ।

बाधकं वा समुच्चैयमुभयीरित्युदीरणात् ॥

आधानदक्षिणोपेतमुभयीरित्यनूद्यते ।

ददातीत्यविधायित्वात्कार्यैक्याद्वाधकं भवेत् ” इति ॥

आधाने विकल्पिता गोव्यवदक्षिणा व्यवन्तरदक्षिणाश्च बहवः भूयन्ते—
“ एका देया षड्देया द्वादश देयाः ” इत्यादिना । पुनराधेये तु पुनर्निष्कृतो
रथ इत्यादि श्रुतम् । मन्त्रः सन्पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः । सेयं पुनर्निष्क-
तादिदक्षिणा किमितिदिष्टयैकादिदक्षिणया समुच्चैयत उत तां बाधत इति
संशयः । उभयीर्दक्षिणा ददात्याग्न्वाधेयिकीः पौनराधेयिकीश्चेत्युक्तत्वात्समु-
च्चय इति पूर्वं पक्षः । ददातीति वर्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावादाधानकाले
पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले दीयमानं च मिलित्वा उभयीरित्यनूद्यते । दक्षिणात्पक्ष-
स्य कार्यस्यैकत्वादुपदिष्टमितिदिष्टस्य बाधकम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

भूमिर्भूम्ना यौर्वरिणाऽन्तरिक्षं महित्वा ।
उपस्थे ते देव्यादितेऽग्निर्मन्त्रादमन्त्राद्यायाऽऽ-
वधे । आऽयं गौः पृश्निरक्रमीदसेनन्भातरं
पुनः । पितरं च प्रयन्तुवः । त्रिशङ्गाम
वि राजति वाक्पतङ्गाय शिश्रिये । प्रत्यस्य
बह द्युभिः । अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति
रोचमा । व्यरुयन्महिषः सुवः । यत्त्वा (१)

क्रुद्धः परोवर्ष म॒न्युना॒ यदव॑र्त्या । सु॒कल्पर॑म॒ग्ने
तत्तव॑ पुन॒स्त्वोद्दि॑पयामसि । यत्ते॑ म॒न्युपरो॑-
तस्य॑ पृथि॒वीमनु॑ दध्वसे । आ॒दि॒त्या विश्वे॑
तदे॒वा वस॑वश्च॒ समा॑र्भन् । मनो॑ ज्योति॒र्जुष॑-
तामा॒र्ज्यं विच्छि॑न्नं य॒ज्ञः॑ स॒मिमं॑ दधातु ।
बृ॒हस्प॑तिस्तनुतामिमं नो॒ विश्वे॑ दे॒वा इ॒ह मा॑द-
यन्ताम् । स॒प्त ते॑ अ॒ग्ने स॒मिधः॑ स॒प्त जि॒ह्वाः
स॒प्त (२) ऋ॑षयः स॒प्त धाम॑; प्रि॒याणि॑ । स॒प्त
हो॒त्राः स॒प्तधा॑ त्वां यज॑न्ति स॒प्त योनी॑रा पृ॒ण-
स्वा घृ॒तेन॑ । पुन॒रूर्जा॑ नि॒ वर्त॑स्व पुन॑र॒ग्न इ॒-
षाऽऽयु॑षा । पुन॑र्नः पाहि॒ विश्व॑तः । स॒ह र॒य्या
नि वर्त॑स्वाग्ने पि॒न्वस्व॑ धार॑या । वि॒श्वप्ति॑या
वि॒श्वत॑स्प॒रि । ले॒कः स॒लेकः॑ सु॒लेक॑स्ते न
आ॒दि॒त्या आ॒र्ज्यं जुषा॑णा वि॒यन्तु॑ के॒तः स॒केतः॑
सु॒केत॑स्ते न आ॒दि॒त्या आ॒र्ज्यं जुषा॑णा वि॒यन्तु॑
वि॒वस्वा॑ः अ॒दि॒तिर्दे॒वजू॑तिस्ते न आ॒दि॒त्या
आ॒र्ज्यं जुषा॑णा वि॒यन्तु॑ (३) ॥

(त्वा जिह्वाः सप्त सुकेतस्ते नक्षत्रैर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमद्वितीययोः पुनराधेयस्य प्रधानविधिस्तदङ्गानि च निरूपितानि ।
तृतीये स्वाध्यायमन्त्रा आम्नायन्ते ।

(पुनराधानमन्त्राः)

कल्पः—“ भूमिर्भूम्नेति सर्पराज्ञिभिर्गार्हपत्यमादधाति यत्त्वा क्रुद्धः परोव-
पेति दक्षिणाग्निं यत्ते मन्युपरोवस्मेतीतरान् ” इति ।

आहवनीयसम्पावसथ्यानित्यर्थः । त एते षण्मन्त्राः ।

तत्र प्रथम एवं पठ्यते—

भूमिर्भूम्नेति । हे गार्हपत्यप्रदेश त्वं लोकव्यात्मकोऽसि । तत्र भूम्ना बाहु-
त्येन भूमिरसि । वरिणा वरिष्णा श्रेष्ठत्वेन द्यौरसि । महित्वा महत्त्वेनान्तरिक्ष-
मसि । हेऽदिते भूमे तत्प्रदेशरूपे देवि तवोत्सङ्गेऽन्नभोकारं गार्हपत्याग्निं यजमा-
नस्यावनयोग्यान्नसिद्धयर्थमादधे ।

अथ द्वितीयः—

आऽयं गौरिति । अयं गार्हपत्य आदित्यरूपेण गौर्गमनशीलः पशुभिः धे-
तवर्णो जगदाकर्मीत् । आक्रमणप्रकार एव स्पष्टी क्रियते—पुनर्मातरं पृथिवीमस-
नदासीदत्प्राप्नोदित्यर्थः । सुवः स्वर्गरूपं पितरं च प्रयन्मकर्षेण गच्छजवस्थितः ।
द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुत्यन्तरात्तयोर्मातापितृत्वम् ।

अथ तृतीयः—

अग्निश्चाद्धामेति । आदित्यरूपस्य गार्हपत्यस्य संश्रद्धिं त्रिशत्संख्याकं धाम
मुहूर्तरूपं तेजो विशेषेण राजते । अह्नः पञ्चदश मुहूर्ता राजेः पञ्चदश । किंच
वैदिकस्तुतिरूपा वाक्पतङ्गनय पक्षिवदाकाशसंचारिणमादित्यं शिभिय आभित-
वतीत्यर्थः । अत एवान्यनाऽऽज्जायते—“ अग्निः पूर्वाहणे दिवि देव ईयेत ” इ-
त्यादि । हे तादृगगार्हपत्य त्वां प्रति यदस्माभिरुद्गासनरूपं प्रतिकूलमाचरितं तत्सर्व-
मस्य प्रतिक्रिय मनसि मा कृथाः । द्युभिर्ज्वालाकृपाभिर्वहास्मदग्निं हविर्देवेषु प्रापय ।

अथ चतुर्थः—

अस्य प्राणादिति । अस्याऽऽदित्यस्य रोचना दीप्तिः प्राणादुच्छ्वाससदृशा-
दुदयादपानती निःभासतुल्यमस्तमयं गच्छन्ती द्यावापृथिव्योरन्तर्ध्वरति । महति
मण्डले सीदतीति महिष आदित्यः सुवः स्वर्गं व्यख्यद्यजमानेभ्यः प्रकाशितवान् ।
आदित्यरूपेण स्तूयमान हे गार्हपत्य त्वामादधामीत्यभिप्रायः ।

अथ पञ्चमः—

यत्त्वा क्रुद्ध इति । हे दक्षिणाग्ने क्रुद्धः कोपपराधीनोऽहं तेन मन्युना त्वां

परोक्षः । उवपेति लिङ्गुत्तमपुरुषः । परोक्षवानुद्भासितवानस्मीति मद्यच्चावर्त्या समृद्धय-
भावलक्षणेन दारिद्रेणोद्भासितवानस्मीति हेऽग्ने तव प्रसादात्तत्सुकल्पं सुष्ठु कृत-
यस्तु । पुनरपि त्वां वयमुदीपयामः ।

अथ वष्टः—

यत्त इति । हे आहवनीय मदीयकोपेनोद्भासितस्य तव यत्तेजः पृथिवीमनु-
प्रविश्य ध्वस्तं तत्तेज आदित्यादयः समाहरन्तु ।

कल्पः—“ मनो ज्योतिर्जुषतामिति बृहस्पतिवत्यर्चोपतिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

मनो ज्योतिरिति । उद्भासनापराधपरिहाराय मनो माननीयमग्नेज्योतिर्हव्य-
माज्यं सेवताम् । विच्छिन्नमिमं यज्ञं संदधातु । बृहस्पतिरस्माकमिमं यज्ञं विस्ती-
र्णं करोतु । सर्वेऽपि देवा इह कर्माणि मादयन्तां तृप्तियुक्ता भवन्तु ।

कल्पः—“ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याग्निहोत्रं जुहोति ” इति ।

पाठस्तु—

सप्त ते अग्न इति । हेऽग्ने तव समिधः सप्तसंख्याका अथथोदुम्बरपला-
शशमीविकङ्कताशनिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूचकारो यथोक्तान्संभा-
रान्समन्वक्ताननुक्रम्य, इति वानस्पत्या इत्युपसंज्ञहार । ज्वालारूपा जिह्वाश्च सप्त ।
तथा चाऽऽथर्वणिका आमनन्ति—

“ काली कराळी च मनोजवा च सुलोहिता या च सुध्रुववर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विधरुषी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ” ॥

[मुण्ड० १-२-४] इति ।

ऋषयो मन्त्राः । ते च यथोक्तसमित्संपादनार्थाः सप्तसंख्याका अथो रूपं
कृत्वा यदथत्येतिष्ठ इत्यादयः समाध्याताः । प्रियाणि धाम स्थानान्माहवनी-
यगार्हपत्यदक्षिणायिसभ्यावसथ्यप्राजहिताग्निप्रियाख्यानि(णि) सोमयागे
वह्निधारकाणि सप्तसंख्याकानि । होवा होतुप्रमुखा वषट्कर्तारो होता प्रशास्ता
ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्तसंख्याकाः । त्वां यजमानाः
सप्तधा यजन्ति । अग्निष्टोमोऽयग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशयतिराजोऽमोर्यामो वाजपे-
यश्चेति सप्त प्रकाराः । तादृशस्त्वं सप्त योनीराहवनीयादिस्थानानि घृतेन
सर्वतः पूरय ।

(पुनराधानमन्त्राः)

कल्पः—“ पुनरुर्जो सह रय्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जुहोति पुनरुर्जोति
या पुरस्तात्प्रयाजानां सह रय्येत्युपरिष्ठावनूयाजानाम् ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

पुनरुर्जोति । हेऽग्ने त्वं मयोद्धासितोऽप्यूर्जा क्षीरादिरसेन सह पुनर्निवर्त-
स्वावाऽऽगच्छ । इवाऽन्वेजाऽऽधुषा च सह पुनरागच्छ । अस्मान्पुनः पुनः
कृताद्विधतः सर्वस्मात्परत्वात्साहि ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

सह रय्येति । हेऽग्ने रय्या धनेन सह निवर्तस्व । प्ता भक्षण इति धातुः ।
विधेन प्तायते भक्ष्यते पीयत इति विधप्स्वी । तादृश्या वृष्टिधारया विधतस्परि
सर्वेषां तुणधान्यलतापादपानामुपरि पिबस्व सिञ्च ।

कल्पः—“ यस्तृतीयमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयालेकः सलेक इति ” इति ।

मन्त्रत्रयपाठस्तु—

लेकः सलेक इति । नवसंख्याका लेकादिनामका य आदिष्यास्ते सर्वे
जुषाणाः प्रीयमाणा अस्माकमाज्यं विधन्तु पिबन्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ चतुर्भिर्भूमिरित्याद्यैरावध्यात्पश्चिमानलम् ।

दक्षिणार्धं तु यस्वेति यदित्याहवनीयकम् ॥ १ ॥

मनस्तुषस्थितिः सक्तं जुहुयादमिहोवकम् ।

पुनर्दोर्भ्यां पुरोडाशमभितो जुहुयादथ ॥ २ ॥

तृतीयमावधानस्य लेकाद्या होममन्त्रकः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

भूर्भिर्भुम्ना द्यौर्वरिणेऽयाहाऽऽशिषैवैनमा

धत्ते तूर्पा वै अरिन्तोऽमन्यन्त स एतं कस्त-

णीरिः काद्रवेथो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णा-
 स्तनूरपाघ्नत सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गाहपत्यमा
 दधाति पुनर्नवमेवैनमजरं कृत्वाऽऽ धत्तेऽथो
 पुतमेव पृथिवीमन्नाद्यं नोपानमत्सैतम् (१)
 मन्त्रमपश्यत्ततो वै तामन्नाद्यमुपानमद्यत्सर्परा-
 ज्ञिया ऋग्भिर्गाहपत्यमादधात्यन्नाद्यस्यावरु-
 द्ध्या अथो अस्यामेवैनं प्रतिष्ठितमा धत्ते य-
 त्त्वा क्रुद्धः परोवपेत्याहापहनुत एवास्मै तत्पुन-
 स्त्वोद्दिपियामसीत्याह सामिन्ध एवैनं यत्ते मन्यु-
 परोप्तस्वेत्याह देवताभिरेव (२) एनम् सं
 भरति वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्निमु-
 द्वासयते बृहस्पतिर्वत्यचोप तिष्ठते ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञम् सं दधाति
 विच्छिन्नं यज्ञम् सामिमं दधात्वित्याह संतत्यै
 विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह संतत्यैव यज्ञं
 देवेभ्योऽनु दिशति सप्त ते अग्ने सामिधः सप्त
 जिह्वाः (३) इत्याह सप्तसप्त वै सप्तधाऽग्नेः
 प्रियास्तनुवस्ता एवाव रुन्धे पुनरूर्जा सह
 रण्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जुहोति यजमा-
 नमेवोर्जा च रय्या चोभयतः परि गृह्णात्या-
 दित्या वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन्तेऽमु-
 ष्विल्लोके व्यतृष्यन्त इमं लोकं पुनरभ्यवेत्या-
 ग्निमाधायैतान्होमानजुहवुस्त आर्ध्ववन्ते सुवर्गं

(पूर्वानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

लोकमायन्यः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादु-
धीत स एतान्होमाञ्जुह्वयाद्यामेवाऽऽदित्या
ऋद्धिमाध्वन्वन्तामेवध्नेति (४) ॥

(सैतं देवताभिरेव जिह्वा एतामप्यश्वद्विशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्र-
पाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चतुर्थानुवाके पूर्वोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्रान्नाद्यायेत्येतस्य मन्त्रपद-
स्थाभिप्रायमाह—

भूमिर्भून्नेति । आशिषाऽन्नं प्राप्नुमिच्छथा ।

चतसृभिर्कर्मिराधानं विधत्ते—

सर्पा वा इति । जीर्यन्तो जरा प्राप्नुवन्तोऽमन्यन्त कोऽस्या जरायाः मर्ती-
कार इति विचारितवन्तः । तदा कसर्णीरिनामकः कद्रुपुत्रो भूमिरित्यादिकं मन्त्र-
संघमपश्यत् । तन्मन्त्रसामर्थ्यात्ते सर्पा जीर्णाः शरीरत्वचोऽपहृत्य कोमलास्त्वचः
प्राप्नुवन् । सर्पाणां राक्षी भूमिः । इयं वै सर्पतो राक्षीत्यन्यत्राऽऽम्नानात् । तस्या
कचो भूमिर्भून्नेत्यादयस्ताभिराहितो बहिर्जरां परित्यज्य नूतनः पूतश्च भवति ।

तमेव विधिमनुद्य प्रशंसति—

पृथिवीमिति । अन्नाद्याधायुक्तत्वात्तत्प्राप्तिः । उपस्थे ते देवीत्युक्तत्वा-
ऋषौ पतिष्ठितत्वम् ।

यदाह (दहं) परोक्षं तत्सुकल्पमित्युक्तिर्बालस्येवामोः सान्त्वनायापलाप
इत्याह—यस्या कुद्ध इति ।

उद्दीपयामसीत्यस्याभिप्रायमाह—पुनस्त्वेति ।

आदित्या विश्वे तदित्यादेरभिप्रायमाह—यस्त इति ।

उपस्थानं विधत्ते—

षि वा इति । बृहस्पतिशब्दोऽस्यामस्तीति बृहस्पतिवक्षी ।

तं शब्दं प्रशस्य संदधात्विति शब्दस्याभिप्रायमाह-विच्छिन्नमिति ।

देवसंबोधनस्योपयोगमाह-

विश्वे देवा इति । यज्ञं संततं कृत्वा देवेभ्यस्तत्कथनाय संबोधनम् ।

समिदादिषु सप्तसंख्याया उपयोगमाह-

सप्त ते इति । समिदादयः सर्वे पदार्थाः मत्पेकं सप्त सप्त विनिर्दिश्यन्ते ।

यस्मात्सप्तधाऽवस्थिताः पदार्था अग्नेः प्रियास्तनुवस्तस्मात्तद्वरोधाय सप्तसंख्या ।

द्वितीयानुवाके विहितघोराहुत्योर्मन्त्रौ विनियुङ्क्ते-पुनरुज्जेति ।

तृतीयाधाने होमान्विधत्ते-

आदित्या वा इति । आदित्या आधानपुनराधाने अनुष्ठाय सुवर्गं गत्वा तत्र व्यतृष्यन्विशेषेण तृषां प्राप्ताः । समुद्धिर्न पर्याप्तेति मरवा भूमावागत्य लेका-
दिमन्त्रैर्हुत्वाऽतिशयेन समुद्धिं गताः । ततः पुनराधेयावूर्ध्वमभिधायाय लेकादिभि-
र्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाम्रये । आरे

अस्मे चं शृण्वते । अस्य प्रत्नामर्तुं युतं

शुकं दुदुहे अहंयः । पर्यः सहस्रसामृषिम् ।

अभिर्मुधा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अग्रम् ।

अपार् रेतांसि जिन्वति । अयमिह प्रथमो

धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीदृचः ।

यमप्रवानो भुगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभुवं

विशेविशे । उभा वामिन्द्राग्नी अहुवर्धये (१)

(अग्न्युपस्थानम्)

उ॒भा रा॒र्धसः स॒ह मा॒दय॒ध्वै । उ॒भा द॒ाता॒रा-
 वि॒षा* र॑यि॒णा मु॒भा वा॒जस्य॑ सा॒तये॑ ह॒वे वा॒म् ।
 अ॒यं ते॒ योनि॑र्ऋ॒त्वियो॒ यतो॑ जा॒तो अ॒रोच॑थाः ।
 तं जा॒नन्न॑श्च आ॒ रो॒हाथा॑ नो॒ वर्ध॑या र॒यिम् ।
 अ॒ग्न आ॒यू॒र॒षि प॒वस॑ आ सु॒वोर्ज॑मि॒षं च॒ नः ।
 आ॒रे वा॒धस्व॑ दु॒च्छु॒नाम् । अ॒ग्ने प॒वस्व॑ स्व॒पा
 अ॒स्मे वर्चः॑ सु॒व॒रि॒यम् । द॒ध॒रपोष॑* र॒यिम् (२)
 म॒यि । अ॒ग्ने पा॒वक॑ रो॒चिषा॑ म॒न्द्रया॑ दे॒व
 जि॒ह्वाया॑ । आ दे॒वान्वा॒क्षि॒ यक्षि॑ च । स॒ नः
 पा॒वक॑ दी॒दिवो॑ऽग्ने॒ देवा॑* इ॒हाऽऽ व॒ह । उ॒प
 य॒ज्ञ* ह॒विश्च॑ नः । अ॒ग्निः शु॒चि॒व्रत॑तमः शु॒चि-
 वि॒मः शु॒चिः क॒विः । शु॒ची रो॒चत॑ आ॒हुतः॑ ।
 उ॒र्व॒ग्ने शु॒च्यस्त॑र्ष शु॒क्रा भ्रा॑जन्त ई॒रते॑ । त॒व
 ष्यो॒नी* व्य॒र्चयः॑ । आ॒यु॒र्वा अ॒ग्नेऽस्या॒युर्मे॑ (३)
 दे॒हि व॒र्चो॒वा अ॒ग्नेऽसि॑ व॒र्चो॒ मे दे॒हि त॒नु॒पा
 अ॒ग्नेऽसि॑ त॒नु॒र्ध मे॒ पा॒र॒ग्ने य॒न्मे त॒नु॒वा ऊ॒र्न
 त॒न्म आ॒ पृ॒ण चि॒त्रा॒वसो॑ स्व॒स्ति ते॒ पा॒र॒म-
 शी॒येन्धा॒नास्वा॑ श॒त* हि॒मा शु॒मन्तः॑ स॒मि-
 धी॒महि॑ व॒यस्व॑न्तो व॒यस्कृ॑तं य॒ज्ञस्व॑न्तो य॒ज्ञ-
 स्कृ॑त* सु॒वीरा॑सो अ॒दा॒भ्यम् । अ॒ग्ने स॒प॒त्न॒द-
 ध्म॒नं व॒र्षि॑ष्ठे अ॒धि ना॒के । सं त्व॒म॒ग्ने सूर्य॑स्य
 व॒र्चसा॑ऽग॒याः स॒मृ॒षी॒णा* स्तु॒तेन॑ सं प्रि॒येण॑

धा॒म्ना । त्व॒म॒ग्ने सूर्य॑व॒र्चा आ॒सि सं मा॒मायु॑षा

व॒र्चसा प्र॒जया॑ सृ॒ज (४) ॥

(आ॒हु॒व॒ध्वे पोष॑र॒रयि॑ मे व॒र्चसा स॒प्तव॑क्ष च) ।

इति ऋ॒ण्यजु॑र्वेदीयतैत्तिरीयसां॒हिताया॑ प्रथ॒माष्टके

पञ्चम॑प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्भि॑रनुवाकैः पुनराधानं समापितम् । अथ पञ्चममारभ्य दशमस्य पूर्वार्धप॒र्यन्तर॑नुवाकैरग्न्युपस्थानमुच्यते ।

कल्पः—“ अग्न्युपस्थानं व्याख्यास्याम उपतिष्ठत इति बोध्यमान आहवनी॒यमेवोप॑तिष्ठेत् पच॒नाद॑न्धमुत्तरा॒नाहु॑विमुपो॒त्थाय क॒वाति॑र्यद्दृ॒ष्टिदो॑पतिष्ठेत्तोपम॒न्तो
अ॒ध्वरा॑मिति व॒ह्मिः ” इति ।

तत्र प्रथमा—

उप॒प्रय॑न्त इति । अध्व॒रं य॒ज्ञमु॑पप्रयन्तः प्राप्नुवन्तो वयम॒ग्नयेऽग्नि॑संतोषा॒र्थमु॑पस्थानमन्त्रं बोधेम व॒क्तारो भू॒यास्त । कीदृ॒शामा॑गमे । दूराद॑न्धमुग्रहेणास्पदी॒ये व॒यः शृणु॑वते ।

अथ द्वितीया—

अ॒स्य प्र॒त्नाभि॑ति । अस्याग्नेः प॒र्णा पुरा॑तनीमनुद्युतमनुकूल॒दीप्तिं गो॑स्थानी॒याम॑हयो लज्जामकुर्वन्त का॒त्विजः प॒यः क्षीर॑स्थानीयं शु॒क्रं ज्योति॑र्दु॒ष्टे दु॒हन्ति ।
कीदृ॒शं शु॒क्रम् । सह॑स्रं बहुधनमदमूर्ध्नि कर्मप्रवर्तकम् ।

अथ तृतीया—

आ॒ग्निर्मूर्धो॑ति । अयम॒ग्निरा॑दित्यरूपेण दि॒वो भु॒लोक॑स्य ककुदाच्छ्रितो मूर्धा शिर॒स्थानी॑यः । पृथि॒व्याः प॒तिर्दा॑हपाकादिकारित्वेन पालकोऽप्ययम् । किं च—
अपां रेतांसि उदककार्याणि स्थावरजङ्गमशरीराणि जठराग्निरूपेण जिन्वति
प्रीणमति ।

अथ चतुर्थी—

(अग्न्युपस्थानम्)

अयमिहेति । अयमग्निरिह कर्मणि प्रथमः प्रधानभूतो धातुभिर्धारणाय प्र-
यतमानैरस्माभिर्धायि धार्यते । कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वाता यजिष्ठो म-
नुष्येभ्योऽतिशयेन यष्टाऽध्वरेषु यागेषु ईदृशः स्तुत्यः । किंच—अग्नवानसंज्ञको
भृगुसंज्ञकाश्च मुनयो वनेषु स्वाश्रमेषु विशेषेण तत्तत्प्रजाभ्युदयार्थं भमग्निं धिक्
बहुयामाधारत्वेन विचित्रं विभुवं व्याप्तं विरुरुचुर्धिशेषेण दीपितवन्तः ।

अथ पञ्चमी—

उभा वामिति । इयं च प्रथमप्रपाठके व्याख्याता । हे इन्द्राग्नी युवामुभा-
वप्याभिमुख्येन होतुमिच्छामि । पुनरपि युवामुभौ सह राधसोऽन्वेन मादधितुमि-
च्छामि । यस्माद्युवामुभावज्जानां धनानां च दातारौ तस्मादजस्य स्त्रामाय युवा-
मुभावाहवयामि ।

अथ षष्ठी—

अयं त इति । हेऽग्नेऽयमाहवनीयप्रदेशस्ते योनिस्तव स्थानम् । स च यो-
निकृत्विय कृतुसंयन्धात्सर्वस्मिन्मप्युतावनेन होमनिष्पत्तेः । यत् आहवनीयप्रदेशा-
ज्जान उद्भूतस्त्यमरोचथा दीप्यसे तं प्रदेशं जानन्मभ स्थानमित्यवगच्छन्तारोह ।
अनन्तरमस्माकं धनं वर्धय ।

कल्पः—“अग्न आयूषि पवस इति” षड्भिः संवत्सरे संवत्सरे सदा वा ”
इति ।

उपनिष्ठत इति शेषः । एतास्तवमग्ने रुद्र इत्यत्र व्याख्याताः ।

तत्र प्रथमा—

अग्न आयूषीति । हेऽग्ने त्वमस्मदायुषि पवसे शोधयामि निर्दोषाणि
करोषि । अस्माकं रसमन्नं चाऽऽनय, वैरिसेनां दुरे बाधस्व ।

अथ द्वितीया—

अग्ने पवस्वोति । हेऽग्ने स्वपाः शोभनकर्मा त्वमस्मासु ब्रह्मवर्चसं सधीवी-
नसामर्थ्यं च पवस्व शोधय । किं कुर्वन् । पुष्टिं धनं च मयि धारयन् ।

अथ तृतीया—

हे पावकाग्ने देव रौचमानया मादधिन्या जिह्वया देवानां वाक्षि यक्षि च ।

अथ चतुर्थी—

(अग्न्युपस्थानम्)

स न इति । हे' पावकामे दीदियो दीप्यमानः स त्वं देवानिहाऽऽनम ।
अस्मदीयं यज्ञं हविश्रोपगच्छ ।

अथ पञ्चमी—

अग्निः शुचीति । अथमग्निरतिशुद्धवतयुक्तः, विषामिमानित्वादपि शुचिः,
विद्वदभिमानित्वादपि शुचिः, अस्माभिः सर्वत्राऽऽहुतः शुद्धो दीप्यते ।

अथ षष्ठी—

उदम इति । हेऽग्ने तव शुचयः शुद्धाः शुक्ला रश्मयो भ्राजन्तो दीप्यमाना
उदग्च्छन्ति । अर्चयितारस्तव ज्योतीरपि प्राप्नुवन्तीति शेषः ।

कल्पः—“आयुर्दा अग्न इति सिद्धमा चिन्नावसो' स्वस्तीति चिन्नावसुना साय-
मुपतिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

आयुर्दा इति । आपूरयेत्यर्थः । चतुर्वर्तेषु यजुःषु स्पष्टमन्यत् ।

अथ मञ्जुरन्तरम्—

चिन्नावसो इति । हे चिन्नावसो रात्रे तव पारं तमार्तिं स्वस्ति क्षेमेण
प्राप्नुवानि ।

कल्पः—“चिरर्वाग्वसुना प्रातरर्वाग्वसो स्वस्ति ते पारमशीयेन्धानास्त्वा श-
यः हिमा इत्युपस्थाय ” इति ।

अर्वागित्यादिः शास्त्रान्तरमन्त्रः ।

अन्तरमन्त्रपाठस्तु—

इन्धानास्त्वेति । हेऽग्ने त्वां समिद्धिरिन्धाना यमं शतसंख्याकान्हेमन्तोपस-
क्षितसंवरसरान्द्युमन्तो दीप्तिमन्तः समिधीमहि लोके सम्यक्प्रख्याता भूमात्म ।
कीदृशं त्वां, ययस्कृतमन्नस्य कर्तारम् । यशस्कृतं कीर्तिप्रदम् । अवाभ्यं केना-
प्यतिरस्कार्यम् । वर्षिष्ठेऽधिनाकेऽतिप्रौढस्वर्गविषये सपत्न्यदम्भनं विरोधिविनाश-
नम् । कीदृशं ययं, ययस्वन्तोऽज्यवन्तः । यशस्वन्तः कीर्तिमन्तः । सुवीरासः
शोभनपुत्रादियुक्ताः ।

कल्पः—“चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्षसाऽगथा
इत्यनुवाकशेषेणोपस्थाय ” इति ।

पाठस्तु—

(अग्न्युपस्थानम्)

सं त्वमथ इति । हेऽग्ने त्वं सूर्यस्य वर्षसा तेजसा समगथाः संगतोऽसि ।
भवणां स्तोत्रेण संगतोऽसि । प्रियेण स्थानेनाऽऽहवनीयदेशलक्षणेन संगतोऽसि ।
हेऽग्ने त्वं सूर्यसमानतेजा असि । मामायुरादिभिः संयोजय ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ पूर्वस्याग्नेरुपस्थानमुपमेत्यनुवाकतः ॥ १ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाह्नके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

सं पश्यामि प्रजा अहमिहैप्रजसो मामधीः ।
सर्वा भवन्तु नो गृहे । अम्भः स्थान्भो वो
भक्षीय महः स्थ महो वो भक्षीय सहः स्थ
सहो वो भक्षीयोजः स्थोजै वो भक्षीय रेवती
रमभ्यमस्मिहोकेऽस्मिन्गोष्ठेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्यो-
माविहैव स्तेतो माऽर्प गात बह्वीर्मे भूयास्त(१)
स*हिताऽसि विश्वरूपीरा भोजा विशाऽऽ गौप-
त्येनाऽऽ रायस्पोषेण सहस्रपोषं वः पुण्यासं
मयि वो रायः अयन्ताम् । उप त्वाऽग्ने दिवे
दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त
एमसि । राजन्तमध्वराणी गोपामृतस्य क्षीदि-
विम् । वर्धमान* स्वे दमे । स नः पितेव
सुनवेऽग्ने सपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ।
अग्ने (२) त्वं नो अन्तमः । उत ज्ञाता

शिवो भव वरुध्वः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।
 सुन्नार्य नूनमीमहे सखिभ्यः । वसुरमिवसु-
 श्रवाः । अच्छा नक्षि धुमतमो रयिं दाः ।
 ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यत रायस्पोषेण
 वः पश्यामि रायस्पोषेण मा पश्यतेडाः स्थ
 मधुकृतः स्योना माऽऽ विशतेरा मदः । सह-
 स्रपोष वः पुण्यासम् (३) मयिं धो रायः
 अयन्ताम् । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
 धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । सोमा-
 नः स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
 औशिजम् । कथा च न स्तरीरेसि नेन्द्र सश्वसि
 दाशुषि । उपोषेष्टु मधवम्भूय इष्टु ते दानं
 देवस्य पुष्यते । परि त्वाऽमे पुरं वयं विप्रः
 सहस्य धीमहि । धुपद्वणी दिवेदिवे भेत्तारं
 भद्रगुरावतः । अग्नें गृहपते सुगृहपतिरहं
 त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं
 गृहपतिना भूयः शतः हिमास्तामाशिषमा
 शामे तत्तवि ज्योतिष्मतीं तामाशिषमा शोसेऽ-
 गुष्मै ज्योतिष्मतीम् (४) ॥

(भूयास्त स्वस्तयेऽमे पुण्यासं धवद्वर्णमेकान्विशः शर्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके गार्हपत्यस्य पुनरप्याहवनीयस्य चोपस्थानं सपरिकरमभिधीयते ।

कल्पः—“ सं पश्यामि प्रजा अहमिति गृहान्पेक्षते ” इति ।

पाठस्तु—

सं पश्यामीति । अहं मनुष्यप्रजा इहमजसश्च सम्पक्पश्यामि । इडा धे-
नुस्तस्याः प्रजा अपत्यानीहमजसो मनुष्यरूपाश्च सर्वाः प्रजा अस्माकं गृहे
तिष्ठन्तु ।

कल्पः—“ अम्भः स्थान्मो वो भक्षीयेति गोष्ठमुपतिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

अम्भः स्थेति । अम्भः पीतोदकसारं महः पूज्यं सर्वैरादरणीयं सहो बल-
करमूर्जं स्वादुतमरसरूपं तर्क्षीरादि तत्कारणत्वेन हे पशवस्तद्रूपाः स्थ ततो धु-
ष्मदीयं तर्क्षीरादिकमस्माकं भक्ष्यमस्तु ।

कल्पः—“ रेवती रमध्वमित्यन्तराऽग्नी तिष्ठज्जपति ” इति ।

पाठस्तु—

रेवतीरिति । हे रेवतीः पशवोऽस्मिन्भूलोके गोष्ठे वज्रविशेषे क्षयं गृहवि-
शेषे योनौ स्थानविशेषे रमध्वं क्रीडध्वम् । इहैव योनौ स्त सर्वदा तिष्ठत । इतः
स्थानान्माऽपगत माऽपगच्छत । मे मर्द्धमपत्यपरम्परया बहवो भूयास्त ।

कल्पः—“ स० हिताऽसि विश्वरूपीरिति वत्समभिमृशति ” इति ।

पाठस्तु—

स० हिताऽसीति । हे वत्स त्वं संहिताऽसि मात्रा समुक्तोऽसि । विश्वरूपीरा-
दरेण स्तनं पातुं वामतो दक्षिणतश्च पुनः पुनर्धौवन्बहुरूपवदवभाससे । तादृकत्व-
मूर्जा क्षीरादिरसनिमित्तेन मामाविश मत्समीपमागच्छ गौपत्येन मदीयं बहुपशु-
स्वामित्वं निमित्तीकृत्य मामाविश रायस्त्वोषेण धनपुष्टिनिमित्तेनापि मामाविश ।
सहस्रसंख्यया पुष्टिर्यथा भवति तथा शुष्मान्पुष्यासम् । मयि शुष्मदीयानि क्षी-
रादिधनान्याश्रयन्ताम् ।

कल्पः—“ उप त्वाग्ने दिवेदिव इति तिस्रामिर्गायत्रीभिर्गार्हपत्यमुपातिष्ठतेऽग्ने त्वं
नो अन्त्रम इति चतसृभिश्च द्विषदाभिः स नो बोधि शुधी हवमुरुष्याणो अवा-
यतः समस्मादित्येषा चतुर्थी भवति ” इति ।

तत्र प्रथमा गायत्री—

उप त्वेति । हेऽग्ने प्रतिदिनं वयं त्वामुपेमसि उपगच्छामः । किं कुर्वन्तः ।
दोषावस्तः सायं भानश्च धिया नवो भरन्तो नमस्कारं संपादयन्तः ।

अथ द्वितीया—

राजन्तमिति । कीदृशं त्वाम् । अभ्वराणां राजन्तं यज्ञराजं, गोपां गवां
पालकम्, ऋतस्य दीदिर्वि सत्येन द्योतमानं, स्वे दमे स्वकीयेऽग्निहोत्रगृहे हाविर्भि-
र्वर्धमानम् ।

अथ तृतीया—

स न इति । हेऽग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः प्राप्तुं शक्यो भव ।
मथा पुनार्थं पिता सूपायनस्तद्वदस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सबस्व समवेतो भव ।

अथ प्रथमा द्विपदा—

अग्ने स्वामिति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकमन्तमोऽनतिक्रमो भव । उतापि च
जाता शिवश्च सन्वत्सथ्यो वत्सथे गृहे नित्यं संनिहितो भव ।

अथ द्वितीया—

तं स्वेति । हे वत्से सोऽचिच्छदीदिवः शुद्धतम दीप्यमान सखिभ्यः सखीनामस्माकं
सुभ्राय सुखाय नूनं तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं स्वामीमहे प्राप्नुमः ।

अथ तृतीया—

वसुराग्निरिति । वसुर्वसुमानयमग्निर्वसुरुद्रादिदेवैरादरेणैव धूयत इति वसु-
भवाः । हे तादृगग्नेऽच्छास्मदभिमुखो नास्मि प्राप्नुहि । पुमन्तमोऽतिक्रमेण दीप्य-
मानो रयिं दा धनं वेहि । चतुर्थी तु शास्त्रान्तरगता ।

कल्पः—“ ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यतेति गृहान्प्रेक्षते पशून्वा ” इति ।
पाठस्तु—

ऊर्जा व इति । हे गृहगताः पशवः क्षीरादिरसनिमित्तेन धनपुष्टि-
निमित्तेन [च] युष्मानहं पश्यामि । यूयमपि तथा मां पश्यत । हे इहा गावो मूयं
मधुरुक्तो मधुरघृतकारिण्यः स्थ । स्योनाः सुखकरा इरा अन्नवत्यो मदो माद-
यिच्यो मामाविशत । सहस्रसंख्यया पुष्टिर्यथा भवति तथा युष्मान्पुण्यासम् ।
युष्माकं धनानि क्षीरादीनि मयि भवन्ताम् ।

कल्पः—“ तत्सवितुर्वरेण्यं सोमानं स्वरणं मित्रस्य चर्षणीधुतः प्र स मित्र
कदा चन स्तरीरासि कदा चन प्रयुच्छसि परि त्वाऽग्ने पुरं वयमित्युपस्थाय ”
इति । आहवनीयमिति लभ्यते ।

(गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम्)

तत्र प्रथमैवमाज्ञाता—

तत्सवितुरिति । यः सविताऽस्माकं बुद्धीः प्रेरयति तस्य सवितुर्वेदस्य वर-
णीयं तद्भगंस्तेजो ध्यायेम ।

अथ द्वितीया—

सोमानमिति । ब्रह्मणः परिवृढस्य कर्मणः पते स्वामिन्नमे यस्त्वामौशिज-
मुशिजः पुत्रं कक्षीवन्तमृषिं कर्मपथैकं कृतवानसीत्यध्याहारः । तादृशस्त्वं मा-
मपि सोमानं सोमयागामां स्वरणमुपदेष्टारं कुरु । मित्रस्य य स मित्रेति वृथं ना-
वाऽऽज्ञातम् ।

अथ पञ्चमी—

कदा चनेति । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्ताग्रे कदाचिदपि स्तरीर्हिसको नासि ।
किंतु दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानार्थमुपापेक्षु अत्यन्तसमीप एव सञ्चसि समवे-
तोऽसि । हे मधवानिन्द्रसदृशाग्रे भूय इन्नु पुनरपि देवस्य ते तव दानं पृथ्यते
फलदानार्थमस्माभिः संयुज्यते । कदा चन यमुच्छसीयेवाऽन्यत्राऽऽज्ञाता ।

अथ सप्तमी—

परि रवेति । सहसि बले भवः सहस्यः । हे सहस्य बलवन्नाग्रे वयं त्वां
प्रतिदिनं परिधीमहि परितो धारयाम । कीदृशं त्वाम् । पुरमभिमनानां पूरकं, विप्रं
ब्राह्मणाभिमानिनं, ध्रुवदूर्णं धैरिणम् । ध्रुवन्नाभिमवन्वर्णं आकारो यस्य तादृशम् ।
भङ्गगुरावतो भञ्जनशीलव्यापारेपेतस्य रक्षसो भेत्तारम् ।

कल्पः—“अग्न आयूंषि पवस इत्याग्निपावमानाभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्रे गृहपत
इति” च पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामाशिषमाशासे तन्तव इत्यजातस्यामुष्मा इति
जातस्य ” इति ।

आग्निपावमान्यौ त्वन्यत्राऽऽज्ञाते ।

मन्वान्तरपाठस्तु—

अग्न इति । हे गृहपालकामं गृहपतिना त्वयाऽनुगृहीतोऽहं शोभनो गृह-
पतिभूयासम् । तथा गृहपतिना यथा पूजितस्त्वं गृहस्वामी भूयाः । कियन्तं का-
लम् । अतं हिमाः । हिमशब्दोपलक्षितहेमन्तर्गुसहिताऽशतसंवत्सरान् । अहं तन्त-
व उत्पत्त्यमानपुत्रसंतानाय ज्योतिष्मतीं ब्रह्मवर्चसयुक्तां तामाशिषमायुरारोग्यैथ-
र्याभिवृद्धिरूपमाशासे । एवममुष्मै जाताय देवदत्तादिनाग्रे ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“स ए मेक्ष्य गृहानम्भः स्थ गोष्ठमुपतिष्ठते ।

रेवान्तराऽग्नी जपति संहिता वत्सकं स्पृशेत् ॥ १ ॥

उप त्वा पश्चिमं वह्निं पण्मन्यैरुपतिष्ठते ।

ऊर्जा मेक्ष्य गृहांस्तत्सचतुर्भिः पूर्वपादकम् ।

उपस्थायाम्न इत्यस्मात्पश्चिमं चोपतिष्ठते ॥ २ ॥” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते गार्हपत्याहवनीयवेदार्थप्रकाशे लक्ष्मणयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अयंज्ञो वा एष योऽसामोपप्रयन्तो अश्वर-
मिरयाह स्तोममेवास्मी युनक्त्युपेत्याह प्रजा
वै पशव उपेमं लोकं प्रजामेव पशूनिमं लोक-
मुपैत्यस्य प्रत्नामनु पुनर्मिरयाह सुवर्गो वै
लोकः प्रत्नः सुवर्गमेव लोकं समारोहत्यमि-
मूर्धा दिवः ककुदित्याह मूर्धानम् (१) एव-
न* समानानां करोत्यथो देवल्लोकादेव मनु-
ष्यलोके प्रति तिष्ठत्ययमिह प्रथमो धांशि
धातृभिरित्याह मुख्यमेवैनं करोत्युभा वामि-
न्द्राग्नी आहुवध्या इत्याहौजो बलमेवाव
रुन्धेऽयं ते योनिर्ऋत्विय इत्याह पशवो वै
रयिः पशूनेवाव रुन्धे षड्भिरुप तिष्ठते षड् वै
(२) ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति षड्भि-

(पञ्चमानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

रुचराभिरुप तिष्ठते द्वादश सं पयन्ते द्वादश
मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति
यथा वै पुरुषोऽश्वो गौर्जीर्यत्येवमग्निराहितो
जीर्यति संवत्सरस्य परस्तादाग्निपावमानीभि-
रुप तिष्ठते पुनर्नवमेयैनमजरं करोत्यथो पुना-
त्येवोप तिष्ठते योग एवास्यैष उप तिष्ठते (३)
दम एवास्यैष उप तिष्ठते याञ्जैवास्यैषोप
तिष्ठते यथा पापीयाञ्छ्रेयस आहृत्य नमस्यति
तादृशेव तदायुर्दा अग्नेऽस्यार्युमे देहीत्याहाऽऽ-
युर्दा ह्येष वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहीत्याह
वर्चोदा ह्येष तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाही-
त्याह (४) तनूपा ह्येषोऽग्ने यन्मे तनुवा
ऊर्न तन्म आ पुणेत्याह यन्मे प्रजायै पशूना-
मूनं तन्म आ पूरयेति वावैतदाह चित्रावसो
स्वास्ति ते पारमेश्वरिण्याह रात्रिर्वै चित्रावसु-
रव्युष्टौ वा एतस्यै पुरा ब्राह्मणा अभैषुर्व्युष्टि-
मेवार्थ रुन्ध इन्धानास्त्वा शतम् (५) हिमा
इत्याह शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्ये-
न्द्रिये प्रति तिष्ठत्येषा वै सूर्मी कर्णकावत्ये-
तया ह स्म वै देवा असुराणां शततर्हास्तु-
हन्ति यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छ-
तर्ही यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति स्तुत्या
अच्छ*स्वदकार* सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽ-

गथा इत्याहैतत्त्वमसीदमहं भूयासमिति वाचै-
तदाह त्वमग्ने सूर्यवर्चा असीत्याहाऽऽशिषमे-
वैतामाशास्ते (६) ॥

(मूर्धानं१ षड्वा एष उप तिष्ठते पाहीत्याह शतमह२ षोडश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके पञ्चमानुवाकोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । उपमेत्यादिमन्त्रसं-
घोपस्थानेन व्योतिष्ठोमे निवृत्तपञ्चदशादिस्तोमवर्गमिहोत्रेऽपि स्तोमयोग उपपद्येत
इत्याह—

अयज्ञो वा इति । यः सामरहितः स यज्ञ एव न भवति । ऋग्भेदादायुत्ति-
भेदाच्च निष्पन्नः सामसंघः स्तोमः । तं चास्मिन्नभिहोत्रे मन्त्रसंघेन संपादयति ।

उपशब्दसूचितं दर्शयति—

उपेत्याहेति । प्रजाः पशवश्च भूलोकमुपगच्छन्ति । तस्माद्यजमानोऽप्युपश-
ब्दसामर्थ्यात्प्रजां पशूश्चोपेत्य तद्युक्तं भूलोकमुपैति ।

मत्नशब्दसूचितमाह—

अस्य प्रत्नामिति । स्वर्गलोकस्य चिरंतनत्वेन मत्नशब्दसूचितत्वात्तेन
शब्देन स्वर्गारोहो भवति ।

मूर्धशब्दपृथिवीशब्दाभ्यां सूचितं दर्शयति—

अग्निमूर्धेति । मूर्धानं श्रेष्ठमेतं यजमानं समानानां समानजातीयानां मध्ये
करोति । अपि च देवलोकादागत्य मनुष्यलोक एव प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ।

प्रथमशब्दसूचितं दर्शयति—अयमिहेति ।

इन्द्रस्य बलाभिमानित्वादग्नेश्च तेजोभिमानित्वाच्छब्दद्वयेनोभयप्राप्तिः सूच्यत
इत्याह—उभा वामिति ।

मन्त्रगतं रयिशब्दं व्याचष्टे—अयं ते योनिरिति ।

(पञ्चमानुषाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

पूर्वोत्तरषट्काम्यां प्रतिदिनमुपस्थानं विधत्ते—

षड्भिभरुपतिष्ठत इति । उपपद्यन्त इत्यादिकं पूर्वषट्कम् । अथ आयुषी-
त्यादिकमुत्तरषट्कम् ।

पूर्वषट्केन यथा प्रतिदिनमुपस्थानं तद्दुत्तरेणापि प्राप्ते कालविक्षेपं विधत्ते—

यथा वै पुरुष इति । पुरुषादीनां चिरकालेनेवाग्नेः संवत्सरे प्राप्ता जरा
निवार्य नूतनशरीरं शोधयितुं संवत्सरादूर्ध्वमुपस्थानम् । अग्निदेवतायाः पवमा-
नदेवतायाश्च संबन्धिन्य ऋच आग्निपावमान्यः । यद्यप्यग्निरेव शोधकत्वात्पवमान-
स्तथाऽपि शोधकत्वोपाधेरन्यत्वमभिप्रेत्य निर्देशभेदः ।

विहितमुपस्थानं चतुर्वारिद्यूष्य प्रशंसति—

उपतिष्ठत इति । उपतिष्ठत इति यदेष एवास्माग्नेर्पौगो यजमानेन सहा-
नुग्राहानुग्राहकरूपः संबन्धः । तथा दमो दाहादिलक्षणोपम्रवनिवारणम् । तथैव
धनाविधाञ्जा । किंच—यथा लोके कश्चिहरिद्रो धनिकाय किंचिदुपायन-
मानीय नमस्कारं करोति नाटुमिदमुपस्थानम् । अयमिह प्रथमो धायि धातुभि-
रिति योग उक्तः । आरे वाधस्व दुःकुनामिति अनिष्टनिवारणम् । अथानो
वर्धया रयिमिति याञ्जा । मन्त्रं वोचेमाग्नय इत्युपायनम् ।

यथागां यजुषामर्थर्धेसिद्धिं दर्शयति—आयुर्वा इति ।

तनुशब्देन मजा पशवभ्योपलक्षिता इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अग्ने यन्म इति ।

चित्रावसुषदस्यार्थं वाक्यतात्पर्यं च दर्शयति—

चित्रावसो इति । नक्षत्रादिरूपं चित्रमभिव्यक्ततया वस्तवस्यामिति रानि-
भित्रावसुः । अव्युष्टिः प्रभातान्तः । हेमन्तर्तो रात्रेर्दीर्घत्वेन प्रभातं न भविष्यत्ये-
वेति कदाचिद्ब्राह्मणा भीता अतः पारमशीमेति प्रार्थनया प्रभातं लभते ।

शतसंख्यां प्रशंसति—

इन्धाना इति । अस्य मन्त्रस्योपस्थाने समिदाधाने च विनियोगद्वयं सूत्र-
कार उदाजहार—“ इन्धानास्त्वा शत५ हिमा इत्युपस्थायेन्धानास्त्वा शत५
हिमा अग्नेः समिदस्यभिशस्त्या मा पाहि सोमस्य समिदसि परेत्याम एधि यमस्य
समिदसि मृत्योर्मा प्राहीति चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय ” इति । तत्रोप-
स्थानाङ्गमस्तावेन मन्त्रो व्याख्यातः ।

१ ख. “ते देहो यथा जीर्यन्ति तथाऽग्नेः । २ क. घ. ङ. “धाऽर्थवादि” । ३ ख. “निधाय ।

४ क. घ. ङ. च. “र्थसि” । ५ ख. “एत्वा मा पाहि य” । ६ ख. “ङ्कत्वम्” ।

अथ तस्यैव समिदाधानाङ्गत्वं विधत्ते—

एषा वा इति । ज्वलन्ती लोहमयी स्थूणा सूर्या । सा च कर्णकावती छि-
द्रवती । अन्तरपि ज्वलन्तीत्यर्थः । तत्समानेयमृक् । एकेन महारेण शतसंख्या-
कान्मारयन्तः शूराः शततर्हाः । असुराणां मध्ये तादृशानेतयर्चा देवा हिंसन्ति ।
अनया समिदाधानेन शतघ्नीमेनामृचं वज्रं कृत्वा वैरिणं हन्तुं प्रहरति । अंछ-
म्बट्कारं स्वस्य विनाशो यथा न भवति तथेत्यर्थः । स्तुत्यै नाशाभावेन वि-
स्तीर्णताया इत्यर्थः ।

सं त्वमग्न इत्यर्थेनाभेगुणकथनं स्वस्यापि तत्प्रार्थनायेत्याह—सं त्वमग्न इति ।

द्वितीयार्थे सं नामासुषेति प्रार्थनमिति दर्शयति—त्वमग्न इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सं पश्यामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव
प्राभ्याः पशवस्तानानेवाव रुन्धेऽम्भः स्थाम्भो
वो भक्षीयेत्याहाम्भो होता महः स्थ महो वो
भक्षीयेत्याह महो होता सहः स्थ सहो वो
भक्षीयेत्याह सहो होता ऊर्जः स्थोर्जो वो भक्षी-
येति (१) आहोर्जो होता रेवती रमध्वामि-
त्याह पशवो वै रेवतीः पशूनेवाऽऽमन्त्रमयत
इहैव स्तेतो माऽप मातेत्याह ध्रुवा एवैना अन-
पगाः कुरुत इष्टकचिद्वा अन्योऽग्निः पशुचि-
दन्यः संहिताऽग्निं विश्वरूपीरिति वत्समभि
मृशत्युपैवैनं धत्ते पशुचित्तमेनं कुरुते प्र (२)

(षष्ठानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

वा एषोस्माल्लोकाच्चवते य आहवनीयमुप-
 तिष्ठते गार्हपत्यमुप तिष्ठतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति
 तिष्ठत्यथो गार्हपत्यायैव नि हनुते गायत्रीभिरुप
 तिष्ठते तेजो वै गायत्री तेज एवाऽऽत्मन्ध-
 सेऽथो यदेतं तुभ्यमन्याह संतत्यै गार्हपत्यं वा
 अत्रु द्विपादो वीराः प्र जायन्ते य एवं विद्वा-
 न्द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठते (३) आऽस्य
 धीरो जायत ऊर्जा धः पश्यान्पूजा मा पश्यते-
 त्याहऽऽशिषमेवैतामा शास्ते तत्संवितुर्वरेण्य-
 मित्याह प्रसूत्यै सोमान्* स्वरणमित्याह
 सोमपीथमेवाध रुग्धे कृणुहि ब्रह्मणस्पत
 इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवाध रुग्धे कदा चन स्तरी-
 रसीत्याह न स्तरी* रात्रिं वसति (४) य
 एवं विद्वानभिमुपतिष्ठते परि त्वाऽग्ने पुरं वय-
 मित्याह परिधिमेवैतं परि दधात्यस्कन्दायाग्नं
 गृहपत इत्याह यथायजुरेवैतच्छत* हिमा
 इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिपीयेति वावै-
 तदाह पुत्रस्य नाम गृह्णात्यग्रादमेवैनं करोति
 तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति
 ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्व्येवास्य ब्रह्म-
 वर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमा शासेऽमुष्मै
 ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यात्ते-
 ज एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति (५) ॥

(ऊर्जं वो भक्षीयेति प्र गार्हपत्यमुपतिष्ठते वसति ज्योतिष्मतीमेकान्विश्रब्धं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्र-
पाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अष्टमोऽनुवाके षष्ठानुवाकोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्रैहप्रपञ्च इत्यनेन
पदेन गवाभाक्ष्यो विधाक्षिता इत्यभिप्रेत्याऽऽह—सं पश्यामीति ।

अभ्योमहःसहऊर्जंशब्दैर्गवामुपलक्षणं युक्तमित्याह—अभ्य इति ।

रेवतीशब्देन विवक्षितं क्षीरादिधनमात्मानमस्तीति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे—
रेवतीरिति । आत्मन्स्वकीयगृह इत्यर्थः ।

स्तेत्यनेन ध्रुवजीवनं माऽप गतेत्यनेन विषोगाभावश्च प्राधर्पित इत्याह—इहै-
वेति ।

वसतस्पर्शं विधत्ते—

इष्टकचिदिति । इष्टकामुपधाप यथा कश्चिदग्निश्चीयते तथा पशुमुपधाया-
न्योऽग्निश्चीयत इत्युत्प्रेक्षते । तथा सति वसतस्पर्शेन पशुमुपधायाग्निश्चितो भवति ।

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते—

प्र वा एष इति । “ सुवर्गो लोक आहवनीयः ” इति श्रुत्यन्तरात्तदुपस्था-
नादेतल्लोकमप्युच्यते । सा च गार्हपत्योपस्थानेन समाधीयते । किंचाऽऽहवनीय
एव तात्पर्योपेतं गार्हपत्यमुपतिष्ठमानः स्वप्रतिष्ठासिद्धयर्थं केवलं तमपलपति ।

उप त्वाऽग्न इत्याद्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—

गायत्रीभिरिति । प्रजापतिमुखाद्भिना सहोत्पन्नत्वाद्गामभ्यास्तेजस्त्वम् ।
तृचानुषचनमविच्छेदार्थम् ।

अग्ने त्वं न इत्याद्यास्तिस्रो द्विपदा विधत्ते—गार्हपत्यामिति ।

पश्यतेति लोढाशौर्यत्वं वर्णयति—ऊर्जा व इति ।

सवितृसोममहाशब्दानामभिधायमाह—तत्सवितुरिति ।

स्तरीरसि नेति निषेधस्याभिप्रायमाह—

कदा चनेति । अन्धकारयुक्ता रात्रिधोरवृश्चिकादिबाधयुक्तया स्तरि-
त्युच्यते । विद्वानुपस्थाता तादृशीं रात्रिं नाधिवसति, किंतु सुखकरीमित्यर्थः ।

(षष्ठानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

परि धीमहीति लिङ्गमन्त्र एवाग्नेरस्कन्दतार्थः परिधिरित्याह—परि त्वाऽग्न इति ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—अग्ने गृहपत इति ।

हिमशब्दो हेमन्तवाचीत्याह—शत* हिमा इति ।

तन्त्रवेऽमुष्मा इत्यत्र नामग्रहणं विधत्ते—

पुत्रस्य नामेति । एनं पुत्रम् ।

अनुत्पन्नपुत्रविषयस्तन्तुशब्द उत्पन्नपुत्रविषयोऽदःशब्द इति व्यवस्थां दर्शयति—तामाशिषमाशास इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ ऐन्द्रोपस्थीयतां बहिरितीन्द्राग्न्योर्विकल्पनम् ।

समुच्चयो धोत एक एकोऽग्निः केवलोऽथवा ॥

विकल्पः श्रुतिलिङ्गभ्यां गुणावृत्त्या समुच्चयः ।

श्रुतिः शक्त्यनुसारेति एक एकोऽग्न लिङ्गन्तः ॥

शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुवापकम् ।

मैराकाङ्क्ष्यात्मके बाधे श्रुत्याऽग्नौ केवले स्थितिः ” इति ॥

“ ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” इति श्रूयते । “ कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सशसि दाशुवे ” इत्यसाधुगैत्री । तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात् । हे इन्द्र त्वं कदाचिदपि घातको न भवसि किंत्वाहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रयित इत्यर्थः । तत्रेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपालिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते । यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानकक्रियायाः साधनं न भवेत्तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मादेतन्मन्त्रकरणकक्रियां प्रतीन्द्रः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं लिङ्गविनियोगः । काऽसौ क्रियेति विशेषजिज्ञासायामैन्द्रोपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्यवसानं क्रियते । तथा सत्यैन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठत इत्ययमर्थः पर्यवस्यति । तथा गार्हपत्यमित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूता यत्किञ्चित्करणकक्रियामन्त्रेण न संभवति । ततस्तादृशीं काञ्चित्क्रियां भूति गार्हपत्यप्राधान्यमित्येतादृश-

(पूर्वोक्तोपस्थानस्थमिहोत्राद्वृत्ताप्रदर्शनम्)

बुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनियोगः । ऐन्द्रोपतिष्ठत इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियावि-
शेषयोः पर्यवसानं भवति । तथा सत्यैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यर्थो
भवति । तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमाणत्वाविशेषाद्ग्रीहियववद्विकल्प
इत्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्य गुणत्वात्प्र-
तिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनोपस्थानावृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति
द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्रुतिविनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुङ्क्ते । अन्यथा
वह्निना सिञ्चेत्, वारिणा दहेदित्यपि विनियुज्येत । तत उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य
प्रबलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोपस्थेय इति तृतीयः पूर्वपक्षः । ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये
मुख्यवृत्त्या शक्यभावेऽपि गौणवृत्त्या शक्तिरस्तीति निवेशन इत्यस्मिन्नुदाह-
रणे पूर्वेष्वेव दर्शितम् । तथा सति सामर्थ्याभावकृतप्रतिषन्धाभावाभिर्विज्ञा श्रुतिः
शीघ्रं विनियुङ्क्ते । लिङ्गं तु विलम्बते । मन्त्रपदान्मादौ स्वाभिधेयमर्थं प्रति-
पादयन्ति । तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते । पश्चात्सामर्थ्यवशात्साधन-
त्ववाचिनी प्राधान्यवाचिनी च श्रुतिः कल्पते । सा च श्रुतिर्मन्त्रेणोन्म्रमुपतिष्ठेतेति
विनियुङ्क्ते । तथा च प्रत्यक्षश्रुतौ स्वाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्तिनौ
सामर्थ्याभिरूपणश्रुतिकल्पनव्यापारौ न स्त इति प्राप्स्यात्तया लिङ्गं बाध्यते ।
न च प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलब्धात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गं कथं बाध्येतेति
शङ्कनीयम् । भविष्यत्प्राप्तिप्रतिषन्धस्यैवात्र बाधत्वात् । श्रुत्या विनिश्चयस्य
मन्त्रस्य पुनर्विनियोगाकाङ्क्षाया अनुदयाद्विनियोजकं लिङ्गं कथं प्राप्स्यति ।
तस्माद्गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णवजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नि॒हो॒त्रं जु॒होति॒ यदे॒व किं॒ च य॒ज॒मान॒स्य
स्व॒ं तस्यै॒व तद्वे॒तः सि॒ञ्चति॒ प्र॒ज॒न॒ने प्र॒ज॒न॒नम्*
हि वा अ॒भिर॒थौष॒धीर॒न्त॒गता द॒हति॒ तास्त॒तो

(पूर्वोक्तोपस्थानस्थामिहोवाकृताप्रदर्शनम्)

भूयसीः प्र जायन्ते यत्सायं जुहोति रेत एष
 तत्सिञ्चति प्रैव प्रातस्तनेन जनयति तद्रेतः
 सिक्तं न त्वष्टाऽविच्छेत् प्र जायते यावच्छो वै
 रेतसः सिक्तस्य (१) त्वष्टा रूपाणि विकरोति
 तावच्छो वै तत्र जायत एष वै दैन्यस्त्वष्टा यो
 यजते बह्वीभिरुप तिष्ठते रेतस एष सिक्तस्य
 बहुशो रूपाणि वि करोति स प्रैव जायते
 श्वःश्वो भूयान्भवति य एवं विद्वानग्निमुपति-
 ष्ठतेऽहर्देवानामासत्रिाभिरसुराणां तेऽसुरा यदे-
 वानीं विस् देयमासीत्तेन सह (२) रात्रिं
 प्राविंशन्ते देवा हीना अमन्यन्त तेऽपश्यन्ना-
 भेयी रात्रिराभेयाः पशवं इममेवाग्निं* स्तवाम
 स नः स्तुतः पशून्पुनर्दास्यतीति तेऽग्निमस्तु-
 वन्तस् एभ्यः स्तुतो रात्रिया अध्वहरभि पशू-
 भिरार्जसे देवाः पशून्विच्चा कामा* अकुर्वत य
 एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते पशुमान्भवति [३)
 आदित्यो वा अस्माल्लोकादमुं लोकमैत्सोऽमुं
 लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत्स इमं
 लोकमागत्य सृत्योरविमेन्सृत्युसंयुत इव इयं
 लोकः सोऽमन्यतेभमेवाग्निं* स्तवानि स मा
 स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति सोऽग्निम-
 स्तौत्स एनं* स्तुतः सुवर्गं लोकमगमयथः[४]
 एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते सुवर्गमेव लोकमेति

सर्वमायुरेयमि वा एषोऽग्नी आ रोहति य
 एनावुपतिष्ठते यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः
 कामयते तथा करोति नक्तमुप तिष्ठते न प्रातः
 सः हि नक्तं वतानि सृज्यन्ते सह श्रेयाश्च
 पापीयाश्चाऽऽसाते ज्योतिर्वा अग्निस्तमो
 रात्रिर्यत् (५) नक्तमुपतिष्ठते ज्योतिर्पैव तर्ध-
 स्तरत्युपस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेया इत्याहुर्मनु-
 ष्यायिन्मै योऽहरहराहुत्यायैर्न याचति स इन्मै
 तमुपाच्छत्यथ को देवानहरहर्याचिष्यतीति
 तस्मात्तोपस्थेयोऽथो सत्त्वाहुराशिपे वै कं
 यजमानो यजत इत्येषा खलु वै (६) आहि-
 तामेराशीर्यदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः प्रजा-
 पतिः पशून्सृजत ते सृष्ट्वा अहोरात्रे प्रावि-
 शन्ताञ्छन्दोभिरण्वविन्द्यच्छन्दोभिरुपतिष्ठते
 स्वमेव तदन्विच्छति न तत्र जाम्यस्तीत्याहु-
 योऽहरहरुपतिष्ठत इति यो वा अग्निं प्रत्यङ्-
 कुपतिष्ठते प्रत्येनमोषति यः पराङ्विष्वङ्प्र-
 जयां पशुभिरेति कर्वातिर्यङ्विषोपतिष्ठते
 नैर्न प्रत्योषति न विष्वङ्प्रजयां पशुभिरेति

॥ ७ ॥

(सिकस्य सह भवति यो यत्खलु वै पशुभिस्त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(पूर्वोक्तोपस्थानस्याग्निहोत्राङ्गप्रदर्शनम्)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके पूर्वोक्तोपस्थानस्याग्निहोत्राङ्गता प्रदर्शयते । तत्र तावदग्निहोत्रं विधत्ते—

अग्निहोत्रमिति । वाक्यान्तरविहितेन यथोदधियवाग्वादिद्रव्येणाग्निहोत्र-
नामकं होमं कुर्यात् । यजमानस्य क्षीरप्रभृतिकं यर दमग्नौ हुतं न तद्विनश्यति
किंतु तस्यैव यजमानस्य तत्त्वं भूत्वाऽवतिष्ठते ।

तदवस्थानं दृष्टान्तेनोपपादयति—

रेतः सिञ्चतीति । यथा प्रजोत्पादके योनौ सिक्त्वं रेतोऽवतिष्ठते तथाऽग्नेः
प्रजननरूपत्वात्तस्मिन्नुत्तमवतिष्ठते ।

ननु बह्विसमीपे प्राप्तानां दग्धाणां वाहः प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—

अथौषधीरिति । यद्यपि घर्षकाले दावाग्निः स्वसमीपं प्राप्ता ओषधीर्दहति
तथाऽपि दग्धास्ता ओषधयो वृष्टिकाले भूयस्यः प्रजायन्ते । तस्मात्प्रजननोऽग्निः ।
कालवृष्यं विधत्ते—

यत्सायामिति । सायंकालीनहोमेन सेवनम् । प्रातःकालीनहोमेनोत्पादनम् ।

विहितस्याग्निहोत्रस्याङ्गमुपस्थानं विधत्ते—

रेतः सिक्त्वमिति । लोके योनौ सिक्त्वं रेतो विधत्तकर्मणा यदि न विस्मियेत
तदा नैव प्रजोत्पत्तिरस्ति । स च त्वष्टा यावन्ति रूपाण्युद्दिश्य रेतो विविधं क-
रोति तावन्त्युत्पद्यन्ते । अत्रापि यजमानो देवैरनुगृहीतस्त्वष्टा ततो विविधरूपक-
रणाय बह्विभिरुपतिष्ठते । अयमुपस्थानकर्मविधिः । एतदनुवादेनैव बहुभिरुपतिष्ठत
इत्यादिमन्त्रविधिः ।

उपस्थानं प्रशंसति—

स प्रैवेति । उपस्थाता प्रजामुत्पाद्य प्रतिदिनमुत्तरोत्तरं घनादिभिर्वर्धते ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अहर्देवानामिति । वित्तं पूर्वलब्धं पशुरूपं धनं, देशमतः परं लब्धं योग्यं,
तदुभयं देवद्रव्यमपहत्य तेन सहसुरा राक्षिं पाविशन्नन्वकारे कापि गताः । ततः
पशुहीना वयमिति स्मिद्यन्तो देवा उपायमपश्यन् । राजावशेः प्रकाशाधिक्याद्वा-
त्रिराग्रेयी । अग्नेः पशुस्वामित्वात्पशवोऽप्याग्नेयाः । स्तुतः सोऽग्निरेभ्यो देवार्थं
रात्रेरध्याहत्याहरभिलक्ष्य तान्पशून्त्रिरार्जन्निरगमयत् । कामाभ्योगान् ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—आदित्यो वा-इति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अभि वा इति । एनावाहवनीयगार्हपत्यौ य उपतिष्ठत एषोऽग्नी उभावभ्या-
रोहति स्वयशौ करोति । यथा लोके कश्चित्पूर्वमधमः सन्नेवं कामयतेऽहं विद्या-
दिना श्रेष्ठ उत्तमं पदमभ्यारूढो भविष्यामीति तथाऽयं यजमान उपस्थानेन स्व-
स्योत्तमं पदं करोति । तस्मादुपस्थानं प्रशस्तमित्यर्थः ।

अत्र केचित्मातराग्निर्नोपस्थेय इत्याहुः । अन्ये तु न कदाचिदभ्युपस्थेय इति ।
सिद्धान्तिनस्तु सर्वदाऽभ्युपस्थेय इति । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षं दर्शयति—

नक्तमुपतिष्ठत इति । रात्रौ व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि संसृज्यन्ते संकी-
र्णानि भवन्ति । अन्धकारे केन कथमनुष्ठितमिति न ज्ञायते । यथाशास्त्रमनुष्ठितो
प्रतविशेषः श्रेयांसस्तद्विपरीतश्रेयापियान् । सायुभौ सहैव तिष्ठतः । तत्राग्रावुपस्थि-
ते सत्यग्निना ज्योतिषा रात्रिपयुक्तं तमोदोषं तरति । तस्मान्नक्तमुपस्थेयः । अ-
हनि तु तमोदोषाभावाज्जोपस्थेय इत्येकः पूर्वपक्षः ।

द्वितीयपूर्वपक्षं विचारपुरःसरं दर्शयति—

उपस्थेय इति । प्लुतिर्विचारार्था । लोके मनुष्यायैव तावद्वाज्ञे यः कोऽपि
दरिद्रो यत्किञ्चिज्जन्वीरफलादिकमुपायनमाहृत्य ततः प्रतिदिनमेतं राजानं पति
क्षेधधनादिकं यदि याचति तदा स याचकस्तं राजानं पिडयत्येव । तथा सति
को नात्र महामभावान्देवान्प्रतिदिनं याचितुमर्हति । याज्ज्वात्स्वं वेदमुपस्थानम् ।
आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्यादिमन्त्रेषु तत्प्रतीतेः । तस्मादग्निः कदाचिदपि
नोपस्थेय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तं दर्शयति—

अथो खल्वाहुरिति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । आशिषे वै स्वा-
पेक्षितं सर्वमाशासितुमेष कं प्रजापतिसदृशं सर्वदेवात्मकमग्निं पति यजमानो
यजत इत्यभिज्ञा आहुः । लोकेऽपि राजश्चित्तवृत्तिमविज्ञायाकाण्डे देहि देही-
त्युक्ते सत्युपरोधो भवति । यदा तु प्रशंसया विनोदेन वा परितोषमुत्पाद्य याचते
तदानीमुत्साहयुक्तो याचितादभ्यत्यन्तमधिकमेव ददाति, तद्देहाहिताग्नेर्मन्त्रैरुपस्था-
नमेव याज्या । सा च बहुविधप्रशंसापूर्वकत्वाज्जोपरोधाय भवति किंत्वात्यन्त-
परितोषायैव । तस्मात्सायं प्रातश्च वद्विरुपस्थेय एव ।

अग्निरुपस्थानं प्रशंसति—

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा वर्षापूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

प्रजापतिरिति । अहोरात्रदेवताभ्यामन्तर्धापिताः पञ्चदशछन्दोयुक्तमन्त्रैर-
भिवृष्टाः सन्तो लब्धाः । तस्माच्छन्दोभिरुपस्थानं विनष्टवस्त्वन्वेषणाय भवति ।

तदुपस्थानस्य प्रतिदिनकर्तव्यतामुच्यति—

न तत्रेति । उपस्थातुरभीष्टमार्थनासद्भावादुपस्थेयस्य स्तुतिसद्भावाच्च तत्रो-
पस्थाने कस्यापि जाभ्यालस्यं नास्ति ।

उपस्थापवेलापामीषत्तिरश्चीनमुखत्वं विधत्ते—

यो वा अभिमिति । [पत्यङ्] पत्यङ्मुखः । तथा सत्यक्षिरेन यज-
मानं प्रत्योषति प्रातिकूल्येन दहति । (पराङ्) पराङ्मुखः । तथा सति यज-
मानः यजया पशुभिश्च विष्वङ्ङहेति विमुक्तो भवति । कदातिर्यङ्ङिवेषत्तिर-
श्चीन इव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

मम नामं प्रथमं जातवेदः पिता माता च
दधतुर्यदग्ने । तत्त्वं बिभ्राहि पुनरा मदतोस्त-
वाहं नामं बिभराण्यग्ने । मम नाम तव च
जातवेदो वाससी इव विवसानौ ये चरावः ।
आयुषे त्वं जीवसे वयं यथायथं वि परि दधा-
वहे पुनस्ते । नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय नमोऽ-
नाधृष्टाय नमः सञ्जाजै । अषाढः (१)
अभिर्बृहद्वा विश्वजित्सहस्यः श्रेष्ठो मन्धर्वः ।
त्वत्पितारो अमे देवास्त्वामाहुतयस्त्वद्भिवा-
चनाः । सं मामायुषा सं गौपत्येन सुहिते मा

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दक्षीर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

धाः । अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं भगवन्नमोऽयम्
 सहस्रसातः । अस्मा अस्तु सुवीर्यम् । मनो
 ण्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञ* समिमं
 दधातु । या इष्टा उपसो निम्बुचश्च ताः सं
 दधामि हविषा घृतेन । पर्यस्वतीरोषधवः (२)
 पर्यस्वद्वीरुधा पर्यः । अपां पर्यसो यत्पय-
 स्तेन मामिन्द्र स* सृज । अग्ने घृतपते घृतं
 चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
 अग्नि* होतारमिह त* हुवे देवान्यज्ञियानिह
 यान्हवामहे । आ यन्तु देवाः सुमनस्यमाना
 वियन्तु देवा हविषो मे अस्य । कस्त्वां युनक्ति
 स त्वां युनक्तु यानि धर्मे कपालान्युपाचि-
 न्वन्ति (३) वेधसः । पुष्णस्तान्यपि वत
 इन्द्रवायू वि सुञ्चताम् । अभिज्ञो धर्मो जरि-
 दानुर्यत आत्तस्तदगन्पुनः । इध्मो वेदिः परि-
 धयश्च सर्वे यज्ञस्याऽऽयुरनु सं चरन्ति । अय-
 स्त्रि*शत्तन्तवो ये वितन्तिरे य इमं यज्ञ* स्व-
 धया ददन्ते तेषां छिन्नं प्रत्येतद्दधामि स्वाहा
 धर्मो देवा* अर्ज्येतु (४) ॥

(अषाढ ओषधय उपचिन्वन्ति पञ्चचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(प्रयत्स्थतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

दशमानुवाकस्य पूर्वभागे प्रयत्स्थतो यजमानस्याग्न्युपस्थानमन्त्रा उत्तरभागे केचिद्दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्चामिधीयन्ते । कल्पे—“प्रयत्स्थमेव्यन्नाहाग्नीन्समाधेहीति ष्वलत उपतिष्ठते ” इत्युपक्रम्योक्तं “ वशून्मे शश्वस्य पाहि तान्मे गोषामास्माकं पुनरागमादित्याहवनीयं मम नाम प्रथमं जातवेद इति च ” इति ।

तत्र वशून्निर्त्यादिमन्त्रः शाखान्तरगतः । मन्त्रान्तरपाठस्तु—

मम नाम प्रथममिति । ब्राह्मणस्य नामद्वयं विद्यते देवदत्तादिनामदशनादिकमेकमुपाध्यायदीक्षितादिकमपरम् । अत एव श्रूयते—“ तस्माद्द्विनामा ब्राह्मणोऽर्धुक्तः ” इति । तत्राध्यापनादेरुर्ध्वं प्रवृत्त्यावुपाध्यायादिकं चरमम् । अग्रे जन्मकाले मातापितृभ्यां कृतत्वादेवदत्तादिकं प्रथमम् । हे जातवेदो मम यत्प्रथमं नाम तत्त्वं धारय । कियन्तं कालम् । पुनरा मदैतोः । आ मदीयपुरागमनात् । अहमपि तव नाम धारयामि । त्वमत्र वैकल्यं निर्हरन्मदीयं कार्यं कुरु । त्वन्नामधारिणो मम गन्तव्यदेशे वैकल्यमेव न संभवतीत्यर्थः ।

कल्पे—“ अभ्येत्माहाग्नीन्समाधेहीति ष्वलत उपतिष्ठते ” इत्युपक्रम्योक्तं “ मम नाम तव च जातवेद इति चतसृभिराहवनीयम् ” इति ।

तत्र प्रथमा—

मम नाम तवेति । हे जातवेदो मम देवदत्तादि नाम तव च वक्र्यादिनामेत्येवं ये नामनी विपरिवृत्त्याभ्योन्मथाससी विपर्ययेण वसानाविवेदानीमावां करावः । अत ऊर्ध्वं ते नामनी त्वं चाहं च पुनरपि यथापथं त्वदीयं वशून्माद्विनाम तवैव मदीयं च देवदत्तादिनाम मदीयमेव यथा भवति तथा विपरिवृत्त्यपरिद्वयवहै । एवं सत्यायुर्वृद्धिर्धनादिसंपत्त्या मशस्तजीवनं च भवति ।

अथ द्वितीया—

नमोऽग्नये इति । अग्रतिविद्धाय केनचिदताहिताय । अनाधुष्टाय केनाप्यतिरस्कृताय । सखाजे संहतदीप्तये । अषाढः शुश्रूणां सोढुमशक्यः । बृहद्व्या अपरिमिताशः । विश्वजित्सर्वस्य जेता । सहन्त्यः स्वयं सहिष्णुः । भेष्टो गन्धर्वः संगीतादिकलाविद्यास्वतिकुशलः ।

अथ तृतीया—

त्वत्पितार इति । त्वमेव पिता पाटको येषां देवानां ते त्वत्पितारः । त्वां

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

प्राप्ता आहुतयो येषां देवानां ते त्वामाहुतयः । त्वयि हुताः सत्यो देवांस्तर्पय-
न्तीत्यर्थः । त्वमेव विशेषेण वाचनप्रख्यापयिता येषां ते त्वद्विवाचनाः । हेऽग्ने
मां दीर्घायुषा संधाः संयोजय । गौपत्येन गवां स्वामित्वेन संयोजय । सुहिते
सुष्टु हिते पुरुषार्थे मा धाः, मां स्थापय ।

अथ चतुर्थी—

अयमग्निरिति । प्रशस्मानां मध्येऽतिशयेन श्रेष्ठः । पुनरपि तादृशानां
मध्येऽतिशयेन श्रेष्ठः श्रेष्ठतमः । भगवच्छब्दः पौराणिकैर्ध्याख्यातः—

“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धैर्यस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वृण्णां भग इतीरणा ” इति ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामिति गतिम् ।

धोषे विद्यामयिद्यां च स वाच्यो भगवानिति ” इति ।

अतिशयेन भगवान्भगवत्तमः । सहस्रासंख्याकस्य धनस्य सन्नितारो वातारस्ते-
ष्वतिशयेन दाता सहस्रासत्तमः । तादृशस्याग्नेः यज्ञमन्त्राद्य महं
शोभनं सामर्थ्यमस्तु ।

कल्पः—“ नवमीं वेदति प्रवसेमिन्नो जनान्घातयति मजानमिति मैत्र्योप-
स्थाय मनो ज्योतिर्जुषतामिमाहुर्धिं जुहुयात् ” इति ।

निर्गमनतिथिमारभ्य नवमीं तिथिमतिक्रम्य प्रवासे सत्येतद्व्यगन्तव्यम् । तत्र
मित्रो जनानिति मन्त्रोऽन्वयाऽऽज्ञातः ।

मनो ज्योतिरिति । पूर्वार्धे भूमिभूमित्यनुवाके व्याख्यातम् । या उषसः प्रातः-
कालोपलक्षिता आहुतयः, याश्च निम्नचोऽस्तमयकालोपलक्षिता आहुतय इष्टा
इतीर्यजमानैरनुष्ठिता मया त्वन्तरितास्ताः सर्वा आहुतीरनेन घृतेन हविषा संद-
धामि अविच्छिन्नाः करोमि ।

अग्न्युपस्थानमन्त्रविषयः पूर्वभागो गतः । अथ दार्शिकयजमानमन्त्रादिविषय
उत्तरभाग उत्पत्ते ।

कल्पः—“ पयस्वतीरोषधय इत्यप आचामत्युपस्पृशति वा ” इति ।

पाठस्तु—

पयस्वतीमिति । सारवाची पयःशब्दः । ओषधयः पयस्वत्यः सारवत्यः ।

(प्रवत्तयतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा वर्धपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

वीरुधां लतानां संबन्धि यत्पयो निर्गतं क्षीरं तदपि पयस्वत्सारवत् । अपां मध्ये यत्पयः सारं यच्च पयसो गवादिक्षीरस्य पयः सारं तेन सारेण सर्वेण हे इन्द्र मां संसृज संयोजय ।

अग्ने अतपते इति । कल्पः—“ दक्षिणेनाऽऽहवनीयमवस्थाय व्रतमुपै-
ष्यन्समुद्धं मनसा ध्यायत्यथ जपति अग्ने अतपते व्रतं चरिष्यामीति ब्राह्मणः ”
इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ” इति ।

तद्भ्रतमनुष्ठानं शक्नो भूयासं, मदीयं तद्भ्रतं समुद्धं भवतु ।

अग्निः होतारमिति । कल्पः—“ अग्निः होतारमिह तः ह्य इति हवि-
र्भिरूप्यमाणमभिमन्त्रयते हविर्निर्वपणं वा पात्रमभिमृशत्यभि वा मन्त्रयते ” इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ देवान्यशियानिह मान्हवामहे । आ यन्तु देवाः सुमनस्थ-
माना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ” इति ।

इह कर्मणि देवानामाह्वतारं तमभिमहमाह्वयामि । इह कर्मणि मान्देवानु-
द्दिश्य जुहमस्तानपि यज्ञियान्देवानाह्वयामि । आहूताश्च ते देवाः सौमनस्यं प्राप्ता
आगच्छन्तु । आगत्य च मेऽस्य हविषो मदीयमिदं हविर्धियन्तु भक्षयन्तु ।

कस्त्येति । कल्पः—अथ यज्ञं युनक्ति कस्त्या युनक्ति स त्वा युनक्तिवति
सर्वं विहारमनुवीक्षते ” इति ।

हे यज्ञ कः प्रजापतिः सर्वत्र त्वां युनक्ति योग्यं करोति । तस्माच्चापि स
एव त्वां युनक्तु ।

कल्पः—“ उभौ कपालविमोचनं जपतः ” इति । उभावप्यध्वर्युर्यजमानौ ।

मन्त्रपाठस्तु—

यानि घर्म इति । अयं मन्त्रोऽप्यध्वर्युकाण्ड आम्नायत्वात्प्रथमप्रपाठके
व्याख्यातः । वेधसो ब्रह्मसमाः पूषणः पोषका ऋत्विजो यानि कपालानि बद्धा-
वुपस्थापयन्ति तानि सर्वाण्यपि ब्रते समाप्ते सतीन्द्रवायु विमुञ्चताम् ।

अभिज्ञ इति । अथ प्रायश्चित्तम् । तत्र कल्पः—“ यदि कपालं भिक्षेत
शार्पश्रिया त्वा शताक्षरथा संदधामीति तत्संधायोपरि गार्हपत्ये धार्यमाणमभिजु-
ह्वयान्मनो ज्योतिर्जुषतामित्यथैनदपोऽभ्यवहरेदभिज्ञो घर्मो जीरदानुरिति ” इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ यत आत्तस्तदगन्पुनः । इध्मो वेदिः परिध्वयश्च सर्वं यज्ञ-
स्याऽऽयुरनुसंचरन्ति ” इति ।

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दक्षैर्पूर्णभासाङ्गमन्त्राश्च)

घर्मो दीप्तः संतप्तोऽयं कपालविशेषः स्वयं भिन्नत्वेन प्रतीयमानोऽपि मन्त्र-
सामर्थ्यादभिन्न एव भिन्नत्वदोषं नाऽऽबहति । यस्मादयं जीरदानुः । जीरं
जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः । यो सन्मं जीवयति स कथं
स्वयं भिन्नो भवेत् । अभिन्नत्वे तदाकारः कुतो न भातीत्याशङ्क्योत्तरमुच्यते—
यतो यस्मान्मृद्वुपात्कारणादाश्च जलान्नः पुनस्तत्कारणमगन्नाप्नोदतः कारणरूप-
मृदाकार एव प्रतीयते न तु कार्याकारः । तदप्रतीतावपीष्मादयः स्वस्वाका-
रेण प्रतीयमाना यज्ञपुरुषस्याऽऽयुरेनुकृत्य संचरन्ति ।

अयस्त्रिंशदिति । कल्पः—“अथान्यत्संस्कृत्य कपालेऽर्ध्वतिसृजेत्त्रयास्त्रिंशत्स-
न्तव इति ” इति ।

मन्त्रदोषस्तु—“ये विततिरे य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते तेषां छिन्नं मय्ये-
तद्वधामि स्वाहा घर्मो देवाः अप्येतु ” इति ।

चतुर्थकाण्डे प्रजापतिर्मनसाऽऽन्धोऽच्छेत् इत्यास्मिन्ननुवाक इष्टकोपधानार्थां
यज्ञतनुनामकास्त्रयस्त्रिंशन्मन्त्रा आप्नाताः । तन्मन्त्रप्रतिपाद्या यज्ञतनव इह तन्तु-
स्थानीयाः । यथा तन्तुभिः पटो निष्पाद्यते तथा तास्तनवो यज्ञं विस्तारयन्ति ।
ते तन्तवो यज्ञनिष्पादकाः । येऽप्युत्तिगादयः स्वधया हविषेमं यज्ञं ददन्तेऽनुति-
ष्ठन्ति तेषां प्रजापत्यादीनां यज्ञाभिमानिदेवानामृतिवगादियज्ञाङ्गानां च मध्ये यत्स्व-
रूपं विच्छिन्नं तदेतत्प्रतिसंवधामि । अतः स्वाहा सुष्ठु प्रतिसंहितो घर्मो दीप्तो
यज्ञाङ्गविशेषो देवानप्येतु प्राप्नोतु ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“मम प्रवत्स्यन्पूर्वार्धमि मन्त्रयेत्पुनरागतः ।

ममेत्याधिश्रतुर्मन्त्रैर्मनस्तत्र जुहोति हि । १ ॥

गतमग्नैरुपस्थानं मन्त्राः प्रासङ्गिका अथ ।

पयेत्याचामति स्वामी दक्षैर्पूर्णमयोरपः ॥ २ ॥

अग्ने प्रागग्निपार्थस्थो जपेदग्निं हविस्तथा ।

निरुध्यमाणं संमन्व्य कस्त्वा यज्ञं युनक्ति हि ॥ ३ ॥

यानीति मुच्यमानानि कपालान्यनुमन्त्रयेत् ।

अभिन्नोऽस्तु क्षिपेद्भिनं कपालं त्रय इत्यतः ।

कपालान्तरमादध्यादिति प्रासङ्गिका गताः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे पञ्चमपराधके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वैश्वानरो न ऊत्याऽऽप्र यातु परावतः ।
 अग्निरुक्षथेन बाहसा । ऋताधानं वैश्वानरमु-
 तस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं धर्ममिहे ।
 वैश्वानरस्य दुःसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वप-
 स्थया कविः । उभा पितरा महयज्ञजायता-
 ग्निर्यावापृथिवी भूरिरेतसा । पृष्ठो दिवि पृष्ठो
 अग्निः पृथिन्यां पृष्ठो विश्वा ओषधीरा विवेश ।
 वैश्वानरः सहसा पृष्ठो अग्निः स नो दिवा सः
 (१) रिषः पातु नक्तम् । जातो यदग्ने भुवना
 व्यस्यः पशुं न गोपा हर्यः परिज्मा । वैश्वा-
 नर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः
 सदा नः । त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान आ
 रोदसी अपृणा जायमानः । त्वं देवाः अभि-
 शेस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ।
 अस्माकमग्ने मधवत्स धारयानामि क्षत्रमजरं
 सुवीर्यम् । धयं जयेम शान्तिनं सहस्रिणं वैश्वा-
 नर (२) वाजमग्ने तदोतिभिः । वैश्वानरस्य
 सुमतौ स्थाम राजा हिकं भुवनानामभिप्रीः ।
 इतो जातो विश्वमिवं वि यष्टे वैश्वानरो यतते

सूर्येण । अव ते हेडो वरुण नमोभिर्ब यज्ञे-
 भिरीमहे हविर्भिः । क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेतो
 राजन्नेनासि शिश्रथः कृतानि । उवुत्तमं
 वरुण पाशमस्मदवाधर्म वि मध्यम* श्रथाय ।
 अथा वयमादित्य (३) व्रते तवानागसो
 अदितये स्याम । दधिकाणो अकारिषं जि-
 णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा करप्र
 ण आयू*पि तारिषत् । आ दधिकाः उवसा
 पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषाऽपस्ततान ।
 सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समि-
 मा ववा*सि । अग्निर्मूर्धा भुवः । मरुतो यद्ध-
 वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू नः
 (४) उप गन्तन । या वः शर्म शशमा-
 नाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।
 अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त
 वृषणः सुवीरम् । अदितिर्न उरुग्यत्वदितिः
 शर्म यच्छतु । अदितिः पात्व*हंसः । महीधू-
 षु मातर* सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम ।
 तुविक्षत्रामजरन्तीमुखी* सुशमणिमदिति*
 सुप्रणीतिम् । सुत्रामाणं पृथिवीं वामनेहस*
 सुशमणिमदिति* सुप्रणीतिम् । देवीं नाव*
 स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ।

इमां सु नावमाऽरुहं शतारित्रां शत-
स्फयां । अच्छिद्रौ पारयिष्णुम् (५) ॥

(विवा स सहस्रिणं वैश्वानराऽऽदित्य तू नोऽनेहसं सुशर्मणिमेकानविरं शतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

देवासुराः परा भूमिर्भूमिरुपमयन्तः सं पश्याम्यध्वजः सं पश्यामीत्याहामिहोयं
मम नाम वैश्वानर एकादश ॥ ११ ॥

देवासुराः क्रुद्धः सं पश्यामि सं पश्यामि नक्तमुप
गन्तनैकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

हरिः ॐ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथ-
माष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अथाष्टिम एकादशानुवाके काम्या याज्या[पुरोनुवाक्या] उप्यन्ते । इष्टि-
काण्डे त्रिहविष्का काविदिष्टिराम्नायते—

“वैश्वानरं द्वादशकपालं त्रिर्वपेद्वाकणं चरुं दधिक्षाव्यो वरुमभिशस्यमानो
यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अभिर्वैश्वानरः संवत्सरोणैवैनं
स्वदयत्यप पापं वर्णं हते वाकणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्षाव्या पुनाति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

अभिशस्यमानः पातकारोपेण दूष्यमाणः । वैश्वानरशब्देन संवत्सराभिमानो
कश्चिदग्निरुच्यते । तेनैव संवत्सराभिमानिनैनमभिशस्तं स्वात्मानं स्वदयति बन्धु-
भ्यो रोचयति । वर्णं वर्ण्यमानमारोप्यमाणं पापमपहते विनाशयति । पापिनं न-
दध्वा नेतुं प्रसारितो यो वरुणपाशस्तस्मादिदं स्वात्मानं वरुणयागेन मोचयति ।
दधिक्षावदेवकेन यागेन स्वात्मानं पूतं करोति ।

चोदकघातां दक्षिणां बाधितुं दक्षिणान्तरं विधत्ते—

“हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्मार्त्तं भवति” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

आद्यमनुं योग्यं मृदन्नम् ।

अस्यामिष्टौ प्रथमहविषो याज्यापुरोनुवाक्याद्युत्तमानि चत्वारि विकल्पितानि । तत्र प्रथमयुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

वैश्वानर इति । विशेषां नराणामुपकारी वैश्वानरोऽभिस्तृत्वा रक्षणनिमित्तं परावतो दूरादपि देशाद्वाहसाम्रापणसमर्थेनोक्थेनोत्थानपूर्वकेणाऽऽगमनेन नोऽस्मान्प्रायातु प्रागच्छतु ।

याज्यामाह—

ऋतावानमिति । वैश्वानरमीमहं ययं प्राप्नुमः । कीदृशम् । ऋतावानं सत्यवन्तम् । ऋतस्य यज्ञस्य ज्योतिषोऽमीष्टफलप्रकाशकस्य पतिं पालकम् । अजस्रं धर्मं निरन्तरं दीप्यमानम् ।

द्वितीययुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

वैश्वानरस्येति । कविर्बुद्धिमानेको यजमानो वैश्वानरसंबन्धिनीभ्यो दंस-
नाभ्यः क्रियाभ्यो बृहन्महाफलमरिणाऽप्राप्नोत् । अपःशब्दः कर्मवाची । शोभ-
नमपः स्वपः । स्वपसो भावः स्वपस्यम् । तेन स्वपस्येन वैश्वानरयागस्य शोभनकर्म-
त्वेनेत्यर्थः । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । अयमभिर्द्युभूमिस्तपौ मभूतरेवस्कौ स्वकीय-
मातापितराबुभौ महबलौकपूज्यौ कुर्वन्स्वयमजायत । तस्मादेतदीयकर्मणो महा-
फलं शुक्तमित्यर्थः ।

याज्यामाह—

पृष्टो द्विवीति । पृष्ट इत्यत्र सकारलोपश्छान्दसः । अयमभिर्द्विवि स्तृष्ट आदित्यरूपेणावस्थितः पृथिव्यां दाहपाकप्रकाशकारित्वेनावस्थितस्तथा फलपा-
ककारी सन्स्तृष्टः संबन्धः सर्वा अप्यौषधीराविवेश । वैश्वानरोऽग्निः सहसा बले-
न स्तृष्टः संबन्धः । स तादृशो नोऽस्मान्दिवा रिषो हिंसकारपापान्नक्तं रात्रावपि
सोऽस्मान्प्रातु ।

तृतीययुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

जातो यदम् इति । हेऽग्ने त्वं जातमात्र एव भुवनानि व्यख्यः स्वतेजसा विशेषेण ख्यापितवानसि । गोपः पशू न पशुमिव । यथा गोपालकोऽनायासे-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नैव पशुरेतदीष इति स्थापयति तद्वत् । कीदृशस्त्वम् । इयं इरामन्मर्हसि । परिष्मा परितो गन्ता । यद्यस्मादेवंविधस्त्वं ततो हे वैश्वानर ब्रह्मणे परिवृठाया-
स्मै कर्मणे गातुं मार्गं विन्द लभस्व । यूयं स्वस्तिभिः श्रेयोभिः सदा नोऽस्मा-
न्पात रक्षत । यूयमिति बहुवचनं पूजार्थम् ।

याज्यामाह—

स्वमग्ने इति । हेऽग्ने त्वं शोनुषानो भुशं दीप्पमानो जायमान एव रो-
दसी घावापृथिव्यौ शोचिषा दीप्याऽऽपृणाः सर्वतः पूरितवानसि । हे जानवेद
उत्पन्नजगद्धेदिन्वैश्वानर त्वं महित्वा स्वमहिम्ना देवानृत्विजोऽभिशस्तेः पापादमुञ्चो
मोक्षितवानसि ।

चतुर्थयुगे पुरोनुवाक्यामाह—

अस्माकमिति । हेऽग्नेऽस्माकं क्षत्रं पालकं पुरुषं मधवत्तु धारयेन्नेषु
स्थापयेन्ब्रह्मभानं कुरु । कीदृशं क्षत्रम् । अनाम्यनमनशीलं कस्यचिदपि नम-
स्कारं न करोतीत्यर्थः । अजरं जरारहितम् । सुधीर्यमभयसामर्थ्यम् । हे वैश्वा-
नर तवोतिभिस्त्वदीयैः पालनैर्वयमपि शतसहस्रसंख्योपेतं धाजमर्चं अयेम ।

याज्यामाह—

वैश्वानरस्येति । वयं वैश्वानरस्य सुमतावनुग्रहयुजौ स्याम तिष्ठेम । अभि-
मातश्रीरयं वैश्वानरः सर्वेषां भुवनानां राजा हिकं प्रकाशकः खलु । इत एव
कारणाज्जातमात्र एवेदं विश्वं विचष्टे विशेषेण प्रख्यापयति । अयं वैश्वानरः
सूर्यरूपेण यतते दिवा प्रवर्तते । अत एवायत्राऽऽस्मनातम्—“ उद्यन्तं वावाऽऽदि-
त्यमग्निरनु समारोहति ” इति । तान्येतानि चत्वारि युग्मानि श्रूयमाणेषु सर्वे-
ष्वपि वैश्वानरयागेषु इच्छया विकल्प्यन्ते । वैश्वानरलिङ्गस्य साधारणत्वाद्विशो-
षलिङ्गानां च स्पष्टानामदर्शनात् । यदि कश्चित्स्वबुद्ध्या विशेषलिङ्गं सूक्ष्ममु-
त्पेक्षेत तदा तदनुसारेण व्यवस्थाऽस्तु ।

द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अव ते हेड इति । हे वरुण ते हेडस्तैव क्रोधं नमस्कारैरेवमेह शमयामः ।
यज्ञेभिर्यज्ञविशेषैर्हविर्भिश्च पुरोडाशादिभिरेवमेह शमयामः । हेऽसुर शत्रुनिरसनक्षम

हे प्रचेतः प्रकृष्टचित्त हे राजन्दीप्यमानास्मभ्यमेस्मदनुग्रहार्थं क्षयन्निह निवसन्त-
स्माभिः कृतान्वेनांसि शिष्यथः श्रयय ।

याज्यामाह—

उदुत्तममिति । हे वरुणोत्तममुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमुत्कृष्य
श्रयय विनाशय । अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं पाशमवकृष्य विनाशय ।
मध्यमं मध्यप्रदेशे स्थापितं पाशं विच्छेदय । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे
आदित्य सूर्यसदृश वरुण वयमनामसः पापरहिताः सन्तस्तव देवते स्वकीयकर्मणि
अद्विष्येऽद्विषितत्वाय स्वाम योग्या भवेम ।

तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

दधि क्रावण इति । दधि क्रामति प्राप्नोतीति दधिकावा, एतन्नामको दधि-
प्रियः कभिदेवविशेषः । अग्निरित्यन्वे । तस्य देवस्याकारिषमहं कर्म कृतवान-
स्मि । कीदृशस्य । जिष्णोर्जयशालिस्माधस्य व्यापिनो वाजिनोऽभवतः । स
देवो नोऽस्माकं मुखं सुरभि करत्कर्पूरादिद्रव्यसमुद्भिपदानेन सुगन्धोपेतं करोतु ।
अस्माकमार्युषि च प्रतारिषत्प्रवर्धयतु ।

वाज्यामाह—

आ दधिका इति । अयं दधिकाः पञ्च कृष्टीर्निषादपञ्चमेऽनुभिर्वर्षैः
पञ्चविधाम्नुवदानात्तत्तान सर्वतो विस्तारयति । किं कृत्वा । शवसाऽभेन सं-
योज्य । यथा सूर्यो ज्योतिषा-रश्मिना भूरसमादाय वर्षर्तावपो विस्तारयति तद्व-
त् । कीदृशो दधिकाः । सहस्रसंख्याकं धनं सरोति ददातीति सहस्रसाः ।
तथा शवसाः । वाज्यन्ववान् । अर्का कर्मभूमौ गमनवान् । तादृशो देवो मध्वा
मधुराणि मदीयानीमानि स्तुतिरूपाणि वचांसि संपुणक्त्वङ्गी करोतु ।

पूर्वोक्तमेव त्रिहविष्कामिष्ठिं फलान्तराय विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेत्प्रजाकामः संवत्सरो वा एतस्माशान्तो योर्निं प्रजाप्यै
पशूनां निर्वहति योऽलं प्रजाप्यै सन्प्रजां न बिन्दते यद्वैधानरो द्वादशकपालो
भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैधानरः संवत्सरेव भागधेयेन शमयति सोऽस्मै
शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां य जनयद्भि वारुणेज्जैवेन वरुणपाशान्मुञ्चति दधिकावणा

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनारपेवैनं विन्दते मजाम् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

यौवनादिसंख्या प्रजामुत्पादयितुं योग्यो यः प्रजां न लभत एतस्य प्रजार्थं मेघृतां योनिं गर्भधारणस्थानमग्रान्तः संवत्सरो देवो वैश्वानरो निःशेषेण दहति । एवं पशुष्वपि योज्यम् । द्वादशकपालेन तु शान्तो योनिं समाधाय प्रजामुत्पादयति । तस्य पुतृत्वादिकलार्थमेकहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्रियै-
वेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यत्रयकपालस्त्रिवृत्तैवास्मिन्तेजो दधाति यदशकपालो
विराजैवास्मिन्त्रयाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति
यद्द्वादशकपालो जगत्तैवास्मिन्पशून् दधाति यन्मिञ्ज्यात् एतामिष्टिं निर्वपति पूत
एव तेजस्वन्नाद इन्द्रियाणी एवाम्भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ०
५] इति ।

द्वादशत्वं संख्यान्तर्गताभिरष्टत्वादिसंख्याभिर्गायत्र्यादिसान्यैर्भाषाया पश्यंसति ।

एतामेवेष्टिं दर्शाद्यत्ययप्रायाभिसार्थं विधत्ते—

“ अब वा एष सुवर्गलोकाच्छिद्यते वा दर्शपूर्णमासयाज्ञी सज्जमावास्यां
वा पौर्णमासी वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविध्येने वैश्वानरं
द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्य संवत्सरो वा अग्निर्वै-
श्वानरः संवत्सरेभ्य धीणात्यथो संवत्सरेमेवास्मा जपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य
समेष्ट्या अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति ” [सं० का० २ प्र०
२ अ० ५] इति ।

यदा संवत्सरेमेवापदधाति विष्टेदरहितं करोति तदा संवत्सरस्यावयवयोर्द-
र्शपूर्णमादिनयोरनुष्ठानस्य कुतोऽवयवः । किंच संवत्सरे मीते सर्वदेवतानां
प्रीतिवात्ता देवता आश्रित्य तदनुग्रेहेण स्वर्गं प्राप्नोति ।

आधानेन समृद्धिरहितो योऽग्निमुद्वासयिष्यति तस्य द्विहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयेत न वा एतस्य ब्राह्मणा क्रतायवः
पुराञ्जमक्षजाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमुद्वासयिष्यन् यदष्टा-
कपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं करोत्यथो
यथा जनं मतेऽवसं करोति तादृशेण तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश

(कान्त्याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः स्वामेवैनं योनिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

अष्टवसंख्यया गायत्रीद्वारां तत्सहोदरस्याग्नेः सर्वस्याप्यातिथ्यं कृतं भवति । किंच यथा लोके दूरदेशवर्तिनं पितृभ्रात्रादिरूपं जनं प्रति यत्ते गच्छते पुरुषा-
यावसं रक्षकं पाथेयं करोति तादृशमिदमुद्गासधिष्यमाणायामग्रे पुरोडाशप्रदानम् ।
द्वादशसंख्यया मासद्वारा संवत्सररक्षां स्वयोनिमेवाग्निं गमयति । अग्नेरनुग्रहे-
णास्य समीचीनमन्त्रां भवति ।

अत्राऽऽग्रे हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकद्वयमाह—

अग्निमूर्धा भुव इति । अनघोरग्निर्मूर्धेत्यसौ पुरोनुवाक्या । सा षोडशयन्त
इत्यनुवाके व्याख्याता । भुवो यज्ञस्येत्यसौ याज्या । सा तु चतुर्थकाण्ड आम्नात-
त्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते ।

मजाभिः समुखं ग्रामं कामयमानस्य द्विहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकामः” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

मरुतावष्टाकपालैकादशकपालयोर्हविषोरेकस्मिन्नेवाग्राह्यधिशितत्वाद्वापि त-
त्प्राप्तावपवदति—

“आहवनीये वैश्वानरमधि अयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

वसीधोऽत्यधिकं यत्पापं तत्पापवस्यसं तस्य ग्रामप्राप्तिप्रतिबन्धकपापस्य
विधृत्यै वियोजनायेत्यर्थः ।

द्वादशत्वसंख्यां प्रशंसति—

“द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्यै
सजाताऽप्यावयति” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

अस्मै यजमानार्थं सजादान्तमानकुले समुत्पन्नान्मनुष्यांश्चावयति पक्षीभू-
तान्करोति ।

मरुदेवतां प्रशंसति—

“मारुतो भवति मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्यै मनुष्यविशमव-
रुन्धे” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

विशः करमदाः प्रजाः । वैदिकप्रजानुग्रहेण भानुप्रमजासमृद्धिं संपादयति ।
सप्तसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव रुन्धे ”

[सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

ईदृङ्चान्यादृङ्चेत्यादिनामधारिणां सप्तानां समूहः प्रथमो गणः । शुक-
ष्योतिश्चेत्यादिको द्वितीयः । कताजिच्चेत्यादिकस्तृतीयः । ऋतश्चेत्यादिकश्चतुर्थः ।
ईदृक्षास इत्यादिकः पञ्चमः । मितासश्चेत्यादिकः षष्ठः । गणान्तरं शास्वान्तरे
ब्रह्मव्यम् । वैदिकगणानुग्रहेणैव ज्ञातिगणान्यहून्संपादयति ।

प्रकृता हविःस्वासादितेषु पश्चात्सामिधेनीप्रेषणे छते वाः सामिधेन्योऽनु-
च्यन्ते तद्वदनापि सामिधेनीभ्यः प्रागेवाऽऽसादनं वैश्वानरस्य क्रियते । मारुता-
सादनस्य तु सामिधेन्यनुषचनकालीनत्वं विधत्ते—

“ अनुच्यमान आ सादयति विशमेधास्मा अनुवर्मानं करोति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

प्रजां यजमानानुगामिनीं करोतीत्यर्थः ।

अथ मारुतयामे पुरोनुवाक्यामाह—

मरुत इति । हे मरुतो यद्यस्मात्कारणादयं सुस्नायन्तः सुखमिच्छन्तो
दिवो ध्रुलोकादो युष्मान्हवामह आकृष्यामस्तस्मादाहूता यूयं नोऽस्मानुपगन्तम
प्राप्नुत ।

याज्यामाह—

या वः शर्मन्ति । हे मरुतो वो युष्माञ्जशमानाय भजमानाय दातुं या शर्म
यानि सुखानि सन्ति संपादितानि विद्यन्ते, विधातूनि विस्थानानि लोकवयवर्तीनि
यानि सुखानि दाशुषे हविर्दत्तवतेऽधियच्छताधिकं यथा भवति तथा भवन्तः
प्रयच्छन्ति तानि सर्वाण्यस्मभ्यं विधन्त प्रयच्छत । किंच दुषणोऽभिमतफलस्य
वर्धितारो रश्मिं धनं नोऽस्मभ्यं धत्त संपादयत । सुवीरं शोभनपुत्रं च संपादयत ।
इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ आदित्यं चरुं निर्वपेत्संग्राममुपमयास्यजिघं वा आदितिरस्यामेव पूर्वं
प्रतिष्ठति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

उपमयास्यस्त्रिगमिषुः । अनयेष्ट्या जितसंग्रामाः पूर्वं पुरुषा मूमावेव प्रति-
तिष्ठन्ति तद्वदयमपीत्यर्थः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अत्रं सुप्रसन्नं मान्नीतम् । तत्र प्रथमयुगे पुरोनुवाक्यमाह—

आदितिर्नेति । उरुष्यतु शत्रुभ्यो रक्षतु । स्पष्टमन्यत् ।

याज्यामाह—

महीम् प्विति । आदितिमु अदितिदेवतामेवावसेऽस्मद्वक्षार्थं सुहृदेनं सुष्ठु
 आह्वयामः । कीदृशीम् । महीं महनीयां सुप्रतानां मातरं शोभनकर्मणां पुरुषाणां
 मातृषद्वितकारिणीम्, कतस्य पत्नीं सत्यस्य पालयित्रीं, सुविक्षत्रां बहुराज-
 पोत्तिताम्, अजरमतीं सदा जरारहिताम्, उरुवीं विस्तीर्णागतिं, सुशर्माणं
 सतीचीनसुखोपेतां, सुप्रणीतिं सुत्वेन कर्मणां प्रणेत्रीम् ।

द्वितीययुगे पुरोनुवाक्यमाह—

सुत्रामाणमिति । स्वस्तये केमायादितिमारुहेम प्राप्नुवाम । कीदृशीम् ।
 सुत्रामाणं सुधुत्रात्रीम् । पृथिवीं विस्तीर्णां । र्यां द्यौतमामाम् । अनेहसं कात्ता-
 रिक्कां चिरकालस्थायिनीमित्यर्थः । वैवीं नावम् । यथा मनुष्यनिर्मिता नौः समु-
 दस्योपरि तिष्ठति तथा देवनिर्मिता भूमिर्महाजलस्योपरि वर्तत इत्यर्थः । स्वरिनां
 सुष्ठु शत्रुभ्यः पालयित्रीम् । अनागतं पाररहिताम् । असवन्तीं छिद्ररहिताम् ।

याज्यामाह—

इमां स्वि । इमां भूमिं नाव नौसदृशीं सुहृवारुहं प्राप्तवानस्मि । की-
 दृशीम् । शतसंख्याकान्यरिचाणि चौरैभ्यो रक्षकाण्यामुधानि प्रस्थां ता शता-
 रिचा तां दिक्पालकैः पालितामित्यर्थः । शतसंख्याकाः स्फयसदृशास्तरणदण्डा
 यस्यां ता शतस्यता ताम् । मण्डूककूर्मादिभिर्जलस्योपरि धारितामित्यर्थः । अ-
 ष्छिद्रानधोभागे जलस्य प्रवेशच्छिद्ररहिताम् । पारयिष्णुमभीष्टफलस्य पारं नेतुं
 समर्थाम् ।

युद्धभूमिं प्राप्तस्य जयार्थिन इष्टिं विधत्ते—

“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा संवत्सरो वा अभिवैश्वानरः
 संवत्सरः स्तुतु वै देवानामायतनमेतस्याद्वा आपतनादिवा असुरानजयन्प्रद्वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपति देवानामेवाऽऽयतने यतते जयति तं संग्रामम् ” [सं०
 का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

यस्मिन्नायतने युद्धं भविष्यति तत्राप्य तस्मिन्प्रदेशे निर्वपेत् । संवत्सरदेवता-

१ स्. पालयित्रीम् । २ च. र्थः । सुशर्माणं शोभननाम्नी, सुप्रणीतिं सुष्ठु प्रायणकर्त्री, वै ।

३ स्. चारिभ्यो । ४ स्. तादृकपालकैः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

या भूचलस्य स्वाभित्वात्तया पालिते देशे देवानां जयस्तद्वदयमपि प्रयवते तस्मा-
ज्जयति ।

मारणादिषापार्थं प्रवृत्तयोः परस्परवैरिणोरञ्जं यो भुङ्क्ते तस्य मामश्विचरूपा-
यिष्ठिं विधत्ते—

“ एतस्मिन्वा एतौ मृज्जाते यो विद्विषाणमोरन्ममति वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेद्विद्विषाणमोरञ्जं जम्बा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेवाति
आस्मिन्मृज्जाते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

अविचारादिना परस्परमारणोद्युक्तौ विद्विषाणौ तावेतौ स्वकियाश्वभुजि स्व-
कीये पापं मृज्जाते लेपयतः । संवत्सरदेवेन स्वदितं निर्दोषीकृतमेवाज्जमसाध्वति ।
अतस्तौ नास्मिन्लेपयतः ।

माधुभौ परस्परमघोहाय सापथं कुरुतस्तयोर्मध्ये यथ्यं द्रुसतः मामश्विजमेष्टिं
विधत्ते—

“ संवत्सराय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्मध्ये पूर्वोऽभिद्रुसति तं
वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिद्रुस संवत्सरो
वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा निर्वरुणं परस्तादभिद्रुसति नैनं वरुणो गृ-
ह्णाति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

संवत्सराय संवत्सरदेवं साक्षिणं कृतेत्यर्थः । सममाते सम्पन्नशपथं कुरुतः ।
वरुणग्रहणं वाम रोगोत्पातिः । निर्वरुणं रोगनिवारकं संवत्सरदेवमेव यथयमः
माप्य पश्चात्तद्वलेन युक्तो मोहं कृतवान्भवाति । ततो नास्य वरुणग्रहणं भवति ।

अर्विं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहारायेष्टिं विधत्ते—

“ आव्यं वा एष प्रतिगृह्णाति योऽर्विं प्रतिगृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं वि-
ष्टेदर्विं प्रतिगृह्णाति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति
आऽऽव्यं प्रतिगृह्णाति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

अवत्यस्मादित्याव्यं पापम् । श्रेष्मराग इति केचिद् । संवत्सरेण स्वदितं नि-
र्दोषीकृतम् ।

अवस्तादुपरिष्ठाच्चोभयतो दन्तैर्गुक्तं पाणिस्वरूपं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहारा-
येष्टिं विधत्ते—

आत्मनो वा एष दात्रामाप्नोति य उभयादुपतिगृह्णात्यर्थं वा पुरुषं वा वै-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदुभयादत्मतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सर-
स्वदिनमेव प्रतिगृह्णाति नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति ” [सं० का० २ प्र० २ अ०
६] इति ।

मात्रां हिंसाम् । उभेयतो दत्ता यस्य तत्स्वरूपमुभयादत् ।

धनलाभमुद्दिश्य दातुसमीपं गमिष्यत इष्टिं विधत्ते—

“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सानिमेष्ट्यन्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो यदा
स्वल्पं वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स धनार्थो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपति संवत्सरसातामेव सानिमभि प्रच्यवते दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

सर्णिं धनलाभम् । लोके यो याचको दातुजनसमूहे संवत्सरं चरति तदानी-
मसौ धनसमृद्धो भवति । संवत्सरदेवेन सातां दत्तामेव सर्णिं धनलब्धिमभिप्राप्नो-
ति । अस्य प्रजाश्च दानशीला भवन्ति ।

तथेष्ट्या दातुसमीपे धनं लब्ध्वा गृहे समागतस्य नैमित्तिकीमिष्टिं विधत्ते—

“यो वै संवत्सरं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव वैश्वानरं
पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव प्रयुज्जेत् तं भागधेयेन विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का०
२ प्र० २ अ० ६] इति ।

संवत्सरत्वरूपं वैश्वानरं प्रयुज्य धनलाभार्थमिष्ट्या निर्वप्य यो न मुञ्चेत्सोऽप्रति-
ष्ठितो भवति । पुनरिष्ट्या तदीयभागं दत्त्वा तं विमुञ्चति विसर्जितवान्भवति ।

तत्रेति कर्तव्यतां काचिद्विधत्ते—

“यथा रज्ज्वोत्तमां गामाजेतां भ्रातृव्याय महिष्यान्निर्कृतिमेवास्यै महिषोति”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

दातृभ्यो लब्धासु गोपूतमां गां यथा रज्ज्वा बद्ध्वा समानयति तां रज्जुं
भ्रातृव्यविनाशार्थं तदीयगोष्ठे प्रक्षिपेत् । तथा सति निर्कृतिं दारिद्र्यचरुपां राक्ष-
सीमेव भ्रातृव्यार्थं श्रेष्यति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“अन्त्यानुवाकगा याज्या यागे वैश्वानराभिधे ।

वैधेत्यष्टौ विकल्पाः स्युरध्वे वारुणे चरौ ॥ १ ॥

(काम्ययाज्ञापुरोनुवाक्याभिधानम्.)

दधीति दध्यादिचरावग्न्युद्गासनयागके ।

अग्निर्भुव इति द्वे स्तः प्रतीके ते उभे मते ॥ २ ॥

मरुत्सप्तकपालेष्टावदीत्यादित्यके चरौ ।

चतस्रः स्मृदिकल्पार्था इति प्रश्नोऽत्र पञ्चमः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपदे चिन्तितम् ।

“यद्द्वादशकपालेष्टेर्वैश्वानर्या अनन्तरम् ।

भुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥

अन्तर्भावादष्टतादेर्नाम स्यादभिहोत्रवत् ।

ब्रह्मं ब्रह्मान्तरे नो चेद्गुणस्तर्हि फलत्यसौ ॥

वाक्यैक्यमुपसंहाराद्विस्पष्टं तत्तु बाध्यते ।

नानागुणविधौ तस्यादंशद्वारांशसंस्तुतिः ॥ इति ।

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेःपुत्रे जाते यदष्टा-
कपालो भवति गायत्रिधैवैवं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्ब्रह्मकपालास्त्रिभुवैवास्मिन्तेजो
दधाति यदशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिभुवैवा-
स्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्त्रैवास्मिन्पशून् दधाति यास्मिञ्जात
एतामिष्टिं निर्वपति पूत एष तेजस्य आद इन्द्रियाणी पशुमान्भवति ॥ इति ।

अत्राष्टत्वादिसंख्यासामान्यात्पुरोडाशानां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता ।
इष्टिविधायके वाक्ये धेयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः
संख्या निमित्तीकृत्याभिहोत्रशब्दषडष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयान्तीत्येकः
पक्षः । नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः किंतु पुरोडाशमव्यपरः । द्वादशसु
कपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः । एवमष्टाकपालादिशब्दा अपि । तथा सति
ब्रह्मस्य ब्रह्मान्तरेऽनन्तर्भावानामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेदेवं तर्हि पुरोडाश-
ब्रह्मरूपो गुणो विधीयताम् । न चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वाद-
ष्टाकपालादेरनवकाश इति बाध्यम् । ब्रह्मवर्चसादिकलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः
पक्षः । अयमव्यनुपपन्नः । बहूनां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्ना-
भ्येवैतानि वाक्यानीति बाध्यम् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यस्मिञ्जात एतामिद्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात् । तस्मादंशैरष्टाकपालादिभि-
रंशी द्वादशकपालः स्तूयते ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वैश्वानरेष्टचा पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वाऽग्निमः ।

कर्तुरेव फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥

जाते यस्मिन्निष्ठितमेतां निर्वपेत्तस्य पूतता ।

तच्चोप्सितं पितुरतेन पिता तत्र प्रवर्तते ” इति ॥

काम्योष्टिकाण्डे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति प्रकृत्य श्रूयते—
“ यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्यञ्चाद् इन्द्रियावी पशुमा-
भवति ” इति । तत्र पितुः प्रयुज्यस्य कर्तृत्वं न तु पुत्रस्य पुत्रस्य ।
ततोऽनुष्ठानफलयोर्वैयधिकरणपरिहाराय पितुरेव पूतत्वादिकलामिति चेत्, भैवम् ।
यस्मिञ्जाते निर्वपति स पूत इति वाक्येन फलस्य पुत्रसंबन्धावगमात् । न चात्र
मिष्टिकलस्य पितुः (तुर) प्रयुक्तिरिति वाच्यम् । पुत्रनिष्ठपूतत्वादेरीप्सितत्वेन स्वफ-
लप्रयुज्या प्रयुक्तिसंभवात् । तस्मात्पुत्रस्य पूतत्वादिकम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा लुते ।

निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमतोऽग्निमः ॥

जातकर्मणि निर्वृते स्तनपाशनदर्शनात् ।

भगवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरुद्ध्वंमस्तु सा ” इति ॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वान्नैमित्तिकस्य कालविलम्बायोगाज्जन्मान-
न्तरमेवेष्टिरिति चेन्नैवम् । स्तनपाशनं तावज्जातकर्मनन्तरं विहितम् । यदि
जातकर्मणः भगवेष्टौ वैश्वानरेष्टिर्निरुध्येत तदा स्तनपाशनस्यात्यन्तविलम्बना-
त्युक्तो विपद्येत । तथा सति पूतत्वादिकमिष्टिकलं कस्य स्थात् । तस्मान्न जन्मा-
नन्तरं किंतु जातकर्मण ऊर्ध्वं सेष्टिः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ जातकर्मनन्तरं स्यादाशौचेऽपगतेऽथवा ।

निमित्तसंनिधेराद्यः कर्तृशुद्ध्यर्थ उत्तरः ” इति ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यद्यपि जातकर्मनन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूतं जन्म संनिहितं भवति तथाऽप्यशुचिना पित्राऽनुष्ठीयमानमङ्गविकलं भवेत् । जातकर्मणि तु विपत्तिपरिहाराय तात्कालिकी शुद्धिः कालेन दर्शिता । ततो मुख्यसंनिधेरवश्यं वाधितस्याच्छुद्धिलक्षणाङ्गवैकल्यं वारयितुमाशौचादूर्ध्वमिष्टिं कुर्यात् ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वैश्वानरे पाथिष्ठते साहित्यं वा विकल्मनम् ।

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात्समाधये ” इति ॥

विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः कदाचिदननुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रूयते—“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्य ” इति, “ अग्नये पाथिष्ठते पुरोह्यशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाज्ञी सप्तमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् ” इति च । अत्र पूर्वदृष्टमयोजनाभावाददृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयमिति चेन्न । यज्ञवैगुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादन्योन्यनिरपेक्षयोर्द्वयोर्भीष्टियवद्विकल्पः । एवमृग्यजुःसामवेदेषु विहितस्याननुष्ठानान्निविद्धस्याऽऽचरणाद्वा यज्ञवैगुण्यं तस्य वैगुण्यमात्रस्य सर्वस्य समाधानाय निरपेक्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि—“ भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्, भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात्, भूर्भुवः सुवः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् ” इति । तान्येतानि विकल्प्यन्ते । पत्येकं वैगुण्यसमाधानक्षमत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निर्धारयन् ।

पुमर्थोऽतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

सँ त्वाँ सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनं च ।
 बृहस्पतिप्रसूतो यजमान इह मा रिषत् ।
 आर्ष्यमसि सत्यमसि सत्यस्यार्ध्यक्षमसि हवि-
 रसि वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुष्मं सत्यौजाः
 सहोऽसि सहमानमसि सहस्वारांतीः सहस्वा-
 रातीयतः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः ।
 सहस्रवीर्यमसि तन्मा जिन्वाऽऽज्यस्थाऽऽज्य-
 मसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायुः (१) असि
 सत्यशुष्ममसि सत्येन त्वाँऽभि वारयामि तस्य
 ते भक्षीय पञ्चानां त्वा वार्तानां यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि पञ्चानां त्वर्तुनां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
 पञ्चानां त्वाँ दिशां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
 पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि चरोस्त्वा पञ्चविलस्य यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय (२) धर्त्राय
 गृह्णामि विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
 सुधीर्याय त्वा गृह्णामि सुप्रजास्त्वाय त्वा
 गृह्णामि रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि ब्रह्मवर्च-
 साय त्वा गृह्णामि धूरस्माकं हविर्देवानामा-

(प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः)

शिषो यजमानस्य देवानीं त्वा देवताभ्यो

गृह्णामि कार्माय त्वा गृह्णामि (३) ॥

(सत्यायुरोर्जसे यन्त्राय नयस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥ १ ॥

षष्ठे प्रपाठके ऐष्टिकयाजमानमन्त्रास्तेष्वङ्गनाक्षजानि चाऽऽज्यायन्ते । तद्विशेष-
स्तु विनियोगसंग्रहे दर्शितः—

“ षष्ठे प्रश्ने याजमानकाण्डे द्वादश वर्णिताः ।

अनुवाकाः षट्सु मन्त्रा ब्राह्मणं पञ्चसूदितम् ॥

अन्ते याज्याः क्रमेणाऽऽज्यग्रहणाद्यनुमन्त्रणम् ।

आज्यग्रहो मुख्यहोमो भक्ष्यः शेषाहुतिस्तथा ॥

एतेऽनुमन्त्रणीयार्था मन्त्रा आप्ययनादिगाः ।

सूर्योपस्थित्यादिमन्त्रा ब्राह्मणे तु विभज्यन्ते ॥

परिग्रहो देवतानामायुधानां च संभ्रतिः ।

द्वादशर्द्धसंपत्तिर्हविषां सादने विधिः ॥

विधिराश्रावणादीनां याज्या इत्यनुवाकगाः ” इति ॥

तत्र प्रथमानुवाक आज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः प्राधान्येनाभिधीयन्ते ।

कल्पः—“ स त्वा सिञ्चामीति तत्स* सिञ्चोऽग्निं वा मन्त्रयेत् ” इति । तदिति
स्कन्धयाज्यमुच्यते । यस्याऽऽज्यमनुत्पूत* स्कन्धेदित्यादिना स्कन्धनस्थ प्रकृतत्वा-
त् । यदि शुद्धप्रदेशे स्कन्धेत्तदानीमनेन मन्त्रेण पुनः पात्रे यक्षिपेत् । अशुचि-
प्रदेशे स्कन्धेने त्वमिमन्त्रणम् ।

पाठस्तु—

सं त्वा सिञ्चामीति । हे स्कन्धाज्यं बृहस्पतिपेरितोऽहं प्रजादीन्संपादये-
यम् । त्वामनेन यजुषा मन्त्रेण पात्रे सस्यविसञ्चामि । इह कर्मणि यजमानः
स्कन्धनापराधेन मा रिषन्मा हिंस्यताम् । अयं मन्त्र आध्वर्यवः । अतो यजमा-
नस्यान्वत्वेनोक्तिरविरुद्धा ।

कल्पः—“ आज्यमसि सत्यमसीत्यध्वर्युर्यजमानश्चाऽऽनिनीत्यावेक्ष्यानुच्छ्रवस-
न्तावाज्यमवेक्षेते ” इति ।

पाठस्तु—

आज्यमसीति । अत्र वैश्वानरमित्यादिभिश्चतुर्भिः पदैः प्रत्येकमन्वेतुमसीति
पदमनुवर्तनीयम् । तथा सति तान्येतानि द्वाविंशतिर्वाक्यानि संपद्यन्ते । तैरेतै-
र्वाक्यैराज्यं प्रज्ञास्यते । अजिघातोर्गत्यर्थादुत्पन्न आज्यशब्दः । आज्यमसि
प्रापकमसि । घृतेन हि होमाधारो षष्ठ्यन्त्रभिः प्राप्यते । सद्यद्यमानं कर्मफलं
पदहतीति सत्यम् । प्रसिद्धं साज्यस्य कर्मफलसाधनत्वम् । सत्यस्याध्यक्षमसि
सतां कर्म सत्यम् । ज्योतिष्टोमे पर्वतमाना यजमानस्तप्तदशा ऋषिजः सन्तः ।
ते हि परस्परं ब्रौह्मशङ्कामपनेतुं तानूनप्यसंज्ञकमाज्यं स्पृशन्ति । सोऽयं स्पर्शः
सतां कर्म, तस्य कर्मणोऽध्यक्षं स्वामि । हविरसि प्राधान्येन हूयमानमसि । पुरो-
डाशादीनां हविषा माशेऽप्याज्येनैव तत्कर्मशेषसमापनप्राधान्यं प्रष्टव्यम् ।
विशेषां नराणां संपन्नि वैश्वानरम् । विशेषां देवानां संपन्नि वैश्वदेवम् । प्रसि-
द्धो भोज्यत्वेन हविष्वेन चोभयसंबन्धः । उत्पूतशुष्पमुत्पन्नेनोद्दीपितबलम् ।
सत्यौणाः सत्यबलम् । आज्यस्य हि बलमवितथम् । अग्न्युद्दीपनस्य प्रत्यक्षत
एव दृश्यमानत्वात् । सहः शत्रूणामभिभवसमर्थम् । सहमानं निरन्तरं तदभिभ-
वेनैव वर्तमानम् । तादृक्त्वं सहस्वारातीरस्यदमिमानभिभव । सहस्वारातीयतः,
ये तु भैत्यक्षं शानवं कर्तुमशक्ता मनसा शानवं कर्तुमिच्छन्ति तानप्यभिभव ।
सहस्व पृतनाः शत्रुसेना अभिभव । सहस्व पृतन्यतः सेनाः संपादयितुमिच्छतः
शत्रूनप्यभिभव । सहसर्वीर्यमसि यथोक्तमभिभवविशेषान्कर्तुं बहुमकारसामर्थ्यो-
पेतं त्वमसि । तन्मा जिव्ध तत्तादृक्स्वभाव त्वं मां यागद्वारेण प्रीणय । आज्य-
स्याऽऽज्यमसि लौकिकं यदाज्यं तदुत्पूतशुष्मं न भवति त्वं तूत्पूतशुष्मत्वान्मुख्य-
माज्यमसि । सत्यस्य सत्यमसि लौकिकफलसाधनं कृष्यादिकं सत्यं तत्कदा-

(प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः)

चिद्वृष्ट्याधभावेन व्यभिचाराच्च मुख्यं सत्यं त्वं तु कदाचिदप्यव्यभिचाराभ्युत्थं सत्यमसि । सत्यायुरसि सत्यभूतमायुरस्मिन्निति सत्यायुः । आज्यनिष्पन्नेन कर्मणा भविदेहे यदायुः प्राप्यते तच्च व्यभिचरतीत्यायुषः सत्यत्वम् । सत्यशु-
ष्ममसि सत्यबलमसि । अग्न्युद्दीपनबलं सत्यौजःशब्देन पूर्वमुक्तम् । इह तु फलप्रदानबलमुच्यते । सत्येन त्वाऽभिचारयामि तादृशं त्वां चक्षुषा पश्यामीत्यर्थः ।
सथा च पौरोडाशिककाण्डे सामान्नायते—“ नलवादिनो वदन्ति । यदाज्येना-
न्यानि हवीरव्यभिचारयति । अथ केनाऽऽज्यमिति । सत्येनेति ज्ञायात् । सत्ये-
नैवैनदभिचारयति ” इति । चक्षुषः सत्यत्वमाधानबाल्लणे प्रतिपादितम् ।
“ अनृतं वै वाचा वदति । अनृतं मनसा ध्यायति । चक्षुर्वै सत्यम् । अदा ३-
गिरयाह । अदर्शमिति । तत्सत्यम् ” इति । तस्य ते भक्षीय तादृशं त्वां भोजानि ।

पञ्चानां त्वेति । कल्पः “ आज्यग्रहणं गृहीतं गृहीतमनुमन्त्रयते पञ्चानां
त्वा वातानां यन्त्राय धर्वाय गृह्णामि पञ्चानां त्वर्तूनां यन्त्राय धर्वाय गृह्णामि
पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्वाय गृह्णामि पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय
धर्वाय गृह्णामीति चतुर्भिर्जुह्वामष्टभिरुपभृति चरोस्त्वा पञ्चबिलस्य यन्त्राय
धर्वाय गृह्णामि नलणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्वाय गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्रा-
य धर्वाय गृह्णामि विशे त्वा यन्त्राय धर्वाय गृह्णामि सुवीर्याय त्वा गृह्णामि
सुपजास्त्वाय त्वा गृह्णामि रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि नलवर्चसाय त्वा गृह्णामीति
चतुर्भिर्धर्वायां भूरस्माकं हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य देवानां त्वा देवताभ्यो
गृह्णामीत्यभिपूर्यमाणामनुमन्त्रयते कामाय त्वा गृह्णामीति ” इति ।

प्राच्यादिपूर्वार्धान्तास्तु पञ्चसु दिक्षु वर्तमाना वायवः पञ्चसंख्याकाः । ते वा-
मिचयनाङ्गेषु यन्त्रेष्वेवमाप्नायन्ते—“ यत्ते रुद्र पुरो धनुस्तद्वातो अनु वातु ते
यत्ते रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते यत्ते रुद्र पश्चादनुस्तद्वातो अनु वातु
ते यत्ते रुद्रोत्तरादनुस्तद्वातो अनु वातु ते यत्ते रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो अनु वातु
ते ” इति । यद्वा शरीरमध्ये वर्तमानाः प्राणपानव्यानोदानसमानरूपाः पञ्च
वातास्तेषां वातानां यन्त्राय स्वस्वव्यापारेषु नियमनाय धर्वाय जगद्विधारणकु-
र्वाताय हे आज्य त्वां गृह्णामि । ऋतूनां पञ्चत्वमैतरेयबाल्लणे प्रतिपादितम्—
“ द्वादश मासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन ” इति । प्राच्यादीनामु-
र्ध्वान्तानां दिशां पञ्चत्वं पसिद्धम् । पञ्चजनशब्दः समस्तो देवमनुष्यासुररक्षो-

गन्धर्वेषु रुढः । ते च देवादयः पञ्चसख्याकाः । चरुशब्दः पाकाभारभूता स्था-
लीमाचष्टे । सा च क्वचित्पञ्चवैर्युज्यते । तच्च पुरुषभेदावसाने कल्पसूत्रकार
उवाचहार—“ पञ्चविलस्य चरोर्विज्ञायत आज्य आग्नेयः पूर्यस्मिन्बिले, दधन्वै-
न्द्रो दक्षिणे, शूते मतिदुहिनीतमिश्रे वा वैश्वदेवः पश्चिमे, अप्सु मैत्रावरुण उत्तरे,
पयसि बार्हस्पत्यो मध्यमे” इति । तस्य पञ्चविलस्य चरोर्विधमनायेति योज्यम् ।
ब्रह्मणो ब्रह्मणजातेः । तेजो ब्रह्मवर्चसं तस्य मन्त्राय । क्षत्रियजातेरोजो
मुद्गत्सामर्थ्यम् । वैश्यजातेः कृषिवाणिज्यादिषु नियमनम् । सुर्वीर्यं सर्वेषां स्वस्व-
व्यापारेषु सामर्थ्यातिशयः । तुमजास्त्वं शोभनापरमस्त्वम् । रायस्पोषो धनपुष्टिः ।
ब्रह्मवर्चसं भुताध्ययनसंपत्तिः । ब्रह्मणस्त्वा तेजस इत्यत्र शिष्टाङ्गीकृतसाधुदेव-
त्वं [तेजो] इष्टव्यम् । भूरस्माकमित्याद्यो मन्त्रः । हविर्देवानामिति द्वितीयः ।
आशिषो यजमानस्वेति तृतीयः । अवशिष्टभृत्यः । हे आज्य त्वमस्माकं
श्रेयसे भव । देवानां हविर्भव । यजमानस्य धा आशिषस्तद्वत् भव । देवानां
तर्पकं त्वां देवार्थं गृह्णामि । आपस्तम्बस्य तु भूरस्माकमित्यादिरिक एव मन्त्रः ।
हे आज्य हविर्भागिन्यो देवतास्त्वा यथा यथा कामयन्ते तथाविधकामाय त्वां
गृह्णामि ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ स्याद्दर्शपूर्णमासस्थं काण्डं तु यजमानगम् ।

षष्ठः मभस्तत्र सं त्वा स्कन्नाज्यं प्रक्षिपेत्सुवि ॥ १ ॥

आज्यमाज्यमवेक्षेत पञ्चानां त्वा चतुर्दश ।

सुक्वाज्यमन्त्रणे मन्त्रा इति मन्त्रास्तु षोडश ॥ २ ॥ ” [इति] ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकांशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

मथेमाऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह* संजातेषु भूयासं धीर-

श्वेता वसुविदुर्मोऽस्युग्रोह* संजातेषु भूयास-

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

मु॒ग्रश्चे॒त्ता व॒सु॒वि॒दि॒भि॒भूर॑स्य॒भि॒भूर॑ह॒ः सं॒जा॒तेषु॑
 भू॒या॒स॒म॒भि॒भू॒श्चे॒त्ता व॒सु॒वि॒द्यु॒न॒जि॒म॒ त्वा॒ ब्र॒ह्म॒णा
 दै॒व्ये॒न ह॒व्या॒या॒स्मै वो॒ढ॒वे जा॒तवे॒दः । इ॒न्धा॒-
 ना॒स्त्वा सु॒ग्र॒ज॒सः सु॒वी॒रा जो॒ग्जी॒विम॒ ब॒लि॒-
 ह॒तो व॒यं ते॑ । य॒न्मे अ॒ग्ने अ॒स्य य॒ज्ञस्य॑
 रि॒ष्या॒त् (१) य॒द्वा स्क्वा॒दाज्य॑स्यो॒त
 पि॒ण्णो । तेन॑ ह॒न्मि स॒प॒त्नं दु॒र्म॒रा॒यु॒मैनं॑ द॒धामि॑
 नि॒र्क॑त्या उ॒प॒स्थे । भु॒भूवः॑ सु॒वरु॑च्छु॒ष्मो अ॒ग्ने
 य॒ज॒मा॒नायै॒धि नि॒द्यु॒ष्मो अ॒भि॒दा॒स॒ते । अ॒ग्ने
 दे॒वे॒द्ध म॒न्यि॒द्ध म॒न्द्र॒जि॒ह्वा॒म॒र्य॑स्य ते हो॒त॒सु॒र्ध॒ना
 जि॒घ॒र्मि रा॒य॒स्पो॒षाय॑ सु॒प॒जा॒स्त्वाय॑ सु॒वी॒र्या॒य
 म॒नो॑ऽसि प्रा॒जाप॒त्य म॒न॒सा मा भू॒तेना॑ऽऽ वि॒श
 बा॒ग॒स्यै॒न्द्री स॒प॒त्न॒क्षय॑णी (२) वा॒चा मे॒न्द्रि॒-
 ये॒नाऽऽ वि॒श व॒स॒न्त॒सु॒तुनां॑ प्री॒णामि॑ स मां
 प्री॒तः प्री॑णातु प्री॒ष्म॒सु॒तुनां॑ प्री॒णामि॑ स मां
 प्री॒तः प्री॑णातु व॒र्षां क्र॑ंतुनां प्री॒णामि॑ ता मां
 प्री॒ताः प्री॑णन्तु श॒र॒द॒सु॒तुनां॑ प्री॒णामि॑ सा मां
 प्री॒ता प्री॑णातु हे॒म॒न्त॒शि॒शिरा॑वृ॒तुनां॑ प्री॒णामि॑
 तौ मां प्री॒तौ प्री॑णिताम॒ग्नि॒षो॒म॒यो॒र॒हं दे॒व॒य॒ज्य॒या
 चक्षु॑ष्मान्भू॒या॒स॒म॒मे॒र॒हं दे॒व॒य॒ज्य॒याऽज्ञा॑दो भू॒या॒-
 स॒ष्ट (३) द॒धि॒र॒स्य॒द॒न्धौ भू॒या॒स॒म॒मुं द॒भे॒-
 य॒म॒ग्नि॒षो॒म॒यो॒र॒हं दे॒व॒य॒ज्य॒या वृ॒त्र॒हा भू॒या॒स॒मि॒-
 द्धा॒मि॒यो॒र॒हं दे॒व॒य॒ज्य॒ये॒न्द्रि॒या॒न्य॑ज्ञा॒दो भू॒या॒स॒-

मिन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासं महे-
न्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेय-
ममेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन
मतिष्ठो गमेयम् ॥ (४)

(रिष्मात्सप्तक्षरप्यच्चादो भूयास* वदन्ति*श्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके हविर्महणानुमन्त्रणमुक्तं, द्वितीयानुवाके हविर्होमानुमन्त्रणं
वक्तव्यम् । तत्र ह्यमानस्य हविषो बहिःस्कन्दननिवारणस्य परिधीयमानानां
परिधीनामनुमन्त्रणमनुवाकादावुपवर्ष्यते ।

ऋवोऽसीति । कल्पः—“ परिधीन्परिधीयमानानामनुमन्त्रयते ऋवोऽसि ऋ-
वोऽह* सजातेषु भूयासं धीरश्वेत्ता वसुविदिति मध्यममुग्रोऽस्युग्रोऽह* सजातेषु
भूयासमुग्रश्वेत्ता वसुविदिति दक्षिणमभिभूरस्वभिभूरह* सजातेषु भूयासमभिभू-
श्वेत्ता वसुविदित्युत्तरम् ” इति ।

हे मध्यपरिधे त्वं ऋवः स्थिरोऽसि । रक्षोभिरविद्यात्पमानत्वात् । अत एवाऽऽ-
म्नायते—“ परिधीन्परिदधाति रक्षसामपहरत्यै ” इति । तस्य ऋवस्य तवानुम-
न्त्रणेनाहमपि सजातेषु ज्ञातेषु ध्रुवः स्थिरो भूयासम् । किंच धीरो धैर्यवान्,
श्वेत्ता रक्षोपहनन्स्व ज्ञाता, वसुविदसुनो सन्धा भूयासम् । हे दक्षिणपरिधे त्वं
रक्षांस्यपहन्तुम्योऽसि । तवानुमन्त्रणेनाहमप्युग्रो भूयासम् । ज्ञातयो यथा मक्षमम-
तिवादिनो भवन्ति तथा संपादनमुग्रत्वम् । किंच वैरिणोऽपहन्तुमप्युग्रो भूयासम् ।
हे उत्तरपरिधे त्वं रक्षसामभिमविताऽसि । तवानुमन्त्रणेनाहमपि ज्ञातीनां वैरिणां
वामिभविता भूयससम् । एतदीयस्य ब्राह्मणस्य सवीर्यवर्तित्वेनास्यन्तेबुद्धिबिच्छे-
दाभावान्नात्र ब्राह्मणबुद्धयस्य व्याकिमते किंतु पाठकभ्रैषोद्वाहस्य व्याकरिष्यते ।

(हविर्होमाजुमन्त्रणम्)

युनज्मीति । कल्पः—“अथार्धे योगेन युनक्ति युनज्मि त्वा वसणा देव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेद इति ” इति ।

हे जातवेदो देव्येन देवयोग्येन वसणा मन्त्रेण त्वां युनज्मि अस्मिन्कर्मणि युक्तं करोमि । किमर्थम् । इदं हविर्वोढुम् ।

इन्धाना इति । कल्पः—“समिधोरभ्याधीयमानयोजपति—“इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योत्स्नीवेम बलिहो वयं त इति ” इति ।

हे जातवेदस्त्वामिन्धाना ज्वलयन्तो वयं सुप्रजसः शोभनाप्तयोपेताः सुवीराः शोभनभूतयोपेता ज्योत्स्निरं जीवेम । किं कुर्वन्तः । तव बलिं पूजामुपहरन्तः ।

यन्मे अग्न इति । कल्पः—“अथान्तर्वेदि हवींष्यासन्नान्यभिमन्त्रयते यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्याद्यद्वा स्कन्दादाज्यस्योत् विष्णो । तेन हस्मि सपत्नं दुर्मरायुमैनं दधामि निर्ऋत्या उपस्थ इति ” इति ।

हेऽग्नेऽस्य मम यज्ञस्य संबन्धि यद्वाहिरादिकं रिष्यान्नश्वेप्रक्षःमभूतिभिर्विनाशितं स्यात्, आज्यस्योत्ताऽऽज्यस्यापि संबन्धि यद्वा यदल्पं पिन्दुजातं औहवादिकं स्कन्दादधः पतेत्, हे विष्णो ध्यापक तेन नष्टेन स्कन्नेन च वैरिणं हस्मि । यः सपत्नो मारयितुमशक्य एनं दुर्मरायुं सपत्नं निर्ऋत्याः वापदेवताया उपस्थ उत्सङ्ग आदधामि स्थापयामि ।

भूर्भुव इति । कल्पः—“अथ भूर्भुवः सुवरित्याग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृती(ति)भिरुपसादयेत् । अथ वै भवति दर्शपूर्णमासावालभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवींष्यासादयेत् । अथ वै भवति चातुर्मास्यान्यालभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवींष्यासादयेत् ” इति ।

भूरादयस्त्रयः शब्दा लोकत्रयवाचिनः । एतानि हवींषि लोकत्रयरूपाणीति स्तूयन्ते । इदं व्याहृतित्रयं यद्यपि याजमानकाण्डे पठितं तथाऽपि मन्त्रक्षेत्राक्षणावाक्येनाऽऽध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वादुक्तव्यम् ।

उच्छुष्य इति । कल्पः—“इधमभ्याधीयमानमनुकन्वयत उच्छुष्यो अग्ने दजमानायैधि निशुष्यो अभिदासते । अग्ने देवेज् मन्विज् मन्त्रजिज्ञेते ” इति ।

हेऽग्ने यजमानायोच्छुष्य एधि उद्भूतबलो भव, यजमानकार्येष्वविच्छेदतबलो भव । अभिदासत उपस्रयते शत्रवे निशुष्य एधि न्यग्भूतबलो भव । उक्कमेण यजमानमनुग्रहीतुं शत्रुं च निग्रहीतुं चतुर्भिः संबोधनैरग्निं मोस्ताहवति । हेऽग्नेऽ-

ज्ञानादिगुणयुक्त देवेभ्य देवैर्दीप्त मन्विज्ज मनुना दीप्त । एतच्च पदद्वयं निविद्वा-
रणेन व्याख्यातम्—“ देवेभ्य इत्याह देवा सेतमैन्धत मन्विज्ज इत्याह मनुर्से-
तमुत्तरो देवेभ्य ऐन्ध ” इति । मन्द्रजिह्व मन्त्रा हर्षहेतुर्जिह्वा मस्थेति विग्रहः ।

अमर्त्यस्येति । कल्पः—“ मवरं मन्त्रिमाणमनुमन्त्रयते—अमर्त्यस्य ते होत-
मूर्धजा जिघर्षि रायस्योपाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेति ” इति ।

हे होतर्देवानामाज्ञातर्मरणराहितस्य त्वं मूर्धनि घृतादिकं क्षारयामि । किम-
र्थम् । यजमानस्य धनपुण्ड्रिशोभनापत्यसोभनवीर्यार्थम् ।

मनोऽसीति । कल्पः—“ सौवाचारमाचार्यमाणमनुमन्त्रयते मनोऽसि प्राजा-
पत्यं मनसा मां भूतेनाऽऽविशेति ” इति ।

हे सौवाचार त्वं मनोऽसि प्रजापतिसंबन्धि वासि । मनसा प्रजापतिं व्याप-
ताऽध्ययुणा निष्पाद्यमानत्वात् । अत्र भूतशब्दः प्रजापतिसृष्टे यज्ञमाचष्टे । प्राजा-
पत्यो यज्ञ इति ब्राह्मणेन व्याख्यास्थमानत्वात् । तेन भूतेन प्रजापतिसृष्टेन
यज्ञेन वत्साधेनेन मनसा च सह हे सौवाचार मामाविश ।

वागस्येति । कल्पः—सुच्यमाचारमाचार्यमाणमनुमन्त्रयते वागस्यैन्त्री सपरन-
सयणी वाचा मेन्द्रियेणाऽऽविशेति ” इति ।

हे सुच्यमाचार त्वं वागसि । वाचा मन्त्रमुच्चारयताऽध्ययुणा निष्पाद्यमान-
त्वात् । कीदृशी वाक् । ऐन्त्रीन्द्रेण व्याकृतत्वात् । तच्चैन्द्रवायवग्रहनासणे
समास्नातम्—“ तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ” इति । सा च वाक्स-
प्तमक्षयणी बैरिधातिनी । सुच्यमाचारमन्त्ररूपाया वाचः सपरनवातित्वं तद्व्यास-
णेन सूचितम्—“ अहुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्याहानार्यै ” इति । तादृश्या वाचे-
न्यसृष्टेन चक्षुरादीन्द्रियेण च सह हे सुच्यमाचार मामाविश ।

वसन्तमिति । कल्पः—“ मयाजानामिष्टमिष्टमनुमन्त्रयते वसन्मृतूनां प्रीणामि
स मा प्रीतः प्रीणातु अग्निमृतूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु यर्षा क्रतूनां
प्रीणामि त्व मा प्रीताः प्रीणन्तु शरदमृतूनां प्रीणामि सा मा प्रीता प्रीणातु हेम-
न्तशिशिरामृतूनां प्रीणामि तौ मा प्रीतौ प्रीणीतामिति ” इति ।

क्रतुवाचकैर्वसन्तादिशब्दैः सविद्यागादिप्रश्नप्रयाजाभिमतानिदेवता विवक्ष्यन्ते ।
तांश्च वसन्तादीनहं तोषयामि । ते च तुष्टा मां तोषयन्तु ।

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

अग्नीषोमयोरिति । कल्पः—“ आज्यभागविष्टावनुमन्त्रयते—अग्नीषो-
मयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमिति ” इति ।

उत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमायेति श्रवणादग्नीषोमावाज्यभागयोर्देवौ
तयोः संचन्विनी देवयज्यया समन्त्रकाज्यभागाद्वृत्तिस्तयाऽध्वर्युनिष्पादितया यज-
मानोऽहं चक्षुष्मांश्चक्षुर्युक्तो भूयासम् । युक्तं चैतत् । “ चक्षुषी वा एते यज्ञस्य
यदाज्यभागौ ” इति ब्राह्मणे चक्षुष्वेन निरूपितत्वात् ।

अग्नेरहमिति । कल्पः—“ अग्निमिष्टमनुमन्त्रयते—अग्नेरहं देवयज्ययाऽश्वा-
दो भूयासमिति ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोराद्यस्य प्रधानयागस्याग्निर्देवता । स चान्त्रमक्षकः । “ अग्निव-
देवानामन्त्रादः ” इति श्रुतेः । अतस्तद्यागेन यजमानस्यान्त्रादत्वमुचितम् ।

दग्धिरसीति । कल्पः—“ उपांशुयाजमिष्टमनुमन्त्रयते दग्धिरस्यदग्धो भूया-
सममुं दमेयमिति ” इति ।

अमुमित्यत्र यं यजमानो द्वेष्टि ते मनसा ध्यायतीति । उपांशुयाजस्य प्रजा-
पतिर्द्विष्णुरग्नीषोमी वा विकल्पेन देवताः । हे उपांशुयाजेद्व त्वं दग्धिरसि
अस्माभिर्द्वेष्ट्यस्य त्वं हिंसकोऽसि । त्वत्प्रसादादहं वैरिभिरहिंसितो भूयासम् ।
अमुं वैरिणं दमेयं मारयेयम् ।

अग्नीषोमयोरिति । कल्पः—“ अग्नीषोमाविष्टावनुमन्त्रयते—अग्नीषोमयो-
रहं देवयज्यया वृषहा भूयासमिति ” इति ।

पौर्णमास्यां तृतीययागस्याग्नीषोमी देवता(ते) । तयोश्च वृषहत्यानिमित्तं त्वष्टा
हतपुत्र इत्यनुवाके प्रपञ्चितम् । अतस्तद्यागेन यजमानस्य वैरिहन्तृत्वं युक्तम् ।

इन्द्राग्नियोरिति । कल्पः—“ इन्द्राग्नी हृष्टावनुमन्त्रयते—इन्द्राग्नीरहं देव-
यज्ययेन्द्रियाव्यन्त्रादो भूयासमिति ” इति ।

अथावास्यायामसोमयाजिनः सांनाय्याभावे द्वितीयपुरोडाशस्येन्द्राग्नी देव-
ता(ते) । तत्रेन्द्रानुग्रहाद्यजमानस्येन्द्रियोपेतत्वमग्न्यनुग्रहाच्चान्त्रादत्वम् ।

इन्द्रस्याहमिति । कल्पः—“ इन्द्रमिष्टमनुमन्त्रयते—इन्द्रस्याहं देवयज्यये-
न्द्रियावी भूयासमिति ” इति ।

सांनाय्यस्येन्द्रो देवता तत्प्रसादादिन्द्रियाधित्वम् ।

महेन्द्रस्येति । कल्पः—“ महेन्द्रमिष्टमनुमन्त्रयते महेन्द्रस्याहं देवयज्यया
जेमानं महिमानं गमेयमिति ” इति ।

कैषांचित्सान्नाभ्यस्य महेन्द्रो देवता । तथा चाऽऽम्नायते—“ अयो वै गत-
भियः शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता ” इति । तत्रेन्द्रशब्दार्थप्रयु-
क्त्या यजमानस्य जेतृत्वप्राप्तिः । महच्छब्दार्थप्रयुक्त्या यजमानस्य विद्यैभर्षा-
दिगुणैर्महत्त्वप्राप्तिः ।

अग्नेः स्विष्टकृतं इति । कल्पः—“ स्विष्टकृतमिष्टमनुमन्त्रयते—अग्नेः रिद-
ष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्वज्जेन प्रतिष्ठां गमेयमिति ” इति ।

कश्चिदाम्नः केनचिज्जिमितेन रुद्रनामधेयमलभत । स च कदाचिद्देवैराहुत्या
तोषितः पूर्वमिष्टानां यागानां वैगुण्यं परिहृत्य स्विष्टत्वं कृतवान् । तथा च त्रा-
लणमाप्नायते—“ देवा वै यज्ञाद्भुद्रमन्तरायन्त यज्ञमभिध्यन्त देवा अभि समग-
च्छन्त कल्पतां न इदमिति तेऽनुदन्स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमं राधयि-
ष्याम इति तस्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वम् ” इति । “ यदग्रे स्विष्टकृतेऽवद्यति
भागधेयेनैव तद्गुदं समर्धयति ” इति च । स्विष्टकृच्छब्दस्य निर्वाचनं सौत्रामण्यां
मैत्रावरुणमैषमग्ने विस्पष्टमाप्नायते—“ देवो अग्निः स्विष्टकृदेवमिन्ध्वमर्धयत् ।
स्विष्टं कुर्वन्स्विष्टकृत् । स्विष्टमद्य करोतु नः ” इति । तथाग्निशब्दार्थप्रयुक्तं
यजमानस्याऽऽयुष्मत्त्वम् । अत एव मन्त्रान्तरमेवमाप्नायते—“ अग्निरायुष्मान्त्स
वनस्पतिभिरायुष्मान्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ” इति । स्विष्टकृच्छब्द-
ार्थप्रयुक्त्या यज्ञप्रतिष्ठाप्राप्तिः । यदाऽयमाग्निः स्विष्टं करोति तदा यजमानः सगु-
णेन संपूर्णेन यज्ञेन प्रतिष्ठां कल्पप्राप्तिलक्षणां लभते ।

अनं विनियोगसंग्रहः—

“ ऋवोऽसीतिविभिर्मन्त्रैः परिधिययमन्त्रणम् ।

धुमाग्नियोग इन्धनाः तमिधोरनुमन्त्रणम् ॥ १ ॥

यन्मे हविर्मन्त्रयेत भूस्त्रिभिः सादमेखविः ।

उच्छुष्मो मन्त्रयेतेध्वमवर्त्य धेवुतिं तथा ॥ २ ॥

सौवाचारं मनोऽसीति सुष्माचारं तु वागिति ।

यसन्तपश्चाभिर्मन्त्रैः ययाजाम्यञ्च मन्त्रयेत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमित्याज्यभागवज्जैरित्यग्नियागकम् ।

दधिधरुणांशुमाजस्य स्पष्टमग्नीति पञ्चकम् ॥

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्मन्त्राः षड्विंशतिर्गताः ॥ ४ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्यात्सन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वाऽप्यवद्भवेत् ।

शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽथ हि ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोर्वाजमानकारण्डे प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रा आम्नाताः—“ वसन्त-
मृतूनां मीणामि ग्रीष्ममृतूनां मीणामि ” इत्यादयः । तेषां नियतः क्रमोऽभ्युप-
गन्तव्यः । कुतः । अन्येधाद्येयोर्पाशुयाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्रेषु नियतक्रमदर्शनेनात्रापि
क्रमनियमस्य बुद्धिस्थिरत्वादिति चेन्नैवम् । अत्र नियामकाभावात् । न तावदत्र
पाठो नियामकः । वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण तैत्तिरीय-
शास्त्रापठितानां शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्शनात् । नात्र यवागूपाकवदर्थो निर्या-
मकः । वसन्तमन्त्रेण यस्य कस्यचित्प्रयाजस्यानुमन्त्रणेऽभ्युपगम्यभावात् । ना-
प्यत्र छिङ्गः नियामकम् । वसन्तमन्त्रे सामिद्यानैकविषयस्य विशेषसामर्थ्यस्याद्-
र्शनात् । तस्मादत्र नास्ति नियतः क्रमः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

+ “ उपांशुयजतेर्नाङ्गे वद्विमन्त्रोऽङ्गन्ताऽथवा ।

साधारणत्वाछिङ्गनिर्णानाभावादनङ्गन्ता ॥

धन्वाणां कर्मणां चात्र क्रमेणाऽऽम्नाजमीक्षते ।

प्रक्रियावत्क्रमो मानं यथासंख्यं ततोऽङ्गन्ता ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थान्ति पाठतः ।

यथासंख्यं संनिधिव् यथासंख्यमुदाहृतम् ॥

शुन्धध्वमिति स्रानाम्पवाशङ्गं संनिधेर्भूतम् ।

पशुधर्मोऽर्थसादेशादमीषोमीषगो भवेत् ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाजमाने मन्त्रकारण्डे कश्चिन्मन्त्र आम्नायते—द्विधिरस्यद्वयो
भूयासममुं दमेयम् ” इति । अस्मिन् मन्त्रस्योर्पाशुयाजाङ्गन्तायां भुति-

+ जैमिनीयस्यायमालावितरे तु—“द्विधिमिति मन्त्रोऽङ्गपुपांशुयजतेर्न वा ” इति पाठः ।

वाक्ये न विद्येते । ब्राह्मणे ×विनियोग आम्नायार्थविवरणस्यैवाऽऽम्नातत्वात् ।
 “ एतया वै दन्वा देवा असुरानदभ्नुवन्तयैव भ्रातृभ्यं दम्नोति ” इति
 ब्राह्मणम् । दम्विघातिक्रमायुधम् । आग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यनिष्ठनिवारकत्वाल्लिङ्ग-
 साधारणम् । प्रकरणं च प्रमाणमेकमेव । ततो मानाभावादयं मन्त्रो नोपांशुया-
 जाङ्गममिति प्राप्ते ब्रूमः—आध्वर्यवकाण्ड आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयकर्माणि क्र-
 मेणाऽऽम्नातानि । याजमाने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणाऽऽम्नाताः—“अ-
 ध्वरहं देवयज्ययाऽचादो भूयासं दधिरस्यदध्वो भूयासममुं दमेयमग्नीषोमयोरहं दे-
 वयज्यया वृषहा भूयासम् ” इति । तत्र यथा वाक्यद्वयानुसंधानसंपन्नं प्रकरणं
 पृथक्प्रमाणं तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंपन्नः क्रमः कृतो न मार्गः स्यात् । न
 चास्य प्रकरणेऽन्तर्भावः । द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरैकवाक्यत्वाभावात् । त-
 स्मात्क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽङ्गम् । समानदेशत्वं
 क्रम इति क्रमस्य स्वरूपम् । तच्च द्विविधं पाठकृतमर्थकृतं च । पाठकृतमपि
 द्विविधं यथासंख्यं सीनीधश्चेति । तयोराद्यस्य दम्विमन्त्र उदाहरणम् । शुन्धध्वं
 दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु वस्तुषु साधारणो भासते । तत्र सांना-
 ध्यपात्राणि कुम्भीशाखापवित्रादीन्यनन्तरेषु मातरिधन इत्यादिमन्त्रेष्ववभासन्त
 इति संनिधिना तत्पात्रमोक्षणे शुन्धध्वमिति मन्त्रो विमियुज्यते । अनुष्ठानसादे-
 श्यात्पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम् । तत्रैव क्रमस्य वैविध्यं ब्रह्मव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डायजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अभिर्मा दुरिष्टात्पातु सविताऽघशस्तायो
 मेऽन्ति दुरेऽरायतीयति तमेतेन जेषः सुरुपव-

× न्यायमाह्लाविस्तरे तु—“विनियोगमनाम्नायार्थ ” इति पाठः ।

(भक्ष्यस्थेष्टाविभागस्यानुमन्त्रणम्)

ष्वर्ण एहीमान्भन्द्वान्दुर्यां अग्नयेहि मामनुवता
 न्युं शिषाणि मृद्ध्वमिड एह्यदित एहि सरस्व-
 त्येहि रन्तिरासि रमतिरसि सूनर्यासि जुष्टे जुष्टि
 तेऽशीयोपहृत उपहवम् (१) तेऽशीय सा
 मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता मनसा
 तच्छक्रेयं यज्ञो दिवः रोहतु यज्ञो दिवं
 गच्छतु यो देवयानः पन्थास्तनं यज्ञो देवाः
 अप्येतवस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्नायं
 उत यज्ञाः संचन्तामस्मासु सन्वाशिषः सा
 नः प्रिया सुप्रतूतिर्मघोनी जुष्टिरसि जुषस्व नो
 जुष्टा नः (२) असि जुष्टि ते गमेयं मनो
 ज्योतिर्जुषतामार्ज्यं विच्छिन्नं यज्ञः सामिमं
 दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा
 इह मादयन्ताम् । ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा
 क्षायि कुर्वतो मे भोष दसत्प्रजापतेर्भागोऽसू-
 र्जस्थान्पयस्वाम्प्राणापानौ मे पाहि समान-
 व्यानौ मे पात्युदानव्यानौ मे पाह्यक्षितोऽ-
 स्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुब्राह्मदि-
 क्षोके (३) ॥

(उपहवं जुष्टा नस्त्वा षट् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुवाके हविरनुमन्त्रणमुक्तम् । तृतीयानुवाके भक्ष्यस्येहादिभागस्यानुमन्त्र-
णमुच्यते ।आग्निर्मेति । कल्पः “ याश्चित्रेऽवदीयमाने जपति अग्निर्मा दुरिष्ठात्पातु सवि-
ताऽवशस्मादिति ” इति ।मन्त्रवैकल्येन क्रियवैकल्येन वा यदिष्टं दुरिष्टं तत्तस्माद्दुरिष्ठादाग्निर्मा पातु ।
अवशस्तात्पापकृचरसुरादेः सविता मां पातु ।यो मेऽन्तीति । कल्पः—यजमानभागे यो मेऽन्ति दूरेऽरातीयति तमेतेन जेष-
मिति ” इति ।यजमानभाग इत्यस्यावदीयमाने जपतीति शेषोऽनुवर्तते । यो राक्षसादिर्वे-
मान्तिके दूरे वाऽरातीयति शत्रुस्वमिच्छति तं राक्षसादिमेतेन यजमानभागेन जे-
षं जयेयम् ।कल्पः—“ इहोमाह्वयमाणाननुमन्त्रयते सुरूपवर्षवर्ण एहीति मघोनीत्यन्तः ”
इति ।

सुरूपेति मन्त्रादिः । मघोनीति मन्त्रान्तः ।

पाठस्तु—

सुरूपवर्षेति । गोशरीरं (रूपं) धारयिष्या इहाख्याया देवतायाः संबोधनं
सुरूपवर्षवर्ण इति । शृङ्गपुच्छादिकं रूपम् । वर्षं वृष्टिः । वर्णः शुक्लकृष्णकपिल-
त्वादिः । शोभना रूपवर्षवर्णा यस्याः सा तथोक्ता । शृङ्गान्दीनामनिर्दीर्घत्ववक्रत्वादिप-
रिहारेण दर्शनीयत्वं रूपस्य शोभनत्वम् । वर्षं द्विविधमुद्रकरूपं घृतरूपं च । तत्रेहा
स्वकीयात्पदाद्घृतं वर्षति । तथा च मन्त्र आम्नाचते—“ इडायाः पदे घृतवति
स्वाहा ” इति । “मानवी घृतपदी भैत्रावरुणी ” इति च । “इडायाः पदे घृत-
वच्चराचरम् ” इति च । तथा ब्राह्मणमप्याम्नायते—“सा यत्र यत्र न्यक्रामत्ततो
घृतमपीदृश्यत तस्माद्घृतपशुम्यते ” इति । वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे
घृतं यजाः संजीवन्तीः पिबन्ति ” इति च । तदिदं घृतरूपत्वं वर्षस्य शोभन-
त्वम् । कर्बुरादिसंकीर्णत्वपरिहारेण विस्पष्टं शुक्लकृष्णकपिलत्वादिकं वर्णस्य शोभ-
नत्वम् । तथाविधे हे इहे, इमानस्मदीयान्मद्भाञ्जशास्त्रोक्तमज्ञसाधनसंपूर्णाभ्युदया-

(भक्ष्यस्येष्टादिभागस्यानुमन्त्रणम्)

न्यक्तगृहान्मत्यागच्छ । “ गृहा वै दुर्याः ” इति हि श्रूयते । किं च मामभिलक्ष्यानुवत्ताऽस्मिन्यज्ञवत्तेऽनुकूला सती, एहि आगच्छ । उद्यन्तः समुच्चये । अपि च हे इडाविशेषा यूयमस्मदीयानि शिरांसि निमृद्भवं नितरां स्नेहपूर्वकाधानादिना शोधयध्वम् । त एवेडाविशेषा इडादिभिः सूमर्यन्तैः षड्भिर्नामविशेषैः स्पष्टी क्रियन्ते । इडादीनां मोनामविशेषत्वं सप्तमकाण्डे समान्नातम्—“इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि भहि विश्रुत्येतानि ते अध्रिये नामानि ” [सं० का० ७ प्र० १ अ० ६] इति ।

एतत्तु प्रदर्शनाद्यत्वाद्गमत्यादिकमपि ग्रह्यम् । हे जुष्टे प्रिये सेव्ये वा ते जुष्टिं त्वदीयां प्रीतिमशीय माप्नुयाम् । हे उपहृत इह एहीत्येवमागममायास्माभिरमुजातेऽहमपि त उपहर्षं त्वदीयामनुज्ञामशीय माप्नुयाम् । अस्त्य यज्ञस्य येषामाशीः फलपार्थना सा मे सरया भूयात् । अरेहताऽन्नादरमकुर्वता मनसा तत्फलं साधयितुं शक्यं त्वत्पसादाच्छक्नो भूयासम् । मयाऽनुष्ठितोऽयं यज्ञो मिःश्वेणीमिव क्रमेण दिवमारोहतु । केनापि वैकल्पमतिबन्धेन भंशो यज्ञस्यानारोहणं, भंशाभावे तु यज्ञ आरोहयेय । आरुह्य च यस्यां दिवि यज्ञहविर्भाजो निवसन्ति तां दिवं स्वर्गपदेशविशेषं गच्छतु । तस्मिन्पदेशे गत्वा सभायामुपविधा देवा येन मार्गेण हविर्भोजनशालां गच्छन्ति तेनैव मार्गेणार्थं यज्ञो यज्ञसंख्यहविर्देवानप्येषु माप्नोतु । तेन यज्ञेन तुष्ट इन्द्रोऽस्मास्विन्द्रियं यज्ञान्तरानुष्ठानामचक्षुरादिपाठं दधातु स्थापयतु । तादृशानस्मान्प्रायो यज्ञसाधनानि धनानि यज्ञा उत करिष्यमाणा यज्ञा अपि सचन्नामाश्रयन्ताम् । आशिषस्तद्यज्ञफलान्यस्मासु सन्तु । सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति सुप्रतूर्तिः सुषु प्रकर्षेण शत्रूणां हिंसिका मघोनी धमवती च भव ।

जुष्टिरसीति । कल्पः—“ अवान्तरेडां प्राश्यमानामनुमन्त्रयते जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टा नोऽसि जुष्टिं ते गमेधमिति ” इति ।

हेऽवान्तरेडे त्वं जुष्टिरसि प्रीतिरूपाऽसि । नोऽस्माञ्जुषस्व प्रीणय । नोऽस्माभिर्जुष्टाऽस्ति सेविताऽसि । ते जुष्टिं त्वदीयां प्रीतिं गमेधं माप्नुयाम् ।

मनो ज्योतिरिति । कल्पः—“ अध्यान्तर्वेद्यद्विर्भाजयते मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्तामिति ” इति ।

(भक्ष्यस्येडादिभागस्यानुमन्त्रणम्)

मनो ज्योतिर्मननीयोऽयमाग्निस्तत्तदाहुतिष्वाज्यं सेवताम् । केनापि वैकल्येन विच्छिन्नमिमं यज्ञं वैकल्यपरिहारेण संदधातु । बृहस्पतिः स्वयमेव नोऽस्मदीय-
मिमं यज्ञं तनुताम् । विश्वे देवा इह यज्ञे मादधन्तां तृप्यन्तु ।

अध्न पिन्वस्येति । कल्पः—“ बर्हिषदं पुरोडाशमनुपन्नयेते अध्न पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोष दसदिति ” इति ।

यज्ञपुरुषवाची अध्नशब्दः । “ यज्ञो वै अध्नः ” इति श्रुतेः । हे अध्न पिन्वस्वास्मानृत्विजश्च प्रीणय । ददतो धनं प्रयच्छतो मम देयं धनं मा क्षीयता-
मपि तूपचीयताम् । यामं कुर्वतो मम सामर्थ्यं मोषदसन्मोषक्षीयतामपि तु पुनः पुनर्वर्धताम् ।

प्रजापतेरिति । कल्पः—“ अथान्वाहार्यं याचति तमन्तर्पेद्यासन्नमामिमन्त्र-
यते प्रजापतेर्भागोऽस्यूजस्वान्वयस्वान्प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पास्तु-
दानव्यानौ मे पास्तुक्षितोऽस्त्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिँल्लोक इति ” इति ।

यद्यप्यन्वाहार्यं ऋत्विजां भागस्त्वथाऽपि तेन प्रजापतेः परितोषात्तद्भागस्त्वम-
प्यविरुद्धम् । स च भाग ऊर्जस्वान्वलवान् । तद्भोजिनां बलप्रदत्वात् । यस्य स्वा-
न्क्षीरवत्स्वादुतमः । यद्वा क्षीरं पृथग्मानत्वात्पयस्वान् । अत एव सूषकार
आह—“ क्षीरे भवतीत्येके ” इति । हेऽन्वाहार्यं त्वं शरीरगताभ्याणादिवायुभेदा-
न्पाहि । एक एव वायुः शरीरगतः स्थानभेदात्कार्यभेदाच्च प्राणादिनामभि-
भिद्यते ।

स्थानभेदः कैश्चिदुक्तः—

“ हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ” इति ॥

उच्छ्वासनिःश्वासौ प्राणव्यापारः । मलमूत्रयोरधःपातनमपानव्यापारः । भुक्त-
स्थाचरसस्य शरीरे साम्येन नयनं समानव्यापारः । उद्गारादिरुदानव्यापारः ।
कृत्स्नासु शरीरनाडीषु व्याप्य प्राणापानवृत्त्योः संधिकाले शरीरस्य बलप्रदानं
व्यानव्यापारः । अत एव च्छन्दोगा आयननिः—“ यद्वै प्राणिति स प्राणो
यद्वयानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः

(शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणम्)

सा वाक्स्मादमाणञ्जनपानन्वाधमभिव्याहरति । अतो वाग्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनममाणञ्जनपानस्तानि करोति” इति । एवं बहुविधव्यापारहेतुत्वात्माधान्यं श्रोतयितुं व्यानस्थ द्विरुक्तिः । यद्वा नागकूर्मादिवायुविशेषाणामश्वान्तर्भावमभिप्रेत्य पुनरप्युक्तिः । हेऽन्वाहार्यं त्वमक्षितोऽक्षणीरोऽसि । अपरिमितो निरुप्य इति ब्राह्मणोक्तेर्दक्षिणाश्रावन्वाहार्यं महान्तमपरिमितमोदनं पचतीति सूत्रकारोक्तेश्च । तस्मात्परलोकेऽप्यक्षित्यै त्वां ददामीति शेषः । तेनाभिप्रायेण दयिमानत्वादसुष परलोके नम भोगाय मा क्षेष्टाः क्षयं मा प्राप्नुहि । तस्माद्ब्रह्मण्यमुष्मिहोके त्वां यथेच्छमनुभवामीति शेषः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आग्निः प्राशित्रावदानं यो मेऽन्ति स्वामिभागकम् ।

इडाद्वयं सुरूपेति जुष्टिरित्यनुमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

मनोऽग्निर्माज्जनं ब्रध्न पुरोडाशं प्रजापतेः ।

अन्वाहार्यं मन्त्रयेत् मन्त्राः सप्तैह वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

[अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः] ।

वर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासं नरा-
शंसस्याहं देवयज्यया पशुमान्भूयासमग्नेः
स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां
ममेयमग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेष सोमस्याहमुज्जि-
तिमनूज्जेषमग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमग्नीषोमयोर-
हमुज्जितिमनूज्जेषमिन्द्राभियोरहमुज्जितिमनू-
ज्जेषमिन्द्रस्याहम् [१] उज्जितिमनूज्जेषं महे-
न्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमग्नेः स्विष्टकृतोऽहमु-

जिजि॒त्सि॒म॒नू॒ज्जै॒षं॒ वा॒ज॒स्य॒ मा॒ प्र॒स॒वे॒नो॒द॒ग्रा॒भे॒णो॒द॒-
 म॒मी॒त् । अथा॑ स॒प॒त्ना* इन्द्रो॑ मे॒ नि॒ग्रा॒भे॒णा॒-
 य॒रा* अ॒कः । उ॒द्ग्रा॒भं च॑ नि॒ग्रा॒भं च॑ ब॒ह्म दे॒वा
 अ॒वी॒दु॒धन् । अथा॑ स॒प॒त्ना॒नि॒न्द्रा॒ग्नी॒ मे॒ वि॒बु॒-
 धी॒ना॒न्य॒रु॒यता॒म् । ए॒मा अ॒ग्म॒आ॒शि॒षो वो॒ह-
 का॒मा इन्द्र॑व॒न्तः (२) व॒ना॒महे॒ धु॒क्षी॒महि॑
 प्र॒जा॒वि॒षम् । रोहि॑तेन॒ त्वा॒ग्नि॒दे॒वती॑ ग॒मय॒तु
 ह॒रि॒भ्या॒ त्वेन्द्रो॑ दे॒वती॑ ग॒मय॒त्वेत॑शेन॒ त्वा॒ सूर्यो॑
 दे॒वती॑ ग॒मय॒तु वि॒ ते॒ मु॒ञ्चामि॑ र॒श्ना वि॑
 र॒श्मी॒न्वि॒ यो॒क्त्रा॒ या॒नि॒ परि॒च॒र्त॒नानि॑ ध॒त्ताद॒-
 स्मा॒सु ब्र॒वि॒र्णं॒ यच्च॑ भ॒द्रे प्र॒ णो॑ ह॒ता॒ज्ज॒ग॒धा॒न्दे॒-
 व॒ता॒सु । वि॒ष्णोः शं॒यो॒रहं॑ दे॒वय॒ज्यया॑ य॒ज्ञेन॑
 प्र॒ति॒ष्ठां ग॒मे॒य* सो॒म॒स्याहं॑ दे॒वय॒ज्यया॑ (३)
 सु॒रे॒ता रे॒तो धि॒षी॒य त्व॒ष्टु॒रहं॑ दे॒वय॒ज्यया॑ प॒शू॒-
 ना* रू॒पं पु॒षे॒यं दे॒वानां॑ प॒त्नी॒र॒ग्नि॒र्गु॒हप॑तिर्य॒-
 ह॒स्य मि॒थु॒नं तयो॑रहं दे॒वय॒ज्यया॑ मि॒थु॒नेन॑ प्र
 भू॒यासं॑ वे॒दोऽसि॑ वि॒त्ति॒रसि॑ वि॒दे॒य क॒र्मा॒सि
 क॒र्ण॒मसि॑ क्रि॒यास* स॒नि॒रसि॑ स॒नि॒ताऽसि॑
 स॒ने॒यं घृ॒तव॑न्तं॒ कु॒ला॒यिन* रा॒य॒स्पोष* सह॑-
 स्त्रि॒णो वे॒दो द॑दातु का॒जिन॑म् (४) ॥

(इन्द्रस्याहमिन्द्रवन्तः सोमस्याहं देवयज्यया चतुर्भुत्वारिश्वाश्च) ।

इति॑ कृ॒ष्णाय॒जुर्वे॒दीय॑ते॒त्तिरी॒यसं॑हि॒ताया॑ प्रथ॒माष्ट॑के
 षष्ठ्य॑म॒ष्टके॑ चतुर्थोऽनु॒षाकः॑ ॥ ४ ॥

(शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणम्)

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये भक्ष्यस्थेडादिभागस्यानुमन्त्रणमुक्तम् । चतुर्थे शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणमुच्यते ।

बर्हिषोऽहामिति । कल्पः—“अनुयाजानामिष्टमिष्टमनुमन्त्रयते बर्हिषोऽहं देवयज्यया मजावान्भूयासं नराशंसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमग्नेः श्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽमुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमिति ” इति ।

बर्हिर्नराशंसस्विष्टकृच्छब्दा अनुयाजदेवानामाग्निविशेषाणां वाचकाः । बर्हिर्नराशंसयागाभ्यां प्रजापतिः क्रमेण प्रजाः पशूश्च सप्तर्जैति यजमानस्य तत्तत्पार्यना युक्ता । स्विष्टकृन्मन्त्रस्तु व्याख्यातः ।

कल्पः—“अथ यत्र होतुरभिजानात्यग्निरिदं हविरजुषतेति तद्यजमानमुज्जिन्तीर्वाचयति अग्नेरहमुज्जितिमनुज्जेषामिति यथेष्टम् ” इति ।

यस्मिन्काळे होता सूक्तवाकं पठन्अग्निरिदं हविरजुषतेत्यादीनि तत्तद्देवतास्मारकाणि वाक्यानि पठति तस्मिन्काळेऽध्वर्युर्यजमानं तत्तद्देवताविषयाप्रयुज्जित्वाक्यानि वाचयेत् । अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यां यां देवतां यजति तदिष्टमन्त्रिकस्य तदनुसारेण सूक्तवाक्यभागा उज्जितिभाषाश्च प्रयोक्तव्याः ।

पाठस्तु—

अग्नेरहमिति । आश्वयामदेवोऽग्निर्हविः सेविन्वा तेन हविषा पुष्टो ब्रह्मविरोधिनोऽसुरादीनभिभवन्तुत्कृष्टं जघं प्राप्तवान् । तदीयां क्षामुज्जितिमनु यजमानोऽहं पापस्त्वं वैरिणमभिभवन्तुत्कृष्टं जघं प्राप्तोऽस्मि । एवं सर्वत्र योन्मम् ।

कल्पः—“उक्तं वाजवत्योऽयूहनम् ” इति ।

वाजशब्दोऽस्ति ययोर्गर्भोऽस्ते कर्चौ वाजवत्यौ, तयोर्गर्भोऽयजमानेन अश्वमानयोरध्वर्युर्जुहोषभूतौ द्वे सुचौ न्युहेत्परस्परविपक्षोत्पन्नप्रकारयेत् । तत्रकारश्च इक्ष्वाभिसाध्वर्षवकाण्डे दर्शित इत्यर्थः ।

पाठस्तु—

वाजस्य मेति । इन्द्रो वाजस्याश्वस्य प्रभूतिनिमित्तेन सुच ऊर्ध्वमहमेव धामुदग्रभीदुत्कर्षं प्रापितवान् । अथ सुचो न्यक्कोरेण यम सप्तत्वनधशान्यमकृत्तानकरोत् । देवा ब्रह्म परिवृष्टं सुचोरुद्रमाहनिघाहस्त्वं कर्मद्वयमवर्धयन् । अथेन्द्रादी

मम सप्तत्वांश्चिषूचीनान्सर्वतः पलायमानान्यस्पर्तां विनाशयेताम् ।

एमा अग्नमिति । कल्पः—“अथ यत्र होतुरभिजानात्याशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति तद्यजमानं यज्ञस्य दोहं वाचयत्येमा अग्न्याशिषो दोहकामा इन्द्र-
वन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषमिति ” इति ।

यस्मिन्काले होता सूक्तवाकं पठन्त्याशास्तेऽयमित्यादिवाक्यमुच्चारयति तस्मिन्कालेऽध्वर्युर्यजमानमेमा अग्नित्व्यादियज्ञदोहमन्त्रं वाचयति । सूक्तवाक आयु-
राशास्ते सुपजास्त्वमाशास्त इत्यादय आयुराद्याशिषः समान्नाताः । इमा आ-
शिषोऽग्नमन्त्रां प्रत्यागच्छन्तु । यद्यप्यायुरादिदोहं कामयमानास्तत्फलप्रदेनेन्द्रेण
युक्तत्वादिन्द्रवन्तस्तमिन्द्रं वनामहे भजामहे । तेने भजनेन पुत्रपौत्रादिप्रजा-
मिषमिष्यमाणमन्त्रायुरादिकं धुक्षीमहि कामधेनुसहशीमिन्द्रदेवतां दुहाम् ।

रोहितेनेति । कल्पः “ प्रस्तरं ग्रहियमाणमनुमन्त्रयते रोहितेन त्वाऽग्निर्दे-
वतां गमयतु हरिभ्यां खेन्द्रो देवतां गमयत्वेतसेन त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति ”
इति ।

रोहितर्ह्येतशब्दा अग्नीन्द्रसूर्याणामथानभिदधते । हे प्रस्तर तैरश्वैरगन्धाद-
यस्त्वां सूक्तवाक्योक्तो देवतां गमयन्तु ।

वि ते मुञ्चामीति । कल्पः—“ परिधीन्विमुच्यमाणाननुमन्त्रयते वि ते
मुञ्चामि रशना वि रक्षामीन्वि योक्त्रा यानि परिचर्तनानि । यत्तादस्मासु द्रविणं
यत्थ भद्रं प्र णो ब्रूताङ्गागधान्देवतास्त्विति ” इति ।

लोके सारकक्षुरारोहणीयमर्थं रशनादिभिः सर्वतो बध्नाति । तत्र रशना-
शब्देन पत्ययनदादृक्षाद्योदरे बध्यमाना तन्तुमयी चर्ममयी वा कक्ष्याऽभिधीयते ।
रश्मिशब्देनाधमुखे संलक्षो हस्तेनाधनियमनार्थो रज्जुविशेष उच्यते । योक्त्र-
शब्देनाधं स्तम्भे बद्ध[न्वु]मुपयुक्तो रज्जुविशेषः । पत्ययनस्य पुरतः
पृष्ठतश्चापसरणं धारयितुमुरःपुच्छादौ बन्धनोपयुक्ता रज्जुविशेषाः परिचर्तन-
शब्देनोच्यन्ते । अथवदग्नेश्च रशनादिस्थानीयाः परिधयः । हेऽग्ने तव बन्धन-
हेतुन्परिधिरूपान् रशनादीन्विमुञ्चामि । तद्विमोकेन संतुष्टस्त्वमस्मासु द्रविणं घेहि ।
यच्चान्यद्भद्रमजपानादिकं तदप्यस्मासु घेहि । अस्मदीयहविर्भुक्षु देवतासु
भागधान्द्रविष्यदानस्यान्यकर्षेण ब्रूहि ।

विष्णोः शंयोरिति । कल्पः—“ शंभुवाकमुक्तमनुमन्त्रयते विष्णोः शंयो-
रहं देवयज्यया यज्ञेन पतिष्ठां गमेधमिति ” इति ।

(शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणम्)

वायुश्चन्द्रः सुस्वमिश्रं बृहस्पतिपुत्रं ब्रूते । ते शंयुं बार्हस्पत्यामिति ब्राह्मणोक्तेः । स च बहुषु कार्येषु ध्याप्नुवन्विष्णुरित्युच्यते । तस्य परितोषहेतुत्वात्परिधिपहरणं तदीया देवयज्या तया यजमानोऽहं कृत्स्नयज्ञेन निष्पन्नां प्रतिष्ठां फलं गमेयं प्राप्नुयाम् ।

सोमस्याहमिति । कल्पः—“ पत्नीसंयाजानामिष्टमनुमन्त्रयते सोमस्याहं देवयज्या सुरेता रेतो धिषीय त्वष्टुरहं देवयज्या पशूनां रूपं पुषेयमिति ” इति । “ अथेतराबुपसमस्यति देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयोर्हं देवयज्या मिथुनेन य भूयासमिति ” इति च ।

चतुर्णां पत्नीसंयाजानां क्रमेण सोमस्त्वष्टा देवपत्न्यो गृहपत्यग्निरिति चतस्रो देवताः । तत्र सोमस्य रेतोधारणाभिमानित्वात्तदीययागेनाहं रेतो धिषीय धारयेयम् । द्विविवं रेतो बन्ध्यमुत्पादकं च । तत्र बन्ध्यव्यावृत्तये सुरेता इति विशेष्यते । त्वष्टा तु निषिक्तं रेतः पश्चादिरूपेण विकारयति । अतस्तद्यागेन पशुरूपं पुषेयं पुष्यासम् । मिथुनत्वसिद्धयर्थमेकस्मिन्नेव मन्त्रे तृतीयचतुर्थदेवते समस्येते । या देवपत्न्यो यश्च गृहपतिरग्निस्तदुभयं मिलित्वा यज्ञसंबन्धि मिथुनम् । तदीययागेनाहमपि मिथुनेन पुत्रपुत्रीरूपेण प्रकृष्टो भूयासम् ।

कल्पः—“ वेदे यजमानं वाचयति वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्वाऽन्वावनुवाकस्य ” इति ।

वेदे निहिते सतीति शेषः । अन्तर्वेदि वेदं निधायेति सूत्रान्तरे दर्शनात् ।

पाठस्तु—

वेदोऽसीति । वेदोऽसीत्यस्य वाक्यस्मार्थो वित्तिरसीत्यनेन स्पष्टी क्रियते । हे दर्ममय त्वं वेदनामाऽसि । तस्य नाम्नोऽयमर्थः—वित्तिर्द्रव्यलाभसाधनमित्यतस्तत्पसादेनाहं धनं विदेय लभेय । तथैवोपरि व्याख्येयम् । कर्मासि कर्मनामकम्- (कोऽ)सि । तस्य व्याख्यानं करुणमसीति । क्रियतेऽनेनेति करुणं वेदिसंमार्जनमस्माभ्युहनादिसाधनमित्यर्थः । अतस्त्वयाऽहं संमार्जनादिकं क्रियासम् । तथा त्वं सनिरसि सनिनामाऽसि । तद्व्याख्यानं सनिताऽसीति । धनस्य दाताऽसीत्यर्थः । अतस्त्वत्पसादेन सनेयं धनमृत्विगादिभ्यो देयासम् । किंच वेदो भवान्महं रायस्पोषं धनं पुष्टिं ददातु । कीदृशं रायस्पोषं, घृतवन्तं घृतादिभोजनसाधनसमृद्धम् । कुटायिनं निवासहेतुबहुगृहोपेतम् । सहस्रिणं सहस्रलक्षादिसंख्योपेतम् । वाजिनं भोज्यान्नसमृद्धम् ।

अत्र विनिर्देशसंग्रहः -

“ बर्हिस्त्रिभिरनुयाजान्मन्त्रयेत्सूक्तवाककम् ।

अग्नेरित्यष्टभिर्वाजद्वाभ्यां व्युहेत्तुचौ तथा ॥ १ ॥

एषाः स्वनामग्रहणे रोहीति प्रस्तरं विभिः ।

वि ते परिधिमेकं तु विष्णोः त्रं त्र्युवाककम् ॥ २ ॥

विभिः सोमादिसंयाजान्वेदो वेदाभिमर्शनम् ।

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्त्रयोविंशतिरीरिताः ” ॥ ३ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैषिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

आ प्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सु-
याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
प्रजापतेर्विभाक्षाम लोकस्तास्मिन्स्त्वा दधामि सह यजमा-
नेन सदेमि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पू-
र्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे क्षेष्टाः प्राच्यां दिशि देवा
ऋत्विजो मार्जयन्तां दक्षिणायाम् (१) दिशि मासाः पित-
रो मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्तामुदी-
च्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्व्यां दि-
शि यज्ञः सैवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तां विष्णोः क्रमोऽस्यभिमा-
तिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं
द्विष्णो विष्णोः क्रमोऽस्यभिहास्तिहा त्रैलुभेन छन्दसाऽन्तरिक्ष-
मनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्णो विष्णोः क्रमोऽस्यरातिय-
तो हुन्ता जागतेन छन्दसा दिवमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं

(आप्यायनादिमन्त्राभिधानम्)

द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभेन छन्दसा

दिशोऽनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः (२) ॥

(दक्षिणायामन्तरिक्षमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो विष्णोरेकाग्रदिशश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुयाजाविशेषहोमानुमन्त्रणमुक्तम् । पञ्चमे त्वाप्यायनादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

आ प्यायतामिति । कल्पः—“ ध्रुवामाप्यायमानामनुमन्त्रयते—आ प्याय-
यतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उ-
रुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्निति ” इति ।यज्ञं यज्ञं प्रति तां तामाहुतिं प्रति देवयद्भ्यो देवान्द्रोतुमिच्छद्भ्य आदिभ्यः ।
पर्याप्तेन घृतेनेयं ध्रुवाऽऽप्यायतां पुनः पुनः पूर्यताम् । ऊधःशब्देन पयःपूर्णस्तनसं-
घोऽभिधीयते । सूर्याशब्देनोषा आदित्यपत्नी विवक्षयते । तत्पत्नीत्वं च नक्षत्रे-
ष्टावाप्तायते—“उषा वा अकामयत । मिषाऽऽदित्यस्य सुभगा स्मापिति” [ब्रा०
का० ३ प्र० १ अ० ६] इति । इवशब्दोऽवाध्याहर्त्य्यः । यथा सूर्याया
मोक्षपदारिण्या ऊधः पयःपूर्णं तथा ध्रुवा घृतेनाऽऽप्यायताम् । किं, अ-
दित्या वेदिरूपायाः पृथिव्या उपस्थ उत्सङ्गे वर्तमाना सेयं ध्रुवोरुधारा महा-
धारा पुनः पुनः सिच्यमानाभिराज्यधाराभिरुपेतास्त एव पृथिवी दिस्तीर्णास्त्य-
स्मिन्सर्वस्मिन्यज्ञे सम्प्रगाप्यायताम् ।प्रजापतेरिति । कल्पः—“ अथ यजमानभागं प्राश्नाति प्रजापतेर्विभाजाम
लोकस्तास्मिन्स्त्वा दधामि सह यजमानेनेति ” इति ।यद्यपि स्वर्गादिलोकाः सर्वे प्रजापतिना सृष्टत्वात्तत्संबन्धिनस्तथाऽप्यकर्मभूमि-
त्वेन यजमानान्प्रति विशेषेण न भान्तीति नास्ति एतेषां विभाज्शब्दवाच्यत्वम् ।
भूर्लोकस्तु कर्मभूमित्वेन यजमानानां विशेषेण भासमानत्वाद्विभाज्शब्दवाच्यः ।
विभाजामके प्रजापतिसंबन्धानि तस्मिन्भूलोके हविर्भागभक्षकेण यजमानेन मया
सह त्वां स्थापयामि ।

सदसिति । कल्पः—“पूर्णपात्रे यजमानं वाचयति सदसि सन्वे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूमाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितमासि मा मे क्षेष्टा इति” इति ।

पूर्णपात्र आनीयमानेऽध्वर्युणेति शेषः । हे पूर्णपात्र त्वं सदसि संयवनादिकार्यकारितया शोभनमसि । अतो मम फलप्रदानेन सद्भूयाः शोभनं भूयाः । सर्वमसि व्युत्सेकेन वक्ष्यमाणेन प्राच्यादिसर्वदिग्व्याप्तमसि । अतो ममापेक्षितं सर्वं कार्यं कर्तुं क्षमं भूयाः । अद्भिः पूर्णमसि । अतो मम प्रयोजनं संपूर्णं कर्तुमुद्युक्तं भूयाः । अक्षितमसि पूर्णत्वादेव क्षयरहितमसि । अतो मम कार्यकरणे मा क्षेष्टाः क्षयं मा यान्नुहि ।

प्राच्यां दिशीति । कल्पः—“दिशो व्यूहति प्राच्यां दिशि देवा कृत्विषो मार्जयन्तां दक्षिणायां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्तामुदीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तामिति ” इति ।

कात्विग्देवाद्यभिमानिनः सर्वे प्राणिनो यागं व्रष्टुं प्राच्यादिदिक्षु निवसन्ति । अत एव शास्त्रणमाग्नयते—“सर्वाणि वै भूतानि अतमुपयन्तमनूपयन्ति ” इति । मासगृहादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनः पुरुषा इह विवक्षिताः । अन्तर्धानादिद्यक्तियोगादेतेषामवर्शनमविरुद्धम् । त एते देवादयस्तस्यां तस्यां दिशि मार्जयन्तां शोधयन्ताम् ।

विष्णोः क्रम इति । कल्पः—“अथोपोत्थाय दक्षिणेन पदा विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा प्रथिषीमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्म इति चतुर्भिरेनुच्छन्दसं तृतीये चतुर्थमनुवर्तयति न चतुर्थीय प्रक्रमति नाऽऽहवनीयमुपात्येति ” इति ।

तृतीये पदेऽवस्थाप्य चतुर्थं मन्त्रं पठेत् । चतुर्थमन्त्राय प्रक्रमं न कुर्यात्किन्तु मन्त्रमन्तरेण तूष्णीमेव चतुर्थं प्रक्रमं कुर्यात् । तं प्रक्रमं कुर्वन्नाहवनीयं नातिक्रामेत्किन्त्वाहवनीयात्पश्चादेव वेदिमध्ये चतुरः प्रक्रमान्तमापयेत् ।

द्वितीयाविमन्त्रपाठस्तु—

विष्णोः क्रम इति । अत्र यजमानः स्वात्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् । चतुर्णां प्रक्रमानां पदेशान्प्रथिव्यादिलोकरूपत्वेन भावयेत् । गायत्र्यादिच्छन्दोभिमानिदे-

(सर्थोपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

वतास्तेषां पक्रमणायमुग्राहिकाः । अभिमातिशब्दो नरकप्रदं पापमाचष्टे । पाप्मा
या अभिमातिरिति श्रुतेः । हे प्रथमप्रक्रम त्वं पापघाती विष्णोः क्रमोऽसि ।
गायत्रीछन्दोदेवतमाऽनुगृहीतोऽहमेतत्प्रदेशरूपां पृथिवीमनुसुत्य विक्रमे पादं यक्षि-
षामि । यमभिमातिं वयं द्विष्मः सोऽभिमातिर्निर्भक्तोऽस्मात्प्रदेशाब्धिःसारितः ।
एवमुत्तरत्र योज्यम् । अभिमास्तिरन्ध्रैरपादितोऽपवादः । रातिर्दामं द्रव्यलामः ।
पन्त्रिवारणमरासिस्तदिच्छन्तो विरोधिभ्योऽरातीयतः(न्तः) । तृतीयप्रक्रमस्तान्हन्ति ।
शत्रुत्वं हिंसकत्वं, तदिच्छन्तो वैरिणः शत्रूयतः(न्तः) । चतुर्थप्रक्रमस्तान्हन्ति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“आप्मा ऋक्वाप्यायनं स्यात्पजा स्वाम्यंशभक्षणम् ।

सदसीति प्रणीतानां धाराया अभिमन्त्रणम् ॥ १ ॥

प्राचीं तु पञ्चभिः सिञ्चेत्क्रमेद्विष्णोश्चतुष्टयात् ।

अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

अग्नेन्म सुवः सुवर्गन्म संदृशस्ते मा छित्सि यत्ते तप-
स्तस्मै ते माऽऽ वृक्षि सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मिनामांयुधा अस्या-
युमे वेहि वचोधा असि वचो मयि धेहीदमहममुं भ्रातृव्य-
माभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पृथिव्या अस्मा-
दज्ञाद्यान्निर्भजामि निर्भक्तः स यं द्विष्मः (१) सं ज्योति-
षाऽभूवमैन्द्रिमावृतमन्वावर्त समहं प्रजया सं मया प्रजा सम-
हं रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषः समिद्धो अग्ने मे दीदिहि
समेद्धा ते अग्ने दीद्यासं वसुमान्यज्ञो वसीयान्भूयासमग्न आर्य-

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

अपि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुष्टु-
नाम् । अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् (२) ।
दधत्पोषं रयिं मयि । अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृह-
पतिना भूयासं सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतं
हिमास्तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मती तामाशिषमा
शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मती कस्त्वा युनाक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वग्ने
व्रतपते व्रतमचारिषं तदंशकं तन्मेऽराधि यज्ञो बभूव स आ
(३) बभूव स प्र जज्ञे स वावृधे । स देवानामधिपतिर्बभूव
सो अस्मां अधिपतीन्करोतु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ।
गोमां अग्नेऽविमां अश्वी यज्ञो नृवत्ससा सदमिदं प्रमुष्यः ।
इडावा एषो अंसुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभा-
वान् ॥ (४) ॥

(द्विष्मः सुवीर्यं स आ पञ्चविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चम आप्यायनादिमन्त्रा वर्णिताः । षष्ठे सूर्योपस्थानादिमन्त्रा उच्यन्ते ।
अगन्धेति । कल्पः—“ अथात्रैव तिष्ठन्नाहवनीयमुपतिष्ठते—अगन्ध सुवः सु-
वरगन्ध संहशस्ते मा छित्ति यत्ते तपस्तस्यै ते माऽऽ वृक्षीति ” इति ।

आद्येन सुवःशब्देन कर्मफलभोगभूमिरभिधीयते । द्वितीयेन सुवःशब्देन
मोक्षद्वारभूत आदित्यलोकः । हे आहवनीय त्वत्पसादात्मथमं फलभोगस्थानं
सपुत्रपौत्रा वयं गम्यास्म । ततो मोक्षद्वारमादित्यलोकं गम्यास्म । तदर्थमहं तव
संहशः कटाक्षान्मा छित्ति विच्छित्यो मा भूवम् । ते त्वदर्थं यत्तपोऽस्माभि-

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

रनुष्ठास्यते तस्मै तपसे ते तवानुग्रहान्माऽऽवृक्षि आ समन्ताद्वृक्षो विच्छिन्नो मा भूवम् ।

सुभूरसीति । कल्पः—“ अथाऽऽदित्यमुपतिष्ठते—सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामा-
युर्वा अस्यायुर्मे धेहि वर्चो वा असि वर्चो मयि धेहीति ” इति ।

हे आदित्य त्वं सुभूरसि सुष्ठु भवत्युदेतीति सुभूः । रश्मीनां रश्मियुक्तानां
चन्द्रादीनां मध्ये श्रेष्ठोऽसि । आयुषः स्थापयिताऽसि । अतो मध्यायुः स्थापय ।
एवं ब्रह्मवर्चसेऽपि योज्यम् ।

इदमहमिति । कल्पः—“ अथैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यं निर्भजति—इदमह-
ममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्त्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्त्यै पृथिव्या अस्मादन्नाद्या-
भिर्मजामि निर्भक्तः स यं द्विष्म इति ” इति ।

यो भ्रातृव्यो मदीयो वैरी पृथिव्यादिलोकत्रये प्राच्यादिदिक्षु मम विरोधमा-
चरति मदीयमन्नाद्यं चापजिहीर्षति अमुं भ्रातृव्यं ततः पृथिव्यादेरिदं निर्भजामि
शीघ्रमेव निःसारयामि । इदानीं विरोधमनाचरन्तमपि कालान्तरे वदाचरणशङ्क-
या यं भ्रातृव्यं वयं द्विष्मः सोऽपि निःसारितः ।

सं ज्योतिषेति । कल्पः—“ सं ज्योतिषाऽभूवमित्यात्मानं प्रत्याभिमृशते ”
इति ।

अहमादित्यज्योतिषा समभूवं संगतो भूयासम् ।

ऐन्द्रीमिति । कल्पः—“ दक्षिणमक्षमाभि पर्यावर्तत ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्त-
इति ” इति ।

परमैश्वर्ययोगादादित्य इन्द्रः । तदीयमावर्तनमन्वहमपि प्रादक्षिण्येनाऽऽवर्त ।

समहमिति । कल्पः—“ अथोद्दिङ्पर्यावर्तते समहं प्रजया सं मया प्रजा
समहं रायस्पोषेण सं मया रायस्पोष इति ” इति ।

अहं प्रजया संगतो भूयासम् । प्रजाऽपि मया संगता भूयात् । रायस्पोषेऽ-
प्येवं योज्यम् ।

समिद्ध इति । कल्पः—“ अथाऽऽहवनीये समिधमादधाति समिद्धो अग्ने मे
दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासं स्वाहेति ” इति ।

अत्र समित्यशेषाय स्वाहेति शब्दोऽध्याहृतः । हेऽग्नेऽनया समिधा मदी-
मरत्वं मे मदर्थं दीदिहि दीप्यस्व । तव दीपयिताऽहमपि त्वत्प्रसादादीप्तो भूयासम् ।

वसुमानिति । कल्पः—“अथाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते वसुमान्यज्ञो वसीयान्भू-
यासमिति ” इति ।

अयं यज्ञस्त्वत्प्रसादाद्वसुमान्वनवान् । अहमपि त्वत्प्रसादाद्वसीयान्वसुमत्तरो
भूयासम् ।

कल्पः—“अथाऽऽग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्न आयूँषि पवसेऽग्ने
पवस्विति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्न आयूँषीति । हेऽग्ने पुत्रपौत्रादियुक्तानामस्माकमायूँषि पवसे शोध-
यसि । अपमृत्युं परिहरसीत्यर्थः । नोऽस्माकमूर्जं बलमिषमन्नं चाऽऽसमन्तात्सुव-
प्रेरय देहीत्यर्थः । दुच्छुनां वैरिसेनामरे वरे बाधस्व निराकुरु । सकारा-
न्तोपःशब्दः कर्मवाची । शोभनमपः कर्म यस्यासौ स्वपाः । हेऽग्ने त्वं स्वपाः
सकलरूपे अस्मान्पवस्व शोधय । मयि ब्रह्मवर्चसं व्यवहारसामर्थ्यं पुष्टिं धनं च
स्थापय ।

अग्ने गृहपते इति । कल्पः—“अथ गार्हपत्यमेत्योपतिष्ठते—अग्ने गृहपते
सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतः
हिमा मह्यममुष्मै ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशासेऽमुष्मा अमुष्मा इति यावन्तोऽस्य
पुत्रा जाता भवन्ति तन्तव इत्यन्ततः ” इति ।

यद्वक्ष्यथ “तामाशिषमाशासे तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशासेऽमुष्मै
ज्योतिष्मतीम् ” इत्याम्नामपाठस्तथाऽप्यदःशब्दस्त्योत्पन्नपुत्रविषयत्वात्तन्तुशब्द-
स्यानुत्पन्नपुत्रविषयत्वान्नायं क्रमो न्याय्य इत्यभिप्रेत्य शास्त्रान्तरानुसारेण सूत्र-
कारो मन्त्रं पपाठ । अयं गार्हपत्योऽग्निरस्मिन्गृहे सर्वदा धार्यमाणत्वाद्गृहपतिः ।
हे गृहपतेऽग्ने गृहपतिना त्वयाऽनुगृहीतोऽहं सुष्ठु गृहपतिर्भूयासम् । त्वमपि गृहप-
तिना मया पूजितः सुष्ठु गृहपतिर्भूयाः । हिमशब्दो हेमन्तवाची सन्संवत्सरमु-
पलक्षयति । शतसंवत्सरानग्निमिन्धानोऽहं तन्तवेऽनुत्पन्नबहुपुत्रोत्पत्तये ज्योतिष्मतीं
तदुत्पत्तिप्रकाशनसमर्थी तामाशिषमाशासे । अमुष्मा उत्पन्नपुत्राय देवदत्तादि-
नामकाय ज्योतिष्मतीपतिबुद्धिप्रकाशनसमर्थी तामाशिषमाशासे ।

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

कस्वेति । कल्पः—“कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्विति यज्ञं विमुञ्चति” इति ।

कशब्दः प्रजापतिमाचष्टे । हे यज्ञ पूर्वं यः प्रजापतिस्त्वां युनक्ति युक्तवान्स एवेदानीं त्वां विमुञ्चतु ।

अग्ने व्रतपत इति । कल्पः—“अग्नेऽहवनीये समिधमादधाति अग्ने व्रतपते व्रतमचारिणं तदशकं तन्मेऽराधीति ” इति ।

यज्ञरूपस्य व्रतस्य पते हेऽग्ने त्वत्प्रसादादिदं व्रतं चरितवानस्मि । तद्व्रतं समापयितुमशकं अक्तोऽभूवम् । मदीयं तद्व्रतमराधि समृद्धमभूत् ।

यज्ञो बभूवेति । कल्पः—“अथ यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे स वावूधे । स देवानामविपतिर्बभूव सो अस्मां अधिपतीन्करोतु वयं स्याम पतयो रयीणामिति ” इति ।

इदानीमनुष्ठितोऽयं यज्ञो बभूव संपूर्णोऽभूत् । स यज्ञ आबभूव पुनरप्यावृत्तो भवतु । स यज्ञः प्रजज्ञेऽस्माननालस्थेमानुष्ठातृन्प्रज्ञानवान् । अत एवास्मद्गृहे स यज्ञो वावूधे पुनः पुनरनुष्ठानेन वर्धताम् । स यज्ञोऽस्माभिरिज्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञोऽस्मानप्यविपतिर्नधिकमनुष्ठानस्य पालका-
न्करोतु । वयमपि तस्य यज्ञपुरुषस्य प्रसादाद्रयीणां यज्ञसाधनानां धनानां पतयो भूयास्म ।

गोमां अग्न इति । कल्पः—“अथ माहुत्कम्य जपति गोमां अग्नेऽवि-
मां अग्नी यज्ञो नृवृत्सत्वा सदमिदममृष्यः । इडावां एषो असुर प्रजावान्दीर्घो
रयिः पृथुबुध्नः समावानिति ” इति ।

हेऽग्ने पुनरावर्तनाय प्रार्थ्यमानो यज्ञ एतैर्विशेषणैर्विशिष्टो भूयात् । बहवो गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । एवमविमानश्चीति योज्यम् । नृवृत्सत्वा, अस्त्वियूयै-
र्मनुष्यैर्युक्ता देवाः सत्वायो यस्य यज्ञस्य स तादृशः । सदमित्सदैवाप्रमृष्योऽ-
नाभिभवनीयः । इडावानन्नवान् । प्रजावान्वह्नपत्यपदः । दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठाना-
दविच्छिन्नः । रयिर्बहुधनोपेतः । पृथुबुध्नो विस्तीर्णमूलो भन्वेष्वनुष्ठानेषु च
मूलभूतेषु वैकल्प्यरहितः । समावानविकलं यज्ञं द्रष्टुमिच्छन्त्या महत्या विद्वत्स-
मया युक्तः । असुः प्राणः सोऽस्यास्तीत्यसुरः, हेऽसुर प्राणवन्न एष पुनः
प्रार्थ्यमानो यज्ञ उक्तविशेषणविशिष्टो भूयात् ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ अग्नपूर्वाग्न्युपस्थानं सुभूर्मानोरुपस्थितिः ।

इदं निःसारयेच्छत्रुसंज्योति स्वाभिमर्शनम् ॥ १ ॥

ऐन्द्रीं प्रदक्षिणावृत्तिः समहं तद्विपर्ययः ।

समिन्धः समिदाधानं वसु पूर्वाग्न्युपस्थितिः ॥ २ ॥

अग्न आयूत्रिभिर्मन्त्रैरपराश्रेरुपस्थितिः ।

कस्त्वा यज्ञविमोकः स्यादग्ने तद्भरतमुत्सृजेत् ॥ ३ ॥

यज्ञेति पुनराहम्भं जपेद्वोमांस्तु गोमतीम् ।

षष्ठोऽनुवाक एतस्मिन्मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ ४ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

नवभाष्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

अग्न्यादेः स्वर्गदेवौ हेतू यद्वा प्र(श्न)चोदितम् ।

आद्यो लिङ्गमैवपङ्क्तस्यापूर्वाकाङ्क्षितस्त्वतः ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रौ श्रुतौ—अग्न्य सुवरित्येकः । अग्नेरहमुज्जितिमनूजेषामि-
त्यपरः । तयोरुभयोः क्रमेण स्वर्गदेवौ प्रयोजकौ । कुतः । तल्लिङ्गदर्शनात् ।
तथा सति सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र स्वर्गाग्न्योरभावाच्चास्त्युह इति
प्राप्ते ब्रूमः—चोदितं यदपूर्वं तस्यैव फलत्वेनानुष्ठेयतयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता ।
ततो मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति विहृतावगन्म ब्रह्मवर्चसं सूर्यस्याहमु-
ज्जितिमनूजेषामित्येवं मन्त्रयोरस्त्युहः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णधनुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

यथा वै संमृतसोमा एवं वा एते संमृतयज्ञा यदर्शपूर्ण-
मासौ कस्य वाऽहं देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा न बहूनां

(देवतापरिग्रहादिविधिः)

यजमानानां यो वै देवताः पूर्वीः परिगृह्णाति स एनाः श्वो
भूते यजत एतद्वै देवानां प्रायतनं यदाहवनीयोऽन्तराऽग्नी
पशूनां गार्हपत्यो मनुष्याणामन्वाहार्यपचनः पितॄणामग्निं
गृह्णाति स्व एवाऽऽयतने देवताः परि (१) गृह्णाति ताः
श्वो भूते यजते व्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतभृद्-
व्रतमुपैष्यन्ब्रूयादग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यग्निर्वै देवानां
व्रतपतिस्तस्मा एव प्रतिप्रोच्य व्रतमा लभते बर्हिषा पूर्ण-
मासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामेतद्धचेतयोरायतनमुपस्तरियः
पूर्वश्चाग्निरपरश्चेत्याहुर्मनुष्याः (२) इन्वा उपस्तीर्णमि-
च्छन्ति किमु देवा येषां नवावसानमुपास्मिच्छवो यक्ष्यमाणे
देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति यजमानेन
ग्राम्याश्च पशवोऽवरुध्या आरण्याश्चेत्याहुयद्ग्राम्यानुपवसति
तेन ग्राम्यानव रुन्धे यदारण्यस्याश्नाति तेनाऽऽरण्यान्यदना-
श्वानुपवसेत्पितृदेवत्यः स्यादारण्यस्याश्नातीन्द्रियम् (३)
वा आरण्यमिन्द्रियमेवाऽऽत्मन्धत्ते यदनाश्वानुपवमेत्क्षोभुकः
स्यायदश्रीयाद्द्रौऽस्य पशूनाभि मन्येतापोऽश्नाति तज्जेवाशितं
नेवानशितं न क्षोभुको भवति नास्य रुद्रः पशूनाभि मन्यते
वज्रो वै यज्ञः क्षुत्त्वलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यदनाश्वानुप-
वसति वज्रैणैव साक्षात्क्षुभं भ्रातृव्यं हन्ति (४) ॥

(परि मनुष्या इन्द्रियं साक्षाद्गीर्णं च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

एतैः षडभिरनुवाकैर्योजमानमन्त्रा उदीरिताः । अथानुवाकपञ्चकेन यजमान-
ब्राह्मणमुच्यते । तत्रास्मिन्सप्तमानुवाके देवतापरिग्रहादिविधीयते । आहवनीया-
दिष्वग्निष्वध्वर्युणाऽन्वाधीयमानेषु तस्मिन्नन्वाधानकाले यजमानोऽच्छिन्नकाण्डा-
म्नातानग्निं गृह्णामीत्यादिमन्त्राञ्जपेत् । सोऽयं देवतापरिग्रहः । असौ चाऽऽपस्त-
म्बसूत्रे विस्पष्टः ।

आपस्तम्बो ह्यग्निं गृह्णामीत्यादिमन्त्रानुच्चार्येदमाह-“ आहवनीयेऽन्वाधीय-
माने जपति ” इति । अन्तराऽग्नीं पशव इति मन्त्रमुच्चार्येदमाह-“ अन्तराऽग्नीं
तिष्ठञ्जपति ” इति । इह प्रजा इत्यादिमन्त्रद्वयमुच्चार्येदमाह-“ गार्हपत्यम् ” इति ।

अन्वाधीयमानमनुमन्त्रयत इति शेषः ।

अयं पितृणामिति मन्त्रमुच्चार्येदमाह-“ दक्षिणाग्निम् ” इति ।

अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेषः ।

तमिमं देवतापरिग्रहं विधातुमादौ प्रस्तौति-

यथा वा इति । एकस्मिन्नेव काले संहृत्य प्राप्ताः समृतसोमाः सोमयागा
एकस्मिन्नेव वसन्तर्तौ बहूनां यजमानानां सोमयागाः संहृत्य प्राप्यन्त एवमेव ब-
हूनां यजमानानामेते दर्शपूर्णमासा यज्ञा एकस्मिन्नेव पर्वणि संहृत्य प्राप्यन्ते ।
देवताश्चाग्न्यादयो वा ऐकस्य यजमानस्य ताश्चान्यस्यापि । तथा सति देवानां
मनसि संकटमुत्पद्यते । तत्संकटमहशब्देन द्योत्यते । देवानां पक्षपातस्यानुचितत्वा-
त् । कस्य यजमानस्य यज्ञं देवा आगच्छन्ति कस्य वा यज्ञं नाऽऽगच्छन्तीति मह-
देतत्संकटम् । तस्य संकटस्यार्थं परिहारः-बहूनां यजमानानां मध्ये यो
यजमान इतरेभ्यः पूर्वः प्रवृत्तो देवताः परिगृह्णाति स यजमान एताः परिगृहीता
देवताः परेद्युयष्टुमर्हति । न च सर्वेऽपि यजमानाः परस्परमात्सर्येण प्रथमं प्रवर्त-
न्त इति स दोषस्तदवस्थ इति शङ्कनीयम् । परिग्रहमन्त्रपाठेनैव देवसंकटस्य
परिहृतत्वात् । यागस्योद्देशत्यागमात्रत्वाद्देवानामागमनमन्तरेणापि सोऽनुष्ठातुं श-
क्यते । योगसामर्थ्येन वा बहूनि शरीराणि स्वीकृत्य तत्र सर्वत्राऽऽगमिष्यन्ति ।
इत्थं च परिहारं भगवान्वाश्वरायणो देवताधिकरणे विरोधः कर्मणीति चेन्नाने-
कपतिर्पक्षेर्दर्शनादिति सूत्रयामास । किं बहुनाऽस्य वाक्यस्य देवतापरिग्रहवि-
ध्यर्थवादत्वाच्च किञ्चिद्देवानां संकटमस्ति ।

(देवतापरिग्रहादिविधिः)

देवतापरिग्रहार्थानां देशविशेषाणां विधिमर्थवादेनोच्यति—

एतद्वा इति । वसू-रुद्रानादित्यानिन्द्रेण सह देवता इत्याहवनीयार्थमन्त्र-
लिङ्गनादाहवनीयो देवानां स्थानम् । अन्तराऽग्नी पशव इति मन्त्रलिङ्गनादाहवनी-
यगार्हपत्ययोर्मध्यं पशूनां स्थानम् । इह मजा विश्वरूपा रमन्तामिति मन्त्रलि-
ङ्गनादाहपत्यो मनुष्याणां स्थानम् । अन्वाहार्यः पच्यतेऽस्मिन्नित्यन्वाहार्यपचनो
दक्षिणाग्निः । अयं पितृणामग्निरिति मन्त्रलिङ्गनादसौ पितॄणां स्थानम् ।

देशविधिमन्वानुनीय तेषु देशेष्ववस्थितस्य देवतापरिग्रहं विदधाति—

अग्निं गृह्णातीति । स्पष्टोऽर्थः ।

मन्त्रेण यज्ञरूपव्रतस्वीकारं विधातुं प्रस्तौति—

व्रतेनेति । वक्ष्यमाणमन्त्रपाठरूपेण व्रतस्वीकारेणैव व्रतपतिरयमग्निर्मेध्यो
यागयोग्यो भवति । ब्राह्मणश्च यजमानो व्रतधारी भवति ।

समन्त्रकम्रदस्वीकारं विधत्ते—

व्रतमुपैष्यन्निति । मन्त्रोऽयमतीतप्रश्ने मम दाभेत्यनुवाके समास्तातः ।

मन्त्रगतं व्रतपतिशब्दं मन्त्रतात्पर्यं च व्याचष्टे—अग्निर्वा इति ।

तिथिविशेषेण व्रतोपायनस्य कालविशेषं विधत्ते—

बर्हिषेति । बर्हिषा बर्हिरोहरणेनोपलक्षिते काले वत्सैर्वत्सापाकरणेनोपल-
क्षिते काल इत्यर्थः । एतदुक्तं कालद्वयमेतयोस्तिथिविशेषगतयोर्व्रतस्वीकारयो-
रुचितं स्थानमिति शास्त्रान्तरप्रसिद्धिः ।

अथोपस्तरणं विधत्ते । अप्वर्युर्गदा दर्मैराहवनीयगार्हपत्यौ परिस्तृणाति
तदानीमच्छिद्रकाण्डपाठितस्थोभावग्नी उपस्तृणुत इत्यादिमन्त्रस्य यजमानेन
जप उपस्तरणम् । अथवाऽध्वर्युकर्तृकं परिस्तरणम् । तदिदमस्मिन्काण्डे विद-
धाति—

उपस्तीर्य इति । परोक्षकथनेन विधिः प्रशस्यते ।

विहितमुपस्तरणमुपपादयति—

मनुष्या इदिति । इन्द्रा इति निपातप्रथममुदायोऽपिशब्दार्थं ब्रूते । अत्य-
न्तदरिद्रा मनुष्या अपि शीतवातादिपरिहाराय तृणादिभिराच्छन्नं गृहामिच्छन्ति
महाप्रभावा देवा उपस्तरणमिच्छन्तीति किमु वक्तव्यम् । येषां देवानामिच्छानु-

(देवतापरिमहदिविधिः)

सारेण तदा तदा तत्र एव नवावसानं नूतनगृहं निष्पाद्यते । यो यजमान एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति अस्मिन् यजमाने परेद्युर्यक्ष्यमाणे सति पूर्वेषु स्तत्समीपे हविर्भुजो देवता निवसन्ति ।

आरण्यं सायमाशोऽश्रातीति सूत्रकारेण यदारण्यधान्यभोजनमुक्तं तदिदं विधातुं मत्सौति—

यजमानेनेति । अत्रायं विचारः । किं ग्राम्यधान्यस्यान्नं भोक्तव्यमारण्य-धान्यस्य वा भोजनमेष वा वर्जनीयमिति । तत्राऽऽरण्यधान्यभोजनपक्षमभ्युपेत्येतर-स्यक्षद्वयमपोद्यते । पशवो हि द्विविधाः । ग्राम्या आरण्यश्च । गवाश्वाजाविपुरु-षगर्दभोष्ट्राः सप्त ग्राम्याः । द्विखरश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेयाः सप्ताऽऽ-रण्याः । त एव उभयेऽपि यजमानेनावरुध्याः संपादनीया इति बुद्धिमन्त आहुः । यदि ग्राम्यान्त्रीक्षादीन्मत्सुपवसेद्भोजनं वर्जयतेन वर्जनेन ग्राम्यान्पशून्संपादय-ति । यदारण्यस्य नीबारादेरन्नं भुञ्जीत तेन भोजनेनाऽऽरण्यान्यशून्संपादयति । यद्यनाधानुभयविधभोजनवर्जमुपदासं कुर्यात्तदानीमयं व्रतविशेषः पितृदेवत्यो भवेत् । पितरो ह्यनश्नन्तं आह्वकतारमभिनन्दन्ति ।

इदानीं विदधाति—

आरण्यस्येति । इन्द्रियाभिवृद्धिहेतुरारण्यधान्यम् ।

अथ पक्षान्तरं विधातुं भोजनाभोजनयोर्दोषमाह—

यदनाश्वानिति । क्षोभुकं क्षुधाशीलः । अभिमन्येत हन्यात् ।

विधित्सितं पक्षान्तरं विदधाति—अथ इति ।

उक्तं दोषद्वयमत्र परिहरति—

तन्नेवेति । अशितस्वप्स्यदनाभावादशितमिव न भवति, क्षुच्छान्तेरनशित-मिव न भवति । अतो न दोषद्वयम् ।

अथोपवासपक्षं विधत्ते—

वज्रो वा इति । यज्ञस्य नरकपाताद्यनिवृत्तिवारकत्वाद्ब्रह्मत्वम् । क्षुधो वैरि-त्वं प्रसिद्धम् । यज्ञाङ्गभूक्षोपवासलक्षणेनानेन वज्रेणैव भाषिजन्मनि प्राप्स्यमानं साक्षाद्भ्रातृव्यं मुख्यवैरिणं क्षुद्रपं हन्ति । अनेन यज्ञेन जन्मान्तरेऽन्वाहुत्यस्य लप्स्यमानत्वात् ।

(यज्ञायुधसंस्तुतिभिधानम्)

अथ भीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

वत्सैर्दर्शं सवत्सस्य वत्समात्रस्य वा विधिः ।

व्रतकालं लक्षयेद्वा वत्सयुक्ते व्रते विधिः ॥

भावि रागाद्ब्रतपाप्मेर्वत्समात्रं विधीयते ।

व्रतस्थाकरणं वत्सः कालं गीतदपोकृतेः ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायाम् ” इति । व्रतं भोजनम् । अत एवाऽऽम्नायते—“ अमावसमासं बहुसर्पिष्कं व्रतयति ” इति । तदेतद्व्रतं वत्ससंयुक्तमत्र विधीयते । कुतः । वत्सैरिति तृतीयया साहित्यस्य प्रतिभानादित्येकः पक्षः । रागत इत्येव प्राप्तत्वाद्व्रतं न विधीयते किंतु वत्समात्रं विधेयमिति द्वितीयः पक्षः । न हि वत्सः पाण्यादिवद्व्रतस्य करणम् । ततो न तस्य विधिः । किंतु वत्सानामपाकरणेन काल उपलक्ष्यते । तस्मिन्काले व्रतमुपेयात् । एवं पूर्णमासे बर्हिःसंपादनकाले व्रतमुपेयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

[अथ प्रथमाष्टके षष्ठमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः] ।

यो वै अ॒द्धा॒मन॑र॒भ्य य॒ज्ञेन॑ य॒जते॑ ना॒स्ये॒ष्टाय॑ अ॒र्द्धध॑तेऽपः
प्र ण॑यति अ॒द्धा वा आ॑र्षः अ॒द्धा मे॒वाऽऽर॑भ्य य॒ज्ञेन॑ य॒जत
उ॒भये॑ऽस्य दे॒वमनु॑ष्या इ॒ष्टाय॑ अ॒र्द्धध॑ते तदा॒हुरति॑ वा ए॒ता
व॒र्त्रं नेद॑न्त्यति वा॒चं मनो॑ वावै॒ता नाति॑ नेद॑न्तीति मन॑सा
प्र ण॑यती॒यं वै मनः॑ (१) अ॒नयै॑वे॒नाः प्र ण॑यत्यस्कं॒स्रह॑वि॒
र्भवा॑ति य एवं वेद॑ य॒ज्ञायु॑धानि सं भ॑रति य॒ज्ञो वै य॒ज्ञायु॒॑
धानि॑ य॒ज्ञमे॒व तत्सं भ॑रति यदेकमेकं संभ॑र॑त्पितृदे॒वत्यानि॑

(यज्ञायुधसंभृत्यभिधानस)

स्युर्यत्सह सर्वाणि मानुषाणि द्वेदे सं भरति याज्यानुवाक्य-
 योरेव रूपं करोत्यथो मिथुनमेव यो वै दशं यज्ञायुधानि
 वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते स्फ्यः [२] च कपालानि
 चामिहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्पां चोलूखलं
 च मुसलं च हृष्योपला चैतानि वै दशं यज्ञायुधानि य
 एवं वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य
 यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यः हविर्निरुध्यमाणमभि
 मन्त्रयेतामिह होतारमिह तं हुं इति (३) देवेभ्य एव
 प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यमेष वै यज्ञस्य
 ग्रहो गृहीत्वैव यज्ञेन यजते तदुदित्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य
 धृत्या अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमननुत मनसैव तद्यज्ञं
 तनुते रक्षसामनन्ववचाराय यो वै यज्ञं योग आगते युनक्ति
 युङ्क्ते युञ्जानेषु कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिस्त्वत्याह प्रजा-
 पतिर्वै कः प्रजापतिर्नैवैनं युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु (४) ॥

(वै मनः स्फ्य इति युनक्त्वेकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे देवतापरिग्रहादिरुक्तः । अष्टमे यज्ञायुधसंभृतिरुच्यते ।

तत्र प्रथमं तावदपां प्रणयनं विधातुं प्रस्तौति-

यो वै श्रद्धामिति । यो यजमानो मनसि देवतादिविषयां श्रद्धामसंनिधाप्य
 यष्टुं प्रपुङ्क्ते तदीयामिष्टं देवा ऋत्विजश्च न विधसन्ति ।

विधत्ते-

(यज्ञायुधसंभृत्यभिधानम्)

अपः प्रेति । अपां श्रद्धाहेतुर्वातरोयिणः समामनन्ति—“ आपो हस्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याथ कर्मणे ” इति । मन्त्रं चैतत्सनातनमनादियुक्तस्य देवपूजा-
दावैकाग्र्यातिशयदर्शनात् । अतोऽपां प्रणयनेन श्रद्धाया उपस्थापितत्वाद्देवाना-
मृत्विजां चैतदीये यज्ञे विश्वासो युक्तः । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डेऽध्वर्युकर्तृक-
मिदं प्रणयनं विहितं तथाऽपि शास्त्राभेदादपुनरुक्तिः । शास्त्राभेदश्चाऽऽपस्त-
म्बेन तत्रत्यमन्त्राणां साकल्येनानुवादाद्विधिपुनरुक्तिबाहुल्याच्चावगन्तव्यः ।

पृथिवीं च मनसा ध्यायतीति सूत्रकारेण प्रणयनकाले ध्यानमुक्तं, तदिदं
विधातुं विधत्ते—

तदाहुरिति । तत्तत्रापां प्रणयने केषिदभिज्ञा इत्याहुः । किमिति । एता आपो
वर्जं शरीरस्य वृत्तिमतिनेदन्ति अतिक्रामन्ति, वाचमप्यतिक्रामन्ति, न खलु प्रवह-
न्तीनां नद्यादिगतानामपां निवारणं शरीरेण वाचा वा कर्तुं शक्यते । मन एवै-
कमेता आपो नातिक्रामन्तीति । तदुत्तरत्र स्पष्टी करिष्यते ।

विधत्ते—

मनसेति । पृथिवीं ध्यायन्निति शेषः । ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य सूत्रकारेणो-
क्तत्वात् ।

अनातिक्रमणमुपपादयति—

इयं वा इति । मनसः पृथिवीवद्व्याप्तुं शक्यत्वान्पृथिवीत्वम् । न हि
नद्यादिगता आपः पृथिव्या अतिक्रमणे शक्ताः ।

मनसा प्रणयनस्य वेदनं प्रशंसति—अस्कञ्जहविरिति ।

विधत्ते—

यज्ञायुधानीति । यक्ष्यमाणानि स्थानकालादीनि यज्ञस्य साधनत्वादायुधा-
नीत्युच्यन्ते । तान्यध्वर्युः संपादयेत् । साधनसाधनयोरभेदोपचाराद्यज्ञस्यैव तदा-
युधत्वम् । तत्तेनाऽऽयुधसंपादनेन यज्ञमेव संपादयति ।

अत्राऽऽयुधानां प्रयोगस्त्रिविधः । एकैकस्य प्रयोगः सर्वेषां सह प्रयोगो द्वयो-
र्द्वयोः प्रयोगश्चेति । तत्र तृतीयं विशानुमिनरपक्षौ निन्दति—

यदेकमेकमिति । ईदृशी पञ्चकनामुपपात्रप्रयोगौ गृहकारेण दर्शितौ—द्वंद्वं
ध्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति देवसंयुक्तानि स्रुदेव मनुष्यसंयुक्तान्येकैकशः पितृसं-
युक्तानीति ।

विधत्ते—

द्वेद्वे इति । द्वित्वसाम्येन याज्यानुवाक्यारूपत्वं स्त्रीपुरुषात्मकमिद्वयत्वं च ।
संपादनीयानां यज्ञायुधानां स्वरूपविशेषं विधातुं तद्वेदनं प्रशंसति—

यो वै ददोति । यो यजमानो मुखतो यज्ञारम्भे ददौतानि संपादनीयानी-
त्यनुसंधत्तेऽस्य यज्ञो निर्विघ्नेनानुष्ठानक्षमो भवति ।

आयुधविशेषस्वरूपाणि विधत्ते—

स्फ्यश्चेति । स्फ्यो नाम बाहुमात्रः तद्गुणाकारः काष्ठविशेषः । कपालानि
माण्डलेशसदृशानि । अग्निहोत्रहवणीलक्षणं सूत्रकार आह—वैकङ्कत्प्रमिहोत्र-
हवणी बाहुमात्रपरत्तिमात्री वा प्रसूताकृतिरिति । शम्पा बाहुमात्रो गदाकृतिः
काष्ठविशेषः । शिष्टानि शूर्पादीनि लोकप्रसिद्धानि । पुनरपि दशायुधवेदनप्रशंस-
नमुपसंहारार्थम् । चकाराः परस्परसमुच्चयार्था अनुक्तदशायुधसमुच्चयार्था वा ।

तानि सर्वाण्यपस्तम्बो दर्शयति—

“ उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्सस्तीर्य द्वंद्वं न्यश्चि पात्राणि प्रयुनाक्ति
दशापराणि दश पूर्वाणि स्फ्यश्च कपालानि चेति यथासमाम्नातमपराणि प्रयुज्य
सुर्वं जुहुमुपभूतं ध्रुवां वेदं पात्रीमाज्यस्थालीं प्राशित्रहरणमिडापात्रं प्रणीताप्र-
णयनमिति पूर्वाणि तान्युत्तरेणावशिष्टान्यन्वाहार्यस्थालीमक्षमानमुपवेवं प्रातर्दोह-
पात्राणि ” इति ।

यजमानस्याभिमन्त्रणं विधातुं प्रस्तौति—

यो वै देवेभ्य इति । प्रथिमोच्य होष्यामीति प्रतिश्रुत्य ।

विधत्ते—

हविर्निरूप्यमाणमिति । अग्निः होतारमित्यादिमन्त्रः पूर्वप्रपाठके मम ना-
मेत्यनुवाके समाम्नातो व्याख्यातश्च । देवानामाह्वातारं तमग्निमिह यज्ञेऽहमाह्वया-
मि । आ यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्येत्यस्मिन्नुत्त-
रार्धे देवेभ्यः प्रतिश्रवणं विस्पष्टम् । अस्य हविषो वियन्तु इदं हविरश्रान्त्वित्यर्थः ।

इदमभिमन्त्रणं पुनः प्रशंसति—

एष वा इति । एष मन्त्रयोगो यज्ञस्वीकाररूपः हविषो वियन्त्वित्यनेन
देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागस्य सूचितत्वान् ।

यजमानस्य मौनं विधत्ते—

(यज्ञायुधसंभृत्यभिधानम्)

तदुदित्वेति । तदभिमन्त्रणमन्त्रवाक्यम् । मौनेन यज्ञो ग्रहिरप्रकाशितत्वाद्धृतो भवति ।

पुनरपि मौनं प्रशंसति—

अथो मनसेति । सति वाग्वापारे विवक्षितशब्दविशेषतदर्थचिन्तया तत्प्र-
सक्तानुप्रसक्तचिन्तया च विवक्षितं मनः प्रकृत्याज्ञास्त्वल्लेख्येति । अतः प्रजापतिरवि-
क्षेपाय मनसैव यज्ञमकरोत् । तद्वद्यजमानोऽपि तत्तेन मौनेन मनसैव यज्ञं तनुते ।
तथा सति स्त्वलनाभावाद्रक्षसामत्र प्रचारे न भवति ।

यज्ञयोगविधिमुच्चेतुं प्रस्तौति—

यो वै यज्ञमिति । यो यजमानो यज्ञयोगकाले समागते सत्यप्रमत्तो यज्ञं
युनक्ति स एव युञ्जानेषु यजमानेषु युञ्ज् इति व्यपदेशमर्हति, अकाले तु योगः
कृतोऽप्यकृत एव स्यात् ।

योगविध्युन्नयनमभिप्रेत्य तत्र करणभूतं मन्त्रमुदाहृत्य व्याचष्टे—

कस्त्वा युनक्तीति । अयमपि मन्त्रः पूर्वप्रपाठके समाम्नातः । यः प्रजाप-
तिः सर्वदा सर्वेषां यजमानानां यज्ञं युनक्ति स एवाद्य मदीयं यज्ञं युनक्तु रथेऽ-
श्वमिव मयि यज्ञं संवध्नातु । अनेन मन्त्रेण यज्ञं युञ्ज्यादित्युच्यतेति विधिः ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः सांकर्यं वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञायुधत्वं सर्वाङ्गसमं तेनात्र संकरः ।

वाक्यस्योद्जननादेः स्याद्वैयर्थ्यं संकरे सति ।

अनुवादो ह्यायुधोक्तिर्व्यवस्था तेन पूर्ववत् ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च
कृष्णाजिनं च शम्या चोलूस्त्रलं च मुसलं च दृषच्चापला चैतानि वै दश यज्ञायु-
धानि ” इति । स्फ्यशब्देन खड्गाकारं काष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी हविर्नि-
र्वापसाधनं काष्ठपात्रम् । शम्या गदाकारं काष्ठम् । तत्र वीक्षादिद्रव्येष्वववाता-
दिसंस्काराणां सांकर्यं निराकृतेऽपि स्फ्यकपालादिद्रव्याणामुद्जननपुरोडाशश्रप-
णाद्यङ्गक्रियासु सांकर्यं निराकर्तुमशक्यम् । येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्यां-

(यज्ञायुधसंभृत्यविधानम्)

चित्किमायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात् । न च (स्य)व्यव-
स्थाभावेण यज्ञसाधनत्वमपैतीति प्राप्ते ब्रूमः—स्फयेनोद्धन्ति । कपालेषु श्रपयति ।
अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति . शूर्पेण विविनक्ति । रुष्णाजिनमधस्ता-
दुलूखस्थावस्तृणति । सप्त्यायां दृषदमुपदधाति । उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति ।
दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीत्येतेषां विशेषसंयोगबोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं सांकर्यपक्षे
प्रसज्येत । व्यवस्थापक्षेऽपि संबन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति
चेन्न । उद्धननादिवाक्यसिद्धार्थानुवादित्वात् । न च वैपरीत्येनोद्धननादिवाक्या-
नामेवानुवादित्वमिति वाच्यम् । बहुवैयर्थ्यस्य जवन्धत्वात् । न चात्यन्तं यज्ञायु-
धानुवादस्य वैयर्थ्यम् । यज्ञायुधानि संभरतीत्यासादनविधानायोग्यकृत्वात् ।
तस्मादवधातादिसंस्कारा इव स्फ्यकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

दश यज्ञायुधानीति हविष्ट्वेन विधिर्न वा ।

आद्योऽप्राप्तेः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पने ॥

सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते ।

स्फयेनोद्धन्तीति यदपार्श्वं तद्वानूद्य संस्तवः ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्फ्यश्च कपालानि चेत्याद्यनुकम्पनानि वै दश यज्ञायुधानी-
त्याज्रातम् । तानि चात्र हविष्ट्वेन विधीयन्ते । कुतः । मानान्तरैरप्राप्तत्वेनापूर्वा-
र्थत्वात् । यदि तत्र पुरोडाशो हविर्भवेत्तदा तेन सहैतेषां समुच्चयो विकल्पो
वाऽस्तिवति प्राप्ते ब्रूमः—आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्युत्पत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पश्चा-
च्छिष्टानामायुधानां विकल्पो समुच्चयो वा न संभवति । आयुधत्वं यज्ञसाधन-
त्वम् । तच्च स्फयेनोद्धन्ति कपालेषु श्रपयतीत्यादिशास्त्रसिद्धमेवानानूद्य यज्ञायु-
धानि संभरतीत्येष संभरणविधिः स्तूयते तस्मान्नास्ति हविष्ट्वम् ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

देशप्राप्तविजोऽन्यस्मिन्प्रयोगेऽन्य उतैच्छिकाः ।

भुक्त्यर्थपर्यावृत्तेऽन्ये वासोवृत्ते स्युरैच्छिकाः ।

समे यजेतेत्युक्तो देशः । जुह्वादीनि पात्राणि । अर्घ्यमुपमुखा ऋत्विजः । ते
चैकस्मिन्प्रयोगे उपभुक्ता निरिष्टकृत्वान्न प्रयोगान्तरपदन्ति । इष्टाजिर्गता निरिष्टाः ।

(यज्ञायुधसंभृत्यमिधाम्)

कुत्सिता निरिष्टा निरिष्टका दुष्टाः । पुनःप्रयोगानर्हा इत्यर्थः । यथा भोजन उपयुक्तं कदलीपलाशादिषु प्रक्षाल्यापि न पुनः शिष्टास्तस्वी कुर्वन्ति तथाऽ-
त्राध्यन्ते देशादयः प्रयोगान्तरे संपाद्या इति प्राप्ते द्रुमः—यथा वस्त्रं पूर्वादिने प्रावर-
णाद्योपयुक्तमिति दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति, शिष्टास्तद्वाऽन्यद्वा स्वेच्छया दिना-
न्तरे स्वी कुर्वन्ति तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । इदं निरिष्टकमिदं नेत्यत्र शिष्टाचार एव
प्रमाणम् । शिष्टाश्च देशादीन्निधमेन न त्यजन्ति । तस्मादैच्छिकाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

मा भूदन्यत्वनियमः पात्रे तन्त्रं किमैच्छिकम् ।

नियतं वाऽग्निमो देशश्चैवं प्रतिपत्तितः ।

देशपात्रस्थिजां साधारण्येनान्यत्वनियमे निवारिते सति पुनः पात्रेषु नियमा-
न्तरसदसद्भावश्चिन्त्यते । प्रथमप्रयोगे यान्युपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्त-
रेष्विति नियमो नास्त्युतास्तीति संशयः । यथा देशकर्तृषु त एवेति नियमो ना-
स्त्यैच्छिकस्योक्तत्वात्तथा पात्रेष्वपीति चेन्नैवम् । आवरणं पात्राणां धारणीयत्वा-
त् । आहिताग्निमग्निमिदं हन्ति यज्ञपात्रैश्चेति प्रतिपत्तिविधानेनाऽऽवरणं धारणमेव
गम्यते । ननु पात्रैरिति तृतीयाया गुणभावावगमादर्थकर्मदे न तु प्रतिपत्तिः । त-
था सति पात्रान्तरैरापि दाहसिद्धेर्न धारणनियम इति चेन्नैवम् । दक्षिणे पाणौ
जुहूमासादयतीति द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वावगमात्पूर्वेषामेव धारणम् । तस्मात्सर्वेषु
प्रयोगेषु पात्राणां तन्त्रम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

किं पौर्णमासीमारभ्य यद्वाऽऽधानमिदं धृतिः ।

प्रकृत्यर्थतयाऽऽद्यः स्यान्मरणानियमात्परः ॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगमितया पौर्णमासीमारभ्य धारणमिति
प्राप्ते द्रुमः—आधानकाले पवमानेष्टिषु चोदकप्राप्तत्वात्पात्राण्युपाधानमारभ्य
धारयितव्यानि । अन्यथाऽऽधानपौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्मरणे पा-
त्राभावेन दाहाभावप्रसङ्गात् । तस्मादाधानमारभ्य धारणमित्यर्थ परः पक्षोऽभ्यु-
पगन्तव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिने माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठ्यष्टकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके नधमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्यज्ञानमुजतामिहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं
 चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदमिमीत यावदग्नि-
 होत्रमासीत्तावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यो
 यावत्समावास्यां तावानतिरात्रो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
 यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाऽऽप्नोति य एवं विद्वान्पौ-
 र्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति (१) तावदुपाऽऽ-
 प्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति
 तावदुपाऽऽप्नोति परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्तेन स
 परमां काष्ठाभगच्छत्तेन प्रजापतिं निरवासाययत्तेन प्रजापतिः
 परमां काष्ठाभगच्छत्तेनेन्द्रं निरवासाययत्तेनेन्द्रः परमां काष्ठा-
 भगच्छत्तेनाग्नीषोमीं निरवासाययत्तेनाग्नीषोमी परमां काष्ठा-
 भगच्छतां यः [२] एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते परमा-
 मेव काष्ठां गच्छति यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते प्र प्रजयां
 पशुभिर्मिथुनैर्जयिते द्वादश मासाः संवत्सरो द्वादश द्वंद्वानि
 दर्शपूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावमुजत्युक्तां
 चाधि श्रयत्यव च हन्ति दृषदौ च समाहन्त्यधि च वपते
 कपालानि चोप दधाति पुरोडाशं च (३) अधिश्रय-
 त्याज्यं च स्तम्बयजुश्च हरत्यभि च गृह्णाति वेदिं च
 परिगृह्णाति पत्नीं च सं नहति प्रोक्षणीश्चाऽऽसादयत्याज्यं
 चैतानि वै द्वादश द्वंद्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि ये एव *
 संपाद्य यजते प्रजातेनैव यज्ञेन यजते प्र प्रजयां पशुभिर्मिथु-
 नैर्जयिते (४) ॥

(द्वादशद्वंद्वसंपत्त्यभिधानम्)

(उक्थ्येनोपातोत्पद्यच्छतां यः पुरोडाशं च चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे यज्ञायुधसंभूतिरुक्ता । नवमे द्वादशद्वंद्वसंपत्तिरुच्यते । प्रथमं तावदा-
नुष्ठातृणां फलाधिक्याय वेदनविशेषविधिमुन्नतुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । अत्राग्निहोत्रपौर्णमास्यभावास्यायागा अल्पैर्द्रव्यमन्त्रक्रिया-
विशेषैः साध्या अत एवाल्पफलाः । अग्निहोत्रोक्थ्यातिरात्रयागा बहुभिर्द्रव्य-
मन्त्रक्रियाविशेषैः साध्या अत एवाधिकफलाः । तानुभयविधान्यज्ञानप्रजापतिः
सृष्ट्वा कनिष्ठपुत्रे पितेव कनीयः स्वाग्निहोत्रादिष्वनुग्रहेण तुलया त्रीणि द्विदा-यु-
न्मिदवान् । तदनुग्रहादग्निहोत्रादीन्याग्निहोत्रादिसमानि संपन्नानि ।

वेदनविशेषविधिमुन्नयति—

य एवं विद्वानिति । प्रजापत्यनुग्राहादग्निहोत्रादीनामग्निहोत्रादिसाम्यं जान-
तः समानफलत्वकथनात्फलाधिक्यायानुष्ठातृभिरग्निहोत्रादिसाम्यं भावयेदिति वि-
धिरुन्नीयते । विद्यया युक्तस्य कर्मणः फलाधिक्यं छन्दोग आमनन्ति—“यदेव
विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति ” इति । लोकेऽपि राजा ग्रामेषु प्रेरिते
राजमुद्राधारिणि नीचे कस्मिंश्चिद्भृत्ये राजत्वमुपचरन्तीनां प्रजानां भृत्यचित्तम-
सादेन फलाधिक्यमुपलभामहे । काण्वैश्च बृहदारण्यकस्य पञ्चमाध्याये कानिचि-
दुपासनाभ्यस्य संपद इति वाक्येनाऽऽज्ञायन्ते । स्वल्पे कर्मण्यधिककर्मत्वस्य मनसा
संपादनं संपत् । एतदेवाभिप्रेत्य सर्वेषु स्मृतिपुराणामेषु शालग्रामप्रतिमादौ विष्ण्वा-
दिबुद्धिर्विहिता । तस्मादेतद्वाक्यमग्निहोत्रादावाग्निहोत्रादिसंपादनविधिपरम् । यद्य-
पि पूर्वमिमांसायां द्वितीयाध्याये य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इत्यस्य विद्वद्वा-
क्यस्य विधायकत्वं निराकृत्यानुवादकत्वमुक्तं तथाऽपि कर्मविधौरेव तत्र निराकर-
णात्संपदबुद्ध्युज्जीतो न कोऽपि विरोधः । भावनाविधिपरत्वे वाक्यमेतत्कर्म-

(द्वादशद्वंद्वसंपर्याभिधानम्)

प्रकरणादुत्कृष्येतेति चेत् । उत्कृष्यतां नाप । अत्रियचयनप्रकरणपठितानां मन-
श्रिदासुभास्तीनां प्रकरणोत्कर्षस्य व्याप्तेनैव निर्णयित्वात् । अन्यपरेस्यान्मार्थ-
त्वाद्वर्शपूर्णमासौ प्रशंसितुमत्र पाठोऽस्तु ।

पुनरपि दर्शपूर्णमासौ प्रशंसति—

परमेष्ठिनो वा इति । परमे पदे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी चतुर्मुखः ।
तस्य चाग्ने पूर्वस्मिन्कल्पे यजमानत्वेनावस्थितस्यैव यज्ञो दर्शपूर्णमासयज्ञः
प्रवृत्तः । तेन चैश्वर्यार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितेन स यजमानः परमां काष्ठामिदं परमेष्ठित्व-
पदं प्राप्तवान् । प्रजापतिर्देक्षादिः । तं पूर्वस्मिञ्जन्मनि तेनोत्तमफलहेतुदर्शपूर्णमासो-
पदेशेन निरवासाययत्तौषितवाननुष्ठानाय प्रेरितवान्वा । स च तस्मिञ्जन्मनि यजमा-
नस्तेनानुष्ठानेन परमां काष्ठां दक्षत्वपदं प्राप्तवान् । एवमितरत्र योज्यम् । अत
एव दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गकार्थत्वमाम्नातं मीमांसकैर्विचारितं च ।

द्वंद्वसंपादनं विधानुं प्रस्तौति—

यो वै प्रजातेनेति । प्रजातेनात्यन्तविस्तृतेन प्रजादिभिः प्रसृतो विस्तृतो
जायते । द्वादशमासोपेतसंवत्सरसाम्येन द्वादशद्वंद्वोपेतस्य यज्ञस्य प्रसृतत्वम् ।

द्वंद्वानि विधत्ते—

वत्सं चोपावसृजतीति । गां दोग्धुमध्वसुरयक्ष्मा वः प्रजयेति मन्त्रेण वत्सं
बन्धनान्मुञ्चेत् । क्षीरं श्रपयितुं मातरिश्वनो वर्ष इति मन्त्रेणोखां गार्हपत्ये स्थाप-
येत् । अव रक्षो दिव इति शास्त्रान्तरमन्त्रेण व्रीहीनवहन्मात् । इषमा वदेति
मन्त्रेण पाषाणेन शम्भया वा पेषणार्थं दृष्टदुपले समाहन्मात् । देवस्य त्वेत्स्यादिमन्त्रेण
पेषणाय दृष्टदि वण्डुलानभिषेत् । अरुवमसीत्यादिभिर्मन्त्रैः पुरोडाशप्रपणाधाग्नौ
कपालान्मुपदध्यात् । चर्मोऽस्तीति मन्त्रेण तेषु कपालेषु पुरोडाशमभिश्रयेत् ।
अश्विस्ते तेज इति मन्त्रेणाऽऽज्यमाहवनीयेऽभिश्रयेत् । त्रिकीर्षितवेदिस्थाने घृ-
थिवि देवयजनीत्यादिभिर्मन्त्रैः स्तम्बयजुर्हरेत् । अरुरुस्ते दिवमिति मन्त्रेणाऽऽ-
ग्नीधोऽञ्जलिना सतृणपांसूनुत्करे यक्षिप्तानभिगृह्णीयात् । वसवस्त्वा परिगृह्णन्ति-
त्यादिभिर्मन्त्रैर्वेदिं परिगृह्णीयात् । आशासानेति मन्त्रेण योक्त्रेण पत्नीं संनयेत् ।
कृतसद्यस्थेति शास्त्रान्तरमन्त्रेण स्फ्यनिष्पादितायां लेखायां प्रोक्षणीरासादयेत् ।
अग्नेर्जिह्वाऽस्तीति मन्त्रेण स्फ्यलेखायामाज्यं सादयेत् ।

विहितानि द्वंद्वानि प्रशस्योपसंहरति—

एतानि वा इति । यद्यप्युक्तानां वत्सविमोकादीनां चतुर्दशत्वात्सर्ववैतानि

(द्वादशहोत्रसंपन्थभिधानम्)

द्वंद्वानि तथाऽपि चकारैः पूर्वानुवाकोक्तेषु दशसु यज्ञायुधेषु समुन्विषेतेषु द्वादश संपद्यन्ते ।

अथ मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

एवं विद्वान्पौर्णमासीममावास्यामितीरितम् ।
 कर्मान्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥
 कर्मान्तरं स्यादभ्यासाद्ध्रौवं ब्रह्मं हि देवता ।
 वार्त्रभ्रत्यादितो लभ्याऽनुवादस्तु न मुच्यते ॥
 वार्त्रघ्नीत्याज्यभागाङ्गव्यवस्थोक्तेर्न देवता ।
 पौर्णेत्यनूयते पौर्णमासीयुक्तं त्रिकं तथा ॥
 अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम् ।
 सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके ॥
 विद्वद्वाक्ये विधौ विध्यावृत्तिसमेयआदिना ।
 विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः ।

इदमाप्तायते—य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति । अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते न तु प्रकृता आग्नेयादयः षडध्यागा अनूयन्ते । आग्नेयादयः कालसंयुक्तास्तत्प्रकरण एवाऽऽम्नाताः—“यदाग्नेयोऽष्टा-
 कपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ” इति । “ तावब्रूतायग्नी-
 षोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजति ” इति । “ ताम्यामेदमग्नीषोमीय-
 मेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् ” इति । “ ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम् ” इति ।
 “ ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम् ” इति च । एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः षड्भ्य आग्नेयादिभ्यो
 विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्यत्वे सति पूर्वाधिकरणन्यायेन विध्यभ्यास उपप-
 द्यते । न च कर्मान्तरत्वे द्रव्यदेवतयोरेभाषो ध्रौवादिसद्भावात् । अत एवोक्तम्—

“ ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्णिकी ।

रूपवन्तौ ततो धागौ विधीयेते पृथक्त्वया ” इति ॥

“ सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । षड्ध्रुवामामाज्यम् ” इति ध्रौवस्य साधा-
 रणत्वं श्रुतम् । देवतायां मान्त्रवर्णिकत्वमित्युच्येतव्यम्—“ तस्माद्धार्वशी पूर्णमा-

(द्वादशद्विदसप्तमिधानम्)

सोऽनुच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम्” इति । वार्त्रेण्यौ वृधन्वत्यौ चर्चौ क्रमेण कालद्वयोपेते विधीयेते । तत्राभिर्वृत्राणि जङ्घतदित्येको वार्त्रेणो मन्त्रः । त्वं सोमासि सत्यसि त्वं राजोत वृत्रहेत्यपरः । तयोरुक्तावमीषोमौ पौर्णमासदेवता । एवमनन्तराज्ञातयोर्विधातुमुक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावमीषोषावमावास्यादेवता । ताम्भ्यां ब्रह्मदेवताभ्यां रूपवत्त्वाद्यागान्तरमथ विधीयते । षडद्यागानुवादस्य तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिददशनाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न केवलं तद्वानर्थक्यं किंतु पौर्णमास्या पौर्णमास्यां यजेत, अमावास्यायाममावास्या यजेत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न चैतत्कालविधायकं यदाग्रेष इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरत्वे तु कालं विधास्यति । तस्मात्कर्मान्तरविधिरिति याते ब्रूमः—आस्तां तावद्ब्रह्मं, देवता तु विधित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्त्रेण्यो-वृधन्वत्योश्चाऽऽज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात् । हौत्रे मन्त्रकाण्डे सामिधेनीरावाहन-निगदप्रयाजमन्त्राश्चाऽऽम्नाय प्रयाजानन्तरभाविनोराज्यभागयोः क्रमेण वार्त्रेण्यौ वृधन्वत्यौ चाऽऽम्नाते । लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयं च तन्नेपलभ्यते । ततो लिङ्गक्रमाम्भापान्धभागविषयत्वमवगम्यते । यत्तु वार्त्रेणी पूर्णमास इत्यादिवाक्यं तल्लिङ्गक्रमवल्लभयोराज्यभागाल्लब्धोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे, न तु नूतनकर्माङ्गतां तयोर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद्विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति, किं तर्हि पूर्वमरुतेष्वग्नेष्वग्निषु षट्सु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति । न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः । तत्काल-विहितयोर्यागत्रिकयोरुपलक्षितत्वात् । न चानुषङ्गो व्यर्थः । समुदायद्वित्वसिद्धे-स्तत्प्रयोजनत्वात् । तत्सिद्धौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन्फलवा-क्ये षडद्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्या-मित्यादिवाक्यवैधर्म्यामिति, तदयुक्तम् । कालविधानासंभवेऽप्येकैकस्य त्रिकस्य सह-प्रयोगविधानात् । आग्नेयोपांशुवाजाग्नीषोमीयाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहिता-नां सह प्रयोगः पौर्णमास्येत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते । एवमितरत्रापि । ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वं, तस्य यागविधाय-कत्वाभ्युपगमात् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि तु चिह्नितयागानुवादेन ब्रह्मदेवतालक्षणगुणविधायकानीति चेत् । तथा सत्येकेन वाक्येनानेकगुण-

(द्वाक्शद्वद्वसंप्रत्यभिधानम्)

विध्यसंभवात् । प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्वावृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादिवाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वाभास्ति विध्वावृत्तिदोषः । तस्माद्वाग्नेयादिवाक्य-
विहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकम् । किंचानुवादमनभ्युपगम्य कर्मान्तरविधिं वदतः
प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत् । तथा हि—समिधो
यजत्यध्वारमाध्वारयतीत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विध्य आम्नाताः ।
यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां च पीर्णमास्यो चेत्यादयः कालयुक्ता अपरे ।
तेषामुभयेषां मल्लतत्वादृशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फल-
संबन्धो बोधनीयः । दृशपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् ।
विद्वद्वाक्याविहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेत्येतेषु द्वित्वासंभवात् ।
सर्वेषां च फलसंबन्धे राजसूयगतोष्टिपशुसोमवरसंमगधान्यात्मयाजादीनां गुणभावो
न स्यात् । तदभावे चानङ्गत्वात्सौर्यादिविकृतिव्यभिचारादीनामिवातिदेशो न स्यात् ।
अनुवादपक्षे तु त्रिकयोः कालयोगेन दृशपूर्णमासश्चन्दार्हत्वात्समुदायद्वित्वेन द्विव-
चनार्हत्वाच्चाऽऽग्नेयादीनामेव फलसंबन्धेन प्रधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुण-
भाव इति न कोऽपि दोषः । तस्माद्विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ।

चतुर्थीध्यामस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

दर्शादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विधिः ।

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनुवृत्तेः ।

उत्पत्तिचौदनासिद्धे आश्रित्य विधिभावेन ।

फलसंयोगबोधेन भवेदेष फले विधिः ॥

इदमाम्नायते—“ एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाऽऽहियन्ते सर्वेभ्यो दृश-
पूर्णमासौ ” इति । “ एकस्मै वा अन्ये यशक्तवः । कामायाऽऽहियन्ते सर्वे-
भ्यो ज्योतिष्टोमः ” इति । तत्र सर्वेभ्य इत्यनेन वाक्येन दृशपूर्णमासयोरनं फले
विधिः । विधायकस्य लिङोद्देशावनावाचिन आख्यातस्य चाभावात् । अनुवादस्तु
भविष्यति, सर्वकामानां प्राप्तत्वात् । न च दृशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजे-
तेति विधानात्स्वर्ग एव प्राप्तो न तु कामान्तरमिति वाच्यम् । अङ्गोपाङ्गकामा-
नामपि प्राप्तत्वात् । सामिधेन्यो दृशपूर्णमासयोरङ्गम् । तत्र कामाः श्रूयन्ते—
“एकविंशतिमनुब्रूयात्पतिष्ठाकामस्य” “चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्भस्ववर्चसकामस्य”

(द्वादशद्वंद्वसंस्थमिधानम्)

इति । तथा सांनाय्यागस्य दोहनमङ्गः, तत्साधनं वत्सापाकरणमुपाङ्गं, तत्र पला-
शशाखाहरणे काम आम्नातः—“ यं कामयेत पशुमान्स्यादिति । बहुपर्णी तस्मै
बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्तमेवैनं करोति ” इति । त एते सर्वे कामा अनूद्यन्त
इति प्राप्ते ब्रूमः—या भूतामस्मिन्वाक्ये विधिभावेन । तथाऽप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धे ते
आश्रित्य तादर्थ्यवाचिन्या चतुर्थ्या कलसंयोगो बोध्यते । तस्मादेव फले विधिः ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

वत्सं चोपसृजेत्तद्दुखां चाधिश्चयेदिति ।

द्वादशद्वंद्वकर्मेतत्स्वामिनो वेतरस्य वा ।

आद्यः पाठात्स्वामिकाण्डे तादर्थ्येन परिक्रयात् ।

महाकाण्डोक्तितोऽन्योऽस्तु द्वंद्वतैवान् कीर्त्यते ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमानकाण्डे श्रूयते—द्वादश द्वंद्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृजाद्युखां चाधिश्चयेत्यथ च हन्ति दृषदौ च समाह-
न्तीत्यादि । तत्र गां दोगुं वत्सोपसर्जनमेकं कर्म, दोहनेन संपादितं क्षीरं धारायितुं
विठरस्थापनमपरं कर्म । तदेतदुभयमेकं द्वंद्वम् । तथा ब्रिहीणामवघातः, दृषदुपल-
योः पाषाणान्तरेण समाघात इत्येतदुभयं द्वितीयं द्वंद्वम् । एवं द्वादश कर्मद्वंदा-
न्यनुष्ठेयान्यत्राऽऽम्नातानि । तेषां याजमानकाण्डे षडितत्वात्समाख्यया यजमानेन
तान्यनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः—यजमानस्य यानि कार्याणि तान्यनुष्ठायुमेव परिकी-
ता कात्विजः । किंच यजुर्वेदे याजमानमिदमवसान्तरकाण्डे, महाकाण्डं त्वाध्वर्य-
वमेव । तत्रैते वत्सापाकरणादयो धर्मा आम्नाताः । तस्मादध्वर्युरेव ताननुष्ठेत् ।
याजमाने तु काण्डे न तेषामनुष्ठानप्रकारश्चोदितः, किंतु परिमणनया द्वंद्वसंपाद-
नमात्रमेवाऽऽम्नातम् । तेन यजमानस्तामानुपूर्वीं मनसि निधायध्वर्योरनुष्ठाने
प्रमादराहित्यमनुसंधातुं प्रभवति । तस्मादध्वर्योरिवानुष्ठानम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(हविःसादनविधिः)

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपादके दशमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह* संजातेषु भूयासमित्याह ध्रुवानेवै-
 नान्कुरुत उग्रोऽस्युग्रोऽह* संजातेषु भूयासमित्याहाप्रतिवा-
 दिन एवैनान्कुरुतेऽभिभूरस्यभिभूरह* संजातेषु भूयासमि-
 त्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपीते तमुपास्यते युनक्ति त्वा ब्रह्मणा
 दैव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेन (१) एवैनं युनक्ति यज्ञस्य
 वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन्यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान्प-
 राऽभावयन्त्यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञ-
 स्यैव तत्समृद्धेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्यृद्धेन
 भ्रातृव्याम्परा भावयत्यग्निहोत्रमेतामिव्याहृतीभिरुप सादये-
 यज्ञमुत्सं वा अग्निर्होत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म
 (२) कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेद्ब्रह्मणैवो-
 भयतः संवत्सरं परि गृह्णाति दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्या-
 लभमान एतामिव्याहृतीभिर्हवींश्च सादयेद्यज्ञमुखं वै दर्श-
 पूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव
 ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवाऽऽ सादयेद्ब्रह्मणैवो-
 भयतः संवत्सरं परि गृह्णाति यद्वै यज्ञस्य साम्नां क्रियते
 राष्ट्रम् (३) यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति यदृचा विशं यज्ञ-
 स्याऽऽशीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाशीर्केण यज्ञेन यजते सामि-
 धेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्ताद्दध्याद्ब्रह्मैव प्रतिपदं
 कुरुते तथा ब्राह्मणः साशीर्केण यज्ञेन यजते यं कामयेत
 यजमानं भ्रातृव्यमस्य यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तस्यैता

व्याहृतीः पुरोनुवाक्यायां दध्याद्भ्रातृव्यदेवस्या वै पुरोनुवा-
क्या भ्रातृव्यमेवास्य यज्ञस्य (४) आशीर्गच्छति यान्का-
मयेत यजमानान्तसमावर्त्येनान्यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तेषा-
मेता व्याहृतीः पुरोनुवाक्याया अर्धर्च एकां दध्याद्याज्यायै
पुरस्तादेकां साज्याया अर्धर्च एकां तथैनान्तसमावर्ती यज्ञ-
स्याऽऽशीर्गच्छति यथा वै पर्जन्यः सुबुष्टं वर्षत्येवं यज्ञो यज-
मानाय वर्षति स्थलं योदकं परिगृह्णन्तसाशिषा यज्ञं यजमानः
परि गृह्णाति मनोऽसि प्राजापत्यम् (५) मनसा मा भुते-
नाऽऽ विशेष्याह मनो वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन
एव यज्ञमात्मन्धत्ते वागस्यैन्द्री संपत्नक्षरणी वाचा मेन्द्रि-
येणाऽऽ विशेष्याहैन्द्री वै वास्वाचमेवैन्द्रीमात्मन्धत्ते (६) ॥

(तेनैव अक्षं राष्ट्रमेवास्य यज्ञस्य प्राजापत्यं षट्पिंशाच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे द्वंद्वसंपादनमुक्तं, दशमे हविःसादनं विधीयते । प्रथमं तावद्विद्वताधानु-
वाकस्य पूर्वभागोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यानम् । तत्र परिध्यनुमन्त्रणमन्त्रानुदाहृत्य
व्याचष्टे—

ध्रुवोऽसिति । सजातेषु ध्रुवो भूयासमित्यनेन न केवलं स्वस्थैव ध्रुवस्य पार्थि-
ते, किंवेनाज्ज्ञावीनपि ध्रुवानेष कर्तुं प्रार्थितम् । स्वस्थानुमहत्वेनाशिक्षिता ज्ञातयः
प्रतिवादिनो भवन्ति । अत उग्रत्वप्रार्थनेन तान्निवार्यते । ज्ञानिमध्ये यः कोऽप्येनं
यजमानं पत्युन्पिपति प्रतिकूलो भूत्वात्सादयितुमिच्छति तं प्रतिकूलमभिभाविता
भूयासमित्यनेनोपास्यत उपेक्षितम् ।

(हविःसादनविधिः)

अग्निधोमन्त्रमादौ व्याचष्टे—

युनज्मीति । एष मन्त्रपाठ एवाग्नेर्व्योमो भवति । त्वामाग्नें युनज्मीतिमन्त्रे श्रवणात् ।

आसन्नस्य हविषोऽग्निमन्त्रं व्याचष्टे—

यज्ञस्य वा इति । यज्ञस्य हि द्वाविंशौ समृद्धो व्यूद्धश्च । यथाशास्त्रमनुष्ठितः समृद्धः । अतथाभूतो व्यूद्धः । तत्र समृद्धो देवानां स्वर्गप्राप्तिहेतुः । व्यूद्धोऽसुराणां तिरस्कारहेतुः । अतोऽस्मिन्मन्त्रे रिष्यात्स्कन्दादिति व्यूद्धमनूद्य तेन हस्मि सप्तत्नमिति वैरिपराम्भवः कथ्यते । समृद्धो न स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थो लभ्यते ।

भूर्भुवः सुषरिति व्याहृतिभिरग्निहोत्रहविष उपसादनं विधत्ते—अग्निहोत्रमिति ।

तदेतदुपपादयति—

यज्ञमुस्वामिति । आधानानन्तरमेवानुष्ठेयवर्तमानेन सर्वपक्षेष्वाग्निहोत्रस्य मुस्वत्वम् । व्याहृतयश्च त्रैलोक्यात्मनो विराटरूपस्य परब्रह्मण्यारोपितशरीरस्य वाचकत्वेन ब्रह्मरूपाः । अतः यज्ञस्य यज्ञमुखे यज्ञस्तं ब्रह्मरूपं व्याहृतिवयं लवक्षन्मवाति ।

अग्निहोत्रारम्भदिनगते हविःसादने व्याहृतीर्विधाय कालान्तरगतेऽपि सादने विदधाति—

संवत्सर इति । आद्यन्तयोर्दिनयोर्व्याहृतिभिरुपसादनं यज्ञसति—

ब्रह्मणैवेति । अग्निहोत्रवत्कर्मान्तरेऽपि व्याहृतिभिरासादनं विधत्ते—

दर्शपूर्णमासाच्चिति । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । ततः पूर्वभावित्वाद्दर्शदिर्मुखत्वम् ।

अन्यथापि व्याहृतीर्विधत्ते—

यद्वै यज्ञस्येति । यज्ञसंबन्धि किंचिदङ्गं साम्ना क्रियते, यथा यहिष्यवमानादि । अभ्यर्त्तिकिचिदङ्गमृचा क्रियते, यथा याज्यापुरोनुवाक्यादि । तत्र सामसाध्येनाङ्गेन यज्ञफलं तद्ग्राहं प्राप्नोति, राष्ट्रे सत्स्याद्यभिवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । ऋक्साध्येनाङ्गेन यत्फलं तद्विश्वे प्रजां प्राप्नोति, प्रजाया आयुरारोग्यादि वर्धत इत्यर्थः । अथैवं सति ब्राह्मणो यजमानः फलप्रदैर्यजुर्भिर्विरहितत्वादानाशर्किण निष्फलं यज्ञेनेष्टवान्भवति । अतो यज्ञरूपा व्याहृतीः प्रयुज्यात् । होत्राऽनुवचनीयाः प्र वो वाजा इत्यादयः ऋचः सामिधेन्यः । तदनुवचनात्प्रागेव होता व्याहृतिः

पठेत् । तद्व्यवहाररूपं व्याहृतित्रयमेव सामिधेनीनां प्रतिपदं भारम्भं कृतावान्भवति । तथा सति यजमानः सुफलेन यज्ञेनेष्टवान्भवति ।

प्रकारान्तरेण विनियोगं हेयतयोपन्यस्यति—

यं कामयेतेति । यं यजमानं प्रति होता द्वेषादेवं कामयेतास्य यज्ञस्य फलं यजमानवैरिणं गच्छेदिति तस्य यजमानस्य मागे पुरोनुवाक्यायाः प्राग्ब्याहृतीः प्रयुज्यात् । तदा पुरोनुवाक्याया वैरी देवतेति तत्फलं वैरिगाम्भेव भवति ।

प्रकारान्तरेण विनियोगमुपादेयतया विधत्ते—

यान्कामयेतेति । बहुयजमानकानामहीनसत्राणामङ्गभूतेष्टिषु होता यद्येवं कामयेतैतान्सर्वान्यजमानान्यज्ञस्य फलं सममेव प्राप्नुयादिति तेषां यजमानानां मागे व्याहृतीरेवं दध्यात्—पुरोनुवाक्याया अर्धर्चेऽभिहिते सति प्रथमा व्याहृतिः । याज्यायाः पुरस्ताद्विद्वतीया व्याहृतिः । याज्याया अर्धर्चेऽभिहिते सति तृतीया व्याहृतिः । तथा सत्येनान्सर्वान्यजमानान्यज्ञस्य फलं साम्येन प्राप्नोति ।

तामेतां भार्षिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

यथा वै पर्जन्य इति । यथा सर्वतः प्रसृतो मेघः पक्षपातयन्तरेण सर्वेषु देशेष्वेकरूपं सुवृष्टं सस्यनिष्पत्तिक्षमं वर्षं मुञ्चत्येवमयं यथोक्तव्याहृत्युपेतो यज्ञः सर्वयजमानसंघाय सुफलेन साधारण्येन प्रयच्छति । तेन च सुवृष्टेन नद्यां पूर्णायां सर्वे जनाः स्थलमा कुलेनोदकं परिगृह्णाति, तद्वद्यजमानसंघ आशिषा साधारणफलेन युक्तमिमं यज्ञं परिगृह्णाति ।

सौवाचारसुच्याचारानुमन्त्रणमन्त्रौ व्याचष्टे—

मनोऽसीति । सर्वव्यवहारसाधनस्य मनसः प्रजापतिना प्रथमसृष्टत्वान्मनसः प्राजापत्यत्वम् । प्रथमसृष्टिश्च होतृब्राह्मणकाण्डे समाम्नायते—“ इदं वा अग्ने नैव किंचनाऽऽसीत् । न द्यौरासीत् । न पृथिवी । नान्तरिक्षम् । तदसदेव सन्मनोऽकुरुद स्यामिति ” इति । बृहदारण्यकेऽप्याज्ञातम्—“ सन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी स्यामिति ” इति । प्रजापतिर्यज्ञज्ञानसृजनोत्पुक्तत्वात्प्राजापत्यो यज्ञः । अनेन मन्त्रपाठेन तौ मनोयज्ञौ स्वस्मिन्स्थापयति । इन्द्रेण व्याकृतत्वाद्वागैन्द्री । तां च मन्त्रपाठेन स्वात्मानि स्थापयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमञ्जुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके

(यथाभ्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठमपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

यो वै संसद॑शं प्रजाप॑तिं यज्ञमन्वा॑र्यन्तं वेद॑ प्रति यज्ञेन॑
तिष्ठति॑ न यज्ञाद्भ्र॑क्षते आ श्राव॑येति चतु॑रक्षरमस्तु श्रौष॑-
डिति॑ चतु॑रक्षरं यजेति॑ व्यक्ष॑रं ये यजाम॑ह इति पञ्चा॑क्षरं
व्यक्ष॑रो वषट्कार ए॒ष वै संसद॑शः प्रजाप॑तिर्यज्ञमन्वा॑र्यन्तो
य ए॒वं वेद॑ प्रति यज्ञेन॑ तिष्ठति॑ न यज्ञाद्भ्र॑क्षते यो वै
यज्ञस्य॑ प्रायणं॑ प्रतिष्ठाम् (१) उदय॑नं वेद॑ प्रतिष्ठितेनारि॑-
ष्टेन यज्ञेन॑ स॒स्स्थां गच्छ॑त्या श्राव॑यास्तु श्रौष॑ड्यज
ये यजाम॑हे वषट्कार ए॒तद्वै यज्ञस्य॑ प्रायण॑मेषा प्रतिष्ठैत॑-
दुदय॑नं य ए॒वं वेद॑ प्रतिष्ठितेनारि॑ष्टेन यज्ञेन॑ स॒स्स्थां गच्छ॑ति
यो वै सु॒नृता॑यै दोहं वेद॑ दुह ए॒वैनो यज्ञो वै सु॒नृताऽऽ श्राव॑-
येत्ये॒वैनाम॑द्भस्तु (२) श्रौष॑डित्युपावा॑न्नाग्यजेत्युद॑नैषां
यजाम॑ह इत्युपा॑सद्वषट्कारेण॑ दोग्ध्येष वै सु॒नृता॑यै दोहो
य ए॒वं वेद॑ दुह ए॒वैनो दे॒वा वै स॒न्ममा॑सत॒ तेषां दि॒शोऽव॑स्यन्त
एता॑मा॒र्शा प॒क्ष्तिम॑पश्यन् आ श्राव॑येति पुरो॑ज॒तम॑जनयन्तस्तु
श्रौष॑डित्य॒भ्र॒ सम॑प्राव॑यन्त्यजेति॑ विद्यु॑तम् (३) अ॒ज॒न॒य॒न्धे
यजाम॑ह इति प्राव॑र्ष्य॒भ्रभ्य॑स्तनय॑न्वषट्कारेण॑ ततो॑ वै
तेभ्यो॑ दि॒शः प्राप्या॑सन्त॒ य ए॒वं वेद॑ प्रास्मै दि॒शः प्या॑यन्ते
प्रजाप॑तिं त्वो॒षेद॑ प्रजाप॑तिस्त्वं वेद॑ यं प्रजाप॑तिर्वेद॑ स पु॒ण्यो
भवत्ये॑ष वै छन्द॑स्यः प्रजाप॑तिरा श्राव॑यास्तु श्रौष॑ड्यज ये
यजाम॑हे वषट्कारो॒ य ए॒वं वेद॑ पु॒ण्यो भ॑वति वस॑न्तम्
(४) ऋतु॑नां प्री॒णाभीत्या॑हर्त॒वो वै प्र॑याजा ऋतू॑नेव प्री॒णा-
ति॒ तैऽस्मै प्री॒ता यथापु॑र्वं कल्पन्ते॒ कल्प॑न्तेऽस्मा ऋत॒वो य

(पाधान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

एवं वेदाग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमित्याहा-
 ग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान्नाभ्यामेव चक्षुरात्मन्धत्तेऽग्नेरहं
 देवयज्ययाऽज्ञादो भूयासमित्याहाग्निर्वै देवानामज्ञादस्तेनैव
 (५) अज्ञार्थमात्मन्धत्ते दन्धिर्हस्यदन्धो भूयासमुं दमे-
 यमित्याहेतया वै दन्ध्या देवा असुरानदभ्युवन्तयैव भ्रातृव्यं
 दम्नोत्यग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याहा-
 ग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्ताभ्यामेव भ्रातृव्यं स्तृणुत
 इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यज्ञादो भूयासमित्याहेन्द्रि-
 याव्येवाज्ञादो भवतीन्द्रस्य (६) अहं देवयज्ययेन्द्रियावी
 भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येव भवति महेन्द्रस्याहं देवयज्यया
 जेमानं महिमानं गमेयमित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छ-
 त्वग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां
 गमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति (७)

(प्रतिष्ठापत्तस्तु विक्रमं वसन्तं तेनैवेन्द्रस्याष्टाविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे हविःसादने विहितम् । एकादशे त्वाश्रावणादिमन्त्राः पाधान्येन विधी-
 यन्ते । तेषां पञ्चमन्त्राणामुत्पत्तिं विधानुं प्रस्तौति—

यो वै सतेति । अयं मन्त्रसंघः सप्तदशक्षरोपेतत्वात्पजापतिसृष्टत्वाच्च सप्त-
 दशः पजापतिरित्यभिधीयते । स च यज्ञमन्वायत्तः सर्वयज्ञेष्वनुगतस्तद्विद्यज-
 मानः संपूर्णेन यज्ञेन प्रतिष्ठितो भवति । वैकल्याभावाच्चायं यज्ञाच्च भ्रष्टो भवति ।

मन्त्रानुत्पादयति—

(प्राधान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

आ श्रावयेति । एतेषु पञ्चतु मन्त्रेष्वाद्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोगमापस्तम्बोऽध्वर्युकाण्डे दर्शयति—“ब्रह्मन्मवरायाऽऽश्रावयिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्याऽऽश्रावयोभावय श्रावयोमाश्रावयेति वा श्रावयत्यस्तु श्रौषडित्याग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन्स्पर्ध्वं संमार्गोऽथ धारयन्प्रत्याश्रावयति ” इति । “अवधन्मुष्मा अनुब्रूहीति पुरोनुवाक्यां संमेष्यत्यवदामावदाय सुवेण प्रस्तरर्वाहिः सपज्य जुहूपभृतावादाय दक्षिणाऽतिकम्प्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽमुं यजेति याज्यामिति सार्वेन्निकम् ” इति [च] । आश्रावयेत्ययमेव पाठोऽवश्यः । ओश्रावयेति श्रावयेति ओमाश्रावयेति च त्रयं शास्त्रान्तरयिम् । हे आग्नीध्र यक्ष्यमाणदेवतां प्रति तुभ्यमिदं दीधत इत्यामिमुख्येन श्रावयेत्यध्वर्युणोक्ते साति स आग्नीध्रोऽस्त्वित्यङ्गनैकृत्य श्रौषडिति शब्देन श्रावयति । हे देवास्त्व(युष्म)द्विष्यमिदं हविर्दानं शृणुतेत्यर्थः । हे होतव्यं याज्यां पठेत्यर्थः । इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य विनियोगमाश्रयायनो होतृकाण्डे दर्शयति—“आगूर्याज्यादिरनुयाजवर्जं ये यजामहे इत्यागूर्वषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र ” इति । ये वयं होतारोऽध्वर्युणा यजेति पेषितास्ते वयं यजामहे याज्यां पठामः । षट्कारशब्देन वौषडित्येवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः । तं चाऽऽश्रयायन उदाहृत्य दर्शयति—“ये यजामहे सामिधः सामिधो अथ आज्यस्य व्यन्तू वौषडिति षट्कार इति ” इति । हविर्दीधत इति तस्य शब्दस्यार्थः ।

एतेषां पञ्चमन्त्राणां महिमानं वक्तुं प्रस्तौति—

यो वै यज्ञस्येति । प्रायणं प्रारम्भः । प्रतिष्ठा मध्यकालवर्त्यनुष्ठानम् । उदयनं समाप्तिः । यो यजमानो यज्ञस्य मुख्यं प्रारम्भादिवयं वेद तदीयो यज्ञः प्रतिष्ठितः साङ्गोऽरिष्ठो वैकत्यरहितस्तादृशेन यज्ञेन संस्थां फलपर्यन्ततां प्राप्नोति । मन्त्रमहिमानं वक्ति—

आ श्रावयेति । आद्यो मन्त्रो मुख्यः प्रारम्भः । मन्त्रधर्मं प्रतिष्ठा । अन्त्य उदयनम् । देवतोद्देशेन ब्रह्मत्यागस्त्वस्य यागशरीरस्यैतैरेव मन्त्रैर्निष्पन्नत्वादवशिष्टानि माच्यान्युदीच्यानि चाङ्गानि शरीरगतवस्त्रार्चकारस्थानीयानि ।

प्रकारान्तरेण महिमानं वक्तुं प्रस्तौति—

यो वा इति । सूनृना सर्वाचीना वाक् । सम्प्रक्तं च तस्याः सत्यप्रियत्वं ।

अत एव स्मर्यते—

“ सत्यं ब्रूयात्पियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमपियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ” इति ॥

सा च कामधेनुवत्परितोषहेतुत्वाद्गोत्वेनात्र विवक्षिता । तस्याश्च दोहनप्रकारे यो यजमानो वेद सोऽवश्यमेनां दुग्धे ।

काऽसावत्र सूनुता को वा तद्दोहनप्रकार इत्याशङ्क्य तदुभयं दर्शयन्मन्त्र-
महिमानं वक्ति—

यज्ञो वा इति । लोके हि बोध्यमाणाया गोराभिमुख्याय किमपि भक्ष्यं दातुं सांकेतिकेन नाम्ना तामाहवन्ति । अत एव प्रवर्गप्राप्तये धर्मदुह आह्वान-
मेवमान्नायते—“दृष्ट्वा एसादित एहि सरस्वत्येहृत्प्याह । एतानि वा अर्यै देवनामा-
नि । देवनमैरेवैनामाहवयति । असावेहसावेहसावेहीत्याह । एतानि वा अर्यै
मनुष्यनामानि । मनुष्यनमैरेवैनामाहवयति ” इति । तद्वदनाप्याश्रावयेति मन्त्र-
पाठनैवैनां सूनुतामहवदाहवयति । अस्तु औषडिति पाठेनोपावासाग्वत्समुपावसृ-
जति । यजेति पाठेनोदनेषीद्दोहनपात्रमुन्नयति । ये यजामह इति पाठेनोपासद्दो-
ग्धा प्रत्यासदिति । औषडिति पाठेन दोग्धि । अत्र रूपकत्वेन परिकल्पनामन्त्राणां
तत्तदर्थवाचकत्वं नापेक्षितम् ।

सामर्थ्यान्तरकल्पनया पुनर्महिमानं वक्ति—

देवा वा इति । सत्रमासीनानां देवानां केनापि वैकल्प्येन वृक्ष्यभावादिशोऽ-
दृश्यत्त्वानादिगणानि सस्यानि शोषणेनोपक्षीणानि । तत्परिहाराय देवा आर्वा
वृष्टिहेतुभूतामेतां पङ्क्तिं मन्त्रपञ्चकमवश्यन् । स्पष्टमन्यत् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रमहिमानं दर्शयितुं प्रसीति—

प्रजापतिमिति । त्वशब्दः सर्वनामगणे पाठित एकशब्दपर्यायः । अत एव
संप्रदायविद उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमित्यूचमेवं व्याचक्षते—अप्येकः पश्यन्न
पश्यतीति । समदशाक्षररूपमेतं प्रजापतिमेको यजमानो वक्ष्यमाणमहिमोपेतं वेद ।
स च प्रजापतिज्ञातारं तमेकं यजमानं वेद जानात्यनुगृह्णाति । यमनुगृह्णाति
सोऽन्येभ्यो यजमानेभ्यः पुण्यादुत्कृष्टो भवति ।

तन्महिमानं दर्शयति—

एष वा इति । एषोऽक्षररूपः प्रजापतिश्छन्दस्यः, छन्दःसु वेदेषु सारत्वेन

(आधान्येनाऽऽश्रावणाविमन्त्राः)

निष्पन्नः । अत एव तृतीयकाण्डे समाम्नायते—“ एतवै छन्दसां धीर्यमा श्राव-
यास्तु औषड्यज ये यजामहे वषट्कारः ” इति । य एवं यजामहे छन्दःसारं
वेद स उत्कृष्टो भवति । त्वेवेद त्वेदेत्यवोभयवैकपद्यं सांप्रदायिकम् ।

द्वितीयानुवाकोक्तानां प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणां रूपककल्पनया तात्पर्यं व्याचष्टे—
वसन्तामिति । कतुदेवतास्तत्कल्पनया प्रीयन्ते । प्रीताश्चास्मै यजमानाय
यथापूर्वं कल्पन्तेऽविपर्यासेन प्रवर्तन्ते स्वस्वकालोचितपुष्पोद्भवसंतापवृष्ट्यादिलक्ष-
णयुक्ता भवन्ति । वेदितुरपि तदेव फलम् ।

आज्यभागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नीषोमयोरिति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागवित्यस्मिन्ननुवा-
के यज्ञचक्षुष्ट्वमाज्यभागयोः सम्यक्प्रतिपादितम् । अतस्तदीयदेवताभ्यां यज्ञस्य
चक्षुष्मत्त्वं यजमानस्य तत्फलं चोच्यते ।

आग्नेययागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नेरहमिति । अन्नादेः बहवाशी न त्वन्यदेववदत्पाशी ।

उपांशुयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

दध्निरसिति । एतयोपांशुयाजरूपया दध्न्वा वैरिष्ठातिन्या हेत्याऽदभ्नुवर्हि-
सितवर्तः ।

पौर्णमासीगतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नीषोमयोरिति । वृत्रनामकोऽसुरोऽग्नीषोमौ देवौ दन्तैः संदष्टवान् ।
तौ निःसारयितुमिन्द्रः शीतज्वरसंवापी वृत्रे प्रयुज्य जञ्जभ्यमानाद्वृत्रात्तौ निः-
सार्य वृत्रं हतवानिति द्वितीयकाण्डे स्पष्टी भविष्यति । स्तूणुते हिनास्ति ।

अमावास्यागतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—इन्द्राभियोरिति ।

सांनायानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—इन्द्रस्येति ।

गतश्रियां राजन्यादीनां सांनायानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—महेन्द्रस्येति ।

स्विष्टकृदनुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—अग्नेः स्विष्टकृत इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

नाऽऽर्षेयं न च होतारं नानूयाजेष्वितीदृशः ।

विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥

अन्याध्यत्वाद्विकल्पस्य विध्यंशः सा निषेधगीः ।

नेत्यनूयाजधातुस्थस्तदर्थं पर्युदस्यति ॥

महापितृयज्ञे चोदकपात्रं वरणं प्रत्येवं श्रूयते—“ नाऽऽर्षेयं वृणीते । न होता-
रम् ” इति । तथाऽनारम्भवादे श्रूयते—“ आ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु औषाडिति
चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै
सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायतः ” इति । तथोक्तम्—“ नानूयाजेषु येयजामहं करो-
ति ” इति । तत्र वरणस्य विधिप्रतिषेधौ चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयते । ये यजामह
इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवचनाभ्यां विधिप्रतिषेधप्रतीतिः । तत्र विधायकप्र-
तिषेधकयोर्द्वयोः समाख्योरैकैरर्थोऽप्यविकल्प इति प्राप्ते ह्युक्तम्—अष्टदोषप्रस्तात्वादि-
कल्पो न न्याय्यः । ननु परस्परविरुद्धयोर्विधिनिषेधयोः समुच्चयस्याप्यसंभवात्का-
गतिरज्ञेति चेदुच्यते—निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं नेत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधि-
वाक्यस्य शेषो भविष्यति । तथा हि—यदि नेत्यर्थं शब्दः करोतिना संबध्येत तदा
येयजामहं न करोतीत्येवं प्रतिषेधः स्यात् । यदि च वृणीत इत्येवाऽऽख्यातप्र-
त्ययेन संबध्येत तदा वरणं न कर्तव्यमिति निषिध्येत । न चैवं संबध्येत, किं-
त्वनूयाजपदेन वृञ्धातुना च संबध्यते । तथा सत्यनूयाजव्यतिरिक्तेषु यागेषु
येयजामहः कर्तव्यः । वरणव्यतिरिक्तमङ्गजातमनुष्ठेयमित्यनूयाजवरणपर्युदासेन
विधेरेव विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यादिदभावाच्च विकल्पः शङ्कि-
तुमपि शक्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाह्नके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनैर्भ्यः । अस्माकमस्तु
केवलः । इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते
धियस्ताः । शूरो नृपाता शर्वसश्चकान आ गोमंति वजे
भजा त्वं नः । इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनैस्तु पञ्चसु ।
इन्द्र तानि त आ वृणे । अनु ते दाधि मह इन्द्रियाय
सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये । अनु (१) क्षत्रमनु सहो
यजतेन्द्रं देवेभिरनु ते नृपहो । आ यस्मिन्सप्त वासवा-
स्तिष्ठन्ति स्वारुहो यथा । ऋषिर्ह दीर्घश्रुत्तम इन्द्रस्य घर्मो
अतिथिः । आमासं पक्कमैरय आ सूर्यः रोहयो दिवि ।
घर्म न सामं तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः । इन्द्र-
मिद्राथिनो ब्रुहादिन्मर्कैर्भिरकिणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ।
गार्यन्ति त्वा गायत्रिणः (२) अर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्मा-
णस्त्वा शतक्रतुवृद्धश्शमिव येमिरे । अहोमुचे प्र भरेया
मनीषामोषिष्ठदाले सुमतिं गृणानाः । इदमिन्द्रप्रति हव्यं
शृभाय सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः । विवेष यन्मां
धिषणां जजान स्तथै पुरा पार्यादिन्द्रमहः । अहंसो यत्र
पीपरथथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते । प्र सत्राजं प्रथम-
मध्वराणाम् (३) अहोमुचं वृषभं यज्ञियानाम् । अपां
नपातमश्विना हयस्तमस्मिन्नर इन्द्रियं धन्तमोजः । वि स
इन्द्र सृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । अधस्पदं तर्मा
कृधि यो अस्मा अभिदासति । इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोऽ-
जायथा वृषभ चर्षणीनाम् । अपानुदो जनममिन्नयन्तमुहं

देवेभ्यो अरुणोऽहं लोकम् । मुगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः
 परावतः (४) आ जंगामा परस्याः । सुकृ० स० शाय
 पाविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताडि वि मृधो नुदस्व । वि
 शत्रून्वि मृधो नुद वि वृत्रस्य हनू रुज । वि मन्युमिन्द्र
 भाभितोऽमित्रस्याभिदासतः । आतारमिन्द्रमवितारमिन्द्र० ह-
 वेहवे सुहव० शूरमिन्द्रम् । हुवे नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्र० स्वस्ति
 नो मघवा धात्विन्द्रः । मा ते अस्थाम् (५) सहसावन्प-
 रिष्ठावघाय भूम हरिवः परादै । आयस्व नोऽवृकेभिर्वस्यै-
 स्तव प्रियासः सुरिषु स्याम । अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्व-
 ट्वा धर्जं पुरुहूत द्युमन्तम् । ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरव-
 धयन्महये हन्तवा उ । वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चा-
 निन्द्र आवाणो अदितिः सजोषाः । अनश्वासो ये पवयोऽ-
 रथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्युम् (६) ॥

(वृत्रहृत्वेऽर्जु गाधविजोऽश्वराणां परावतोऽस्थापटाघत्वारि० यन्त्र) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

सं त्वा ध्रुवोऽस्पृग्निर्वाहिषोऽहमा प्यायतामर्गन्म यथा वै यो वै अर्द्धा
 मजापतिर्धन्वाध्रुवोऽसीत्याह यो वै सप्तदशमिन्द्रं वो द्वादश ॥ १२ ॥

सं त्वा बर्हिषोऽहं यथा वा एवं विद्वाञ्श्रौषदसहसाव-

अर्कपश्चादनु ॥ ५१ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठकः समाप्तः ॥ ६ ॥

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

सप्तमादिष्वेकादशान्तेषु पञ्चस्वनुवाकेषु याजमानब्राह्मणप्रसज्जनादाध्वर्यवजास-
णमपि क्रियद्भिहितम् । द्वादशानुवाके याज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।
काम्येष्टिकाण्डे सप्तमास्तुवाके काचिदिष्टिरेवमागन्नायते—

“ ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोद-
धावति स एवास्मै पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति ” [सं० का० २ प्र०
२ अ० ७] इति ।

पशूनभिन्द्रत्वमर्थवादान्तरे दृष्टव्यम् ।

पुरोडाशादिपरित्यागेन चरुविधानं प्रशंसति—

“ चरुर्भवति स्वादेवास्मै घोमेः पशून्प्र जनयति ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ७] इति ।

वाजपेथे हि नैवारं चरुमश्वानवधापेयेत् । अश्वमेधेऽपि लाजीनित्यादिमन्त्रे-
णाश्वयाजमुपावर्हरन्ति । तच्च भक्षितमन्त्रमुत्पत्समानानामश्वानां रेतोस्त्रेण बीज-
मित्यभिधेयं चरोः पशुयोनित्वमत्राभिधीयते ।

तस्या ऐन्द्रेष्टेः पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रं व इति । हे करिष्यजमाना वो युष्पाकं जनेभ्यः पुत्रभृत्यादिजन-
सिद्धयर्थं विश्वतस्तारि सर्वस्य जगत उपरि स्थितमुत्कृष्टत्वेन वर्तमानमिन्द्रं हवामह
आह्वयामः । स चेन्द्रोऽस्माकं केवलोऽस्वसाधारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्य-
धिकमनुग्रहमस्मास्तु करोत्वित्यर्थः ।

याज्यामाह—

इन्द्रं नर इति । अग्निचयनमनुतिष्ठन्तो नर इन्द्रं नेमयिता बल्ल्यादिभिर्देवैः
सह नेमस्यार्धस्य हविषो धिता धारणाय हवन्त आह्वयन्ति । अत एव चयन-
ब्राह्मणमेवमागन्नायते—“ अर्वेन्द्राणि जुहोति ” इति । तन्मन्वाश्वैवमागन्नायन्ते—
“ अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे ” इत्यादयः । यद्यस्मात्कारणा-
त्पार्याश्रितेऽग्नावग्निष्टोमादिपारमर्हन्त्यो यजमानास्ता धियो धुनजते युञ्जते तान्य-
ग्निष्टोमादीन्धनुतिष्ठन्ति । तादृश हे इन्द्र त्वं शूरो रक्षोभिरनभिभूतो नृपावा
भमुष्येभ्यः सनिता धनस्य दाता शवसोऽस्मदीयस्य बलस्य चक्रीनस्त्वर्पको भूत्वा
नोऽस्मान्योपति बहुगवादिपशुयुके मजे संघ आभजाऽऽमिमुख्येन स्थापय ।

१ क. घ. ङ. च. “येतेति । अ” । २ स. “रति । त” । ३ क. घ. ङ. च. अस्थ च” ।
४ स. “कानः सप्यक्प्रकारको ।

दृष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपाले निर्वपेत्पशुकाम इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तस्त्वेन यागधेयेनोप धावति स एवास्मा इन्द्रियं पशून् यच्छति पशुमानेव भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ७] इति ।

इन्द्रियं बलं प्रभूतमस्यास्तीतिन्द्रियावान् । क्षीरघृतादिद्वारेणैन्द्रियवृद्धिहेतु-
त्वात्पशूनामिन्द्रियत्वम् । इन्द्रियं पशून् । चेति समुच्चयेऽप्यार्हत्तव्यः ।

तस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रियाणीति । हे शतक्रतो पशून् जनेषु निषादपश्वेषु ब्राह्मणादिवर्णेषु
यानि ते तवानुग्रहादिन्द्रियाणि सामर्थ्यानि सन्ति, हे इन्द्र तानि सर्वाणि ते
तवानुग्रहादावृणे समन्ताद्गृह्णामि ।

याज्ञ्यामाह—

अनु ते दायीति । यजत्र यष्टव्य हे इन्द्र मेहे महते सर्वभ्यो देवेभ्योऽधि-
काय ते तुभ्यं सत्रा सत्रेषु विश्वं सर्वं हविर्देवेभिरभ्यर्च्यमादिभिरनुदायि अनुक्रमेण
दीयते । किमर्थम् । वृत्रहत्ये वृत्रघ्नमनु ते तवेन्द्रियाय बलसिद्ध्यर्थम् । न केवलं
वृत्रघ्नमनुसृत्य किंतु क्षत्रमनु त्वदीयं क्षत्रियत्वजातयामिमानमनुसृत्य, सहोऽनु
त्वदीयं बलमनुसृत्य, सृषहो वैरिमनुष्यतिरस्कारशीलमनुसृत्य, त्वायि यथोक्ताभ्यु-
णानवेक्ष्य ते तुभ्यं पुनः पुनर्दीयत इति शेषः ।

अन्यामिष्टिं विधत्ते—

“ इन्द्राय चर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामो ब्रह्मवर्चसं
वै चर्म इन्द्रमेव चर्मवन्तस्त्वेन यागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति
ब्रह्मवर्चस्येव भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ७] इति ।

चर्मवते वेदशास्त्रादिप्रयुक्तब्राह्मतेजोयुक्ताय । विद्वत्सु वेदशास्त्रादित्वेण ब्रह्म-
वर्चसेन दीप्यत इति ब्रह्मवर्चसस्य चर्मत्वम् ।

एतस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

आ यस्मिन्निति । वासयन्ति रथस्योपर्यादित्यमिति वासवा आदित्यस्या-
थाः । ते च सप्तसंख्याकाः । सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमिति मन्त्रवर्णात् । न
चैवं सत्येको अथो वहति सप्तनामेत्यनेन विरोधः । वचनद्वयबलेन विकल्पस्या-

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

स्फुरितत्वात् । ते च सप्ताधाः स्वारुहो यथाऽऽदित्यपरतन्त्रा अपि स्वयमेवाऽऽ-
रोहन्त इव वर्तन्ते, सुशिक्षितत्वेन प्रेरणं विनैव प्रवृत्तत्वात् । तादृशाः सप्ताधा
यस्मिन्नादित्य आविष्टान्ति अभिवर्तन्ते स आदित्य ऋषिर्होतीन्द्रियज्ञान्येव सर्वदा
वेदप्रयोगे तत्वात् । अत एवाऽऽम्नामते—“वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः” इति ।
दीर्घशुचमसैलोष्मप्रकाशनेन मथितकीर्तितमः । ईदृशो घर्मो दीप्पमान आदित्य
इन्द्रस्य गृहेऽतिथिः स्वामीष्टं याचितुं यदा कदाचिदागच्छति तस्येन्द्रस्य महिषा
किमिव वक्तव्य इत्यभिप्रायः ।

याज्यामाह—

आमास्विति । आमासु फलपाकरहितास्वोषधीषु पक्वं सम्भक्पाकयुक्तं फ-
लं हे इन्द्र तमैरयो वृष्टिद्वारा संपादितवानसि । सूर्यं विचरन्ते परिवर्तनसामर्थ्य-
प्रदानेन दिव्यारोहयासि । हेतिमिर्यजमाना जुष्टमिन्द्रस्य प्रियं हविः पुरोडाशस्वरूपं
तपत सुष्ठु हुतं कुरुत । किमिव, घर्मं न प्रदर्शयामि, सुवृत्तिभिर्हुंकारप्रस्तावादि-
शोभनमकियुक्तैः सामन्सामभिर्घर्मं यथा तपन्ति । गिर्येणसे गीर्भिः स्तुत्यमिन्द्राय
गिरः स्तुतिस्त्वाः प्रैमुङ्क्तेति शेषः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै देवानामन्न-
मिन्द्रेमेवार्कवन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव
भवति” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

बुभुक्षुभिरर्धमानत्वादादरेण स्वीक्रियमाणत्वाच्चस्यार्कत्वम् ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रमिदिति । गायत्रिः सामगा बृहद्बृहता साम्नेन्द्रमिन्द्रमेवानुषतास्तुव-
न् । ऋच स्तुतावित्यस्माद्धातोरुत्पन्नोऽर्कशब्द ऋचमाचष्टे । अर्केभिर्ऋग्भिर्ऋर्किणो
बह्वृचा इन्द्रमस्तुवन् । वाणीरन्धा अपि वाचो यजूरूपा इन्द्रमस्तुवन् ।

याज्यामाह—

गायन्तीति । हे शतक्रवो गायत्रिणो गायत्रसामयुक्ता उद्गतारस्त्वां गाय-
न्ति । अर्किणो बृहवृचास्त्वामर्चन्ति स्तुवन्ति । ब्रह्माणस्त्वदुपलक्षिता अध्वर्यवोऽपि
त्वामुद्येमिर उत्थापयन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः । किमिव, वंशमिव । यथा कुलाचारा-
दिभिः स्वकीयं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् ।

इष्टयन्तरं विहविष्कं विधत्ते—

“इन्द्राय धर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्भिन्नेन्द्रियावत इन्द्रायार्कवते भूतिकाशो यदिन्द्राय धर्मवते निर्वपति शिर एवास्थ तेन करोति यदिन्द्रामेन्द्रियावत आत्मानमेवास्थ तेन करोति यदिन्द्रायार्कवते भूत एवास्त्राद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

तेन धर्मवते निर्वापेणाध्वर्युरस्य यजमानस्य शिरः करोति । एवंविधैश्वर्यादिभिः सभायामुन्नताशिरस्कं करोति । तेनेन्द्रियावते निर्वापेणास्थ यजमानस्याऽऽत्मानमेव करोति पुष्टशरीरमेव करोति । अर्कवते निर्वापेण यजमानो भूत एवैश्वर्यं प्राप्नुव एव सञ्चदनयोग्ये सम्यग्गच्छे प्रतितिष्ठति । भवत्येव पुनरप्यधिकमैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । अत्र धर्मवतो हविषि “ आ यस्मिन् ” इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । इन्द्रियावतो हविषि “ इन्द्रियाणि शतक्रतो ” इत्यादिके । अर्कवतो हविषि “ इन्द्रमिन्द्राधिको बृहत् ” इत्यादिके ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्रायार्होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अ२ ह इन्द्रमेवाहोमुच२ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पाप्मनोऽहसो मुञ्चति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

अंहःशब्देनात्र नरकहेतुनिषिद्धाचरणादिरूपः पाप्मोच्यते । पाप्मनोऽहसोऽत्यधिकात्पापादित्यर्थः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अ२होमुच इति । गृणानाः स्तुवन्तो वयमोषिष्ठदात्रे ग्रीष्मकाले दावाग्निनाऽत्यन्तदग्धभूमदेशेभ्यो वर्षर्तौ वृष्टिदात्रेऽहोमुचे पापान्मोचयिष्वे मनीषां बुद्धिं प्रभरेम स्वी कुर्मः । कीदृशीं सुमतिं, त्वां तोषयेमेत्येवमादिशोभनमनत्रोपेताम् । हे इन्द्रेदं त्यज्यमानं हव्यं प्रतियुहाण । तेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ।

याज्यामाह—

विवेषेति । यद्यस्मात्कारणाद्विषणा पूर्वोक्ता बुद्धिर्मा विवेष व्यास्रवती तस्मादहं सुबुद्धिर्जान जातवानस्मि । अत एव पार्यादहः पुरोत्तमान्मरणदिवसात्पुरा त्वां स्तवै, आमरणं स्तवानीत्यर्थः । यत्र यस्यां धिषणायां सत्याभि-
न्वोऽस्मानंहसः पापात्पीपरदुत्तारितवान्सा धिषणा विवेषेत्यन्वयः । अथवा यथा-

(आज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हन्यस्मानंहसः पारयति तस्मात्पार्यादहः पुरा स्तवा इत्यन्वयः । यथा लोके
मावा मद्यां यान्तं नाविकमुभये कूलद्वयवर्तिनो हवन्ते^१ मामुत्तारयेत्पाह्वयन्वि
तथैवाहसो मुक्तानस्मानुभयकूलप्रभव आह्वयन्तीत्यर्थः ।

अथैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

प्रसम्नाजमिति । हे नरो मनुष्या ऋत्विजः प्रकर्षेणेन्द्रं भजतेति शेषः ।
कीदृशं, सप्ताजं सम्पददीप्त्वमानम् । अध्वराणामग्निष्टोमादीनां प्रथमं मुख्यदे-
वम् । अंहोमुचं पापान्मोचयितारम् । यज्ञियानां यज्ञसंयन्धिकलानां वृषभं वर्षि-
तारम् । अपां वृष्टिरूपाणामुदकानां नपातमविनाशयितारम् । हयन्तमैश्वर्यस्य
गमयितारम् । हेऽश्विनावस्मिन् यजमान इन्द्रियं चक्षुरादिषट्त्वमोजो बलं च धत्तं
स्थापयतम् ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽग्निं प्रवेपेरन्रा-
ष्ट्राणि वाऽग्निं समियुरिन्द्रमेव वैमृध^२ स्वेन मागधेयेनोप धावति स एवास्मान्मृ-
धोऽपहन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

मृधो वैरिणो यं यजमानमभितः प्रवेपेरन्प्रकर्षेण कम्पयेयुर्भीतिमुत्पादयेयुः ।
अथवा राष्ट्राणि देशानभितो विनाशयितुं समियुः संगता भवेयुः, तस्य यज-
मानस्य रक्षायै वैमृधाय शत्रुविनाशकायेन्द्रोऽयं निर्वपेत् । स चेन्द्रोऽस्माद्यजमा-
नान्मृधः शत्रून्पहन्ति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

वि न इन्द्रेति । हे इन्द्र नोऽस्माकं मृधः शत्रुन्विशेषेण जहि । किञ्च,
धृतव्यतोऽस्मान्वातयितुं सेनामिच्छतः शत्रून्जीवाञ्छयभूतान्यच्छोपरतां कुरु ।
यश्चान्योऽस्मानभिदासत्पुष्पक्षयति तमीं तमपि वैरिणमधस्पदमस्मत्पादयोः प्रणत-
शिरस्कं लुधि कुरु ।

तत्र याज्यामाह—

इन्द्र क्षत्रमिति । हे इन्द्र वारं वरनीयं शत्रं क्षताङ्गक्षणमोजोऽस्मादीयं
बलं चाभिलक्ष्याजायथा एतत्सर्वं संपादयितुं जातोऽसि । चर्षणीनां मनुष्याणां
हे वृषभ क्षामानां वर्षकामित्रयन्तं शत्रुमावमिच्छन्तं जनयपानुदास्तिरस्लवदवानासि ।

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

देवेभ्यो हविष्पदानादिभ्यवहारिभ्यो यजमानेभ्य उरुं विस्तीर्णं लोकं भोगस्था-
मनुरुणोरु कृतवानेवासि ।

तस्यामेवेष्टौ विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

मृगो नेति । हे इन्द्र भीमो भयंकरः कुचरः पाणिभक्षणादिरूपकुत्सिताचरण-
शीलो गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी मृगो न सिंहव्याघ्रादिमृग इव परस्याः परावतो
महतो दूरादाजगामास्मद्विरोधिनां हन्तुमागतोऽसि । आजगन्थेति हि शास्त्रान्तरे
मध्यमपुरुषः पठितः । सूक्तं परशरीरादिषु सरणशीलं विगमं तीक्ष्णं एवं बज्रं
संशय सम्भवतीक्ष्णं कृत्वा विशेषेण शत्रून्ताडय । मृगो योद्धुञ्शत्रून्विशेषेण
नुदस्व निराकुरु ।

विकल्पितां याज्यामाह—

वि शत्रूनि । हे इन्द्र शत्रून्विशेषेण नुद निराकुरु । मृगो योद्धुनपि
विशेषेण नुद । वृत्रस्य हनु विरुज विशेषेण भग्नी कुरु । त्वं भामितः क्रुद्धः
सन्मभिदासतोऽस्मानुपक्षपयतोऽपित्रस्य वैरिणो मन्युं विशेषेण भग्नं कुरु ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय त्रात्रे पुरोडाशमेकावशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मो वा परियत्तो वेन्द्रमेव
प्रातार१ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायते ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ७] इति ।

बन्धः शृङ्खलया निगडितः । परियत्तः शृङ्खलामन्तरेण परितो भटैरवहन्धः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्रातारमिति । त्रातारं शृङ्खलाबन्धाद्रक्षितारम् । अवितारं मटावरोधाद्-
क्षितारम् । शूरं बन्धकानामवरोधकानां च विरस्कारे क्षमम् । हवे हवे सुहवं
सर्वस्मिन्होमे सुखेनाऽऽह्वातुं शक्यम् । शक्रं सर्वेषु कार्येषु शक्तियुक्तम् । पुरुहूतं
बहुभिर्मयजमानैराहूतमिन्द्रं हवे नु आह्वयाम्येव । प्रदिविशेषणमिन्द्रशब्दावृत्ति-
र्वाक्यभेदार्थम् । त्रातारमिन्द्रं हवे । अवितारमिन्द्रं हव इत्येवं वाक्यभेदः ।
तैश्च बहुभिर्वाक्चरैराहूतमित्यर्थः प्रदर्शयते । इन्द्राऽऽगच्छ हरिव आगच्छेत्यादौ
तद्दर्शनात् । लोकेऽप्यतिशालं पुत्रमुनलात्तयितुं पितरागच्छ त्रातरागच्छेत्यादौ
दृश्यते । मयवा धनवानिन्द्रो नोऽस्मभ्यं स्वस्ति धातु अविनाशं देदानु ।

तत्रैव याज्यामाह—

मा ते अस्यामिति । हे सहसादन्वलयन्निन्वास्यां परिष्टौ परित्राणार्थं
क्रियमाणायामिष्टौ वयमधाय वैकल्याय मा भूम, अस्मदनुष्ठिते कर्माणि वैकल्यं
मा भूदित्यर्थः । हे हरिवो हरिभिरथैस्तद्वन्परादैः परादातुं त्वामवज्ञातुं वयं मा
भूम कदाचिदप्यवज्ञां मा करवामेत्यर्थः । त्वं नोऽस्मान्दुकेभिर्हिसकरहितैर्वैकृत्यै-
र्गृहैस्त्रायस्व । तादृशान्गृहान्प्यच्छ । सूरिषु विद्वत्सु यजमानेषु मध्ये वयं तव
प्रिया भवेम ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ इन्वाधार्काश्वमेधयते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेथं महायज्ञो नोपन-
मेदेते वै महायज्ञस्यान्त्ये तन् यदधार्काश्वमेधाविन्द्रमेधार्काश्वमेधवन्तः स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्या अन्ततो महायज्ञं च्वावयत्युपैनं महायज्ञो नमति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

अधमेधयज्ञस्य साधनभूतो योऽग्निः सोऽर्कः । यश्च दत्कलभूत आदित्यः
सोऽश्वमेधः । अत एव पञ्चमकाण्डे पञ्चाकां हुतिविधिशेषार्थवादे सामान्यायते—
“ अर्को वा एष यदग्निरसावादित्योऽश्वमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरेव
ज्योतीः वि संदधाति ” इति । अधमेधब्राह्मणेऽप्याम्नायते—“ अग्निर्वा अधमेधस्य
योनिरायतनम् । सूर्योऽग्न्योनिरायतनम् । यदश्वमेधेऽग्नौ चित्य उत्तरवेदिं चिनोति
तावर्काश्वमेधो ” इति । वाजसनेपिनोऽपि चित्यस्यामेरुपासने सामान्यन्ति—
“ एष वा अधमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका
आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ ” इति । इन्द्रः स्तुतयोरग्न्यादित्ययोः स्वामित्वाव-
र्काश्वमेधवानित्युच्यते । यं यजमानं मत्पश्वमेधराजसूयरुरो महायज्ञो नोपनमेज
भाप्नुयात्स यजमानोऽर्काश्वमेधस्वामिने निर्वपेत् । याचेतावर्काश्वमेधशब्दाच्चाव-
ग्न्यादित्यौ तावुभौ महायज्ञस्याश्वमेधस्यान्त्ये तन् पारम्भसमाप्तिकोट्योर्वर्तमान-
शरीरे । चित्याग्निः साधनत्वेन पारम्भकोटौ वर्तते । आदित्यः फलरूपत्वेन स-
माप्तिकोटिगामी । स एवेन्द्र एवास्मै यजमानस्य समीपे महायज्ञं धेरयति । स
च महायज्ञ एनं यजमानमुपनमति भाप्नोति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अनवस्त इति । हे पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहुतेन्द्र ते तव रथमनवो मनु-

ष्यास्तक्षस्तक्षन्तु संस्कुर्वन्तु । किमर्थम् । अध्यायार्थं संयोज्यम् । त्वष्टा देवः
शिल्पी द्युमन्तं दीप्तिमन्तं वर्जं तक्षतु । ब्रह्माणो ब्राह्मणा ऋत्विजोऽर्कैरर्चनसाध-
नैर्मन्त्रैर्मह्यन्तः पूजयन्त इन्द्रमवर्धयन्त्यशसा वर्धयन्तु । अहयेऽहिमघं महायज्ञ-
प्राप्तिप्रतिबन्धकं पापं हन्तवा उ अवश्यं हन्तुमवर्धयान्तित्यन्वयः ।

याज्यामाह—

वृष्णे यत्त इति । हे इन्द्र यद्यदा वृष्णे ते कामाभिवर्षिणस्तव संबन्धिन-
मर्कमर्चनीयं वृष्णो वर्षणं (कं) फलाभिवर्षकं यागं ब्राह्मणः साधनभूता दृषदुप-
सादयः पदार्था अर्चानर्चयन्ति अलंकुर्वन्ति, तदानीमदितिर्बोद्धव्या पृथिवी स-
जोवास्त्वया समान्पीतिर्मवतु । इन्द्रेषिता इन्द्रप्रेरिता ये पवयो वज्राः सन्ति
तेऽप्यरथा अनधासो रथाधनिरपेक्षा एव दस्यून्महायज्ञप्राप्तिप्रतिबन्धकानसु-
रानभ्यवर्तन्ताभिलक्ष्य हन्तुं पवर्तन्ताम् ।

अथ विनिषोगसंग्रहः—

“ इन्द्रं वो विश्वतोऽमुष्मिंश्चरावैन्द्र ऋचोर्द्वयम् ।

इन्द्नीन्द्रियावद्यागे स्यादा यस्मिन्वर्मवद्यजौ ॥ १ ॥

इन्द्रं स्यादर्कवद्यागे तिस्रोऽहोऽग्नयणावुचः ।

विनो (वै)मृधे चतस्रः स्युस्तारं चातुमद्यजौ ।

अनवोऽर्काश्चवद्यागे मन्त्राः सप्तदशेरिता (न्वा एकोनविंशतिः)

॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यद निवारयन् ।

पुमर्थान्श्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्व-

रस्य श्रीवीरवृद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाहके सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उप तिष्ठन्त इडा खलु
वै पाकयज्ञः सैषाऽन्तरा प्रयाजानूयाजान्यजमानस्य लोकेऽ-
वहिता तामाहियमाणामभि मन्त्रयेत् सुरुपवर्षवर्ण एहीति
पशवो वा इडां पशुनेवोप ह्वयते यज्ञं वै देवा अदुहन्त्यज्ञोऽ-
सुराः अदुहन्तेऽसुरा यज्ञदुग्धाः पराऽभवन्त्यो वै यज्ञस्य
दोहं विद्वान् (१) यजतेऽप्यन्यं यजमानं दुहे सा मे
सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्योहैष वै यज्ञस्य दोहस्ते-
नैवैनं दुहे प्रप्ता वै गौर्दुहे प्रप्तेडा यजमानाय दुह एते वा
इडां ये स्तमा इडोपह्वयेति वायुर्वत्सो यर्हि होतेडामुपह्वयेत्
तर्हि यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा ध्यायेत्
(२) मात्रे वत्समुपावसृजति सर्वेण वै यज्ञेन देवाः सुवर्गं
लोकमायन्पाकयज्ञेन मनुरश्माम्यत्सेडा मनुमुपावर्तत तां
देवासुरा व्यह्वयन्त प्रतीचीं देवाः पराचीमसुराः सा देवानु-
पावर्तत पशवो वै तद्देवानवृणत पशवोऽसुरानजह्वर्यं कामये-
तापशुः स्यादिति पराचीं तस्येडामुप ह्वयेतापशुरेव भवति
यम् (३) कामयेत पशुमान्त्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुप
ह्वयेत पशुमानेव भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा इडामुप
ह्वयेत य इडामुपह्वयाऽऽत्मानमिडानामुप ह्वयेतेति सा नः
प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनीत्याहेडामेवोपह्वयाऽऽत्मानमिडांयामुप
ह्वयते व्यस्तमिष वा एतयज्ञस्य यदिडा सामि प्राश्नन्ति (४)

सामि मा॒र्जयन्त॑ ए॒तत्प्र॒ति वा अ॒सुराणां॑ य॒ज्ञो व्य॑च्छिद्यत
 ब्र॒ह्म॒णा दे॒वाः सम॑दधु॒र्बृह॒स्पति॑स्तनुतामि॒मं न इत्या॑ह ब्र॒ह्म
 वै दे॒वानां॑ बृह॒स्पति॑ब्र॒ह्मणै॒व य॒ज्ञः सं द॑धाति॒ विच्छि॑न्नं य॒ज्ञः
 समि॑मं द॒धात्वित्या॑ह संत॒त्यैष वि॒श्वे दे॒वा इह॑ मा॒दय॑न्तामि॒-
 त्या॑ह संत॒त्यैव॑ य॒ज्ञं दे॒वेभ्योऽनु॑ दि॒शति॑ यां वै (५) य॒ज्ञो
 दक्षि॑णां द॒दाति॑ ता॒मस्य॑ प॒शवोऽनु॑ सं का॒मन्ति॑ स ए॒ष ईजा॑-
 नो॒पशु॑भा॒विको॑ य॒जमाने॑न स्व॒लु वै तत्का॑र्यमित्या॒हुर्म॒था दे॒वत्रा॑
 कृ॒त्तं कु॑र्वीताऽऽत्म॒न्यग्नू॒न्मये॑तेति ब्र॒ध्न पि॒न्वस्वे॒त्याह॑ य॒ज्ञो
 वै ब्र॒ध्नो य॒ज्ञमे॒व तन्म॑हयत्यथो दे॒वत्रै॒व दत्तं॑ कुरुत आ॒त्मन्य॑-
 अ॒न्मये॑ते द॒दतो॑ मे मा क्षा॒यीत्या॑हाक्षेति॒मेवो॑पैति कु॒र्वतो॑ मे
 भो॒प द॒सद्वि॒त्याह॑ भू॒मान॑मेवोपैति (६) ॥

(वि॒द्वाभ्य॑गि॒ज्ञव॒ति यं प्रा॒श्नन्ति॑ यां वै म॒ एका॒न्वि॒स्वति॑श्च) ।

इति छ॒ष्णय॒जुर्वे॑दीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथ॒-
 माष्टके सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

धस्य निःश॒सितं॑ वे॒दा यो वे॑देभ्योऽस्वि॒लं जग॑त् ।

निर्म॑मे तमहं ध॒न्दे वि॒द्याती॒र्यम॑हेश्वरम् ॥

प्रपाठके सप्तमेऽस्मिन्ननुवाकास्त्रयोदश ।

याजमानब्राह्मणस्य शेषः षट्स्वादिभेदु हि ॥

वाजपेयस्य मन्त्रास्तु षट्स्वन्वेष्वथ याज्यकाः ।

इडानुमन्त्रणं तस्या इडायाश्च प्रशंसनम् ।

अन्वाहायोऽथ मन्थानुवाकव्याख्या त्रिषु स्मृता ।

रथमन्त्रा धावनं च रोहणं वाजहोमकः ।

उजित्यतिम्राक्षयाज्या इत्यर्था अनुवाकगाः ॥

(इडानुमन्त्रणम्)

तत्र प्रथमेऽनुवाक इडानुमन्त्रणमुच्यते । तदेतद्विधातुं प्रस्तौति—

पाकयज्ञमिति । पाकयज्ञस्य स्वरूपमापस्तम्बसूत्रव्याख्यातुमिरुक्तम्—“ औ-
पासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका यासि आह्वं संपंबळिरिशानबळिरिति सप्त
पाकयज्ञसंस्थाः ” इति । बौधायनोऽप्याह—“ हुतः प्रहुत आहुतः शालगवो
बळिहरणं यत्प्रवरोहणमष्टकाहोम इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ” इति । अन्ये
त्वाहुः—“ अल्पयज्ञाः पाकयज्ञाः ” इति । आश्वलायनोऽप्याह—त्रयः पाकयज्ञा
हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुताः ” इति ।

एतेषां मध्ये यं कंचिदप्याहिताग्नेः पाकयज्ञमनु गवाद्याः पशवोऽवस्थिता
भवन्ति पाकयज्ञेन लभ्यन्त इत्यर्थः । अत्र त्रिविडाभक्षणमेव पाकयज्ञो ब्रह्मणि
हुतत्वात् । अतोऽनेनापीडाभक्षणेन पशवो लभ्यन्ते । तत्रेयमिडा यजमानस्य
लोके फलसाधने यज्ञे प्रयाजानुयाजमध्ये व्यवस्थिता । प्रयाजाज्यभागप्रधान-
स्विष्टकृद्भ्य ऊर्ध्वमनुयाजेभ्यश्च प्रागिडाया अनुष्ठेयत्वात् । एतच्च हौत्रकाण्डे
स्विष्टकृद्याज्याया अनुयाजयाज्यायाश्च मध्य इडोपाह्वानमन्त्रपाठादवगम्यते ।

विधत्ते—

तामाह्वियमाणामिति । तामिडामाह्वियमाणामवदाय होतृसमिपमानीयमा-
नाम् । तत्प्रकारमापस्तम्ब आह—“ इडापात्रमुपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्यं इडां
समवद्यति चतुरवचां वा पञ्चावताम् ” इति । “ अभिषार्येडां होत्रे प्रदाय ”
इति च । इडादेवतायाः पशुसाधनत्वाद्गौरूपत्वाच्च मन्त्रगतेनेहीति पदेन पशूने-
वोपह्वयते ।

सा मे सत्याऽऽशीरित्येतं मन्त्रभागं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

यज्ञं वा इति । दोहनं रिक्तीकरणम् । सां दोग्धीत्यत्र तथा दर्शनात् ।
देवाः प्रथमं यज्ञमदुहन्नुदुहन्, तद्वत्सारफलस्वीकारेण रिक्ती चक्रुः । स च
यज्ञोऽसुरानदुहन्तदीयसारपहारेण रिक्ती चकार । तदस्ते पराभूताः । यो यज-
मानो देवकर्तृकं यज्ञरिक्तीकरणं यज्ञकर्तृक्रमसुररिक्तीकरणं च विद्वान्यजते सोऽ-
न्यमपि यजमानं दुहे रिक्ती करोति । एतस्य वाक्यस्य मन्त्रमन्त्रसाररूपत्वादप्यस्य
यजमानस्य न काचिद्धानिः ।

व्याचष्टे—

सा मे सत्येति । उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृत इत्या-

दिका येयमाशीरुपह्वानमन्त्रगता सेयमस्य यज्ञस्य संबन्धिन्याशीर्मम सत्या
मूयादित्येवंरूपो यज्ञदोहस्तेनैवान्यं यजमानं दोग्धि ।

वायुध्यानं विधातुं प्रस्तौति—

प्रप्ता वा इति । प्रप्ता वत्सलेहनेन प्रस्तुतस्तनी गौर्दुहे पयः क्षारयति तद्व-
दनेडा प्रप्ता सती यजमानस्य कलं दोग्धि । तस्या इडाया इडोपहूतेत्यादिमन्त्र-
भागाः स्तनाः । वायुर्वत्सः ।

विधत्ते—

यर्हि होतेति । यर्हि यस्मिन्काले ।

इडोपहूतेत्यादिमन्त्रभागप्रयोगे हेयोपदेयपक्षौ विधातुं प्रस्तौति—

सर्वेणेति । मनुसहिताः सर्वे देवाः कृत्स्नेन दर्शपूर्णमासयागेन स्वर्गलोके
मानुमुद्यताः । तत्र मनुः पाकयज्ञेन आन्तोऽभूत् । “ इडा खलु वै पाकयज्ञः ”
इत्युक्तम् । अतो मनुर्होता सन्निडोपाह्वान एव तात्पर्यवानभूदित्युक्तं भवति ।
सा चेडा देवता तात्पर्यवन्तं मनुमुपगतवती । तां दृष्ट्वा देवाश्चासुराश्च परस्परव्य-
त्ययेनाह्वयन्त । ते देवाः प्रतीचीं संमुखमुपाह्वयन्त । असुराः पराचीं मुखमुपा-
ह्वयन्त । इडोपहूतेत्येवभादाविडाशब्दप्रयोगः सामुख्यम् । उपहूतेडेति पश्चादि-
डाशब्दप्रयोगो विमुखत्वम् । तत्र संमुखत्वेन गुह्यं सती सा देवानुपावर्तत ।
पशवो वा इडेत्यन्यत्राऽऽन्तातवादिडात्पदाः पशवस्तत्तदा देवानवृणत वृत्तवन्तः
प्राप्तवन्तः । विमुखत्वेनेडाया अपरितोपात्तदूपाः पशवोऽसुरानजहुरुः संत्यक्तवन्तः ।

तत्र हेयपक्षं विधत्ते—यं कामयेतेति ।

उपदेयपक्षं विधत्ते—यं कामयेतेति ।

सा नः प्रियेतिमन्त्रभागं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

अह्यवादिन इति । वेदार्थविचारका विद्वांसः परस्परमित्याहुः । किमिति,
यो बुद्धिमान्मन्त्रेणेड एहादिव एहीत्यादिनेडामुपहूय तस्यामिडायामात्मानमुपह्वयते
योजयति स एवेडा यथाशास्त्रमुपह्वयेतेति ।

मन्त्रं व्याचष्टे—

सा नः प्रियेति । येयमिडाऽस्माभिरिड एहीत्यादिनोपहूता सेयमिडा त्वं
नोऽस्माकं प्रियेत्यनेन वचनेन स्वात्मानमिडायां योजितवान्भवति ।

पार्जनार्थं मनो ज्योतिरित्यादिकामुचं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

(इहानुमन्त्रणम्)

व्यस्तमिवेति । इहेति यदेतेन यज्ञस्याङ्गं व्यस्तं विच्छिन्नमिव भवति । तत्कथमिति । उच्यते—सामि पुरोडाशस्य लेशमिहाभगरूपमृत्विजः प्राश्नन्ति, साम्युदकलेशं मार्जयन्ते शिरसि सिञ्चन्ति, तदानीं प्रधानयागाः पूर्वमेव हुता अनुयाजादियागा इत ऊर्ध्वं यष्टव्यास्तन्मध्ये त्वेत्तदिहाभक्षणं मार्जनं च क्रियते, तयोरयामरूपत्वाद्यागाविच्छेदकत्वम् । तथा सत्यसुरा यष्टव्याननुयाजादीन्विस्मृतवन्तः । अतोऽसुराणां यज्ञ एतत्प्रति भक्षणमार्जनद्वयं मत्पेतद्दीपे काले विच्छिन्नोऽभूत् । देवास्त्वममन्ताः सन्तो ब्रह्मणा परिवृढेन केनचित्पुरुषेण समदधुस्त्वयोर्विच्छिन्नयोः पूर्वोत्तरयोर्वैश्वभागयोः संधानं कृतवन्तः ।

तस्या ऋचस्तृतीयपादं व्याचष्टे—

बृहस्पतिरिति । देवगुरुत्वाद्बृहस्पतेः परिवृढत्वम् ।

संधातृप्रतिपादकं तृतीयपादं व्याख्याय संधानप्रतिपादकं द्वितीयपादं व्याचष्टे—

विच्छिन्नमिति । अविच्छेदायेत्यर्थः ।

तस्य संततस्य यज्ञस्य देवसमर्पणप्रतिपादकं चतुर्थपादं व्याचष्टे—

विश्वे देवा इति । अन्नं पिन्वस्वेत्यादिकं पुरोडाशाभिमन्त्रणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

यां वै यज्ञ इति । यजमानेनस्विभ्यो दीयमानां गवान्वाहार्यादिरूपां दक्षिणां तदीयाः पशवः सर्वेऽप्यनुगच्छन्ति, तदा यज्ञानुष्ठाता च पशुरहितो भवति । अतः स्वेन दत्तं दक्षिणाद्रव्यं यथा देवजा देवेषु ऋत्विक्स्ववस्थितं भवति, पशवश्च यथा स्वस्मिन्नेव रमन्ते, तथा यजमानेन कर्तव्यमिति बुद्धिमन्त आहुः ।

मन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—

अन्नं पिन्वस्वेति । हे यज्ञ प्रीणीहीत्यनेन यज्ञस्य पूजारूपेण श्रोत्राहनेन यथोक्तं मयोजनद्वयं संपद्यते ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे—

ददतो म इति । दानप्रयुक्तो द्रव्यक्षयो मा क्षायीति प्रार्थनेन निवारितो भवति ।

तृतीयभागं व्याचष्टे—

कुर्वतो म इति । उपक्षयनिवारणस्य पूर्वमेव प्रार्थितत्वान्मोपदसदित्यनेनाभिवृद्धिलक्षणं बाहुल्यमेव प्रार्थयन् भूमानमेवोपैतीति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैतरीयसंहिताभाष्ये मथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

मथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ मथमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

सःश्रवा ह सौवर्चनसस्तुमिअमौषोदितिमुवाच यत्सत्रि-
णाः होताऽभूः कामिडामुपाह्वया इति तामुपाह्व इति
होवाच या प्राणेन देवान्दाधारं व्यानेन मनुष्यान्पानेन
पितृनितीं छिनत्ति सा न छिनत्ती ३ इति छिनत्तीति होवाच
शरीरं वा अस्यै तदुपाह्वया इति होवाच गौर्वै (१)
अस्यै शरीरं गां वाव तौ तत्पर्यवदतां यौ यज्ञे दीयते सा
प्राणेन देवान्दाधारं यथा मनुष्यां जीवन्ति सा व्यानेन
मनुष्यान्पां पितृभ्यो भन्ति साऽपानेन पितृभ्य एवं वेद पशु-
मन्त्रवत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः
प्रत्याभवतीत्यजं वा अस्यै तत् (२) उपाह्वया इति होवाचै-
वंधयो वा अस्या अन्नमोवंधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः
प्रत्या भवन्ति य एवं वेदाज्ञादो भवत्यथ वै तामु-
पाह्व इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगु-
ह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गुह्णातीति प्रतिष्ठां वा अस्यै तदुपा-
ह्वया इति होवाचेयं वा अस्यै प्रतिष्ठा (३) इयं वै प्रजाः
पराभवन्तीरनु गुह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गुह्णाति य एवं वेद
प्रत्येव तिष्ठत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच यस्यै निक्रमणे
घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति छिनत्ति सा न छिनत्ती ३

(इडाप्रशंसा)

इति न छिनत्तीति होवाच प्र तु जनयतित्येष वा इडामुपा-
हृत्वा इति होवाच वृष्टिर्वा इडावृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं प्रजाः
संजीवन्तीः पिबन्ति य एवं वेद यैव जायतेऽन्नादो भवति
(४) ॥

(गौर्वा अस्यैतत्प्रतिष्ठाऽहृत्वा इति वि० शतित्थं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

इडाद्यनुमन्त्रणमन्त्राः मधमे ध्याख्याताः । तामिडां द्वितीये द्वयोर्गुणयोः मभो-
चराभ्यां प्रशंसति । तत्र मभ्यवतारयति—

संश्रवा इति । संश्रवा इत्युपेर्नामधेयम् । स च सुवर्चनसः पुत्रः । तुमिञ्ज
इत्यृष्यन्तरस्य नामधेयम् । स चोपोदितस्य पुत्रः ।

संश्रवसः प्रभं दर्शयति—

यत्सज्जिणामिति । यद्यदा, तदेत्यध्याहारः । कां किं गुणकाम् ।

तुमिञ्जस्योत्तरं दर्शयति—

तामुपाहृ इति । प्राणादिवृत्तिभिरिडाया देवादिधारणमुत्तरञ्च स्पष्टी करि-
ष्यते । तां देवादिधारणगुणकामिडामुपहृतवानस्मि ।

पुनः प्रभं दर्शयति—

छिनत्तीति । त्वयोपहृता सेयमिडा गोरूपा सती दक्षिणात्वेन प्रतिग्रहीतृन्किं
छिनत्ति प्रतिग्रहदोषेण विनाशयत्यथवा न छिनत्तीति विचारार्थः लुप्तः ।

उत्तरं दर्शयति—छिनत्तीति ।

एवं तर्हि नेयं मुख्येहेति मभ्यवादिनोक्तं दूषणं दर्शयति—

शरीरमिति । अस्या इडादेवतथाः शरीरमेव त्वयोपहृतं न तु सा देवता ।
इदानीमाख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिः स्वयमेवाऽऽह—

गौर्वा इति । गौरेवास्या इडायाः शरीरम् । एतच्च मानवी घृतपदी भैषाव-

रुणीत्येतस्य हौत्रस्येडोपाह्वानमन्त्रस्य ब्राह्मणे मनुः पृथिव्या इत्याद्यनुवाके प्र-
सिद्धम् । अत इडायाः शरीरमूर्तां गमेव ज्ञातवन्तौ तदानीं छिनत्तीत्येतादृशा-
भ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामनिन्दताम् ।

इदानीं देवादिधारणं स्पष्टी करोति—

या यज्ञ इति । यज्ञे दक्षिणारूपेण वृत्तया गवा देवास्तूष्णीमेव तुष्यन्ति न
तु तां दुहन्ति नापि ध्वन्ति । अतः प्राणेन प्रकृष्टचेष्टयोत्तमया वृत्त्या देवान्वा-
रयति । मनुष्यास्तु गां दुग्ध्वा जीवन्ति, तदा नात्यन्तमहानिः शरीरस्य हीनत्वा-
त् । नाभ्यवन्तं हानिः । शरीरस्य वधाभावात् । अतः प्राणापानमध्यवर्तिन्या
ध्यानसमानया मध्यमवृत्त्या मनुष्यान्धारयति । अष्टकाश्राद्धे गां पितृभ्यो ध्वन्ति ।
तथा चाऽऽपस्तम्बः—“ शोभूते दर्भेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरो-
मि ” इति । सेयं गौरपानेनाधमवृत्त्या मारणरूपया पितृन्धारयति ।

उक्तस्य देवादिधारणस्य वेदनं प्रशंसति—

अथ तुमिजः स्वेनोपहूताया इडाया मुख्यत्वं संपादयितुं गुणान्तरेणेडां
विशिनष्टीति दर्शयति—

अथ वेति । पक्षान्तरद्योतनायाथ वा इति षड्वयम् । येयमिडा प्रभुत्वोपेताः
प्रजाः प्रत्याभिमुख्येन वर्तन्ते तादृशीमिडामुपहूतवानस्मि ।

संभवा एतस्या अपीडाया मुख्यत्वं वारयतीति दर्शयति—

अन्नं वा इति । अस्या इडायाः संबन्धि यदन्नं तदेवोपहूतवानासि न तु
मुख्यामिडाम् ।

तदेतदेद उपपादयति—

ओषधय इति । ओषधीनां गवामन्नत्वं प्रसिद्धम् । प्रभुत्वोपेतानां च प्रजा-
नां गृहेषु बहुजनभोजनाय व्रीह्याद्योषधय आगत्य वर्तन्ते ।

एतदेदनं प्रशंसति—य एवमिति ।

पुनरपि तुमिजस्य गुणान्तरोक्तिमिडाया मुख्यत्वसंपादिकामुदाहरति—

अथवा इति । येयमिडा व्याध्यादिभिः पराभूयमानाः प्रजाः स्वस्थाम-
वस्थाप्यानुगृह्णाति, पराभूयमानाः प्रजास्तसदपेक्षितस्थानप्रदानेन स्वी करोति ।

अस्या अपीडाया मुख्यत्वानिराकर्णोक्तिं दर्शयति—

(इडाप्रशंसा)

प्रतिष्ठामिति । प्रतितिष्ठत्यस्यामिडा गोरूपेति प्रतिष्ठा भूमिस्तामेषोपहृतवानसि
न मुख्यामिडाम् ।

तदेतद्वेद उपपादयति—इयं वा इति ।

वेदनं प्रशंसति—य एवमिति ।

मुख्यत्वसंपादनाय गुणान्तरोक्तिं दर्शयति—

अथ वा इति । यस्या वृष्टिरूपाया इडाया निष्कमणे न्यग्भावेन पतने सति
मद्घृतं क्षरदुदकं तज्जीवनार्थिन्यः प्रजा उपजीवन्ति तादृशीमिडामुपहृतवानस्मि ।

संभवः अस्यामिडायां पूर्ववदोषाभावाभावौ पृच्छति—

छिनत्तीति । वृष्टेर्वाञ्छभूमीनामिव प्रतिग्राह्यव्यवत्वाभावात्तुमिञ्छस्थ प्रति-
ग्राह्यदोषाभावोक्तिं गुणान्तरोक्तिं च दर्शयति—

न छिनत्तीति । वृष्टिरूपेयमिडा कमपि पुरुषं न छिनत्ति न दूषयति
किंतु प्रकर्षेण सस्यादिकं जनयति ।

संभवसो मुख्येडात्वाङ्गीकारोक्तिं दर्शयति—

एष वा इति । एष वृष्टिरूपेडावादी त्वमेव मुख्यामिडामुपहृतवानसि ।

एतस्यामुक्तायामिडायां पूर्वोक्तलक्षणं वेदो दर्शयति—

वृष्टिर्वा इति । तदेवमस्मिन्ननुवाके सर्वप्राण्युपकारिभिर्गवान्भूमिवृष्टिरूपै-
रियमिडा प्रशस्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते य एव
देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्यजति यदन्वाहार्यमाहरत्येते
वै देवाः प्रत्यक्षं यद्वाह्याणास्तानेव तेन प्रीणात्यथो दक्षिणैवा-
स्यैपाऽथो यज्ञस्यैव छिद्रमपि दधाति यद्वै यज्ञस्य कूरं यद्वि-

लिष्टं तदन्वाहार्येण (१) अन्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहा-
 र्यत्वं देवदूता वा एते यद्वत्विजो यदन्वाहा-
 र्यमाहरति देवदूतानेव प्रीणाति प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादि-
 शतसि रिरिचानोऽमन्यत स एतमन्वाहार्यमभक्तमपश्यत्तमात्म-
 न्नधत्त स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदुषोऽ-
 न्वाहार्य आह्रियते साक्षादेव प्रजापतिमुध्नोत्यपरिमितो निरु-
 प्योऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेः (२) आप्त्यै देवा वै य-
 यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्ते ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहा-
 र्यमपश्यन्तमन्वाहरन्त ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं वि-
 दुषोऽन्वाहार्य आह्रियते भवत्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो भ-
 वति यज्ञेन वा इष्टी पक्वेन पूर्ती यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आ-
 ह्रियते स त्वेवेष्टापूर्ती प्रजापतेर्भागोऽसि (३) इत्याह प्रजा-
 पतिमेव भागधेयेन समर्धयत्यूर्जस्वान्पयस्वानित्याहोर्जमे-
 वास्मिन्पयो दधाति प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे
 पाहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्तेऽक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा
 मे क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिल्लोक इत्याह क्षीयते वा अमुष्मिल्लो-
 केऽन्नमितः प्रदानं * स्यामुष्मिल्लोके प्रजा उपजीवन्ति यदेवम-
 मिष्टशत्याक्षितिमेवैनद्रमयति नास्यामुष्मिल्लोकेऽन्नं क्षीयते
 (४) ॥

(अन्वाहार्येण प्रजापतेरसि स्यामुष्मिल्लोके पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अन्वाहार्यभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीय इहायाः पशंसोका । तृतीयेऽन्वाहार्य उच्यते । तस्य दानं विधातुं प्रस्तौति—

परोक्षमिति । परोक्षमिति क्रियाविशेषणम् । अग्नीन्द्रादीनामदृश्यमानत्वात्तद्यागः

परोक्षः । ऋविजां दृश्यमानत्वात्तद्यागः प्रत्यक्षः ।

अन्वाहार्यदानं विधत्ते—

यदन्वाहार्यमिति । अन्वाहार्यः एक ओवनस्तमाहरत्युत्विग्भ्यो दद्यात् ।

प्रत्यक्षं वर्तन्त इति शेषः ।

अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेन यज्ञच्छिद्रपिधायकत्वेन च तं प्रशंसति—

अथो दक्षिणेति । अन्वाहार्यशब्दं निर्वक्ति—

यद्वै यज्ञस्येति । अतिरिक्तं कर्मणो यश्च हीनमित्यस्मिन्प्रायश्चित्ताहुतिमन्त्रे प्रोक्तमधिकं यज्ञाङ्गमन कुरं, शून्यं विडिष्ठं, तदुभयमनेनान्वाहार्यदानेनानुकूलं यथा भवति तथाऽऽहरति समादधाति । तस्मादन्वाहार्यत आनुकूल्येन समाधी-
यतेऽनेनेत्यन्वाहार्यः ।

ऋत्विक्प्रीतिहेतुत्वेन पुनः प्रशंसति—देवदूता इति ।

प्रजापतिभागत्वेन पुनस्तं प्रशंसति—

प्रजापतिरिति । आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशान्यागानग्न्यादिदेवेभ्यो विभज्य दत्त्वा स्वकीययागराहित्येन रिकमात्मानं मन्थमानः प्रजापतिरमर्कं देवेभ्यो विभज्यासमर्पितं दृष्ट्वा तमात्मनि स्थापिष्वान् । ततोऽन्वाहार्यः प्रजापत्यः ।

तस्थान्वाहार्यस्य बाहुल्यसंपादनं विधत्ते—

अपरिमित इति । सर्वदेवस्वामित्वेन व्याप्तिबाहुल्यात्प्रजापतेरपरिमितत्वम् ।

स्वविजयहेतुत्वेन वैरिपराजयहेतुत्वेन च पुनः प्रशंसति—देवा वा इति ।

इष्टापूर्तकारित्वपूरणेन च पुनः प्रशंसति—

यज्ञेन वा इति । इष्टप्राप्तेयादि श्रौतकर्म । पूर्तं वाशीकृषादि स्पर्तकर्म ।

तथाऽऽग्नेयादियगेनेष्टसंपत्तिः । पक्केनान्वाहार्येण पूर्तसंपत्तिः ।

तस्याभिदर्शनमन्त्रप्रथमभागं व्याचष्टे—प्रजापतेरिति ।

द्वितीयभागं व्याचष्टे—ऊर्जस्वानिति ।

तृतीयभागं व्याचष्टे—

प्राणापानाविति । कृत्विग्भिरन्वाहार्यस्थ नीयमानत्वात्तेन स्वकीयमाणा-
दिपालनमाशीर्वाद एव ।

चतुर्थभागं व्याकुर्वन्मिमर्शनं विधत्ते—

अक्षितोऽसीति । स्वर्गस्य कर्मभूमित्वाभावाच्च तत्साधनानुष्ठानेनात्र संपा-
दयितुं शक्यं, किंतु स्वर्गप्राप्ताः पजा इतःप्रदानमेतल्लोकानुष्ठितकर्मसंपादितमे-
वात्र स्वर्गे लोक उपजीवन्ति । तस्मात्तत्र भुज्यमानमिदं क्षीयते । अक्षितोऽ-
सीति मन्त्रेण यदभिमर्शनं तेनान्नस्याक्षयत्वप्रापणादत्र न स्वर्गे क्षीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमपाठके सप्तमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासमित्याह बर्हिषा वै
प्रजापतिः प्रजा असृजत तेनैव प्रजाः सृजते नराशंसस्याहं
देवयज्यया पशुमान्भूयासमित्याह नराशंसेन वै प्रजापतिः
पशून्सृजत तेनैव पशून्सृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्य-
याऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते
प्रति यज्ञेन तिष्ठति दर्शपूर्णमासयोः (१) वै देवा उज्जि-
तिमनूदंजयन्दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरानपानुदन्ताग्नेरहमुज्जिति-
मनूज्जेषमित्याह दर्शपूर्णमासयोरिव देवतानां यजमान उ-
ज्जितिमनूज्जयति दर्शपूर्णमासाभ्यां श्रातृन्यानप नुदते वाज-
वतीभ्यां व्यूहत्यज्ञं वै वाजोऽजमेवाव रुन्धे द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ विद्वान्यजेत उभयेतः (२) एव
यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चैष वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडा-
यामन्यो यर्हि होता यजमानस्य नाम गृहीयान्तर्हि ब्रूयादेमा

(शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रव्याख्यानम्)

अ॒ग्नम॒ग्नाशि॒षो दो॒हका॒मा इति॒ स॒स्तुता ए॒व दे॒वता॑ दु॒हेऽथो॑
 उ॒भय॑त ए॒व य॒ज्ञं दु॒हे पु॒रस्तां॒ञ्चोप॑रि॒ष्टाञ्च॒ रोहि॑तेन त्वाऽभि-
 दे॒वतां॑ ग॒मय॑त्वित्या॒हैते वै दे॒वाश्वाः॑ (३) य॒ज॒मा॒नः प्र॒स्तरो॑
 य॒देतैः॑ प्र॒स्तरं॑ प्र॒हर॑ति दे॒वाश्चै॒रेव॒ यज॑मानः सु॒वर्गं॒ लोकं॒ ग-
 म॑यति वि॒ तै मु॒ञ्चामि॒ रश्ना॒ वि र॒श्मीनि॒त्याहै॑ष वा अ॒भोर्वि-
 मो॒कस्तेनै॒वैनं॑ वि मु॒ञ्चति॒ विष्णोः॑ शं॒यो॒रहं॑ दे॒वय॑ज्यया य॒ज्ञेन॑
 प्र॒तिष्ठां॑ ग॒मेय॑मित्या॒ह य॒ज्ञो वै वि॒ष्णुर्य॒ज्ञ ए॒वास्त॑तः प्र॒ति ति-
 ष्ठा॑ति सोम॒स्याहं॑ दे॒वय॑ज्यया सु॒रेताः॑ (४) रेतां॑ धि॒क्षीये॒त्याह॑
 सोमो॒ वै रेता॑धास्तेनै॒व रेतं॑ आ॒त्मन्ध॑त्ते त्व॒ष्टुरहं॑ दे॒वय॑ज्यया
 प॒शूना॑ * रू॒पं पुं॒षेय॑मित्या॒ह त्वष्टा॑ वै प॒शूनां॑ मि॒थुना॑ना * रू-
 प॒कृत्तेनै॒व प॒शूना॑ * रू॒पमा॑त्मन्ध॑त्ते दे॒वानां॑ प॒त्नीर॑भिर्गृह॒पति-
 र्य॒ज्ञस्य॑ मि॒थुनं॑ तयो॒रहं॑ दे॒वय॑ज्यया मि॒थुनेन॑ प्र भू॒यास॑मित्या-
 हेत॒स्माद्वै मि॒थुना॑त्प्रजाप॒तिर्मि॒थुनेन॑ (५) प्रा॒जाय॑त तस्मा-
 दे॒व य॒ज॒मा॒नो मि॒थुनेन॑ प्र जायते वे॒दोऽसि॑ वि॒त्तिर॑सि वि॒दे-
 ये॒त्याह॑ वे॒देन॑ वै दे॒वा असु॑राणां वि॒त्तं वे॒द्यम॑विन्दन्त॒ तद्दे॒दस्य॑
 वे॒दत्वं॑ यद्य॒द्भ्रातृ॑व्यस्याभि॒ध्याये॑त्तस्य॒ नाम॑ गृह्णीयात्तदे॒वास्य॑
 सर्वं॑ वृ॒द्धे घृ॒तव॑न्तं कु॒लायि॑नः * रा॒यस्पोष॑ * स॒हस्रि॑णं वे॒दो
 द॒दातु॑ वा॒जिन॑मित्या॒ह प्र स॒हस्रं॑ प॒शूना॑प्नोत्याऽस्य॒ प्रजा॑या
 वा॒जी जा॑यते य ए॒वं वे॒द (६) ।

(दर्शपूर्णमासयोरुभयो देवाश्वाः सुरेताः प्रजापतिर्मिथुनेनाऽऽप्नोत्यष्टौ च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमपपाठके चतुर्थेऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽन्वाहार्योऽभिहितः । चतुर्थे शेषाहुतीनामनुमन्त्रणमन्त्रा व्याख्याय-
ते । तत्रानूयाजमन्त्रान्व्याचष्टे-

बर्हिषोऽहमिति । बर्हिषा बर्हिर्यामानुमन्त्रणेन । एवमितरत्रोभयत्र ।

सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे-

दर्शपूर्णमासयोरिति । अनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोरनेनोज्ज्वलितमन्त्रपाठेनो-
ज्ज्वलितरुत्कर्षः संपूर्णता भवति । तां च यज्ञोज्ज्वलितमनु देवा अप्युत्कर्षेणाज-
यन् । ताभ्यां च संपूर्णाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामसुराभिराचक्रुः ।

सुगव्युहानानुमन्त्रणं विधत्ते-

वाजवतीभ्यामिति । व्यूहति अध्वर्युणा क्रियमाणमनुमन्त्रयोदित्यर्थः ।

पादद्वयेनेव प्रकर्षेण स्थित्यर्थं मन्त्रद्वित्वमित्याह-

द्वाभ्यामिति । कालविशिष्टमेवा अग्नितिमन्त्रपाठं विधातुं प्रस्तौति-

यो वा इति । एष इदानीमेव वक्ष्यमाण एवा अग्नितिमन्त्रपाठः पृथग्दो-
हः । पूर्वमिडायायुक्तः सा मे सत्याऽऽशीरितिमन्त्रपाठः पृथग्दोहः ।

विधत्ते-

यर्हि होतेति । होता सूक्तवाकं पठन्नाशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति यदा
नाम गृह्णाति तदानीमेवा अग्नितिमन्त्रं पठेत् । या देवताः “ अग्निमस्र
आवह ” “ अग्निरिदं हविरजुषत ” इत्यादिना होत्रा बहुशः संस्तुताः सर्वा
अप्यनेन मन्त्रपाठेन यजमानो दुग्धे । किंचेडाकाळीनो दोह इदानींतनो दोह
इत्युभयमपि संपादितं भवति ।

प्रस्तरानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे-

रोहितेनेति । यजमानवद्यागसाधनत्वात्प्रस्तरे यजमानत्वोपचारः ।

परिधिविभोक्तानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे-

वि ते भुञ्जामीति । ते रशना विभुञ्जामीत्याग्निमुद्दिश्याभिधानाद्यमग्नौर्ध्व-
भोक्तः ।

शंयुवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे-

विष्णोरिति । यज्ञस्य फलव्याप्त्या विष्णुत्वम् । अन्ततः समाप्तिकाळे ।

(शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रव्याख्यानम्)

प्रथमस्य संयाजस्यानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

सोमस्येति । गर्भाशये रेतोधारणं सोमस्थानुग्रहाद्भवति । ततः सोमो रेतोधाः ।

द्वितीयपत्नीसंयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

त्वष्टुरिति । अन्यत्र “ यावच्छो वै रेतसः सिक्कस्य त्वष्टा रूपाणि विक-
रोति ” इत्याम्नानान्मनुष्यगवाधादिपशूनां स्त्रीपुरुषमिधुनात्मकानां रूपं त्वष्टा
करोति ।

तृतीयचतुर्थपत्नीसंयाजयोरेर्काकारेणानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—देवानामिति ।

वेदाभिपश्यन्मन्त्रं व्याचष्टे—

वेदोऽसीति । वित्तं पूर्वलब्धं धनं, वेद्यमितः परं लब्धव्यं, तदुभयमसुरसं-
बन्धि यत्र कापि निक्षिप्तं, तदुभयं देवाः कदाचिद्वेदेन भूमिं संमृजन्तोऽलमन्त ।
ततो विद्यते वित्तमनेनेति व्युत्पत्त्या वेदत्वं निष्पन्नम् ।

विधत्ते—

यद्यद्भ्रातृभ्येति । वैरिणः संबन्धि यद्गृहक्षेत्रादिकं यजमानो ममास्तिवत्य-
भिध्यायेत्तस्य सर्वस्य नामधेयं मन्त्रमध्ये गृहीत्वा विदेमेत्येतत्पदं पठेत् ।

एतस्य मन्त्रस्यान्यभागे सहस्रिणमिति पदस्योच्चारणं प्रशंसति—धृतव-
न्तमिति ।

मन्त्रार्थवेदनं प्रशंसति—

आऽस्येति । यजायां संततौ सर्वतः पुत्रोऽन्तसंमृद्धो जायते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनु रिच्यते यज्ञं यजमानो
यजमानं प्रजा ध्रुवामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं
यजमानो यजमानं प्रजा आ प्यायतां ध्रुवा भूतेनेत्याह

ध्रुवामेवाऽऽप्यायति तामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वाप्यायते
यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः प्रजापतेर्विभाजाम लोकस्त-
स्मिन् स्त्वा दधामि सह यजमानेनेति (१) आहार्यं वै
प्रजापतेर्विभाजाम लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति सह यजमानेन
रिच्यत इव वा एतद्यजते यद्यजमानभागं प्राश्नात्यात्मानमेव
प्रीणात्येतावान् वै यज्ञो यावान्यजमानभागो यज्ञो यजमानो
यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रति छापयत्येतद्वै स-
यवसः सोदकं यद्वार्हिष्वाऽऽपश्चैतत् (२) यजमानस्याऽऽ-
यतनं यद्वेदिर्यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति स्व एवाऽऽयतने
सूयवसः सोदकं कुरुते सदासि सन्मे भूया इत्याहाऽऽपो वै
यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवामृतमात्मन्धत्ते सर्वाणि वै भूतानि
व्रतमुपयन्तमनूप यन्ति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्ज-
यन्तामित्याहैष वै दक्षिणमासयोरवभृथः (३) यान्येवैनं
भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति तैरेव सहावभृथमवैति विष्णु-
मुक्ता वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपज्यमभ्यजयन्त्यद्विष्णु-
क्रमान्क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोका-
ननपज्यमभि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह
गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीदिश-
श्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान्यथापूर्वमभि जयति ॥ ४ ॥

(यजमानेनेति चैतदवमूथो दिशः सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(आप्यायनादिमन्त्रव्याख्यानम्)

(अथ पथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रा व्याख्याताः । एश्वमे त्वाप्पायनादिमन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्राऽऽप्यायनमन्त्रं व्याख्यातुमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रस्तौति—

ध्रुवां वा इति । ध्रुवायां रिक्तायां यज्ञस्थासेपूर्त्या यजमानस्य कलाभावात्तदीपमजाया अन्नाद्यभाव इति व्यतिरेकः । एवमन्वये योज्यम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे—आ प्यायतामिति ।

यजमानभागप्राशनमन्त्रं व्याचष्टे—

प्रजापतेरिति । विशेषेण कर्मभूमित्वेन भावीति विमानयं भूलोकः । एनं यजमानभागम् ।

यजमानस्य रिक्तीकरणनिवारणेन भागप्राशनं प्रशंसति—

रिच्यत इति । यजत इति यत्, एतेन पुरोडाशाज्यसंनानाद्यद्रव्येहोमे यजमानो रिक्त इव भवति । भागप्राशनेन तु पीतस्त्वं क्लेशं जहानि ।

यज्ञप्रतिष्ठाहेतुत्वेनापि तदेव प्रशंसति—

एतावानिति । यजमानस्य भागो यावानस्ति एतावानेवेह लोके यजमानस्योपयुक्तो यज्ञोऽवशिष्टस्य देवैर्कृत्विग्भिश्च भक्ष्यमाणत्वान् । स्वयं च यज्ञस्याभित्वेन यज्ञात्मकः । तथा सति यजमानेन भागे प्राशिते यज्ञ एव यज्ञः प्रतिष्ठापितो भवति ।

पूर्णपात्रस्य निनयनं विधातुं प्रस्तौति—

एतद्वा इति । वेदेर्हविर्धारणेन यजमानस्थानत्वम् । एतच्च स्थानं बर्हिषाऽऽस्तीर्णत्वात्सनीचीनतृणेष्वेतं जीवानामत्र स्थितिस्तु मुञ्चोप ।

विधत्ते—

यत्पूर्णपात्रमिति । × पूर्यन्ते तृणान्मुञ्चोपि ×, मुञ्चोपि + वि + क्तु + क्ते ।

निनयनमन्त्रं व्याचष्टे—

नदसीति । अपां यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वं जीवन्हेतुत्वाच्चाभूतत्वं, तस्मादपां अभिलक्ष्य मन्त्रे भूषा इत्युक्ते सति यज्ञरूपमभूतं स्वास्मिन्धारयति ।

× अयं भावप्रधाननिर्देशो बोध्यः । + क्त. पुस्तकटिप्पण्यां समुच्चमिति तै° ।

१ स. °व्यहानेर्धञ° ।

मृत्युत्प्रेषणमन्त्रं व्याख्ये-

सर्वोर्जिति । यो यजमानो यज्ञव्रतमुपैति तमनु देवपित्रादीनि सर्वान्नि भूतानि
मृतं प्रारभन्ते । अतो देवपित्रादिमार्जनप्रविपादकेनानेन मन्त्रेण सैः सर्वैर्भूतैः
संहितावभृथं प्राप्नोति ।

विष्णुकर्मनिषक्ते-

विष्णुमुखा इति । देवाः पूर्वं स्वेयुः किष्णुमेव मुख्यं कृत्वा छन्दोविमानि-
देवैः सहिता अन्यैर्जेतुं यथा न शक्यते तथा लोकानवधन् । अतो यज-
मानो विष्णुकर्मात्कर्मत इति यत्स विष्णुरेव मूलेमाह्लोकाननभिषवति ।

तत्रत्याग्यन्वाह्याचष्टे-

विष्णोः क्रम इति । गायत्रिदि छन्दोदेवानां पृथिव्यादिलोकस्वामित्वेन
सैः सह लोकस्त्वा जेतुं शक्यतया मन्त्रेषु गायत्रेण छन्दसेत्यादि अस्तिमित्य-
भिप्रायः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वर्यपि ज्योतिषशास्त्रे अष्टमोऽध्यायः-

दीर्घवैत्रिसीयसंहिताभाष्ये १ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

१५५ मोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अगन्म सुवः सुवरगन्मेत्याह सुवर्षमेव लोकमिति संह-
र्षस्ते या विंस्ति यस्ते तपस्तस्मै ते माऽऽ वृक्षिस्वाह यथा-
यजुरेवैतत्सुभूरसि श्रेष्ठो रक्ष्मीनामायुधा अस्यायुर्मं धेहीत्या-
हाऽऽशिषमेवैतमाः शास्ते प्र वा एषोऽस्माह्लोकान्च्यवते
यः (१) विष्णुकर्मान्कर्मते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णु-
क्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वे विष्णुकर्मात्कर्मते
य एषोऽलोकान्भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिधं लोकं प्रत्यवरोहे-
द्विषेव वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहे वदहेदमहममुं भ्रातृ-
व्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिव इतिमानेव लोकान्भ्रातृव्यस्य

(उपस्थानादिसन्ख्यास्यानम्)

संक्रियं पुनास्मं लोकं प्रत्यवशोहति । सम (२) । ज्योतिष्माऽ-
भूयमित्याहास्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्यैन्द्रिमाकृतं स्यात् ।
इत्यमहासौ वा आदित्य इन्द्रस्तस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्त्तते
वक्षिणा पर्यावर्त्तते स्वमेव कीर्यमानु पर्यावर्त्तते तस्मादक्षि-
णोऽर्ध आत्मनो कीर्यवत्तरोऽर्थो आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु
पर्यावर्त्तते समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाऽऽक्षिणः (३)
एवंतामा शास्ते समिञ्जो अग्रे मे कीरिहि शास्तेऽग्रे ते अग्रे
दीधासमित्याह यथायजुर्वैतन्तुमाह यथा कर्त्तव्यान्मयासमि-
त्याहाऽऽक्षिणमेवैतामा शास्ते बहु वै गार्हपत्यस्यान्तो मिश्र-
मिव चर्यत आभिषयमानीष्यां गार्हपत्यस्य त्रिष्टते पुनात्ये-
वाभिं पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्वा अग्रे गृहपते इत्याह
(४) यथायजुरेवैतच्छतं हिमा इत्यमह शतं त्वं हेमन्ता-
निष्पिषीषेति वावैतदाह पुत्रस्य नाम ब्रह्मन्तस्य अक्षयं वै
करोति तामाक्षिणमा शास्ते तन्तं ज्योतिष्मतीमिति क्रूरा-
यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्यैवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो
जाते तस्मादक्षिणमा शास्तेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति क्रूरायस्य
पुत्रः (५) जातः स्यात्तेज एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसे ब्रह्मति को
वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्त्वा-
मुनाक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिर्न
वैनं मुनाक्ति प्रजापतिना वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्वा ईश्वरं वै
अतमर्विसृष्टं प्रवहोऽग्रे अतपते अतर्मचारिषमित्याह अतमेव
(६) वि मुञ्जते ज्ञान्या अत्रदाहाय पराह्वाक यज्ञ इति
न नि वर्तते पुनर्यो वै यज्ञस्य पुनरालम्भं विद्वान्यजते तमपि

नि वर्तते यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्याहप वै यज्ञस्य पुनरा-
लम्भस्तेनैवैनं पुनरा लभतेऽनंवरुद्धा वा एतस्य विराड्य
आहिताग्निः सर्गसमः पशवः खलु वै ब्राह्मणस्य सभेष्टा
प्राकृत्कर्म्य ब्रूयाद्भोमां अग्नेऽविमां अश्वी यज्ञ इत्यव
समां रुन्धे प्र सहस्रं पशूनामोत्याऽस्य प्रजायां वाजी
जायते (७) ॥

(यः समाश्रितं गृहपत इत्याहामुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो
व्रतमेव खलु वै चतुर्विंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथ-
माष्टके सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आप्यायनादिमन्त्राः पञ्चमे व्याख्याताः । उपस्थानादिमन्त्राः षष्ठे व्याख्या-
यन्ते । तत्राऽऽहवनीयोपस्थानमन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे—

अगन्मेति । द्विरुक्त्याऽऽदरस्य प्रतीतेः सर्वथा प्राप्नोत्येव ।

उत्तरभागं व्याचष्टे—

संहस इति । अस्मिन्युजवि तपःशब्ददर्शनात्तपसश्च विच्छिन्नो मा भूव-
मिति यत्प्रतीयत एतद्यजुरनतिक्रम्य तथैव प्रार्थ्यते ।

आदित्योपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—

सुभूरसीति । आयुर्मे धेहीत्यनेनाऽऽशीः प्रतीयते ।

इदमहमित्यादिकं वैरिनिःसारणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

प्र वा इति । विष्णुक्रमाणां स्वर्गार्थत्वाद्विष्णुकर्मैरस्मात्लोकात्प्रच्युतिर्भवति ।
तस्याः प्रच्युतेः परिहारोपायं ब्रह्मवादिनः परस्परमेवमाहुः—यो यजमानो वैरिण
इमांल्लोकांस्तेन संपादितान्वैरिनिःसारणेन लब्ध्वा विष्णुकर्मैः स्वर्गारोहणादूर्ध्वं
पुनरिमं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहेत्स एव यजमानो विष्णुक्रमेषु चतुर इति ।

मन्त्रं व्याचष्टे—

(उपस्थानादिमन्त्रव्याख्यानम्)

एष वा इति । इदमहमित्यादिमन्त्रमाहेति यदेष एव पाठोऽस्य भूलोकस्य संबन्धी प्रत्यवरोहः ।

आत्माभिर्मर्शमन्त्रं व्याचष्टे—

सं ज्योतिषेति । एतल्लोकप्रापकेन(ण) ज्योतिषा संगतोऽहमित्येवं मन्त्रे प्रतीयमानत्वात् ।

प्रदक्षिणावृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे—

ऐन्द्रीमिति । परमैश्वर्ययोगादादित्यस्येन्द्रत्वम् ।

प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते—

दक्षिणेति । दक्षिणा प्रादक्षिण्येन । दक्षिणभागमवस्थाप्य बायवभागस्य ए-
रिध्रामणात्प्रादक्षिण्यम् । पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यातिशयसद्भावाच्चदेवानु-
सृत्याऽऽवृत्तिः कृता भवति । यस्मादक्षिणभागे वीर्यं श्रुतेरभिषेकं तस्माल्लोकेषु
सर्वेषु व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वीर्यातिशय उपलभ्यते । किंच, आदित्यो
मेरुं प्रदक्षिणी करोति तदप्यत्रानुसृतं भवति ।

विषर्घयेणाऽऽवृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे—

समहमिति । स्वयं यथा प्रजादिना संगच्छते तथा प्रजादिरपि स्वेन
संगच्छत इत्येतदुभयं द्वितीयावृत्त्या प्राथ्यते ।

समिदाधानमन्त्रं स्पष्टार्थत्वेन व्याचष्टे—समिद्ध इति ।

आहवनीयोपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—

वसुमानिति । वसीयानतिशयेनै धनवान् ।

विधत्ते—

बहु वा इति । गार्हपत्योऽजलं धार्यते । तथा सति एतत्संनिधौ बहुविधजन्तु-
पौतकं संभाव्यते । अतो यजमानेन गार्हपत्यस्य समीपे पापमिश्रमिव होमादि-
कर्मानुष्ठीयते ।

ततोऽग्नौ आयूंशीत्याद्याभ्यामग्निपवमानदेवैकाभ्यां शुद्धिहेतुभ्यामुग्ध्यामग्न्युपस्थाने
वह्नेः स्वस्य च शुद्धिर्भवति ।

अन्यमपि गार्हपत्येऽपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्ने गृहपत इति । तदिदं मन्त्रब्राह्मणं स्पष्टार्थं पूर्वप्रपाठके व्याख्यातं
च । तत्र नाम गृह्णातीति विधिः ।

तद्वत्प्रमाणं प्रकाशविशेषमाहाऽऽपस्तम्बः-

“ तन्तव इत्यजातस्यामुष्मा इति जातस्य ” इति ।

अजातस्य पुत्रस्य विशेषणामाभावाच्चन्तव इत्येतदेक-सामान्यनामं गृह्णीयात् ।

जातस्य पूर्वस्यैव त्वमुष्मा इत्येतत् विशेषणमभिर्देशो विवक्ष्यते ।

यज्ञविमोक्तमन्त्रं व्याचष्टे- यो वै यज्ञमिति ।

अतविसर्जनमन्त्रं व्याचष्टे-

ईश्वरं वा इति । यद्वत्तं गृहीतं सध्वं विसृष्टं तद्वत्तं प्रदह्ये यजमानं
प्रदग्धुमीश्वरं समर्थम् । अग्रे अतपत इत्यादिमन्त्रपाठ एक अतविसर्गः । तेन शीतं
सर्वं न दहति ।

पुनराहमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति-

परादिर्हिति । पराङ्मुखो विभुस्तं एकं पुनर्न निर्वर्तते, पुनराहमन्त्रमन्त्रपादिनां
परादिर्हिति । पुनर्निर्वर्तते, पुनरप्यसाकनुविद्यतीत्यर्थः ।

मन्त्रं व्याचष्टे-

यज्ञ इति । एष वै मन्त्रपाठ एव ।

गोवत्समन्त्रं विधातुं प्रस्तौति-

अनवरुद्धा इति । यो यजमान आहिताग्निरपि तन्सम्भारहितो भवेत्,
एतस्य यजमानस्य विरोद्धविशेषेण राजमाना स्वोचितसभा कदाचिद्व्यनवरुद्धाऽ-
स्वाधीना भवति । यागकाले सभाहीनस्य लोकव्यवहारकालेऽपि सभा न संभवे-
दित्यर्थः । नात्र राज्ञ इवामात्यस्त्वमष्टरूपा सभा बालाणस्थोचिता, किं तर्हि
यज्ञनिष्पादका क्षिपादभ्युत्पादश्च पशवोऽस्य सभा ।

मन्त्रं विधत्ते-

इष्ट्वा प्रादिति । भूमनिन्दाप्रशंसास्विति वैयाकरणैरुक्तत्वाद्गोमनिन्दा-
दिको मनुष्यप्रत्ययो बाहुल्यकात् । अतः सहस्रप्रादियुक्ता । इडाकान्मजाऽपानिभि-
र्मन्त्रेऽभिधानादस्य मज्जायामन्त्रवतः पुत्रस्योत्पत्तिर्युक्ता ॥

इति भीमस्तोत्राय चार्यविरचिते माध्यस्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(वाजपेयीपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवं सवितः प्र सुंव यज्ञं प्र सुंव यज्ञपतिं भर्गाय दिव्यो
गन्धर्वः । केतपूः केतं न पुनातु वाचस्पतिर्वाचमथ स्वदाति
नः । इन्द्रस्य अजरोऽसि त्रात्रमिस्त्वयाऽयं कुर्वं ब्रूयात् ।
वाजस्य तु अंसवे मातरं महीमवितिं नाम बर्चसा करामहे ।
व्यस्यमिदं विश्वे अवममविमेदा बर्चसा नो देवः सविता अर्च
साविपत् । अम्भु (१) अन्तरमुतमम्भु भेषजमपामुत-प्रश-
स्तिष्वश्वा भवथ वाजिनः । वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः
सप्तविंशतिः । ते अग्ने अश्वमायुजन्ते अस्मिअत्रमाऽदधुः ।
अतीं मपादाश्चहेमन्य ऊर्मिः ककुत्साप्रतृतिं तान्निजसामस्तोतस्यं
व्यजन्ते । विष्णोः कमरोऽसि विष्णोः कास्त्वमसि विष्णो-
र्विकान्तमस्यइकौ व्यथक्कावमितो रथं धौ ध्वान्तं वातम-
मनु संस्मरेन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावाप्यतजी ते नोऽमयः प्रथयः
वाचयन्तु (२) ॥

(अम्भु त्वङ्मनौ पञ्चदश व) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

इत्थं षट्सुवक्त्रेषु दार्शिकयज्ञमन्त्राणां जज्ञेनो वर्णितः । अथ देवः सविताः
प्र सुवेत्यादिषु षट्सु वाजपेयविषया आहवर्चसमन्त्रा अश्वन्ते । वाजसिन्त-
मेऽनुवाके इत्थविष्मा मन्त्राः कथ्यन्ते । तेषां वाचपेयमन्त्राणां त्रयस्त्रयानं त्रास-
णमन्त्रे प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयमारभ्य मन्त्रान्तेष्वष्टसुवक्त्राकेष्वनुवा-
तम् । तत्र वाजपेयविषयमष्टविधः पशुविधिश्चाऽऽद्येषु त्रिष्वनुवाकेषु क्रमेणाऽऽ-
म्नाताः । अन्योर्वाजपेयविषययोर्मन्त्राणयोरत्यन्तविपक्षदृष्टेरावर्तित्वेन कुर्वितौ

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

निध्याभावाच्छ्रोतॄणां प्रतिपत्तिसौकर्याय पूर्वोक्तदार्शिकसौमिककाण्डबद्भासणेन सहैव मन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

एस्य च ब्राह्मणस्य प्रथमानुवाके वाजपेयं विधातुं प्रस्तौति—

“ देवा वै यथादर्शं यज्ञानाहरन्त । योऽग्निष्टोमम् । य उक्थयम् । योऽति-
रात्रम् । ते सहैव सर्वे वाजपेयमपश्यन् । ते । अन्योन्यस्मै नातिष्ठन्त । अहमनेन
यजा इति । तेऽब्रुवन् । आजिमस्य धावामेति (१) । तस्मिन्नाजिमधावन् ।
तं बृहस्पतिरुदजयत् । तेनायजत । स स्वाराज्यमगच्छत् । तमिन्द्रोऽब्रवीत् ।
मामनेन याजयेति । तेनेन्द्रमयाजयत् । सोऽम् देवतानां प्रयेत् । अगच्छत्स्वा-
राज्यम् । अतिष्ठन्तास्मै ज्यैष्ठ्याय (२) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ०
२] इति ।

देवानां मध्ये कश्चिदग्निष्टोमं ददर्श । अन्य उक्थयमपरोऽतिरात्रम् । ते च
स्वस्वदर्शनमनतिक्रम्य तान्यज्ञानाहरन्तानुष्ठितवन्तः । ते देवाः सर्वे सहैव वाज-
पेयं बृह्वाऽहमेव प्रथममनेन वाजपेयेन यजा इत्येवं विवदमानाः परस्परं प्रथमा-
नुष्ठातृत्वलक्षणाय ज्यैष्ठ्याय नातिष्ठन्त ज्यैष्ठ्यां नाङ्गी चक्रुः । तत एवं समयं
चक्रुरस्माकं मध्य आजिं धावनेन यः कश्चिजयति स एव ज्येष्ठोऽस्त्विति ।
आजिर्धावनमदेशस्यावधिर्भूविशेषः । एवं समयं कृत्वा तस्मिन्वाजपेयविषये
विजयायाऽऽजिमधावन् । तत्र तं वाजपेयं प्रति धावन्बृहस्पतिरुत्कर्षेणाजयत् ।
इतरेभ्यः प्रथममवधिं पश्यन् । ततः प्रथमं स एव तेन वाजपेयेनेष्ट्वा स्वाराज्य-
मपारतन्मरूपं भाहाराज्यमगच्छत् । तत इन्द्रस्तं बृहस्पतिं संगार्थ्यं तेन वाज-
पेयेनेष्ट्वा देवानां मध्ये ज्येष्ठत्वमपारतन्मयेण स्वर्गाधिपत्यलक्षणं स्वाराज्यं चाग-
च्छत् । अस्यान्द्रस्य ज्यैष्ठ्यामितरे सर्वे देवा मात्सर्धं परित्यज्याङ्गी चक्रुः ।

स्वाराज्यादिकामिनो वाजपेयं विधत्ते—

“ य एवं विद्वान्वाजपेयेन यजते । गच्छति स्वाराज्यम् । अग्नश्च समावातां
प्रयेति । तिष्ठन्तेऽस्मै ज्यैष्ठ्याय ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

अधिकारविशेषविधिमुच्यति ।

“ स वा एष ब्राह्मणस्य च राजन्यस्य च यज्ञः ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० २] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

स बृहस्पतिनाऽनुष्ठितः । एष इन्द्रेणानुष्ठितः । देवानां मध्ये बृहस्पतिर्ब्राह्मण-
जात्यभिमानी, इन्द्रः क्षत्रियजात्यभिमानी, ताम्भामेवानुष्ठितत्वान्मनुष्येष्वपि
ब्राह्मणराजन्ययोरेवात्राधिकारो न तु वैश्यस्य । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—
“ शरदि वाजपेयेन यजेत ब्राह्मणो राजन्यो वर्द्धिकामः ” इति ।

नामनिर्वचनं दर्शयति—

“ तं वा एतं वाजपेय इत्याहुः । वाजाप्यो वा एषः । वाजं सेवेन देवा
पेप्सन् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

वाजी देवाचरूपः सोमः पेयो यस्मिन्वागे स वाजपेय इत्येकं निर्वचनम् ।
यस्मादेतेन यजेत देवा वाजं फलरूपमन्नमाप्तुमैच्छन्तस्मादन्नरूपो वाजः पेयः
प्राप्यो येन स वाजपेय इत्यपरं निर्वचनम् ।

सोमस्यैतद्यागसाधनत्वान्नभेदेन यागं तद्वेदनं च स्तौति—

“ सोमो वै वाजपेयः । यो वै सोमं वाजपेयं वेद (३) वाज्येवैर्न पीत्वा
भवति । आऽस्य वाजी जायते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।
एनं वाजपेयगतं सोमम् ।

फलभूतान्नाभेदोपचारेण स्तौति—

“ अन्नं वै वाजपेयः । य एवं वेद । अत्यन्नम् । आऽस्य अन्नो जायते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

यागप्रतिपादकवेदाभेदोपचारेण स्तौति—

“ ब्रह्म वै वाजपेयः । य एवं वेद । अति ब्रह्मणाऽन्नम् । आऽस्य ब्रह्मा
जायते (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

ब्रह्मणा वेदाध्यापनसंपादितया गुरुदक्षिणेत्यर्थः । ब्रह्मा वेदाध्यापकः ।

मन्त्रोच्चारणसाधनभूतवागभेदोपचारेण स्तौति—

“ वाग्वै वाजस्य प्रसवः । य एवं वेद । करोति वाचा वीर्यम् । ऐनं वाचा
गच्छति । आपिर्वतीं वाचं वदति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

देव सवितः प्र सुवेत्यादिमन्त्ररूपा वागेव वाजस्य वाजपेयस्य प्रसव उत्प-
त्तिहेतुः । य एतद्वेदिता स तया सभायां पाण्डित्यरूपया वाचा वीर्यमतिशयं
करोति । सभागतश्च विद्वत्संघः स्तुतिरूपया वाचा युक्त एनमागच्छति बहुधा
प्रशंसनीत्यर्थः । पुनरपि वाजपेयवाक्यं श्रोष्यामि तदर्थं ज्ञास्याम्यनुष्ठास्यामीत्ये-
वादिना पुनरपीत्यादिशब्दोपेतां वाचं सर्वदा वदति श्रद्धालुर्भवतीत्यर्थः ।

एकादशानुवाकगतानामुज्जितिमन्त्राणां पाठं विधार्तुं प्रस्तौति-

“ प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वादिशत् । स आत्मन्वाजपेयमधत् । तं देवा अब्रु-
धन् । एष वाव यज्ञः । यद्वाजपेयः (५) अप्येव नोऽप्रास्त्विति । तेभ्य एता
उज्जितीः प्रायच्छत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

प्रजापतिरितरेभ्यो देवेभ्योऽग्निष्टोमादीन्यज्ञान्विभज्य दत्त्वा वाजपेयं स्वस्मिन्नेव
स्थापितवान् । देवाश्च वाजपेय एव मुख्यो यज्ञोऽतोऽस्माकमप्यत्र भागोऽस्त्वित्य-
ब्रुवन्, स च तेभ्य उज्जितिमन्त्रान्प्रायच्छत् ।

विधत्ते-

“ ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्ते यज्ञस्य सर्वत्वाय । देवतानामनिर्भा-
गाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

व्याख्यायन्ते व्याख्यायेरन्यठनीया इत्यर्थः । तत्पाठेन यज्ञस्य सर्वत्वमवैकल्यं
भवति । देवताश्च भागयुक्ता भवन्ति । तेषु मन्त्रेष्वधिरश्चिनौ विष्णुः सोम इत्येवं
तत्तद्भागभाजो देवता आभाताः । अयं विधिरापस्तम्बेन स्पष्टं दर्शितः-“आग्नि-
रेकाक्षरेणेति धावत्सूज्जितीर्यजमानं वाचयति” इति । उज्जितिमन्त्राणां रथधा-
वनकाले पठनीयत्वाद्धावनविधिसमीप एवायं विधिरुक्तकष्टव्यः ।

अस्य च विध्युत्कर्षस्य मसङ्गेन बुद्धिस्थं पुरुषार्थत्वेन क्रतुप्रकरणादुत्कष्टव्यं
कंचित्प्रतिग्रहनिषेधं विधित्सुः प्रस्तौति-

“ देवा वै ब्रह्मणश्चाक्षस्य च शमलमपाधन् । यद्ब्रह्मणः शमलमासीत् । सा
गाथा नाराशस्यभवत् । यदक्षस्य । सा सुरा (६) ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० २] इति ।

ब्रह्मणो वेदस्य शमलं मलिनमागमपाध्न्यपनीतवन्तः । नराणां राजामात्मा-
दीनामा समन्तात्प्रशंसनं नराशंसस्तद्विषया गीनारिशंसी ।

प्रतिग्रहनिषेधं विधत्ते-

“ तस्म द्वायतश्च यत्तस्य च न प्रतिगृह्यम् । यत्प्रतिगृह्णीयात् । शमलं प्रति-
गृह्णीयात् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

यस्मात्लौकिकमनुष्यविषयगान्तुरे मलरूपे तस्मात्तादृशगानपरस्य सुराधानम-
स्य च धनं न प्रतिगृह्णीयात् ।

प्रकारान्तरेण वाजपेयं प्रशंसति-

(वाजपेयोपसुकरथविषयमन्त्राभिधानम्)

“सर्वा वा एतस्य वाचोऽवरुद्धाः । यो वाजपेययाजी । या पृथिव्या याऽ-
मौ या रथंतरे । याऽन्तरिक्षे या वायौ या वामदेव्ये । या दिवि याऽऽदित्ये या
बृहति । याऽप्सु यौषधीषु या वनस्पतिषु” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

पृथिव्यन्तरिक्षद्युरूपं यल्लोकत्रयं तदभिमानिदेवताभयं रथंतरवामदेव्यबृहद्रूप-
मुक्तलोकाभिमानिदेवताभिर्षं यत्सामत्रयमनोषधिवनस्पतिरूपं यथागोपमुक्तद्रव्यत्रयं
तस्य सर्वस्य संबन्धिन्यो वाचस्ताः सर्वा एतस्य वाजपेययाजिनोऽवरुद्धाः
संपन्नाः । एव सामसंबन्धिन्यो वाचस्तदाश्रयभूता कच एव । पृथिव्यै त्वाऽन्त-
रिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्येते यूपप्रोक्षणमन्त्राः । पृथिव्यादिविषया वाचः । अग्न-
आयुंषीत्यादिरोमेयातिग्राह्यमन्त्रोऽग्निविषया वाक् । आ वायो भूषेति महान्तर-
मन्त्रो वायुविषया वाक् । तुरीयाऽऽदित्य सवनं व इन्द्रियमित्यादिग्राह्यन्तरमन्त्र-
आदित्यविषया वाक् । आप उन्दन्तिवत्यादिरन्विषया वाक् । ओषधे त्रायस्यै-
नमित्योषधिविषया वाक् । सुपस्था देवो वनस्पतिरित्यादिवनस्पतिविषया वाक् ।
एवं पृथिवी दीक्षेत्यादयो बहव उदाहार्याः । तदेवं सर्ववागवरोधाद्वाजपेयः प्रशस्तः ।

तामिमां प्रशंसामुपसंहरति—

“तस्माद्वाजपेययाज्यात्विजिनः । सर्वा एतस्य वाचोऽवरुद्धाः (७) ”

[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

आत्विजिनो वाजपेयं यष्टुं प्रशस्तानूत्विजोऽर्हन्ति । वाजपेयेनेष्ट्वा परार्थमा-
र्विज्यं चार्हन्ति ।

इत्येकेनानुवाकेन वाजपेयो विहितः । अथान्येनानुवाकेन ग्रहविशेषा
विधीयन्ते, तत्रातिग्राह्यान्विधातुं प्रस्तौति—

“देवा वै यदन्यैर्ग्रहैर्गन्तस्य नावारुन्धत । तदतिग्राह्यैरतिगृह्यावारुन्धत ।
तदतिग्राह्याणां भतिग्राह्यत्वम्” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

अन्यैरैन्द्रवायवातिग्रहैर्गन्तं न प्राप्नुवंस्तदप्राप्यं फलमतिग्राह्यसंज्ञकैर्ग्रहैर-
तिशयेन गृहीत्वा स्वाधीनं कृतवन्तः । इतरग्रहानतिक्रम्य दुष्प्रापं फलं गृह्यत
एभिरित्यतिग्राह्याः ।

विधत्ते—

“यदतिग्राह्या गृह्यन्ते । यदेवान्यैर्ग्रहैर्गन्तस्य नावारुन्धे । तदेव तैरतिगृह्याव-
रुन्धे” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथाविवयमन्त्राभिधानम्)

मरुतिगदानामग्नेन्द्रसौर्याणामतिग्राह्याणां षोडशदेव प्राप्तत्वात्तद्विधित्वभ्रा-
न्तिव्युदासाय संख्याविशेषं विधत्ते—

“ पञ्च गृह्यन्ते । षाड्को यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तमाप्त्वाऽवबुधे (१)

[ब्रा० का० १ म० ३ अ० ३] इति ।

धानाः करम्भ इत्यादिब्राह्मणोदाहरणेन यज्ञस्य षाड्कत्वमसकृदर्शितम् ।

वक्ष्यमाणैरिन्द्राय जुष्टं गृह्णामीत्येतादृशैरिन्द्रलिङ्गकैर्मन्त्रैरेव तद्ग्रहणं विधत्ते—

“ सर्वं ऐन्द्रा भवन्ति । एकधैव यजमान इन्द्रियं दधति ” [ब्रा० का०

१ म० ३ अ० ३] इति ।

सर्वेषामेकदेवताकत्वेनैकविधेन्द्रियधारकत्वम् ।

ग्रहान्तराणि विधत्ते—

“ सप्तदश प्राजापत्या ग्रहा गृह्यन्ते । सप्तदशः प्राजापतिः । प्राजापतेराप्त्यै”

(ब्रा० का० १ म० ३ अ० ३] इति ।

प्राजापतेः सप्तदशत्वं यो वै सप्तदशमित्यत्रोपपादितम् ।

वक्ष्यमाणाभ्या विष्टा इत्यादिकामृचं कुविदङ्गेत्यादिकां च विषयविशेषेण
व्यवस्थितां विधत्ते—

“ एकयर्चा गृह्णाति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १

म० ३ अ० ३] इति ।

तेषु ग्रहेषु द्रव्यद्वयं विधत्ते—

“ सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्णाति । एतद्वै देवानां परममन्नम् । यत्सोमः

(२) एतन्मनुष्याणाम् । यत्सुरा । परमेणैवास्मा अन्नाद्येनावरमन्नाद्यमवबुधे ”

[ब्रा० का० १ म० ३ अ० ३] इति ।

मनुष्याणामधमजानीनामिति शेषः । शालिमुद्गादिकं परमान्नं यावनालमि-
र्यवादिकमवरम् । यदा परमान्नसंपत्तिस्तदानीमवरान्नसंपत्तिः किमु वक्तव्या ।
उक्तग्रहप्रकारश्चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—“ ऐन्द्रमतिग्राह्यं गृहीत्वोपशामगृही-
तोऽसि नृषदं त्वेति पञ्चैन्दानतिग्राह्यान्गृह्णाति तेषां पूर्ववत्कल्पः, षोडशिनं गृही-
त्वाऽपि विष्टा जनयन्कर्षराणीति सप्तदश प्राजापत्यान्गृह्णाति तेषां षोडशिवत्कल्पः,
कुविदङ्गेत्यपरस्मिन्त्वेरतिप्रस्थाता सप्तदशभिरुपयामेः सुराग्रहान्गृह्णाति” इति ।

द्विविधग्रहविधिमनूय प्रशंसति—

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

“ सोमग्रहान्गृह्णाति । ब्रह्मणो वा एतत्तेजः । यत्सोमः । ब्रह्मण एव तेजसा तेजो यजमाने दधाति । सुराग्रहान्गृह्णाति । अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यत्सुरा (३) अन्नस्यैव शमलेन शमलं यजमानादपहन्ति ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्योचितं तेजः सोमः । अत एव तदभावे ब्राह्मत्वमान्नायते—

“ यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत्स ब्राह्मः ” इति ।

प्रकारान्तरेण विधिद्वयं प्रशंसति—

“ सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्णाति । पुमान्वै सोमः । स्त्री सुरा । तन्मिथुनम् । मिथुनमेधास्य तद्वज्ञे करोति प्रजननाय । आत्मानमेव सोमग्रहैः स्पृणोति । जायाः सुराग्रहैः । तस्माद्वाजपेययाज्यमुष्णिहौके स्त्रियः संभवति । वाजपेयाभिजितः सस्य (४) ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

स्पृणोति प्रीणयति । तस्माज्जायाभिमानिदेवतायाः सुराग्रहैस्तोषितत्वात्स्वर्गलोके स्वापेक्षितां रम्भादिश्रियमनुभवति । तदेतत्सामर्थ्यमस्य युक्तं वाजपेयेन संपादितत्वात् ।

वर्गद्वयस्य पूर्वोत्तरकालविशेषं स्थानविशेषं च विधत्ते—

“ पूर्वं सोमग्रहा गृह्णन्ते । अग्रे सुराग्रहाः । पुरोक्षः सोमग्रहान्सादयति । पश्चादक्षः सुराग्रहान् । पापवस्यसस्य विधुत्यै ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

पुरोक्षं शकटस्याधस्तादक्षस्य पुरः । पापं सुराग्रहरूपं निन्दितं कर्म, वस्यसं वसुपत्तरं सोमग्रहरूपं पुण्यं कर्म, तयोर्विधुत्यै विभागेन धारणाय ।

व्यतिषङ्गं विधत्ते—

“ एष वै यजमानः । यत्सोमः । अन्नः सुरा । सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च व्यतिषजति । अन्नाद्येनैवैनं व्यतिषजति (५) ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

व्यतिषङ्गप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“ व्यतिषङ्गं सोमग्रहैः सुराग्रहान्गृह्णाति पूर्वोऽध्वयुर्गृह्णाति अध्वयः प्रतिप्रस्थाता ” इति । व्यतिषङ्गं व्यतिषज्येत्यर्थः । अध्वर्युणा प्रथमे सोमग्रहे गृहीते सति प्रतिप्रस्थाता प्रथमं सुराग्रहं गृह्णीयात् । ततो द्वितीये द्वितीयं, सोऽयं व्यतिषङ्गः ।

अध्वर्योरुद्भवणस्य विधास्यमानस्य मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

“ संपुचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्तेत्याह । अन्नं वै भवम् । अन्नाद्येनैवैनं सःसृजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

हे सोमग्रहा यूयं संपुचः स्थ संपर्कयोग्याः स्थ । अतो मां भद्रेण श्रेयसाऽऽ-
श्रेन संपुक्त संयोजयत ।

प्रतिप्रस्थातुरुद्भवणस्य विधास्यमानस्य करणभूतं मन्त्रमुत्पादयितुं प्रस्तौति—

“ अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यत्सुरा । पाप्मेव स्खलु वै शमलम् । पाप्मना
वा एतेतच्छमलेन व्यतिषजति । यत्सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च व्यतिषजति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

पाप्मेव पापरूपमेव । लोकवेदनिषिद्धत्वात् ।

मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“ विपुचः स्थ वि पाप्मना पृङ्क्तेत्याह । पाप्मनैवैनं शमलेन व्यावर्तयति
(६) तस्माद्वाजपेयमाजी पूतो मेध्यो दक्षिण्यः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३
अ० ३] इति ।

हे सुराग्रहा यूयं विपुचः स्थ विभागयोग्याः स्थ । अतो मां पाप्मना विपुङ्क्त
वियोजयत । तस्मात्पापव्यावृत्तत्वादयं द्यूद्धो यष्टुं दक्षिणां दातुं च योग्यः ।

अप्ययुं प्रतिप्रस्थात्रोरुद्भवणं विधत्ते—

“ माहुद्भवति सोमग्रहैः । अमुमेव तैर्लोकमभिजयति । प्रत्यङ्गसुराग्रहैः ।
इममेव तैर्लोकमभिजयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

तदेतदुद्भवणमापस्तम्बः स्पष्टी चकार—“ संपुचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्तेति
माहुर्भ्यः सोमग्रहैरुद्भवति, विपुचः स्थ वि मा पाप्मना पृङ्क्तेति प्रत्यङ्गप्रातिप्रस्थाता
सुराग्रहैराहवनीयं न्यङ्क्ते सोमग्रहैरवतिष्ठन्ते(ते)माजीनीयं न्यङ्क्ते सुराग्रहैः ” इति ।

प्रचारं विधत्ते—

“ प्रतिष्ठन्ति सोमग्रहैः । यावदेव सत्यम् । तेन सूर्यते ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ३] इति ।

प्रतिष्ठन्ति प्रचरन्ति जुह्वतीत्यर्थः । सत्यप्रवश्यंभावि फलं तद्यावदस्ति तेन
सर्वेणायं यजमानः सूर्यते प्रेर्यते । कृत्स्नं फलमुद्दिश्य सोमग्रहैर्हुतवान्भवतीत्यर्थः ।

विधत्ते—

“ वाजसूदभ्यः सुराग्रहान्हरन्ति । अनृतेनैव विशश् सःसृजति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजसुतोऽनस्यार्जयितारो वैश्याः । वेभ्यः सुराग्रहान्सोमरहितान्दधुः । सुरायाः शमलस्वेनानृतसदृशत्वाद्विशपधमजातिमनृतेनैव संयोजितवान्भवति ।

दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

“ हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति । मधव्योऽसानीति ” [आ० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

मधु माक्षिकम् । मध्वादिभोज्यैश्च व्ययुक्तो भवानीत्यनेनाभिप्रायेण मधुपूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् ।

तद्दानस्य छुष्णलदानसाहित्यं विधत्ते—

“ एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमान आयुस्तेजो दधाति (७) ” [आ० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

छुष्णलसाहित्यं चाऽऽपस्तम्बो दर्शयति—“ छुष्णलं छुष्णलं वाजसूदभ्यः प्रयच्छति तानि प्रत्यादाय ब्रह्मणे ददाति मधुष्टालं च सौवर्णं शतमानस्य कृतम् ” इति ।

ग्रहविधिमनेनानुवाकेन समाध्यानुवाकान्तरेण पशून्विधातुं मत्सौति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्त्यः । न षोडशी नातिरावः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञकृतवोऽवरुध्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् ” [आ० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

यज्ञशब्देनोद्देशत्यागरूपाः प्रयाजादयः प्रत्येकमभिधीयन्ते । तत्समूहस्यैव फलसाधनात्मा कर्मविशेषः कृतुः । वेदवादिनो मिलित्वा परस्परमेवं विचारयन्ति—यज्ञाश्च कृतवश्च सर्वेऽपि वाजपेयेऽन्तर्भूता इत्यस्ति प्रसिद्धिः । तत्कथमुपपद्यते । तथा हि—प्रयाजादीनां दीक्षणीयादिद्वारा तन्वान्तर्भव्येऽग्निष्टोमादीनामनन्तर्भावात् । तेषां ब्रह्मवादिनां मध्ये कश्चिद्व्युत्तिमानेवमुत्तरं ब्रूयात्—आग्निष्टोमादिगतैराग्नेयादिसवनीयपशुभिः कृतवोऽन्तर्भूता इति ।

पशून्विधत्ते—

“ आग्नेयं पशुमालभते । अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्त्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् (१) मारुत्या बृहत्तः स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञकृतवः । तान्पशुभिरैवावरुन्धे ” [आ० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

आग्नेयादयोऽग्निष्टोमादीनां व्यावर्तकाः वशावः । षोडाशिनो ग्रहस्य स्तोत्रं, तेन स क्रतुरुपलक्ष्यते । सारस्वती मेधी, सा चातिरात्रस्य व्याधुत्तिहेतुः । मारुती वशा, तयाऽनुबन्धया बृहत्सामसंबन्धि स्तोत्रमवरुन्धे, तेन च स्तोत्रेण वाजपेय उपलक्ष्यते, तस्य चासाधारणत्वात् ।

तानेतान्पशुविधीन्बौधायन उदाहरति—

“ आश्विनं गृहीत्वा षड्विंशना आदाय यूपमभ्यैति स्वर्गन्तं यूपमुत्सृज्याथैना-
न्यशूनापाकरोत्याग्नेयमैन्द्राग्नेयमैन्द्रं मारुतीं वशां सप्तदश प्राजापत्याञ्श्यामानेक-
रूपान्सारस्वतीमन्ततः ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वाग्नेयादीनां चोदकप्राप्तानामनुवादं मत्वा मेधीमारुत्योर्विधिमुदा-
हरति—

“ पशुकाले त्रीन्क्रतुपशूनापकृत्य मारुतीं वशामुपाकरोति सारस्वतीं च
मेधीम् ” इति ।

आत्मादिप्रतीहेतुत्वेन भूम्यादिलोकजयहेतुत्वेन तेजःप्रभूतिधारणहेतुत्वेन च
क्रतुपशून्प्रशंसति—

“ आत्मानमेव स्पृणोत्याग्निष्टोमेन । प्राणापानावुक्थ्येन । वीर्यं षोडाशिनः
स्तोत्रेण । वाचमतिरात्रेण । प्रजां बृहत्तः स्तोत्रेण । इममेव लोकमभिजयत्यग्नि-
ष्टोमेन । अन्तरिक्षमुक्थ्येन (२) । सुवर्गं लोकं षोडाशिनः स्तोत्रेण । देव-
यामानेष पथ आरोहत्यतिरात्रेण । आकं रोहति बृहत्तः स्तोत्रेण । तेज एवाऽऽ-
त्मन्धस आग्नेयेन पशुना । ओजो बलमैन्द्राग्नेन । इन्द्रियमैन्द्रेण । वाचं सार-
स्वत्या । उभावेद देवलोकं चाभिजयति मारुत्या वशया ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ४] इति ।

अथाग्निष्टोमेनेत्यादिशब्दैस्तन्निष्पादका आग्नेयादिपशवो विवक्षिताः । पशुविधेः
प्रस्तुतत्वात्, आग्नेयेन पशुनेत्यन्विमपर्याय(ये) विधानाच्च ।

विधत्ते—

“ सप्तदश प्राजापत्यान्यशूनालभते । सप्तदशः प्रजापतिः (३) प्रजा-
पतेराप्त्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

तेषु पशुषु गुणद्वयं वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधत्ते—

“ श्यामा एकरूपा भवन्ति । एवमिव हि प्रजापतिः समृद्धयै ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

पशूनामेकरूपत्वं नामैकविधशृङ्गपुच्छादिभिर्गुणैकत्वम् । प्रजापतिशब्देनाश्व-
रस्य हिरण्यगर्भशरीराद्यभिव्यक्तेः प्रागवस्था विवक्ष्यते । सा चावस्था श्यामेव
भवति । “ तम आसीत्तमसा गूढम् ” इति श्रुतेः । जगद्रूपस्य नानात्वस्यानुत्प-
त्तेरेकरूपत्वम्, “ एकमेवाद्वितीयम् ” इति श्रुतेः । पशूनां जगदीश्वरेण साम्ये
सति समृद्धिर्भवति ।

प्रकृतिभूतेऽग्नीषोमीये पशौ पर्याशिकरणादूर्ध्वमाविलम्बेनाऽऽलम्भस्य विहितत्वा-
दत्रापि चोदकपरम्परया तत्प्राप्तौ सहसाऽऽलम्भनं निषेधति—

“ दान्पर्याशिकृतानुत्सृजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

तदानीं नाऽऽलम्भेत्त्यर्थः ।

आलम्भस्य व्यवधाने कारणमाह—

“ मरुतो यज्ञमजिघांसन्प्रजापतेः । तेभ्य एतां मारुतीं वशामालभत ।
तयैवैनानशमयत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

सप्तदशप्रजापतिरूपो यः प्रजापतेर्दशस्तं यज्ञं मरुतः पर्याशिकरणादूर्ध्वं हन्तु-
मुद्यताः । तदानींभुक्तोच्चरूपेण प्रजापतिर्मरुद्भ्यो वशामालभत, कुञ्जान्मरुतस्तथा
वशया शमितवान् ।

प्राजापत्यानां संज्ञपनकालं विधत्ते—

“ मारुत्या प्रचर्य । एतान्संज्ञपयेत् । मरुत एव शमायित्वा (४) एतैः
प्रचरति । यज्ञस्याथाताय ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

प्रचर्य मारुत्या वशया वर्षां हृत्येत्यर्थः ।

सप्तदशानां वर्षानां सह प्रचारं विधेयति—

“ एकधा वर्षा जुहोति । एकदेवत्या हि । एते । अथो एकधैव यजमाने
वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

विधत्ते—

“ नीवारैण सप्तदशशरावेणैतर्हि प्रचरति । एतत्पुरोडाशा हेतुः । अथो पशू-
नामेव छिद्रमपिदधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

नीवारैर्निष्पन्नश्चरुर्नैवारः, सप्तदशसंख्याकैः शरावैर्निरूप्यः सप्तदशशरावः,
तेनैव चरुणैतर्हि प्राजापत्यवषाहोमादूर्ध्वं प्रचरेत् । एव एव चरुः पशुपुरोडाश-

स्वामीयो येषां राजापरमपूनां त एतत्पुरोडाशा अतः प्रकृतौ यथा वयसा प्र-
चर्य पुरोडाशेन प्रचरति तद्वद्वापि । किंच वपोत्वेदात्पूनां यच्छिदं कर्मवै-
कल्यं भवति तदेतेन चरुणाऽपिहितं भवति ।

सत्स्वत्या मेष्वाऽङ्गमचारस्य कालविशेषं विधत्ते—

“ सारस्वत्योत्तमया प्रचरति । वाग्वै सरस्वती । तस्मात्प्राणानां वागुत्तमा ।
अथो मजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । मजापतिर्हि वाक् ” [ब्रा० का० १
प० ३ अ० ४] इति ।

सारस्वती मथोत्तमा चरमा भवति तथा प्रचरेत् । सप्तदशपञ्चमप्रचारादूर्ध्वं
प्रचरेदित्यर्थः । यस्मात्सारस्वत्या उत्तमत्वं तस्मात्लोकेऽपि सरस्वतीरूपा वाक्प्रा-
णानां चक्षुःश्रोत्रादीनां मध्य उत्तमा, सभामध्ये विद्वदमात्यदिर्वाग्मिनः मागल्म्य-
दर्शनात् । किंच मजापतेः सरस्वतीपतित्वात्तदभेदोपचारेण वाङ्मपत्वे सति सार-
स्वत्या समापनेन मजापतावेव यज्ञः समापितो भवति ।

सारस्वत्या मेष्वाः कंचिद्गुणं विधत्ते ।

“ अपलदती भवति । तस्मान्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्ति [५] ” [ब्रा०
का० १ प० ३ अ० ४] इति ।

अपतितदन्तोपेता मेष्वाः कार्यी । लोकेऽप्यपतितदन्ताः पुरुषाः सर्वाण्यक्ष-
राणि यथोक्तस्थानप्रयत्नोपेतान्येवोच्चारयन्ति ।

देव सवितरिति । तदेवं ब्राह्मणगतेनानुवाकत्रयेण वाजपेयगता विधयो
निरूपिताः । अथ मन्त्रव्याख्यानरूपान्ब्राह्मणानुवाकांस्तत्तन्मन्त्रैः सहैवोदाह-
रामः ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगं बौधायन आह—“ दीक्षणीयां निर्वप्यन्सा-
विषं जुहोति देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं मगध दिव्यो गन्धर्वः ।
केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमथ स्वदाति नः स्वाहेति, वीक्षाहुतीर्हो-
प्यन्साविषं जुहोति, भावणीयां निर्वप्यन्साविषं जुहोति ” इति ।

हे सवितर्देव प्रेरकान्तर्यामिन्स्मदीयं वाजपेययज्ञं प्रवर्तय । यज्ञपतिं यजमानं,
भगवानुष्ठानरूपयैश्वर्याय । दिवि भवो यो गन्धर्वः सवितुरनुग्रहात्केतान्पुनाति
प्राणिनां विज्ञानानि शोधयति सोऽस्माकं केतं वाजपेयविज्ञानं पुनातु शोधयेत् ।
वाचस्पतिश्च सवित्राऽनुज्ञातोऽशास्मिन्कर्मणि वाचमस्माभिः पठितान्वाजपेयमन्त्रा-
न्स्वदाति स्वदयतु यथावत्पाठयतु ।

(वाजपेयोपयुक्तस्थविषयमन्त्राभिधानम्)

अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते—

“ सावित्रं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

तदेतच्छौभायनेनैवोदाहृतम् ।

तत्तत्कर्मादौ होममुपपादयति—

“ कस्तद्वेदेत्याहुः । यद्वाजपेयस्य पूर्वं यदपरमिति । सावितृप्रसूत एव बधा-
पूर्वं कर्माणि करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

वज्रकर्मैरङ्गैः श्रोतृकप्रातैः प्रत्यक्षविहितैश्चापेतस्य वाजपेयस्य यदङ्गं पूर्वमावि-
यच्च पश्चाद्वावि तन्मनुष्यः को वेदेति बुद्धिमन्त आहुः । सावित्रहोमे तु कृते
सावित्रा धेरित एव सन्क्रममनुलङ्घ्य कृतवान्भवति ।

प्रतिकर्म तमेतं होमं कर्तुमशक्तं प्रति पक्षान्तरं विधत्ते—

“ सवने सवने जुहोति । आक्रमणमेव दासेतुं यजमानः कुरुते । सुवर्गस्य
लोकस्य समष्टयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

उक्तेन त्रयाणां सवनानामादौ होमेन स्वर्गं प्राप्तुं सेतुस्थानीयमाक्रमणं कृत्-
वान्भवति ।

अस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे स्वदनस्याधविषयस्य वाग्विषयत्वमनुपमुक्तमिति
शङ्कां निराकर्तुं व्याचष्टे—

“ वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति न इत्याह । वाग्वै देवानां पुराऽधमासीत् । वाच-
मेवास्मा अन्नं स्वदयति (१) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

स्तुत्या देवैस्तु(वानां तु)प्तत्वाद्वाचो देवाच्चत्वम् ।

इन्द्रस्येति । कल्पः—“ रथ एष दक्षिणे श्रोण्यन्ते रथवाहन आहितो भवति
तमुपसादयतीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्णेस्त्वयाऽयं वृक्षं वध्यादिति ” इति ।

वार्ष्णेन वैरिधाती योऽयमिन्द्रस्य वज्रः, हे रथ स एव त्वमसि । त्वया सङ्घ-
कारिणा सहितोऽयं यजमानो वृक्षं वैरिणं वध्यात् ।

रथवाहने काष्ठविशेषे स्थपिते गमनाय सज्जीकर्तुं तस्य रथस्य तस्मात्का-
ष्ठद्वरोहणं विधत्ते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्णे इति रथमुपावहरति विजित्यै ” [ब्रा० का०
१ प्र० ३ अ० ५] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजस्येति । कल्पः—“ अथैनं धर्गृहीतमन्तर्वेद्यभ्यावर्तयन्ति वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविशेत् तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषदिति ” इति ।

दक्षिणवेदिश्रोण्यन्ते रथबाहनादवरोपितं रथं सौमिकवेदिमध्ये पादक्षिणवे-
नाऽऽनयेदित्यर्थः । वाजस्य नु अत्रस्यैव प्रसव उत्पत्तिनिमित्तं मातरमत्रस्य
निर्मात्रीं महीं वेदिरूपां पृथिवीमदिति नामास्वण्ढनीयामेव वचसा स्तुत्या करा-
महे कुर्मः । यस्यां पृथिव्यामिदं सर्वं भूतजातं प्रविश्यावातिष्ठते तस्यां पृथिव्यां
नोऽस्माकं धर्मं धारणं सविता देवः साविषदनुजानातु ।

अनेन मन्त्रपाठेन भूमिं तदाभितं जगच्च स्वाधीनत्वेन संपादयतीत्येवं व्याचष्टे—
“ वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमित्याह । यच्चैवेयम् । यच्चास्यामधि । तदे-
वावरुन्धे । अथो तस्मिन्नेवोभयेऽभिषिच्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ०
५] इति ।

न केवलं तयोः स्वाधीनत्वं किंत्वेतस्मिन्नुभयस्मिन्भूभ्यां तदाभितजने च
राजत्वेनाभिषिक्तो भवति ।

अप्स्वन्तरिति । कल्पः—“ अथाधान्यल्पूलयति अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषज-
मपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवथ वाजिन इति ” इति ।

पल्पूलयति जले घ्रावयति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः । अप्सु मध्येऽपमृत्यु-
निवारकं रोगनिवारकं च सारं वर्तते । हे वाजिनोऽन्वन्तोऽश्वा अपां संवन्धि-
नीपूत प्रशस्तिष्वमृतत्वभेषजत्वसदृशीष्वन्यास्वपि गुणवत्त्वप्रशंसासु यूयं संवन्धा
भवथ ।

विधत्ते—

“ अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमित्यथान्यल्पूलयति । अप्सु वा अश्वस्य तृतीयं
मविष्टम् । तदनु वेनन्ववप्लवते । यदप्सु पल्पूलयति (२) यदेवास्याप्सु
मविष्टम् । तदेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

क्षपयितुं प्रवेशितोऽप्यश्वः स्वेच्छया क्रीडञ्जलस्योपरि प्लवते तदेदमुत्प्रे-
क्षते—अप्सुयोनिर्वा अश्व इति श्रुतेरश्वजन्मकाले गर्भसंदन्धि तृतीयमंशजातं ज-
लेऽवस्थितं भवति, यथा मनुष्यगर्भे तद्वत् । अत एव हि मनुष्या नवमसूताया
योषितो गर्भस्थानं सपाधातुं बहुभिरौषधैश्चिकित्सां कुर्वन्ति । एवं च सशयमप्यश्व-
स्तदंशजातमनु वेनन्नु कामयमानो नु प्रायेणावप्लवते, यथा दिनष्टव्यमन्वि-

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

छन्पुरुषो जले पुनः पुनर्मज्जन्नुचिष्ठति तद्वत् । एवं च सत्यध्वर्युः प्लावं-
तीति यत्तेनाप्सु प्रविष्टमथावधवजावं तत्सर्वं संपादितवान्भवति ।

प्रकारान्तरेण प्लावनविधिं स्तौति—

“ बहु वा अश्वोऽमेध्यमुपगच्छति । यदप्सु प्लुल्यति । मेघ्यानेवैनान्क-
रोति ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

अश्वः खलु पृथिव्यां मत्र काप्यशुचिप्रदेशे विपरिवर्तमानो बहुविधममेध्यम-
पशार्हमुच्छिष्टादिकमुपगच्छति । अतोऽध्वर्युः प्रक्षालनेनाधान्यज्ञयोग्यानेव करोति ।

वायुर्वेति । कल्पः—“अथ दक्षिणं योग्यं युनक्ति वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा
गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्ते अस्मिञ्जपमादधुरिति ” इति ।

योग्यं रथे योक्तुमर्हमथं वायुश्च मनुश्च पञ्चविंशतिसंख्याका गन्धर्वाश्चेति
मिलित्वा सप्तविंशतिसंख्याका ये पुरुषास्ते सर्वेऽग्रेऽस्मत्तः पूर्वं रथे संयोजित-
वन्तः । ते पुनः सर्वे पृष्ठसंमार्जनाद्युपचारेणास्मिन्नथे वेगं संपादितवन्तः । वायु-
स्त्वामयोजयन्मनुस्त्वामयोजयदिति पृथग्वाक्यकरणं तयोर्मुख्यत्वज्ञापनार्थम् । अहं
युनज्मीत्यभिप्रायः ।

अहं युनज्मीति पाठं परित्यज्य वायुर्वा त्वेति पाठस्याभिधायमाह—

“ वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्याह । एता वा एतं देवता अग्रे अश्वमायुञ्जन् ।
ताभिरेवैनायुनक्ति । सवस्योक्जित्यै ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

योजयितृणां देवानामनुग्रहाद्यज्ञस्योत्कर्षेण जयो भवति ।

विधत्ते—

“ यजुषा युनक्ति व्यावृत्त्यै (३) ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

अनुष्टुप्छन्दस्वाद्यूपोऽपि वायुर्वा त्वेति मन्त्रो यजुर्वेदपठितत्वाद्यजुरित्युपचर्यते ।
लौकिके रथे मन्त्रमन्तरेणाश्वयोजनादत्र समन्वकत्वेन व्यावृत्तिर्भवति ।

अपां नपादिति । कल्पः—“अथास्य पृष्ठं मर्मज्यते—अपां नपादाशुहेमन्य
कर्मिः ककुभान्प्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाजः सेदिति ” इति ।

मर्मज्यते पुनः पुनः संपोष्टि । हेऽपां नपादप्लवनकाले जलस्य कालुष्यानापा-
दनादविनाशयितः, आशुहेमस्तीव्रगन्तः, तादृश हेऽथ जले यः कर्मिः ककुभा-
न्ककुदिवोन्नतः प्रतूर्तिर्निमज्जनेन प्रसक्तस्थोपदवस्थ प्रकर्षेण हिंसको वाजसातमः
सस्योपकारित्वेनातिशयेनान्नप्रदस्तेन त्वं (त्वं) पृष्ठलभ्येनोर्षिणाऽस्माकं वाजमज्जं
सेत्साधय ।

विधत्ते-

“अपि नपादाशुहेमजिति संमार्ष्टि । मेध्यनेकैश्चान्करोति । अथ्ये स्तौत्येवै-
नानाजिः सरिष्यतः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

पृष्ठसंमार्जनेन शोधितत्वाद्यागयोग्यत्वम् । किंच धावनार्थायाः सप्तदशशर-
पातपरिमिताया भूमेरवाधिराजिस्तं प्रति सरिष्यन्ति यमिष्यन्ति, तात्त्विकमिष्यतोऽ-
द्यान्पृष्ठसंमार्जनस्वयेणोपलालनेन स्तौत्येव पोस्ताश्चक्रेव ।

विष्णोः क्रम इति । कल्पः-“अथ रथमभिपेति विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः
क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसीति ” इति ।

तदेतद्यजमानकर्म ।

तथा चाऽऽपस्तम्बः-“विष्णोः क्रमोऽसीति रथं यजमानोऽभ्येति ” इति ।

यजमानस्य मम हे प्रथमप्रक्रम त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य जगदीश्वरस्य वि-
दिकमावतारस्य क्रमोऽसि प्रथमपदप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वितीयप्रक्रम
त्वं क्रान्तं विष्णोर्द्वितीयपदप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीयप्रक्रम त्वं विक्रा-
न्तं विष्णोः पराक्रमेण जितं त्रिविष्टपमसि ।

विधत्ते-

“विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाल्लोकानभिजयति ” [ब्रा० का०
१ प्र० ३ अ० ५] इति ।

कल्पः-“अथ रथस्य पक्षसी संमृशत्यङ्कौ न्यङ्कूताभितो रथं याविति” इति ।

पक्षसी पार्श्वौ ।

पाठस्तु-

अङ्कौ न्यङ्कूतादिति । रथमभितो यावङ्कौ लक्षणभूतौ पार्श्वविशेषौ,
न्यङ्कौ नितरां लक्षणभूतौ चक्रविशेषौ । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह-“अङ्कौ
न्यङ्कूतादिति रथचक्रे अभिमृशति पक्षसी वा ” इति । ध्वान्तं ध्वन्युपेतं, वाताग्रं
वायोऽपि पुरोदेशं शीघ्रतया वायुमण्डललङ्घनानुक्रमेण संचरन्तौ, अहम्भ्यामु-
भाभ्यामग्नयो नोऽस्मान्पारयन्तु धावनावधि पारयन्तु । कीदृशा अग्नयः । प्रयोऽ-
पेक्षिनमर्थं पूरयितारः । येऽग्नयो दूरेहेतिरित्यादिनामोपेवास्ते ।

एतन्मन्त्रगतमभिपदं रथावस्थितदेवतापरत्वेन व्याचष्टे-

(वाजपेथोपशुकरवृषभिमन्त्रप्रतिष्ठानम्)

“ वैश्वदेवो वै रथः । अङ्गौ न्यङ्कावभितो रथं यावित्याह । या एव देवता रथे प्रविष्टाः । ताभ्य श्व नमस्करोति । आत्मनोऽनारथे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

बुरहेतिरित्यादिनामका अग्नयोऽत्र विद्ये देवाः । तद्वाहनरूपोऽयं रथः । पार-
यान्तिवति प्रार्थनैव नमस्कास्तेन नमस्कासेन तदीयं रथमारुहस्यापि स्वस्याऽऽ-
तिर्न भवति ।

वेदनं प्रशंसति—

“ अशमरथंभावुकोऽस्य रथो भवति । य एवं वेद (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

शमशुको रथः शमरथो मन्दगतिः । अशमरथः शीघ्रगती रथः । तच्छी-
लोऽस्य वेदितु रथो भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवहोमोऽत्र कर्मादाविन्दस्य रथमाहरेत् ।

वाजस्य वेदिमध्ये तमभ्यावर्तयते रथम् ॥ १ ॥

अप्स्वधान्वावयेद्वायुर्युनक्ति तुरगं रथे ।

अपां तदश्वपृष्ठानि मार्ष्टि विष्णो रथं व्रजेत् ॥

अङ्गौ रथे मृशेऽपक्षावष्टौ मन्त्रा इहोदिताः ॥ २ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ व्रजेत वाजपेथेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः ।

नाम वा गुणता तन्त्रशोमाद्गुणफलद्वये ॥

साधारणयजेः कर्मकरणात्त्रेण तन्त्रता ।

विक्रद्वयं विकृष्टं स्यात्तन्त्रतायां फलं प्रति ॥

उपादत्तविधेयत्वगुणत्वात्प्रविक्रं यजेः ।

उद्देष्टाभूक्तिमुख्यत्वविकं तस्य गुणं प्रति ॥

त्यक्त्वा तन्त्रं तदश्वौ वाक्यं सिद्धेत तेन सः ।

श्रद्धेयैर्विशिष्टोऽपि कर्षनामाभिहोषवत् ॥ ”

“ वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत ” इत्यथ वाजपेयशब्देन गुणो विधी-
यते । अत्रवाची वाजशब्दः । तच्चाश्वं पेयं सुराद्रव्यं तच्चात्र गुणः । सुराम्रहा-
णामनुष्ठेयत्वात् । ननु गुणत्वे वाजपेयद्रव्यवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं
मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । भैवम् । सल्लुद्धरितस्थ यजेतेत्याख्यातस्य वाजपेय-
गुणो स्वाराज्यफले च तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारात् । वाजपेयद्रव्येण स्वाराज्याय
यजेतेत्येवमुभयसंबन्धः । ननु गुणसंबन्धे सति वाजपेयेन गुणेन यागं कुर्यादिति
यजेः कर्मकारकत्वं भवति, फलसंबन्धे तु यागेन स्वाराज्यं संपादयेदिति कर-
णकारकत्वं, ततः कथमुभयसंबन्ध इति चेन्नायं दोषः । यजेः साधारणत्वेन
द्विरूपत्वसंभवात् । यजेतेत्यत्र मल्लत्या याग उक्तः, प्रत्ययेन भावनोक्ता,
तयोस्तु समभिन्नाहारात्संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधार-
णम् । न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्यैव वा साक्षादभिधायिका काचिद-
साधारणा विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां गुणफलाभ्यां
युगपत्संबन्धे सति यथोचितं संबन्धविशेषः पर्यवस्यति । एवं तन्त्रेण संबन्धा-
ङ्गीकरणे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यादित्यस्यार्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि
नास्ति मत्वर्थलक्षणा । यद्युद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्तर्हि नान्यपि वाक्या-
न्यत्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराक्षिप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—यजेस्तन्त्रेणो-
भयसंबन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात् । उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं
चेत्येकं त्रिकम्, उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम् । तत्रोद्देश्यत्वादयः
स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्मा उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठाः । फलमुद्दिश्य
यजिरूपादीयते, फलमनूद्य यजिर्विधीयते । फलं प्रधानं यजिरूपसर्जनम् । फल-
स्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारो यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः,
तावुमौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ ।
ज्ञातस्य कथनमनुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयस्य कथनं विधिः । फलयागयोः साध्य-
साधनरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे । एवं सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः
स्वभावपर्यालोचनायां फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादित्रिकं व्यपतिष्ठते ।
तथा यागस्य वाजपेयद्रव्यस्य च साध्यसाधनभावपर्यालोचनायां यागस्योद्देश्यत्वा-
दित्रिकं द्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकं पर्यवस्यति । ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यामुप्राभ्यां
प्रतियोगिभ्यां युगपत्संबन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयापपद्येत । ननु तर्हि वा भूतन्त्रणोमथ-

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

संबन्धः पृथक्संबन्धाय यगिरावर्त्यतामिति चेन्न । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्रव्येण
यार्गं कुर्यादित्येकं वाक्यम्, यगेन फलं कुर्यादित्यपरम् । तस्माद्वाजपेयशब्दो न
गुणविधायकः, किंतु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्यामिहोपशब्दवत्कर्मनामधेयम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“आहुतीस्तिष्ठ इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता ।

एकत्वं सखुदाख्यानात्संख्यावृत्त्या मयाजवत् ।

आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्मता ।

आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभाषतः ॥

पशून्तप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् ।

विचारमाह पूर्वत्र क्रियावित्वस्फुटत्वतः ॥

बहुत्वोपेतोपशुभिर्देवयोगाद्भिन्नता ।

रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियगता ।

देवतासंगतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्चिमः ।

बहुत्वसंगमो रूपसंख्याऽतः क्रियाभिदा ॥”

तिष्ठ आहुतीर्जुहोतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समिधो यजती-
त्यादिवन्नाम्भस्तं, किंतु सखुदेवाऽऽज्ञातम् । तत्र एकमिदं कर्म वित्वसंख्या तु
तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेतव्या । यथा पयाजेष्वैकादशत्वसंख्या पशूनामेव
प्रयाजानामावृत्त्या नीता तद्वदिति भावे ब्रूमः—किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्ष-
मेव कर्मैक्ये ममाणम्, उत पदान्तरान्वितम् । नाऽऽद्यः । वाक्यांशस्य पदमात्रस्य
प्रमितिजनकत्वाभावात् । द्वितीये वित्वसंख्याया विशेषितेनाऽऽख्यातेन कर्मबहुत्वं
गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव संख्यावरुद्धत्वाद्वाच्यमिति तत्रैकादशत्वं दुःशंसादम् ।
इह त्वेतद्विधितः पूर्व कर्मण एकत्वसंख्यावारोधो नास्तीति वैषम्यम् । तदेतद्वृत्ति-
कारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते । कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन
विशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वनोदाजहार—सप्त-
दश प्राजापत्यापशूनालभत इति । अत्र प्राजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजा-
पत्या इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् । ततो द्रव्यैक्यादेवतै-
क्याच्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु सप्तदशोपि संख्या सा

(बाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

पशुकुर्व्यगता, न तु पूर्वोदाहृतवित्वसंख्येव क्रियागता । तस्मान्न कर्मभेदमा-
पादयतीति माते भूमः—अत्र मजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य
इति तद्धितान्तं प्रातिपदिके व्युत्पाद्य पश्चात्तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य मजापति-
देवताविशिष्टपशोः कर्मत्वबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्तिबहुवचने ।
तत्र प्रथममाविन्या द्वितीयाविभक्तेरेव तावत्तद्धितोत्पत्तिवेष्टायांमन्वयो नास्ति,
कृतः पश्चाद्भावितो बहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्धितान्तप्रा-
तिपदिकेनैकपशुद्रव्यकमेकदेवतोषेतं यागस्य रूपं समर्थ्यते । तादृशानां च रूपाणां
बहुत्वाय बहुवचनम् । बहुत्वविशेषश्च सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्मादत्र संख्यया
कर्मभेदः । एवं च सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामैकादशिनपशुगणविकृतित्व-
मुपपद्यते ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“उपाकृतानां किं सप्तदशानां भूषबन्धने ।

क्रमो नास्त्यस्ति वा नारित नियामकविवर्जनात् ॥

आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ।

क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ॥

बाजपेये “सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते” इति विहितानां पशूनामुपाक-
रणनियोजनादयः संस्काराः कर्तव्याः । तत्रेदं पशुपुष्पक्रम ईदृशे च समाप्ति-
रिति नियमकारिणः शास्त्रस्थाभावादौच्छिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः
संस्कारोऽनुष्ठितः । उपाकृतानां भूषे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्तव्यम् । तदानी-
मीदृशः पशुः प्रथमं नियोज्य इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थापाठानामभावा-
न्नारित क्रमनियम इति चेन्नैवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियो-
जनसंस्कारेषु स्वीकर्तव्यत्वात् । श्रुत्यर्थापाठा इव प्रथमप्रवृत्तिरपि क्रमं निष-
न्तुगर्हति । प्रवृत्त्या बुद्धिस्थस्य क्रमस्य त्यागकारणाभावात् । प्रावृत्तिक्रम-
स्वीकारे प्रथमपशुपुष्पाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पश्चन्तरे-
ष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेवोपाकरणपदार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्च व्यवधानं सप्तदशो-
तिविधिषष्ठादभ्यनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पश्चन्तराणां पूर्वं नियोजनं
कृत्वा पश्चात्प्रथमपशोर्यदि नियोजनं क्रियेत तदा द्वाविंशद्भिः पदार्थैर्व्यवधानं
स्यात् । तच्च नाभ्यनुज्ञातम् । तस्मात्प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(वाजपेयोपयुक्तग्रन्थविषयमन्त्राभिधानम्)

“ वाजपेये किमेकैकपशोः सर्वसमापनम् ।

सर्वेषु वैकैकधर्मा आद्यः साहित्यसिद्ध्ये ॥

वचनात्पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते ।

धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते ॥ ”

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन्पशुपाकरणनियोजनादि-
संस्काराः सर्वे समापनीयाः । तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्तव्यमिति प्रयोगवच-
नेनावगतं धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति । चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति ।
मरुतानुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात् । तस्मादत्र काण्डानुसमयो
न तु पदार्थानुसमय इति प्राप्ते ब्रूमः—सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति
वचनात्पशुसाहित्यमवगतं, तच्च प्रबलं, प्रत्यक्षेण पशूनित्यनेनैकशब्देन प्रापि-
तत्वात् । धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितं, किन्तु प्रयोगवचनेन परि-
कल्प्यते । यदैकस्मिन्प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात्तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्ग-
प्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येत्यर्थोपेक्षोदकेनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचनमनुष्ठी-
यते । तदुभयं प्रत्यक्षात्पशुसाहित्यवचनाद्दुर्बलम् । तस्माद्वैधर्मी कृत्वा प्राजाप-
त्यैश्वरन्तीत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमवाधितुं सर्वेषु पशुष्वेकैक
लपाकरणादिधर्मः कर्तव्य इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यो न तु काण्डानुसमयः ।
अस्मिन्नपि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते । एक-
स्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनुष्ठितत्वात् ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यद्वा सपुत्रयः ।

अक्रियार्था पशूक्तिः स्याल्लिङ्गं तेनास्तु बाधनम् ॥

पशूनुद्दिश्य संख्याया देवस्य च विधौ मिदा ।

कर्मान्यत्वे ग्रहन्मायाद्रोधनाच्च समुच्चयः ॥ ”

वाजपेये श्रूयते—“ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते ” इति । तैत्तिरीयैः प्राकृत-
पशूनामाधेयादीनां बाधः स्यात् । कुतः । पशुत्वलिङ्गात् । नहि पशुशब्दो ग्रह-
शब्दवदपूर्वा विधेयक्रियां ब्रूते, येन लिङ्गत्वं हीयतेति प्राप्ते ब्रूमः—किमत्र प्राकृत-
पशुनुवादेन सप्तदशसंख्या प्राजापतिदेवता चेति गुणद्वयं विधीयते, आहोस्वि-
दिशिष्टमन्यत्कर्म । नाऽऽद्यो वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु न पशुशब्दो लिङ्गं,

(वाजपेयोपशुत्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

ततोऽत्र ग्रहंघ्रायो योजनीयः । किंचावरोधनमेवमान्नायते—“ ब्रह्मवादिनो बद्ध-
न्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः । न षोडशी नातिरात्रः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे
यज्ञकृतवोऽवरुष्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् । आग्नेयं पशुमालभते । अग्निष्टो-
ममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽ-
तिरात्रम् । मारुत्या बृहतः स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञकृतवः । तान्वशुभिरेवाव-
रुन्धे ” इति । अस्मिन्नवरोधनान्नाये चोदकमाप्ताग्नेयादिपशुसङ्गावस्य सिद्धव-
दनुवादात्समुच्चयोऽवगम्यते ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्मृताग्निमः ।

पशुभेदादेवपाककालैक्याच्छक्तितोजन्तिमः ॥ ”

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापतिदेवताकेषु पशुषु तज्जेदानुसारेण वसाहोमो भि-
द्यत इति चेन्नैवम् । प्राजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता । तथा पाकोऽ-
पि सहैव क्रियते । प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणम् । प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति ।
कालार्थैकः, याज्याया अर्धर्चान्तस्य तत्कालत्वेन चोदकातिदेशात् । शक्यते च
सह होमः । तस्मात्तन्मृ ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्मदो नो वाऽङ्गभेदतः ।

भेदो मैवमशेषाङ्गश्रवणादौ प्रभुत्वतः ॥ ”

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूलस्य वपाश्रवण्याश्च
भेदः स्यात् । कुतः । तत्तत्पञ्चङ्गानां भिन्नत्वात् । मैवम् । पञ्चङ्गानां बहुत्वेऽपि
मौढकुम्भ्यादेर्द्वैष्टार्थश्रवणादौ प्रभुत्वान् । तस्मात्तन्मृ ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्यप्रचारः किमर्भवे शस्त्रिसोमतः ।

ऊर्ध्वं वा विकृतौ वीत परस्तात्सर्वसोमतः ॥

आर्भवे चोक्तादुक्त्यासत्तिभ्यां तदनन्तरः ।

श्रुतिबाधस्तदा तस्मात्तृतीयो विकृतित्वतः ॥

पशवो नहि सोमस्य विकारा अविशेषतः ।

उक्तत्वात्सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्रचर्यताम् ॥ ”

(वाजपेयोपयुक्तस्थविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुप्रचारस्य काले चतुर्धा संशयः । तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः—तृतीयसवने प्रथममार्भवः पशुपानः, ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्तः शश्वन्तः सोमाः, ततोऽशस्त्रेष्ववशिष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचीर्णेष्वग्निष्टोमसाम्न ऊर्ध्वमुक्थ्यादयः सोमविकारा इति । एवं स्थिते प्राजापत्यपशुनामार्भवकाले प्रचारः । कुतः । प्रकृतौ तस्य पशुप्रचारकालत्वेन चोदकप्राप्तेरित्याद्यः पक्षः । उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैश्वरन्तीति वचनेन सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वः कालो विधीयते । यदि प्रातः-सवनमाध्वादिनसवनसोमेभ्य ऊर्ध्वत्वमार्भवकालस्यास्तीति योज्येत तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्तेर्वचनमिदमनर्थकं स्यात् । अतस्तृतीयसवनगतसोमानामुपरीति वक्तव्यम् । यदि तत्र सर्वसोमानामुपरीति विवक्षयेत् तदा चोदकप्राप्तः कालो विप्र-कृष्येत । ततः प्रत्यासत्तये शस्त्रिणां वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरीति द्वितीयः पक्षः । उपरिष्ठात्सोमानामित्याविशेषप्रवृत्ता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविवक्षायां बाध्येत, तस्माच्छस्त्रवतां तद्ग्रहितानां च सोमानामुपरिष्ठादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीयसाम्ना संस्थिते सति तत्प्रचारः कार्यः, तस्य विकृतिकालत्वात्प्राजापत्यपशूनां च विकृतिरूपत्वादिति तृतीयः पक्षः । सोमविकाराणामेवार्थं कालः, पशवस्तु न सोम-विकाराः, तस्मादविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानां वैकृतानां च सर्वेषां सोमानामुप-रिष्ठात्प्राजापत्यपशुप्रचार इति राक्षान्तः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ पर्याग्निकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्मसामनि ।

कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥

किंवात्कर्षोऽवशिष्टस्य स्मारण्योक्तिवदादिमः ।

अदृष्टवाक्यभेदभेद्व्याभावेन चान्तिमः ॥ ”

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान्पशून्प्रकृत्य श्रूयते—“ तान्पर्याग्निकृतानुत्सृजति, ब्रह्मसाम्यालभते ” इति । तेषु सप्तदशसु पशुषु पर्याग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तर-कालभावी कर्मशेष उत्सर्गशब्देन निषिध्यते । अथभेदे “ पर्याग्निकृतानारण्या-नुत्सृजन्ति ” इत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य संप्रतिषेधत्वाद्वापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्याग्निकरणान्ताः समापनीयाः । आलभतिना च ब्रह्मसामकाले कर्मान्तरं विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्यादृष्टाद्भिन्नं किंचिददृष्टं कल्पयेत्, वाक्यभेदश्च प्राप्नुयात् । किंच ब्रह्मसाम्यालभत इत्यत्र द्रव्यदेवतयो-

रश्मिषणान् कर्मान्तरविधिः संभवति । तस्मात्पर्यामिकरणान्तरस्यैव कर्तव्यस्य सप्त-
दशपञ्चानामालम्भादिशेषस्य ब्रह्मसामकाल उत्कर्षो विधीयते । तथा सत्यर्थमाप्तः
पर्यामिकरणान्तरभाषिकर्मशेषव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानूयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे सप्तमपपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

देवस्याह* संवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं
जेवं देवस्याह* संवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं
नाक* रुहेयमिन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाज-
मजयित् । अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनिवित्यश्वान्तस-
मत्सु वाजय । अवांसि सतिरासि वाज्यसि वाजिनो वाजं
धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजता मिमीध्वमध्वनः
स्कन्हीत (१) काष्ठां गच्छत वाजंवाजेऽवत वाजिनो
नो धनेषु चिप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत
मादयेध्वं तुषा यात पथिभिर्देवयानैः । ते नो अर्वन्तो
हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः । मितद्रवः
सहस्रसा मेधसांता सनिष्यवः । महो ये रत्न* सभि-
थेषु जग्निरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु । देव-
तांता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृक* रक्षा*सि
सनेम्यस्मद्युयवन् (२) अमीवाः । एष स्य वाजी
क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसुनि ।

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

ऋतुं दधिक्रा अनु संतवीत्वत्पथामङ्काः स्यन्वापनीफण-
त् । उत स्मास्थ द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनु वाति
प्रगर्धिनः । इयेनस्यैव ध्रजतो अङ्कसं परि दधि-
क्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः । आ मा वाजस्थ प्रसवा
जंगम्यादा यावापृथिवी विश्वशंभू । आ मा मन्तां
पितरा (३) मातरा चाऽऽ मा सोमो अमृतत्वार्य
गम्यात् । वाजिनो वाजजितो वाजः सरिष्यन्तो वाजं
जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमव जिघ्रत वाजिनो वाजजितो
वाजः समुवाः सो वाजं जिगिवाः सो बृहस्पतेर्भागे नि
मृडद्वमियं वः सा सत्या संवाऽभुवामिन्द्रेण समध्व-
ध्वमजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं वि मुच्यध्वम् (४) ॥

(स्कन्धीत युयवन्पितरा द्वित्रित्वारिः शस्त्र) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे रथमन्त्रा वर्णिताः । अष्टमे रथस्य धावनमन्त्रा वर्ण्यन्ते ।

देवस्याहमिति । कल्पः—“ रथमातिष्ठति देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृह-
स्पतिना वाजजिता वाजं जेषमिति ” इति ।

आतिष्ठत्यारोहेदित्यर्थः । वाजजिताऽन्नजयकारिणा बृहस्पतिनाऽनुगृहीतोऽहं
वाजं जेषमर्जं जेष्यामि ।

एतन्मन्त्रमन्त्रं बृहस्पतिशब्दं ब्राह्मणजात्यभिमानिदेवपरत्वेन व्याषष्टे—

“ देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेषमित्याह । सवि-
तुपसूत एव ब्राह्मणा वाजमुन्नयति ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० ६]
इति ।

देवस्याहामिति । कल्पः—“ चात्वाले रथचक्रं निमितं ब्रह्माऽऽरोहति तप्त एवानुमन्वयते देवस्याहं सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वार्षिष्ठं नाकं रुहे-
यामिति ” इति ।

निमितं मिखातस्य काष्ठस्याग्रे स्थापितं, वार्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् ।

पूर्वमन्त्रवद्ब्याचष्टे—

“ देवस्याहं सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वार्षिष्ठं नाकं रुहेय-
मित्याह । सवितुप्रसूत एव ब्रह्मणा वार्षिष्ठं नाकं रोहति ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ चात्वाले रथचक्रं निमितं रोहति अतो वा अङ्गिरस उत्तमाः सुवर्गं
लोकमायन् । साक्षादेव मजमानः सुवर्गं लोकमेति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३
अ० ६] इति ।

अत उपरि स्थितादथचक्रात्, उत्तमा उद्गततमाः, साक्षादेवाव्यवधानेनैव ।

विधत्ते—

“ आवेष्टयति । वज्रो वै रथः । वज्रेणैव दिशोऽभिजयति (१) ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

ऊर्ध्वकाष्ठ्याग्रे स्थापितं ब्रह्मणा समारूढं रथचक्रं त्रिः प्रदक्षिणं पर्यावर्तयेत् ।
रथस्य वज्रांशत्वाद्वज्रत्वम् । तच्चान्यथाऽऽम्नातम्—“ स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं
यूपस्तृतीयम् ” इति । अतो ब्राम्यमाणेन वज्ररूपेण रथचक्रेणैव सर्वासां दिशां
जयो भवति ।

विधत्ते—

“ वाजिनां साम गायते । अर्चं वै वाजः । अन्यमेवावरुन्धे ” ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वाजिनामन्त्रार्थिनां संश्लिष्टं यत्साम तद्ब्रह्मा गायेत् । अजप्रदस्तु सामविद्येयः
शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः ।

ब्रह्मण इदं गानमित्यापस्तम्बः स्पष्टयति—“ औदुम्बरं रथचक्रं ब्रह्माऽऽ-
रोहति तमाह वाजिनां साम गायेति तस्य चक्रं त्रिः प्रदक्षिणमावर्तयति,
यथाऽऽवर्त(र्य)माने ब्रह्मा गायति ” इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

इन्द्रायेति । कल्पः—“ आप्नन्ति दुंदुभीन्संप्रवदन्ति वाचः संप्रवदिता वाचोऽनुमन्त्रयत इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदिति ” इति ।

यागलक्षणेन परमैश्वर्येण योगाद्यजमान इन्द्रस्वस्मा इन्द्राय हे सभ्या ब्राह्मणा आशीर्वादरूपां ध्रुवां वाचं वदत । इन्द्रं यजमानं वाजं जापयत । अन्वविषये जयं प्रापयत । अयमिन्द्रो यजमानो वाजमजययिजयतु ।

सोऽयं मन्त्र आपस्तम्बेन दुंदुभिवादेन विनियुक्तः—“ इन्द्राय वाचं वदतेति दुंदुभीन्सं ह्लादयन्ति ” इति ।

तमेतं दुंदुभिवातं विधातुं प्रस्तौति—

“ वाचो वर्ष्म देवेभ्योऽपाकामत् । तद्वनस्पतीन्पाविशत् । सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति । या दुंदुभौ । तस्माद्दुंदुभिः सर्वा वाचोऽतिवदति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वाग्देवताया वर्ष्म नादात्मकं प्रधानशरीरं, तस्य प्रवेशादयं दुंदुभिः सर्वा मनुष्यवाचोऽतिक्रम्य ध्वनिं करोति ।

विधत्ते—

“ दुंदुभीन्समाप्नन्ति । परमा वा एषा वाक् (२) वा दुंदुभौ । परमयैव वाचाऽवरां वाचमवरुन्धे । अथो वाच एव वर्ष्म यजमानोऽवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

मन्त्रगतमिन्निप्रपदं वाजमजयिदित्येतच्च व्याचष्टे—

“ इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदित्याह । एष वा एतर्हीन्द्रः । यो यजते । यजमान एव वाजमुज्जयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अश्वजनीति । कल्पः—“ अथास्मा अश्वजनिं प्रयच्छति अश्वजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनीबन्धनान्समस्तु वाजयेति ” इति ।

अस्मै यजमानाय । अश्वमजति क्षिपतीत्यश्वजनी कशा । सा च विजयेना-
नप्रदत्वाद्वाजिनी । वाजिन्यो वेगवत्योऽश्वगतयस्ता अस्याः कशाया इति वा-
जिनीवती । यथोक्तगुणत्रयोपेते हे कशे वाजेष्वज्जेषु निपत्तभूतेषु सत्सु त्वमश्व-
न्समस्तु युद्धेषु वाजय गमय । [ब्राह्मणेन] अयं मन्त्रः स्पष्टत्वबुद्ध्युपेक्षितः ।

नीन्विधेयान्विधत्ते—

(वाजपेयोपशुत्तरथपावनमन्त्राभिधानम्)

“ सप्तदश प्रव्याधानाणि धावन्ति । सप्तदशः स्तोत्रं भवति । सप्तदश सप्तदश दीयन्ते (३) सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

प्रकर्षेण बलाधिक्येन विध्यन्ते मुच्यन्ते वाणा यावत्परिमाणेषु देशविशेषेषु तावत्परिमाणा देशाः प्रव्याधाः । ते च सप्तदशसंख्याकाः । तेषामन्तेऽवधित्व-
द्योतनाय काचिदौदुम्भरी शाखा निखन्यते तत्काष्ठयुक्तोऽवधिराजिः । तत्पर्यन्तं
रथारूढा धावेषुः । अस्मिन्वाजपेये सामवेदप्रसिद्धं यत्स्तोत्रं तत्सप्तदशसंख्याका-
वृत्तियुक्तं भवेत् । तदावृत्तिप्रकारस्त्वष्टमप्रपाठके समिधमातिष्ठेत्यस्मिन्ननुवाके ब्रा-
ह्मणोदाहरणेन स्पष्टी करिष्यते । दक्षिणात्वेन दातव्यानां रथादीनां गोशतान्ता-
नां ब्रह्मणां मध्य एकैकद्रव्यं सप्तदशसंख्यायुक्तं दद्यात् । तच्चाऽऽपस्तम्बो
दर्शयति—“ दक्षिणाकाले सप्तदश रथान्ददाति सप्तदशानांसि सप्तदशाश्वान्स-
प्तदश हस्तिनः सप्तदश निष्कान्सप्तदश दास्यः (सीः) सप्तदशाजाः सप्तद-
शावीः सप्तदश वासांसि सप्तदश गवां शतानि ” इति । यद्यपि स्तोमविशेषवि-
शेदेयद्रव्यसंख्याविधेश्च नायमवसरस्तथाऽपि गन्तव्यदेशविशेषसंख्याविधिप्रसङ्गेन
तदुभयं विहितम् । तथा सत्येकेनैव सप्तदशः प्रजापतिरित्यनेनार्थवादेन विधि-
मयस्य स्तोत्रं शक्यत्वात् ।

अर्वाऽसीति । कल्पः—“ तथा यथायुक्तमभ्यान्तिपति अर्वाऽसीति दक्षिणं
समिरसीति मध्यमं वाज्यसीत्युत्तरम् ” इति ।

अर्वादयोऽश्वजातिविशेषाः । तदेवाभिप्रेत्यान्यत्राऽऽम्नायते—“ हयो देवानव-
हर्वाऽसुरान्वाजी गन्धर्वानथो मनुष्यान् ” इति । वामदक्षिणयोरश्वयोर्मध्य ई-
षाद्वयं प्रसार्य तयोर्मध्ये सप्त्याख्यजातिविशेषोपेतमश्वं युज्यात् ।

त्रीस्तान्देवतात्रयरूपेण स्तौति—

“ अर्वाऽसि समिरसि वाज्यसीत्याह । अभिर्वा अर्वा । वायुः सतिः ।
आदिश्यो वाजी । एताभिरेवास्मै देवताभिर्देवरथं युनक्ति ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

पूर्वं यजुषा युनक्तीत्यत्र मन्त्रो विहितः । इदानीं रथयोगं विधत्ते—

“ प्रष्टिवाहिनं युनक्ति । प्रष्टिवाही वै देवरथः । देवरथमेवास्मै युनक्ति
(४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथधानमन्त्राभिधानम्)

प्रष्टिः पादद्योपेतो भोजनपात्रस्याऽऽवारस्तद्वदधैलिभिर्वहतीति प्रष्टिवाही ।
अत एवोपरिष्ठाद्व्ययते—“ त्रयोऽथा भवन्ति रथश्चतुर्थः ” इति ।

वाजिन इति । कल्पः—“ अथैतानाजिसृतो विख्यापयति वाजिनो वाजं
धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कम्नीत काष्ठां गच्छ-
तेति ” इति ।

हे वाजिनोऽथा वाजमर्जं संपादयितुं त्वरया धावत । मरुतामनुज्ञायां सत्वा-
मर्जं जयत । विशेषेण बहून्पि योजनानि मिमीध्वं शीघ्रधावनेन परिमिता-
न्यल्पानीव कुरुत । किंचाध्वनो मार्गांस्कम्नीत स्कम्भयत शीघ्रगत्या पीडि-
तान्कुरुत । काष्ठामध्वसमाप्तिमाजिशिरो गच्छत ।

अस्मिन्मन्त्रे प्रथमभागं प्रतीकत्वेनोपादाय चतुर्थभागे काष्ठाशब्दं व्याचष्टे—

“ वाजिनो वाजं धावत काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गो वै लोकः काष्ठा ।
सुवर्गमेव लोकं यन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

द्विग्विशेषं विधातुं प्रसूयति—

“ सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति । य आजिं धावन्ति ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ प्राश्नो धावन्ति । प्राश्निव हि सुवर्गो लोकः ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

प्राश्नः पूर्वाभिमुखाः । ऐन्द्रत्वात्स्वर्गस्य प्राग्दिग्वर्तित्वम् ।

कल्पः—“ अथ रथान्धावतोऽनुमन्त्रयते वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इति
चतसृभिरनुच्छन्दसम् ” इति ।

तत्रेयमृक्प्रथमा—

वाजेवाज इति । हे वाजिनोऽथा वाजेवाजे तत्तदधनिमित्तं धननिमित्तं च
नोऽस्मानवत । विप्रा ब्राह्मणवत्स्तानेन शुद्धा अमृता मरणरहिताः श्रमरहिता
ऋतज्ञा ऋतं सत्यमस्य गन्तव्यदेशं जानन्तः । तादृगन्नाभिमामिनो हे देवा अस्य
मध्वः पिबत, धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावघ्राप्यमाणं मधुसमानं नैवारचरुरसं पिबत ।
पीत्वा च मादमध्वं दृष्टा भवत । ततस्तुहाः सन्तो देवयानैः पथिभिराजिं
प्रति यात ।

अथ द्वितीया—

ते न इति । तेऽथा अर्वन्तो गनिकुशला हवनश्रुतोऽस्मदाह्वानभोतारो वाजिनोऽन्वन्तो विश्वे सर्वेऽपि हवमाह्वानमस्मद्वचनं शृण्वन्तु ।

अथ तृतीया—

मितद्रव इति । महान्तमपि पन्थानं मितमल्पमिव द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः । सहस्रसाः सहस्रस्य महतोऽन्तराशेः सनितारो दातारः । मेधसाता यज्ञस्य मदातारः । सनिष्पवः सनिं द्रव्यदानमस्मास्विच्छन्तः । ईदंशा येऽथाः सपिथेषु संग्रामेषु महो रत्नमत्याधिकं शत्रोर्धनं जम्बिरे^१ हतवन्तस्ते वाजिनो नोऽस्मार्कं शं भवन्तु सुखकरा भवन्तु ।

अथ चतुर्थी—

देवताता इति । देवताता देवानर्हन्तीति देवतातयः । मितद्रवः पूर्ववत् । स्वर्काः शीघ्रधावनेन सुष्ठ्वर्चनीयाः, ते वाजिनोऽर्हि वृकं रक्षांसि सर्पवदरण्यश्च वद्बाधकान् राक्षसाञ्जम्भयन्तः, वर्णव्यत्ययः । सन्नेमि क्षिप्रमेवाभीवा रोगानस्म-
ह्यवचस्मचो वियोजितवन्तः ।

तदेवमध्यापकसंप्रदायमनुसृत्य मन्त्रचतुष्टयं विभक्तम् । बौधायनाचार्यस्तु ते नो अर्वन्त इत्यादिर्वाजिनो हवेध्वित्यन्त एक एव मन्त्र इत्यभिप्रेत्य चतुर्थी-
मेष स्य वाजीत्यादिकामृचं चतुष्टयेऽन्तर्भावयामास । तदीयपाठस्तु—

एष स्य इति । ग्रीवायां कक्ष आस्ये च तत्तदुचितरज्जुविशेषैर्बद्धः सन्नेष स्य वाज्येषोऽश्वः क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयति, बहुधा बद्धत्वादर्थं भञ्ज-
यितुमिदस्ततो न गच्छति, कंशयाऽश्वः शीघ्रं धावतीत्यर्थः । दधिका धारका-
न्मार्गाविरोधकान् पाशादीनप्यतिक्रामन्कतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संतवीत्वत्सम्यग-
नुसंधानः पथां मार्गाणामङ्गानि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि च वाज्य-
न्धापनीफणदनुक्रमेण भूत्वं समत्वं चाऽऽपादयन्तुरण्यतीति पूर्वज्ञानवयः ।

कल्पः—“ स यद्यस्मै रथभ्रेषमाचक्षत आग्नीध्र एतां जुहोत्युत स्मास्यद्रवतस्तु-
रण्यत इति ” इति ।

पाठस्तु—

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

उत स्मास्येति । उत स्मापि च द्रवतो गच्छतस्तुरण्यतस्त्वरयतः प्रगधि-
नोऽवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतोऽस्याधस्याङ्कुसं शृङ्गारविहर्नं वस्त्रचापरादिकं परि स-
र्वस्मिन्नापि देहे वर्तमानमनु वाति गच्छन्तमश्वमनुत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति ।
कस्य किमिव । वेः पक्षिणः पर्णं न पक्ष इव । यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः
पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्बलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्यालंकाररूपं वस्त्रचापरादिकं
विस्पष्टमवलोक्यते । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कुसस्य दृष्टान्तत्वेनाभिहितम् । शीघ्रधा-
वने श्येनदृष्टान्त उच्यते । प्रजतो गच्छतः श्येनस्येव दधिक्राव्णो धारकपर्वता-
द्यतिक्रामिण ऊर्जां सहात्यन्तबलेन सह तरिवतो भूशं तरतोऽश्वस्येति योज्यम् ।

आपस्तम्बस्त्वेवमाह—“ वाजिनो वाजं धावतेति चतसृभिर्धावतोऽनुमन्त्रयतेऽ-
ग्निरेकाक्षरेणेति धावत्सूजिणीर्यजमानं वाचयति छक्षणं प्राप्योदञ्च आवृत्य पद-
क्षिणमावर्तन्ते मितद्रव इति चतसृभिः प्रत्याधावतोऽनुमन्त्रयते ” इति । वाजिनो
वि योजना वाजेषाजे ते नो अर्वन्त इति चतस्रः ।

प्रधावतोऽनुमन्त्रणं विधत्ते—

“ चतसृभिरनुमन्त्रयते । चत्वारि छन्दांसि । छन्दोभिरेवैवान्सुवर्गं लोकं
गमयति (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

गायत्री विष्टुब्जगत्यनुष्टुप्ति च्छन्दसां चतुष्टयम् । उदङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तिं
विधत्ते—

“ प्र वा एतेऽस्माल्लोकाश्च्यवन्ते । य आजिं धावन्ति । उदञ्च आवर्तन्ते ।
अस्मादेव तेन लोकाजगन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ रथविमोचनीयं जुहोत्या मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादिति ” इति ।

पठस्तु—

आ मा वाजस्येति । वाजस्याजस्य प्रसव उत्पत्तिर्मां प्रत्याजगम्यादागच्छतु ।
द्यावापृथिव्यौ च विश्वशंभू कृत्स्नस्य जगतः सुखं भावयन्तौ (न्यौ) मामागच्छता-
म् । पितरा मातराऽऽस्मदीयः पिता माता च मां प्रत्यागन्तां चिरजीवित्वाय समा-
गच्छताम् । किञ्च सोमश्चासृत्वाय मम देवत्वज्जम्भने मां प्रत्यागम्यादागच्छतु ।

“ अपाम सोमममृता अभूम ” इति ह्यन्यत्र श्रुतम् ।

विधत्ते—

“ रथविमोचनीयं जुहोति प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

स्थविमोकेनाश्वानामायासं परिहृत्य स्वयं प्रतिष्ठितो भवति ।

मन्त्रे वाजप्रसवोक्तेरभिप्रायमाह-

“आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादित्याह । अन्नं धै वाजः । अन्नमेवाव-
रुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

इतरैः षोडशरथैर्धावद्भ्यः कृष्णलदानं विधातुं प्रस्तौति-

“ यथा लोकं वा एत उज्जयन्ति । य आर्जिं धावन्ति (६) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

ये रथान्तरवर्तिन आर्जिं धावन्ति, एते यथा लोकं यथास्थानमुज्जयन्ति ।
यस्मिन्पश्मिन्स्थाने यो यो धावत्यसौ तत्तत्स्थानं जयतीत्यर्थः ।

विधत्ते-

“ कृष्णलं कृष्णलं वाजसूद्भ्यः प्रयच्छति । यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति ।
तं परिकीयावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

यवत्रयपरिमितं सुवर्णं कृष्णलम् । वाजमन्नमुद्दिश्य सरन्ति धावन्तीति वाज-
सूतो रथान्तरवर्तिनः ।

अत एवाऽऽपस्तम्बः-

“ यज्युक्तं यजमान आरोहति वाजसूत इतरान्स्थान् ” इति ।

एकैकस्मै वाजसूत एकैकं कृष्णलं दद्यात्तेन तैः संपादितमन्नं निवासस्थानं
च परिकीय स्वाधीनं करोति ।

सान्धोदश कृष्णलान्पुनरादयैकीकृत्य ब्रह्मणे तद्दानं विधत्ते-

“ एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

चरुं विधातुं प्रस्तौति-

“ देवा वा ओषधीष्वाजिमयुः । ता बृहस्पतिरुदजयत् । स नीवारान्निरवृ-
णीत । तन्नीवारणां नीवारत्वम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

यथा पूर्वं प्रथमतो वाजपेयसामार्थमाजिं धावतो बृहस्पतेर्जयस्त्वद्वाप्योष-
धीषु सारस्वीकारायाऽऽजिप्राप्तौ बृहस्पतिर्जयं प्राप्यौषधीषु सारत्वेन नीवारान-
न्याभ्य ओषधीभ्यो निष्कृष्यावृणोति । निःशेषेण वृत्त्वान्निवारत्वं संपन्नम् ।

विधत्ते-

(वाजपेयोपयुक्तस्थवावनमन्त्राभिधानम्)

“ नैवारश्चरुर्भवति (७) एतद्वै देवानां परममन्त्रम् । यन्नीवाराः । परमेणैवा-
स्मा अन्नाद्येनावरमन्त्राद्यमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।
शात्यादिभ्योऽत्यन्तपूतत्वेन नीवाराणां देवान्त्वम् ।

चरोः परिमाणं विधत्ते—

“ सप्तदशशरावो भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

चरोः सप्तदशशरावपरिमितत्वं पूर्वं तत्प्रचारविधौ व्याख्यातम् ।

चरुनिष्पादनोपयुक्तं द्रव्यविशेषं विधत्ते—

“ क्षीरे भवति । रुचयेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।
रुचं स्वादुत्वम् ।

निष्पन्ने चरौ घृतप्लावनं विधत्ते—

“ सर्पिष्वान्भवति मेध्यत्वाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।
एतदेवाभिप्रेत्याद्येवानुद्दिश्यस्य मध्वः पिबत मादयध्वमित्यस्य मन्त्रस्यार्थो
व्याख्यातः ।

चरोर्देवतां विधत्ते—

“ बार्हस्पत्यो वा एष देवतया (८) । यो वाजपेयेन यजते । बार्हस्पत्य एष
चरुः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

कर्तव्य इत्यध्याहारः । वाजपेययाजिनो बृहस्पतिर्देवतेति तत्रत्यचरोरपि सा
देवता युक्ता ।

वाजिन इति । कल्पः—“ तमेतान्यजुर्युजोऽश्वाववपयति—वाजिनो वाज-
जितो वाजः सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमथ जिघ्रतेति ” इति ।

वाजजितोऽर्जं जेतुमुद्यता वाजिनो हेऽश्वा वाजमर्जं जेतुमाजिमुद्दिश्य सरिष्य-
न्तो धावनं करिष्यन्तो वाजमर्जं जेष्यन्तो यूयं बृहस्पतेर्भागमिमं चरुमवजिघ्रत ।

वाजिन इति । कल्पः—“ यजुर्युजोऽश्वान्मत्स्याधावतोऽववपयति—वाजिनो
वाजजितो वाजः ससृवांसो वाजं जिगिवांसो बृहस्पतेर्भागे नि मृद्द्वामिति ” इति ।

यजमानार्थे रथे यजुर्भिर्मन्त्रैर्योजनीया अथा यजुर्युजः । ससृवांसो धावनं कृत-
वन्तः । जिगिवांसो जघं कृतवन्तः । निमृद्द्वं शुद्धा भवत । आपस्तम्ब-
मते तु जिगिवांस इत्यन्तो मन्त्रः । तदर्थपूरणाय बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति पूर्व-

(वाजपेयोपयुक्तरथाधिष्यमन्त्राभिधानम्)

स्मान्मन्त्रादनुवर्तनीयम् । अवशिष्टभागो मन्त्रान्तरं, तस्य विनियोगं स एवाऽऽह—
 “बृहस्पतेर्भागे निमृद्भूमिति प्रमोथेषु च लेपान्निमार्ष्टि” इति । प्रमोथा ओष्ठाग्राणि ।
 आजिधावनत्पुरा पश्चाच्चाववापणं विधत्ते—

“अश्वान्सुरिष्यतः सस्रुषश्चाववापयति । यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति ।
 तमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

इयं च इति । कल्पः—“अथ रथान्विमुच्यमानाननुमन्त्रयते—इयं वः सा
 सत्या संधाऽभूद्यामिन्द्रेण समवद्ध्वमिति ” इति ।

हे रथा धो युष्माकमियं संधाऽऽजिधावनप्रतिज्ञा सा सत्याऽभूत् । यां प्रति-
 ज्ञामिन्द्रेणेन्द्रानुग्रहेण समवद्ध्वं सम्यग्वारितवन्तः । इन्द्रानुग्रहायैवेन्द्रस्य वज्रोऽ-
 सीति रथमन्त्र आम्नातः ।

अजीजिपतेति । कल्पः—“दुन्दुभीमवस्यतोऽनुमन्त्रयते—अजीजिपत वन-
 स्पतय इन्द्रं वाजं वि मुच्यध्वमिति ” इति ।

हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभय इन्द्रं यागस्वामिने वाजमग्नमुद्दिश्या-
 जीजिपत यथा जितवान्भवति तथा जितवन्तः । तादृशा यूपं पूर्वं यत्र बद्ध-
 स्ततो विमुच्यध्वं विमुक्ता भवत । बन्धनप्रदेशस्वापस्तम्बेन दर्शितः—दक्षिणस्यां
 वेदिश्रोण्यां सप्तदश दुन्दुभीन्प्रवध्नातीति ” इति ।

विधत्ते—

“अजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वमिति दुन्दुभीन्विमुञ्चति ।
 यमेव ते वाजं लोकमिन्द्रियं दुन्दुभय उज्जयन्ति । तमेवावरुन्धे (८) ” [ब्रा०
 का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“देवाऽऽरोहेद्वयं स्वामी ब्रह्मारोहणमन्त्रणम् ।

देवेतीन्द्रा दुन्दुभीनां घोषोऽश्वाज कशाग्रहः ॥ १ ॥

अर्वाऽसीति त्रिभिर्वज्रैर्युनक्त्यश्वयं रथे ।

वाजीत्येतैर्मन्त्रयेत चतुर्भिर्धावतो रथान् ॥ २ ॥

मितेत्याभिष्वतसृभिस्तान्प्रत्याधावतो रथान् ।

आ मा रथविमुक्त्याख्यं जुहुयाद्वाजिनद्वयात् ॥ ३ ॥

गतेः पुरोपरिष्ठाच्च धापयेच्चरुमधकान् ।

ब्रूहादिजिघ्रसेत्यन्तो द्वितीयेऽप्यनुषज्यते ॥ ४ ॥

(बाजपेयोपसुक्तरथधानमन्त्राभिधानम्)

बृहेति मार्षिं वोणाग्रामिमं तु रथमन्त्रणम् ।

अजी दुंदुभिमन्त्रः स्यादेकविंशतिरीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागं बाधते यमवत्युत ।

बाधः प्राकाशवन्मैवं पक्षे प्राप्नो नियम्यते ॥ ”

बाजपेये श्रूयते—“ यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति ” इति । तस्यायमर्थः—
रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्तदश द्रव्याणि प्राकृतगवाशवादिदक्षिणाद्रव्यबाध-
कान्यत्र विहितानि । तेषु च प्रतिद्रव्यं सप्तदशसंख्या विहिता । ततो रथाः
सप्तदश । तेषु मुख्यं रथं यजमानारोहणायेन्द्रस्य बज्रोऽसीत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तै-
र्मन्त्रैः सज्जी करोति । सोऽयं यजुर्युक्तो रथः । तं च दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे
दद्यादिति । प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यत्र यथा चोदकप्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाध
एवमत्रापि । ननु सप्तदशद्रव्यविधानेनैव प्राकृतद्रव्यबाधः सिद्धः । बाढम् । तथाऽ-
ध्वर्धिनः पादिन इत्यादिसमाख्याप्रापिता विषमविभागविशेषवृत्तिर्न द्रव्यान्तर-
विधिमात्रेण बाधितुं शक्या । विरोधिनो विधान्तरस्याविधानात् । अतश्चोदक-
प्राप्ता येयमध्वर्योर्भागविशेषवृत्तिः सा यजुर्युक्तरथरूपभागविशेषविधिना
बाध्यते । तस्मादध्वर्योर्न स्थान्तरभागोऽस्ति नापि शकटदास्यादिभाग इति पूर्वः
पक्षः । नैतद्युक्तम् । प्राकाशदृष्टान्तवैषम्यात् । अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्राकाशौ तत्र
विधेयौ । यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः । तथा हि—सप्तदश रथान्ददातीत्युक्ते
कस्य को रथ इति वीक्षार्यां यजमानेच्छाया नियामकत्वाद्यदाऽध्वर्यवे तं दातु-
मिच्छति तदा प्राप्नोति, यदा नेच्छति तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तिः । ततो
यजुर्युक्तो यो रथः सोऽध्वर्यवेऽवश्यं देय इति नियम्यते । अतो न कस्याप्य-
त्रैव बाधः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ शरावैः सप्तदशभिर्ध्वर्युस्तत्र मुष्टयः ।

चत्वारः सन्ति नो बीत स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ।

१ क. स. घ. ङ. “रमा” । २ क. घ. ङ. च. “प्राप्तेय” ।

तत्किमाद्यश्चेदितत्वाच्छरावपूरणान्न सः ।

द्वितीयोऽस्त्विति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥

तृतीयोऽस्त्वेकलोपेऽ(पोऽ)न धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ।

क्रियायोगान्न तद्धर्मः प्राथम्यात्साऽनुगृह्यताम् ॥ ”

प्रकृतौ “ चतुरो मुष्टीभिर्वपति ” इति मुष्टितत्संख्ये श्रुते । तथा बाजपेये विकृतिरूपः सप्तदशशरावचरुः श्रुतः । तत्र चरौ किं मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विद्येते किंवा द्वे अपि न विद्येते । आहोस्विदुभयोरेकमस्त्यन्यत्रास्ति । यदैकं तदाऽपि किं मुष्टिरेव किंवा संख्यैवेति संशयः । चोदकपाप्तमुभयमस्तीत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणे समर्थस्य चरोरनिष्पत्तेः स पक्षो न युक्तः । तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे अपि बाध्येते इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चेन्मैवम् । एकतरबाधेनैव पूरणाभावपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गात् । नन्वत्रोपदिष्टेन शरावद्रव्येणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते, तथा सप्तदशसंख्यायाश्चतुःसंख्या बाध्यत इत्युभयबाधोऽवश्यंभावी । भैवम् । भिन्नविषयत्वेन बाधासंभवात् । शरावसप्तदशसंख्ये यागसंबन्धे मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसंबन्धे इति विषयभेदः । कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः । अन्यथाऽनुपपत्त्येति वदामः । अनुपपत्तिश्च पूरणासंभवेन दर्शिता । पूरणं चैकबाधेनाप्युपपद्यते । मुष्टिबाधे यथोचितं चतुःसंख्योपेतैः कृडवादिभिः पूर्तिः स्यात् । चतुःसंख्याबाधे यथोचितमधिकसंख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति । एवं तर्ह्येकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु । तत्र संख्या धर्मः, मुष्टिर्धर्मः । तथा सति मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्मस्यासिद्धेः संख्यालोपोऽप्यवश्यंभावी । संख्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः शक्नोत्यवस्थातुम् । तस्मात्संख्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—चतुःसंख्या तावन्न मुष्टिमात्रेऽन्वेति, कर्मकारकवाचिद्वितीयाविभक्त्यन्तस्य चतुःशब्दस्य + सह कर्मकारकेण निर्वपतिधातुना सहान्वयात् । अतः संख्या न मुष्टिर्धर्मः । पार्लिका-न्वयेन तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति । संख्यामुष्टयोः क्रियासंबन्धे समाने सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात्साऽनुगृह्यते, चरमश्रुतत्वेन दुर्बलो मुष्टिर्बाध्यत इति राक्षान्तः ॥

+ सकर्मकेत्यर्थः ।

(वाजपेयविषयशूषारोहणमिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकः-

नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

क्षत्र॒स्यो॒ल्ब॒मसि॑ क्षत्र॒स्य यो॒निर॒सि जा॒य एहि॑ सु॒वो
रोहा॒व रोहा॒व हि सु॒व॒र॒हं ना॒बुभ॒योः सु॒वो रोक्ष्या॑मि
वाज॑श्च प्र॒स॒वश्चा॒पिज॑श्च क॒तुश्च सु॒व॑श्च मू॒र्धा च व्य॑श्चि-
यश्चा॑ऽऽन्त्या॒यन॑श्चा॒न्यश्च भौ॒वन॑श्च भु॒वन॑श्चाधि॒पति॑श्च ।
आयु॑र्यज्ञेन कल्पतां प्रा॒णो य॒ज्ञेन कल्प॑ताम॒पानः (१)
य॒ज्ञेन कल्प॑तां व्या॒नो य॒ज्ञेन कल्प॑तां चक्षु॑र्यज्ञेन कल्प-
ता॒ः श्रोत्रं॑ य॒ज्ञेन कल्प॑तां मनो॑ य॒ज्ञेन कल्प॑तां वाग्म्य-
ज्ञेन कल्प॑तामा॒त्मा य॒ज्ञेन कल्प॑तां य॒ज्ञो य॒ज्ञेन कल्प॑-
ता॒ः सु॒व॒र्दे॒वाः अ॒गन्मा॑मृता॒ अभू॑म॒ प्रजा॑पतेः प्र॒जा
अ॒भू॒म॒ सम॑हं प्र॒जया॑ सं म॒र्या प्र॒जा सम॑ रा॒यस्पोषे॑ण
सं म॒र्या रा॒यस्पोषो॑ऽन्नाय॒ त्वान्ना॑द्याय॒ त्वा वा॒जाय॑ त्वा
वाज॑जित्वायै॒ त्वाऽमृ॑तमा॒सि पु॒ष्टिर॒सि प्र॒जन॑नम॒सि (२) ।

(अ॒पानो वा॒जाय॑ न॒व च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे रथधावनमुक्तं नवमे शूषारोहणमुच्यते ।

क्षत्रस्येति । कल्पः—“ अथ यजमानं तार्प्यं परिधापयति क्षत्रस्योल्बम-
सीति दूर्धमथं परतीम् ” इति ।

धृताक्तं बलं तार्प्यम् । क्षत्रस्य राजस्थानीयस्य यजमानस्य गर्भस्त्वेनोपचर्य-
माणस्योत्त्वमावरणमासि । उत्सृष्टो गर्भ इति छन्दोगा आमनन्ति । हे गर्भमय
पट क्षत्रस्य राजमहिषीस्थानीयस्य पत्नीशरीरस्य योनिरसि शीतनिवारणका-
रणमपि ।

तदेतत्प्राधान्यं विधत्ते—

“ तार्प्यं यजमानं परिधापयति । यज्ञो वै तार्प्यम् । यज्ञेनैवैनं समर्धयति ।
दर्भमयं परिधापयति । पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनम् । वाजं वा एषोऽवकुरुते ।
यो वाजपेयेन यजते । ओषधयः स्तुतु वै वाजः । यद्दर्भमयं परिधापयति ”
(१) वाजस्यावरुक्ष्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

तार्प्यस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । एवं पत्नीदेहम् । वाजपेययाजिनोऽन्वारोष-
कामिन ओषधिरूपदर्भमयेनाग्नमवरुक्ष्यं भवति ।

जाय एहीति । कल्पः—“ अथ जायमानमन्त्रयते जाय एहि सुबो रोहावेति,
रोहाव हि सुविरितीतरा मत्याहाहं नाबुभयोः सुबो रोक्ष्यामीति यजमानः ” इति ।
स्पष्टार्थो मन्त्रः ।

एहीत्याह्वानस्य तात्पर्यमाह—

“ जाय एहि सुबो रोहावेत्याह । पत्न्या एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवाच्छित्यै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

आह्वानेन यजमानस्य यज्ञारम्भमनु पत्न्या अपि यज्ञारम्भे सति यज्ञोऽनव-
च्छित्तो भवति ।

पूर्वमन्त्रैः स्वर्गत्वेन निरूपितस्याऽऽरोहणीयस्य यूपस्य चोदकपात्रं परिमाण-
मपवादितुं परिमाणान्तरं विधत्ते—

“ सप्तदशारतिरूपो भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

चतुर्विंशत्यङ्गुलीपरिमितोऽरतिः । सप्तदशसंख्याका अरत्नयः परिमाणं यस्य
यूपस्येति विग्रहः ।

अन्यद्व्युपस्थ विधत्ते—

“ तूपरध्वतुरभिर्भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

इतरेषां यूपानामग्रे शृङ्गस्थानीयः काष्ठशेषोऽणीयांश्चषालप्रतिमोकायावशे-
ष्यते, सोऽस्य नास्तीति तूपरत्वम् । अष्टाभित्वमपवादितुं चतुरभित्वम् ।

(वाजपेयविषयशूपारोहणाभिधानम्)

चवालनामकस्य शूपकटकस्य दारुमयत्वात्वादाय विधत्ते—

“ गौधूमं चवालम् । न वा एते ग्रीह्यो न यथाः । यद्गौधूमाः (२) । एव-
मिव हि प्रजापतिः समृद्धये । अथो अमुमेवास्यै लोकमन्त्रवन्तं करोति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

गौधूमं कुर्यादिति शेषः । यथा ग्रीहिभ्यो यवेभ्यश्च गौधूमानां लोके प्रश-
स्तत्वमेवमेवान्येभ्यो देवेभ्यः प्रशस्तः प्रजापतिः । किंच गौधूमसंपत्त्या स्वर्गोऽ-
न्नवान्भवति ।

शूपस्य वेष्टनं विधत्ते—

“ वासोभिर्वेष्टयति । एष वै यजमानः । यशूपः । सर्वदेवत्यं वासः । सर्वा-
भिरेवैनं देवताभिः समर्धयति । अथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

वाससां संख्यामापस्तम्ब आह—“ रशनाकाळे सप्तदशभिर्वासोभिर्युपं वेष्ट-
यति ” इति ।

वाससां सर्वदेवत्वत्वमन्त्रेस्तुषाधानमित्यादौ सौमिकदीक्षाप्रकरणे विस्पष्टम् ।
आक्रमणं स्वर्गारोहणं सोपानसदृशम् ।

कल्पः—“ आहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादश
स्तुवाहुतीः ” इति ।

पाठस्तु—

वाजश्चेति । वाजादयः सर्वे मम सन्तिवति शेषः । वाजोऽर्ज, प्रसवस्त्वस्यो-
त्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनः पुनरुत्पत्तिः । ऋतुः संकल्पो योगादिविषयो यागो
वा । सुवस्तस्यैवोत्पत्तौ हेतुरादित्यः । अथवा वाजादयश्चैत्रादिमासानां नामवि-
शेषाः । तदानीं सर्वे ते ग्रीणन्तिवति वाक्यशेषः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्था
अनुक्तकालादिदेवतासमुच्चयार्था वा ।

विधत्ते—

“ द्वादश वाजंप्रसवीयानि जुहोति (३) । द्वादश मासाः संवत्सरः ।
संवत्सरमेव ग्रीणाति । अथो संवत्सरमेवास्मा उपवधाति । सुवर्गस्य लोकस्य
समष्टयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

(वाजपेयविषययूपारोहणाभिधानम्)

वाजशब्दप्रसवशब्दौ येषु कर्मसु मन्त्रत्वेन श्रूयेते तानि कर्माणि वाजप्रसवी-
यानि । अजोत्पत्तिहेतुत्वाद्वा वाजप्रसवीयत्वम् । न केवलमनेन होमेन संवत्स-
रदेवतायाः प्रीतिः, किंत्वस्य यजमानस्य स्वर्गप्राप्तये संवत्सरदेवतां निःश्रेणि-
बहुपधानमाधारमपि करोति ।

कल्पः—“ तं दशभिः कल्पै रोहत्यायुर्यज्ञेन कल्पतामिति ” इति ।

तं यूपम् । कल्पैः कल्पशब्दोपेतैः ।

पाठस्तु—

आयुर्यज्ञेनेति । आत्मा जीवः । यज्ञेन यज्ञसंबन्धिना यूपारोहणेन ।
आयुरादयः स्वस्वप्रयोजनसमर्था भवन्तु ।

विधत्ते—

“ दशभिः कल्पै रोहति । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दशमी । प्राणानिव
यथास्थानं कल्पयित्वा । सुवर्गं लोकमेति । एतावद्वै पुरुषस्य स्वम् (४) ।
यावत्प्राणाः । यावदेवास्मास्ति । तेन सह सुवर्गं लोकमेति ” [जा० का०
१ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अन्यत्र सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चाविति श्रुतत्वादिहापि छिद्रा-
भिप्रायः प्राणशब्दः । अनेन कल्पमन्त्रपाठेन प्राणत्पानचक्षुःश्रोत्रादीन्प्राणा-
न्स्वस्वस्थाने स्थापयित्वा तैस्तदीयस्थानैः सह स्वर्गं प्राप्तो भवति ।

सुवर्देवानिति । कल्पः—“ नाहू उद्गृह्णाति सुवर्देवाः अगन्मामृता अभूम
प्रजापतेः प्रजा अभूमेति ” इति ।

उद्गृहीताभ्यां बाहुभ्यां स्वर्गप्राप्तिमभिनयता यजमानेनेदमुच्यते । वयं स्व-
र्गावस्थितदेवान्प्रत्यगन्म प्राप्ताः स्मः । प्राप्य चामृता देवा अभूम । अतः प्रजा-
पतेः प्रीतिविषयाः प्रजा अस्मिन्भूलोके यज्ञानुष्ठानपरा अभूम ।

मन्त्रस्य त्रीन्भागान्पृथग्व्याचष्टे—

“ सुवर्देवाः अगन्मेत्याह । सुवर्गमेव लोकमेति । अमृता अभूमेत्याह । अ-
मृतमिव हि सुवर्गो लोकः । प्रजापतेः प्रजा अभूमेत्याह । प्राजापत्यो वा अयं
लोकः । अस्मादेव तेन लोकान्नैति ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

तेन तृतीयभागपाठेन भूलोकात्सर्वात्मना निर्गतो न भवति ।

(वाजपेयविषययूपारोहणामिधानम्)

समहमिति । कल्पः—“ अथेमं लोकं प्रत्यवेक्षते समहं प्रजया सं मया प्रजा सपहं रायस्पोषेण सं मया रायस्पोष इति ” इति ।

संगतोऽस्मि संगम्यतामिति यथायोगमव्याहर्तव्यम् ।

आशीःपरत्वेन व्याचष्टे—

“ सपहं प्रजया सं मया प्रजेत्याह । आशिषमेवेतामाशास्ते ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ७] इति ।

अन्नायेति । कल्पः—“ तमेवमासपुटैर्घ्नन्ति अन्नाद्य त्वेति पुरस्तादध्वर्युः, अन्नाद्याद्य त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा, वाजाय त्वेति पश्चाद्धोता, वाजजित्वायै त्वेत्युत्तरत उद्गाता ” इति ।

ऊषखननपांसव आसास्तानधत्थपत्रैः पुरीकृत्य तैरासपुटैर्यूपान्वरोहन्तं यजमानं हन्युः ।

अत एवाऽऽपस्तम्ब आह “ समाधत्थैरासपुटैरुभयैर्वा वैश्याः प्रविशिमर्षयन्ति महर्षिजो वा दीर्घवंशेषु यैवध्य ” इति ।

सामान्येन प्राणिभिर्भोज्यमन्नं, राजामात्यादिभिर्भोज्यमन्नाद्यम् । तत्राप्यूपान्दिविशेषो वाजः । तस्य सर्वस्थानस्य संवादनं वाजजित्वा ।

दिविषं हननं क्रमेण विधत्ते—

“आसपुटैर्घ्नन्ति । अन्नं वा दधम् । अन्नाद्येनैवैनं समर्षयन्ति । ऊषैर्घ्नन्ति । एते हि साक्षादन्नम् । यदूषाः । साक्षादेवैनमन्नाद्येन समर्षयन्ति” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ७] इति ।

ऊषाणामाधानादिसाधनत्वेन परलौकिकार्त्तं प्रति साक्षात्साधनत्वम् ।

हनने प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तात्प्रत्यञ्चं घ्नन्ति (६) । पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमश्नमद्यते ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ७] इति ।

हन्धमानस्य पुरतादवस्थितो हन्ता प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखं हन्त्यात् । लोकेऽपि हि पुरतोऽवस्थितात्पात्रात्समादाय स्वाभिमुखं तदश्नमद्यते ।

एतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“ मुखतोऽभिघ्नन्ति हन्तारं हन्तारमभिपर्यावर्तते ” इति ।

ताडयमानं प्रदेशं विधत्ते—

“शीर्षतो घ्नन्ति । शीर्षतो ह्यजमद्यते” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

चतुर्दिक्षु हननं विधत्ते—

“दिग्भ्यो घ्नन्ति । दिग्भ्य एवास्मा अजाद्यमवरुन्धते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अमृतमसीति । कत्वः—“ अत्रास्मै शतध्वरोहत आसन्दीं निदधाति तस्यां बस्ताजिनमास्तृणाति बस्ताजिने शतमानः हिरण्यं दक्षिणं पादः हिरण्य उपारोहयति अमृतमसीति, पुष्टिरसि प्रजननमसीति सर्वं बस्ताजिने ” इति ।

हे हिरण्य त्वं विनाशरहितमसि । नक्षत्रौ प्रक्षिप्तमपि हिरण्यं काष्ठादिवद्वि-
नश्यति । हे बस्ताजिन त्वं पुष्टिरसि संवत्सरे बहुवपत्योत्पादकत्वात् । एतेदेवा-
भिषेत्त्य प्रजननमसीत्युच्यते ।

हिरण्येश्वरोहं विधातुं प्रस्तौति—

“ ईश्वरो वा एष पराङ्मदघः । यो यूपः रोहति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

यूपमारूढो यजमानः पराङ्भूलोकाद्विमुखः मदघः मदग्धुं स्वात्मानं विना-
शयितुमीश्वरः समर्थो भवति । अथवा मदघः प्रकर्षेण गन्तुमीश्वरो न पुनरा-
वर्तत इत्यर्थः ।

विधत्ते—

“ हिरण्यमध्यवरोहति । अमृतं वै हिरण्यम् । अमृतः सुवर्गो लोकः ।
अमृत एव सुवर्गो लोके मतिरिहति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

हिरण्यस्य परिमाणं विधत्ते—

“ शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये मतिरि-
हति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

मानशब्देन पणस्य विंशो भागोऽभिधीयते । ततः पञ्चपणपरिमितमित्युक्तं
भवति । शतसंख्याकाः संवत्सराः पुरुषस्याऽऽयुः । दशानां ज्ञानकर्मैन्द्रियाणां
मध्ये चक्षुरादीन्द्रियस्यैकैकस्य दशसु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतेन्द्रियत्वम् ।

बस्ताजिने वामपादप्रक्षेपं विधातुं प्रस्तौति—

(वाजपेयविषयसूपासोहणाभिधानम्)

“पुष्ट्यै वा एतद्वृषम् । यदजा । त्रिः संवत्सरस्यान्यान्पशून्पारिभजायते ॥

[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

संवत्सरे सकृत्प्रसवेपेतानन्यान्वादिपशून्परित्यज्य संवत्सरे त्रिरपत्यानि
प्रसूतेऽतोऽस्याः पुष्टिरूपत्वम् ।

विधत्ते—

“वस्ताजिनमभ्यवरोहति । पुष्ट्यामेव प्रजनने मतिरिषति (७) ॥

[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“क्षत्र तार्प्यं क्षत्र दार्प्यं परिधत्तोऽन दंपती ।

जाये स्वाभ्याहवयेन्द्रार्प्यं रोहा तं प्रतिवक्ति सा ॥ १ ॥

अहं स्वाभ्याह वाजश्च जुहुयाद्द्वादशाऽऽहुतीः ।

आयुर्दशभिरारोहेत्स्वयं बाहुदग्रहः सुवः ॥ २ ॥

सं भुवं प्रेक्षतेऽन्नाय चतुर्भिस्तु महर्त्विजः ।

दिग्भ्यो वनन्त्यासपुटकैरमृषुष्विद्वयात्तदे ।

स्वर्णवस्तत्त्वचोर्दद्यात्पञ्चविंशच्चिह्नोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ भीमांसा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“तार्प्यमहतवस्त्रस्य बाधकं स्यान्न वाऽग्निमः ।

गुहाच्छादनकर्मैक्यादयोग्यत्वात्समुच्चयः ॥ ”

महावते श्रवते—“तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमथ पत्नी ॥” इति । प्रकृतौ

“अहं वासः परिधत्ते ॥” इति सूत्रार्थे वस्त्रं तार्प्यमित्युच्यते । तार्प्यां तार्प्य-

दर्भमथार्प्यां दंपत्योरहतं वस्त्रं बाध्यते । कुतः । परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलङ्घनेन

गुहाच्छादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात्प्रमेयात् । भैवम् । तार्प्यदर्भमथयोग्यत्वात्

“च्छादयितुमयोग्यत्वात् । परिधानं त्वन्नोपरितनं प्रावरणम् । तत्कार्यमेदा-

त्समुच्चयः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“भवेत्सप्तदशरत्निर्वाजपेयस्य शूषकः ।

उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्थाङ्गः पशोरुत ॥

(वाजपेयविषययूपारोहणामिधानम्)

आनन्तर्यात्मकरणात्कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ।

ऊर्ध्वपात्रे स्वादिरेष्ट्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥

यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥ ११

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते—“ सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति ” इति । अत्र यूपब्रह्मगतं सप्तदशारत्निशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गं, सप्तदशारत्निशब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैवमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न संभवेत्तर्हि वाजपेयगतं स्वादिरूर्ध्वं यत्षोडशिपात्रं तस्मिन्नुदन्मानं संबध्य तद्द्वारा कर्मणान्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः—सप्तदशारत्निर्यूप इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात्संबध्यते । तस्य च यूपस्य पश्चदङ्गत्वादुन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति । तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात्पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम् । यद्यपि वाजपेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति तथाऽपि वाजपेयस्य सौमयागतया साक्षाद्यूपसंबन्धमाधात्पशुव्यवधानमभ्युपेयम् । वाजपेयस्येति षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसंबन्धमप्यसावभिधत्ते, देवदत्तस्य नप्तेति प्रयोगवत् । यत्सप्तदशारत्निर्वाजपेयशब्दयोरानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदुभयं न विरुद्धं, पश्वङ्गत्वेऽप्यन्ततो वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात् । किंच पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्षणीयम् । सिद्धान्ते तु नासौ दोषः ।

तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितम्—

“ वाचयेत्स्वामिनं शाशौ वाचनीयो ज्ञ एव वा ।

अविशेषादुभौ ज्ञस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम् ॥ ”

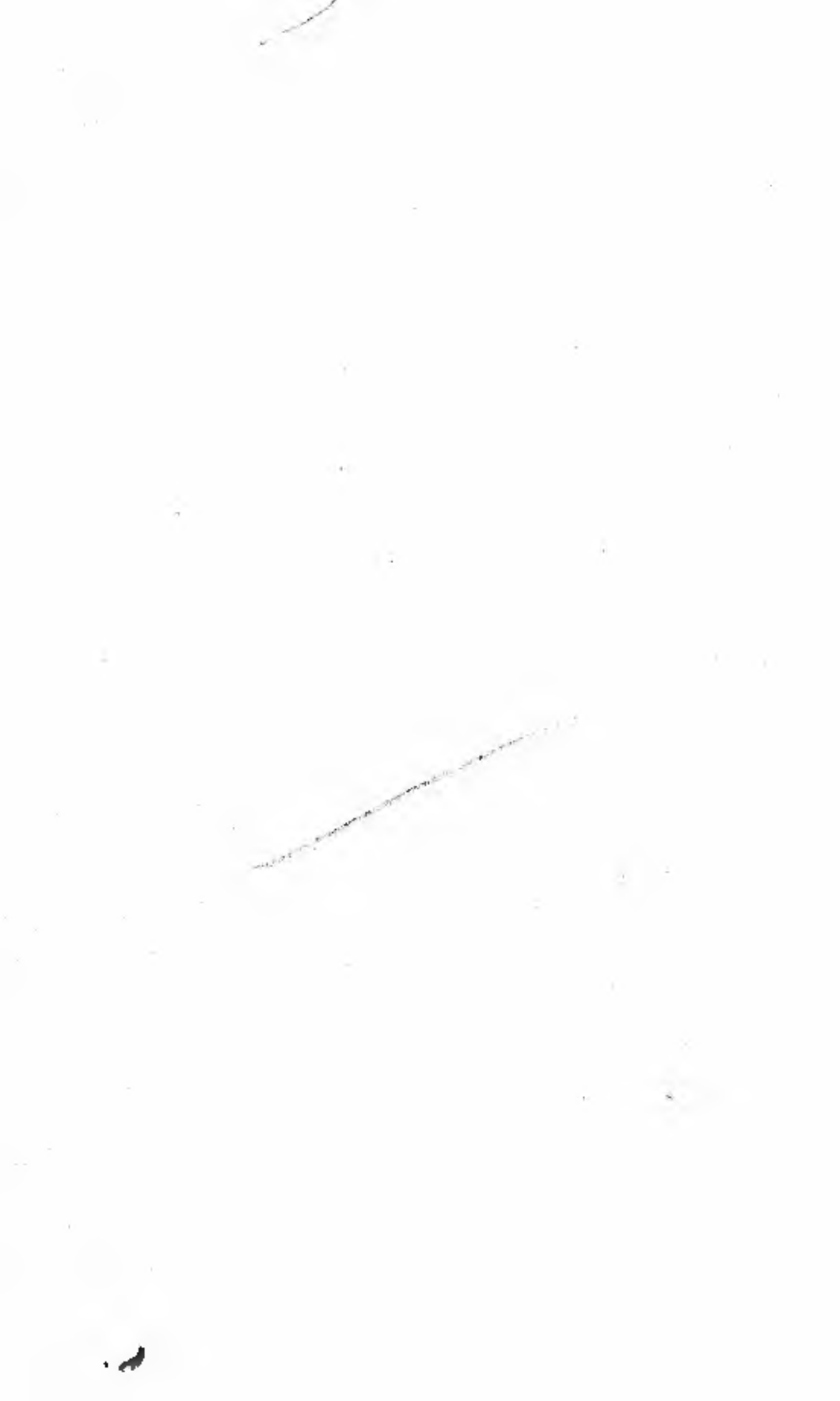
वाजपेये श्रूयते—“ क्लृप्तीर्यजमानं वाचयति ” इति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः क्लृप्तयः । तत्र मन्वतदर्थभिन्नमनभिज्ञं चोभावपि वाचयेत्, विद्वांसं वाचयेदित्येवं विशेषस्याश्रवणात् । अनभिज्ञं तदेव शिक्षयित्वाऽपि वाचयितुं शक्यत्वादिति चेन्मैवम् । अध्ययनविधिवलाद्भीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात् । तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1894

Call No. Sa2V22
Tai/Ag#

Author—Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnayajurvediya-
Title—Taittiriya-Samhita .
Part II.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.